

YALE UNIVERSITY
LIBRARY

دورة جمال

نشرنی

القاب رجال

دوره قاجاريه

القاب رجال دوره قاجاریه

کریم سلیمانی

با مقدمه ایرج افشار

نشرنی

القاب میان نہ صد سال

گفته خواجه نظام‌الملک (در گذشته ۴۸۵ ق)

... دیگر القاب بسیار شده است و هر چه بسیار شده است قدر و خطرش نماند...
... غرض از لقب آن است که تا مرد را بدان لقب بشناسند...

(سیاست‌نامه، باب چهلم)

نوشته محمد قزوینی (در گذشته ۱۳۲۸ ش)

از جمله چیزهایی که در بین جراید دیدم یکی لقب قائم مقام‌الملک است که خیلی به نظرم غریب و مضحك آمد. اگرچه اصل القاب ما جمیعاً مضحك و بی‌اساس و غالباً غیرمنطبق است معنی لغوی آنها با مسمای آنها، مثل نجم‌الدوله که لقب منجم‌باشی دولت بوده است و مخبر‌الدوله لقب وزیر تلگراف که مناسبتی بین اسم و مسمی ملحوظ است. ولی لقب قائم مقام‌الملک علاوه به مضحكی معنی لفظ آن و ترکیب طویل ثلاثی آن نیز در نهایت درجه مورث خنده و مسخره است. اول خیال کردم که مانند شغال‌الدوله و ببر‌السلطنه شاید صاحب این لقب هم یکی از مسخره‌های طهران است ولی از عبارت همچو چیزی استنباط نمی‌شود، بلکه عکس از اشخاص، حده، بهنظر مم آبد...

نامه به سد حسن تقی زاده

سلیمانی، کریم ۱۳۳۶ -
القاب رجال دوره فاجاریه / کریم سلیمانی. - تهران: نشر نی،
۱۳۷۹.

٢٥٣ ص.: جدول.

ISBN 964-312-484-3

فهرستنويسي براساس اطلاعات فيپا.

کتابنامه: ص. ۲۲۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.

جعفر بن محبث

۱. سیاستمداران ایرانی - قرن ۱۳ ق. - لقبها - فهرستها.

۲. ایران - تاریخ - قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ق. الف. عنوان.

٨ الف ١٣١٥ / DSR ٩٥٥/٧٤

س۱۰۰۵ / دسک ۱۱۱۵ / س۱۰۰۵

1
-5- 8

نشري

نشانی: تهران، خیابان فاطمی، خیابان رهی معیری، شماره ۵۸
صندوق پستی ۵۵۶، ۱۳۱۴۵، نشرنی تلفن ۰۲۶۵۸۱۵۹

کے بیم سلیمانی

القاب رجال

دورہ قاجاریہ

• چاپ اول ۱۳۷۹ تهران • تعداد ۲۲۰۰ نسخه • لیتوگرافی غزال • چاپ اسلامیه

ISBN 964-312-484-3 شاک ۹۶۴-۳۱۲-۴۸۴-۳

همه حقوق حاب و نش باء، ناشر محفوظ است Printed in Iran

یادداشت

خواجه نظام‌الملک نزدیک به هزار سال پیش در کتاب سیاست‌نامه (سیرالملوک) بخشی را به القاب و اهمیت آنها اختصاص داده است. از آن روزگار تا سال ۱۳۰۴ خورشیدی که قانون الغای القاب به تصویب مجلس رسید، لقب در زندگی فردی، اجتماعی ایران نقش و نفوذ اساسی داشت. دوستداری لقب از میان افراد دیوان و دولت فراتر رفت و همه طبقات جامعه طلب داشتن لقب بودند. این شوق به بخشی از گروه‌های مذهبی و بازاری و عشاپری سرافیت کرده بود. در درون دستگاه‌های دولتی اعم از لشکری و کشوری آدابی برای درخواست و دریافت لقب و مراتب مربوط به تغییر دادن آن وجود داشت. هر یک از القاب را در مقام خطاب می‌باشد با کلمات احترام‌آمیز و عنوانین مخصوص به آن نوع لقب آورد که به شرح و بسط در کتب ترسیل مندرج است.

از عهد ناصری رساله‌ای برای «تشخیص و ترقیم القاب» نوشته‌اند و چاپ کرده‌اند (۱۲۷۹ق) و من آن را در فرهنگ ایران‌زمین (جلد نوزدهم) تجدید چاپ کرده‌اند. میرزا محمود‌خان ملک‌الشعرا صبا هم به تألیف رساله‌ای در کیفیت و ترتیب القاب آغاز کرده بود که نیمه‌تمام ماند. همان بخش بازمانده در فرهنگ ایران‌زمین (جلد نوزدهم) چاپ شده است.

از تاریخ لغو القاب تا حال، هفتاد و چند سال گذشته است و مردم عادی از دردرس دانستن و شناختن القاب آسوده شده‌اند ولی مورخ و تاریخ‌خوان همه دوره‌ها — مخصوصاً مربوط به روزگار قاجار — از قلمرو لقب دانستن برکنار نمانده است. تقریباً تمام افرادی را که در تاریخ عصر قاجار نام و نشانی یا محلی از اعراب دارند و ذکر شان به مناسبت واقعه‌ای در تواریخ آن دوران آمده است می‌باید به لقب شناخت و حوادث زندگی هر یک را با تغییراتی که در لقب آن شخص پیش آمده است دنبال کرد. این کار کارآسانی نیست. به طور مثال احمد قوام، رجل شهیر روزگار خودمان را می‌باید با القاب قوام حضور (به احتمالی) — دبیر حضور — قوام‌السلطنه شناخت و برای دست یافتن به احوال عهد جوانی او در کتابها و مأخذ عصری — ناچار باید ذیل دبیر حضور به جستجو پرداخت. (مثلاً در روزنامه خاطرات عین‌السلطنه) نه ذیل قوام‌السلطنه یا احمد قوام.

اهمیت القاب در تجسس و مطالعات تاریخی، از سال ۱۳۲۷ ذهن مرا به خود مشغول می‌داشت. شاید مقاله «شیش مشیرالدوله» که در مجله جهان‌نو (سال ۱۳۲۶) چاپ کرده‌ام نخستین

گام در این راه می‌بود. مرحوم حسین سعادت نوری که از فضلای مورخان قاجاری بود بعدها مقاله ممتاز اعتمادالدوله را در مجله یغما نوشت. او دنباله کار خود را درباره چند لقب دیگر ظاهرآدا مه داد. موقعی که مرحوم مهدی بامداد مؤلف کتاب پرمایه تاریخ رجال ایران به گردآوری مواد آن تأثیف مشغول بود و به سیره قدما پایه تأثیف خود را بر «نام زادمانی» گذارده بود میانمان بحثی درباره آن پیش آمد. نظر من بر این بود که شاید ترتیب آن کتاب براساس آخرین لقب شخص بهتر می‌بود. ولی او دلایل موجهی داشت که برای رعایت انصباطی در کار فقط باید نام «زادمانی» را اساس قرار داد. زیرا تغییر القاب در گروههایی و نداشتن لقب در دسته‌ای موجب «شرب اليهودی» در ردیف بندی نامها و خلط آنها و دشواری کار مراجعت کننده خواهد بود. مرحوم بامداد بهتر دید که اساس تنظیم کتاب خود را بر نام شخصی (زادمانی) افراد قرار بدهد. البته شاید تنظیم فهرست اعلام منظم و مبسوط و کاملی می‌توانست راهنمای خوبی برای دست یافتن به سرگذشت‌های مورد رجوع و پرسش باشد. ولی متأسفانه چنان خدمتی برای آن کتاب معظم و پرفایده انجام نشد.

باری، همین مسائل و مقولات که ذهن مرا همیشه در مورد القاب در تاریخ و فرهنگ ایران به خود مشغول داشته بود موجب آن شد که سالی چند پس از آن، تهیه کردن دو رسالت تحصیلی دانشگاهی به پیشنهاد من موردن قبول دو تن از دوستان دانشجوی من قرار گرفت.

نخستین، رساله‌ای بود که خانم پری ناز شهناز فرزند دوست فقید غلامرضا شهناز برای دریافت درجهٔ فوق‌لیسانس کتابداری از دانشگاه تهران تهیه کرد و در دی ۱۳۵۲ مقام پذیرش یافت. این رساله «القب دولتی، علمی و ادبی و دینی در دورهٔ قاجاریه» نام دارد. هدف از تدوین آن این بود که کتابداران را در یافتن لقب و نام اشخاص بهموقع فهرست‌نویسی و شناسایی هر کس بهطور تقابل مأخذی در دست باشد تا اگر لقب کسی را می‌دانند بتوانند نام زادمانی او را به‌آسانی بیابند و اگر نام زادمانی کسی را در اختیار دارند و می‌خواهند لقب او را بشناسند جدولی در اختیارشان باشد که چنان کاری را نجام دهد. بهمین ملاحظه این رساله در دو قسمت تهیه شده است. بخش اول جدول القاب است بهترتیب الفبا با ذکر نام زادمانی صاحب لقب و اشاره و ارجاع به تغییرات لقبی، و بخش دوم جدول اسامی زادمانی است بهترتیب الفبا نامها و سپس آوردن لقبی که صاحب آن نام داشته است. مأخذی که خانم شهناز در تهیه رساله خود مدنظر قرار داده عبارت بوده است از: روزنامهٔ خاطرات اعتمادالسلطنه، المأثر والآثار (هم‌ازو)، شرح حال رجال ایران (از مهدی بامداد)، تاریخ مشروطه ایران و تاریخ هجره‌ساله آذربایجان (هر دو از کسری)، مؤلفین کتب چایی (از خانبابا مشار)، تاریخ و جغرافیای تبریز (از نادر میرزا)، تاریخ بیداری ایرانیان (از ناظم‌الاسلام کرمانی).

در این رساله حدود دوهزار و دویست لقب ضبط شده است و به‌آسانی می‌توان دریافت که بهطور مثال چند لقب وکیل‌الملک و سردار افخم و صاحب اختیار و خبیر‌الممالک وجود داشته است. دوست معززه دکتر اصغر مهدوی نسخه‌ای از آن کپی کرد و براساس اوراق و اسناد و مدارکی که از دورهٔ قاجار در اختیار دارد مقداری اصلاحات در آن انجام داده و تعداد زیادی لقب بر آن صورت

افزوده است. البته اگر روزی امکان چاپ رساله شهناز پیش آید با بعضی تجدیدنظرها می‌باید الحالات و اصلاحات دکتر مهدوی مورد استفاده قرار گیرد.

* * *

دومین رساله‌ای که در موضوع القاب نوشته شد همین کتاب ارزشمندی است که در دست دارد و دوست فاضل من آقای دکتر کریم سلیمانی مؤلف و مدون آن است. این متن، رساله ایشان در دورهٔ فوق‌لیسانس تاریخ دانشگاه تهران بوده است که پس از ده سال به چاپ می‌رسد.

رساله ایشان جز اینکه اکنون وسیلهٔ آگاهی دادن تواند بود مقدمهٔ گرانبهایی است برای مطالعه در نوع القاب و چگونگی تبدیل آنها و نیز تکمیل آن. زمانی که ایشان این مجموعه را به عنوان رساله تحصیلی تهیه می‌کرد هدف واداشتن او به تشخیص درست در تحول القاب و تطبیق احوال صاحبان «لقب» بود و بهمنظور آنکه ذهن خود را در زوایای تاریخ به کار گیرد و بتواند به اختصار تمام و گزیدگی کلام زندگی اداری و سیاسی و اجتماعی مشاهیر را ذیل لقب هر یک بشناساند.

بدین منظور چند کتاب اشهر و اعلم را برای استخراج القاب و نگارش شرح احوال مختصر انتخاب کرد. ایشان خوشبختانه موفق به ارائه رساله موقعي شد و یادگاری پژوهشی از خود بر جای گذاشت. چون ایشان در مقدمهٔ اسامی کتابها و روش کار خود را گفته است بنده در آن‌باره سخنی نمی‌گویم.

این کتاب پایهٔ کارهای وسیع در آینده تواند بود. هم ایشان و هم دیگران می‌توانند بتدریج القاب بسیار دیگر را از متون تواریخ و صحائف جراید و نصوص اوراق و اسناد دیوانی به درآورند و به شکل این کتاب انتشار دهند.

آقای سلیمانی در این کتاب ۱۵۵۵ لقب مربوط به ۱۲۳۹ شخص را آورده است. این تعداد به تصور من یک‌صدم از خرمن القابی نیست که در عصر قاجاری مرسوم بوده است، اعم از القابی که دارای فرمان شاه بود یا القابی که حکام در ولایات می‌دادند، یا القابی که سران عشاير و کدخدایان دهات بر خود می‌بستند و طبقات دیگر و به این ملاحظه چندین غیاث نظام و معین البکاء و معین دفتر می‌توان شناخت و شناساند. احمد اشرف دریاره سهم اجتماعی القاب مقاله‌ای عالمانه دارد که متن انگلیسی آن در دانشنامهٔ ایرانیکا (نیویورک) و تحریر فارسی آن در مجلهٔ گفتگو چاپ شده است. تواریخ و اسناد و نوشهای روزنامه‌های عصر قاجاری مملو از لقب است. اگر روزی با وسائل انسان‌ساخت کامپیوتری کسی بخواهد دفتری نسبتاً جامع از القاب تهیه کند لاقل می‌باید به یک‌هزار کتاب که مربوط به دورهٔ قاجاریه چاپ شده است (دست‌کم) بنگرد و القاب را به استخراج درآورد. سالهایی که برای کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران کتاب خطی می‌خریدم دفتری به دستم افتاد که صورت مواجب و مستمری بگیران آذربایجان در دورهٔ مستوفیگری حسن و ثوق‌الدوله بود. این دفتر رحلی مملو از القاب بود، آن هم لقبهای خرد و ریز محلی. این دفتر نمونه‌ای گویاست از انبوهی لقبها و دامنه‌وری کار و در آن کتابخانه محفوظ است.

به همین انگيزهها و برای آنکه بتوان راهی در تنظیم فهرست القاب یافت در سال ۱۳۶۵ با چند تن از همکران - از جمله کاوه بیات، جمشید کیانفر، محمد گلبن، محمد رسول دریاگشت - نشستیم و گفتیم و برگهای پرسشی مانند چاپ کردیم تا میان علاقمندان بخش کنیم و به تدریج که پاسخها می‌رسد به چاپ آنها بپردازیم. آن پرسشنامه در اینجا چاپ می‌شود تا اگر در آینده کسی خواست گامی در این راه بردارد از کوشش‌های انجام شده / نشده بی‌خبر نباشد.

مقدمه

در ساختار سیاسی ایران، از عهد باستان تا دوران جدید، لقب جایگاه ویژه‌ای داشته است. احمد اشرف می‌گوید: «شاید بتوان ایرانیان را در این کار سرآمد ملل و اقوام دیگر دانست. رواج روزافزون القاب و عنوانین در تمدن اسلامی نیز کار ایرانیان بود.»^۱ در ایران باستان لقب‌های شغلی مانند سپهدار، بارسالار و پرده‌دار وجود داشته و پادشاهان آن دوران نیز لقب‌هایی داشته‌اند: درازدست (برای اردشیر اول)، بزهکار (برای یزدگرد اول)، انوشروان (برای خسرو اول) و ...

در میان اعراب قبل و بعد از اسلام لقب‌های محدود، فردی و خاص برای پیامبران، امامان، شاهان و خلفاً وجود داشته است، مثل: ابراهیم خلیل الله، عیسی مسیح، محمد (ص) امین و مصطفی و القاب امامان شیعی که عبارتند از: مرتضی، مجتبی، سیدالشهدا، زین‌العابدین، باقر، صادق، کاظم، تقی، زکی و مهدی. خلفای راشدین و بنی عباس نیز همگی دارای لقب بودند: ابوبکر صدیق، عمر فاروق، عثمان ذوالنورین، سفاح، مأمون، متوكل، معتصم و مستعصم، در زمان عباسیان، سلسله‌های استقلال طلب در ایران ظهور کرده و به موازات حکام عرب، از قدرت و اعتبار بالایی برخوردار شدند. خلفای عباسی نیز برای مقابله با ایشان، تا آنچاکه توanstند از حریه سرکوب استفاده کردند اما چون نوبت به دیلمیان و غزنیان رسید، این حریه تأثیر خود را از دست داد و مدارا و مماشات جای سرکوب و خشونت را گرفت. با اعطای لقب به امرای استقلال طلب در عین حال که آنها را به رقابت و جدال با یکدیگر تشویق و وادر می‌کردند، سعی می‌شد این چند پارگی سیاسی را در یک کلیت واحد مذهبی حفظ نمایند که نمونه بارز آن پذیرفته شدن برادران آل بویه در دستگاه خلیفه عباسی و از طرف دیگر، به رسمیت شناختن خلافت عباسی از جانب آن بویه می‌باشد.

احمد اشرف درباره پیدایش القاب و صفات می‌نویسد: «منشأ پیدایش و گسترش القاب توصیفی شخصی دیوانی - به صورتی که تا اوایل قرن کنونی نیز دوام داشت - به دوران آل بویه در قرن چهارم

عنوانین مقدم بر اسم عنوانین مؤخر بر اسم صنف کسبی یا طبقاتی مراجع اهم (۱) (۲) (۳)	نام کوچک زمان: تولد فوت اشاره نام پدر نسبت نام خانوادگی ارجاع به سایر القاب آخرین منصب یا مهمترین آنها
---	--

آقای کریم سلیمانی پس از گذراندن دوره فوق‌لیسانس و موفقیت در آزمون اعزام دانشجو به خارج توانست به آلمان برود و در دانشگاه بامبرگ تحصیلات دوره دکتری را بگذراند. استادش در آنجا ایرانشناس نامور برت فراگنر بود، کسی که با تاریخ دوره قاجاری الفتی دیرینه و نهادینه دارد و کتاب مهمش خاطرات‌نویسی ایرانیان یکی از امهات مطالعات مربوط به دوره قاجاری است و با القاب ایرانیان آشناشی خوب دارد. امیدوارم آقای دکتر سلیمانی بتواند با توشة والایی که از روش پژوهش تاریخی اندوخته است و در زمینه ایران‌شناسی به ژرفای دریایی آن آگاه شده است در آینده ما را از کتابی دامنه‌ورتر و مهمتر در زمینه القاب بهره‌ورکند. این کتاب ارجمند درآمدی است شایسته داشتن و مراجعه کردن.

برای آنکه خوانندگان از تلقی تاریخی و عقلانی مسئله القاب نزد اریاب دانش و بینش آگاه باشند نقل دو قول معتبر را مناسب دید یکی از خواجه نظام‌الملک وزیرست (۴۰۸-۴۸۵) که خود دارای لقب می‌بوده است. گفتم که او بابی از کتاب سیاست‌نامه (سیرالملوک) خود را به موضوع لقب اختصاص داده است.

دیگر از دانشمند نامور قرن اخیر محمد قزوینی است که مردم نکته‌شناس بود. او درباره القاب نظری اجتماعی و ادبی ابراز داشته است و آن را با دوست خود سید حسن تقی‌زاده در میان گذاشته بود. و همین‌گونه نگرشاهی تیزبینانه موجب تصویب قانون الغای القاب شد.

هجری برمی‌گردد که خلفا را برای دریافت القابی با مضاف‌الیه «دوله، ملّه و دین» زیر فشار گذاردند. مؤسسین این سلسله – بهخصوص عضد‌الدوله – یا به‌خاطر گرایش‌های عمومی زمان، یا به‌خاطر اقتدار و سلطه بر خلافا، یا به‌خاطر تمايل به میراث کهن ایرانی، یا به‌خاطر سواس در تشخّص و کسب شهرت و تظاهر، یا به‌خاطر ملاحظات سیاسی و یا تلفیقی از این عوامل، سخت پای‌بند دریافت لقبهای عالی و در واقع مؤسس نهاد سیاسی-اجتماعی القاب توصیفی شخصی دیوانی در سراسر سرزمینهای اسلامی بودند. برادران آل بویه پس از تسلط بر غرب ایران و تصرف بغداد در سال ۹۴۵/۳۳۴ به زور از خلیفه‌المطیع بالله القاب «معزالدوله، رکن‌الدوله و عمال‌الدوله» گرفتند. این‌گونه القاب در اوایل همان قرن به چهار نفر، دو امیر و دو وزیر، اعطای شده بود.

پسر رکن‌الدوله لقب «عضد‌الدوله» و سپس لقب «تاج‌المله» گرفت و بعدها عنوان «شاهنشاه» بر خویش نهاد. فرزندش لقب «بهاء‌الدوله» گرفت؛ پس از آن برای نخستین بار لقب با مضاف‌الیه «دین» گرفت و «بهاء‌الدوله و نظام‌الدین» لقب یافت. این امر سرآغاز تعدد القاب نیز بود.^۱

غزنویان نیز همچون آل بویه در گرفتن القاب شور و حرارت بسیار از خود نشان می‌دادند. خواجه نظام‌الملک می‌نویسد: «چون سلطان محمود به سلطانی بنشست از امیر المؤمنین القادر بالله لقب خواست. او را یمین‌الدوله لقب فرستاد.^۲ در ارتباط با خاقان سمرقند، آنقدر به خلیفه فشار آورد و حیله و تزویر به خرج داد تا لقب دیگری دریافت نمود: «او را امین‌المله زیادت کردند و تا محمود زیست او را یمین‌الدوله و امین‌المله لقب بود.^۳ اما سامانیان رغبتی به دریافت این القاب نداشتند و تنها به کنیه اکتفا کردند، لیکن سپاهیان خود را از راه اقتدا به خلفا به «دوله» ملقب ساختند.

این سلسله لقب‌هایی با مضاف‌الیه «دوله» و به بقیه لقب‌هایی با مضاف‌الیه «دین» دادند. سلاجقه به وزرای خود لقب‌هایی با مضاف‌الیه «ملک» می‌دادند، مثل: «نظام‌الملک». بعضی از وزرا نیز لقب‌هایی با مضاف‌الیه «دین» و به ندرت با مضاف‌الیه «دوله» داشتند. در همین دوره قاعدة اعطای لقب بهم خورد چنانکه امیری ترک گاه القاب با مضاف‌الیه «ملک» که ویژه وزرا و اهل قلم بود اختیار می‌کردند. یا لقب «دوله» را که مخصوص امرا بود به وزرا می‌دادند.

در دوره خوارزمشاهیان به وزرا لقب‌هایی با مضاف‌الیه «ملک» و «دین» از قبیل: «ضیاء‌الملک» و «علاء‌الدین» می‌دادند.

مغول‌ها براساس سنت صحرائگران توجهی به القاب و تشریفات نداشتند، امیر تیمور نیز همین رویه را داشت و لقبی که بر سرداران بزرگ خود می‌نهاد، لفظ «بهادر» بود. اما دیران و منشیان، که ایرانی بودند معمولاً به شیوه گذشته القابی با مضاف‌الیه «ملک، دوله و دین» می‌گرفتند که ملقب شده به «دین» در کشورهای اسلامی، خاص مسلمانان بود. در این دوران برخی از وزاری بزرگ

يهودی و نصرانی مانند صفوی‌الدوله ابهری و فرزندان و اقوامش، لقب‌هایی همچون: «سعد‌الدوله، فخر‌الدوله، شمس‌الدوله و مهدب‌الدوله» در زمان ارغون‌خان و گیخاتور، و «رشید‌الدوله» – که پس از اسلام‌آوردن، «رشید‌الدین» لقب گرفت. «نجیب‌الدوله» در عصر غازان‌خان داشتند.

شاهان صفوی نیز همچون امرای تیموری، قراقویونلو و آق‌قویونلو، اعتمایی به القاب و صفوی نداشتند از همین‌رو عنوانی «کلب آستان‌علی، سلطان عادل و بهادرخان» برخود می‌نهادند. القاب توصیفی دیوانی در این دوره محدود به چند لقب بود که به متصدیان مشاغل بزرگ در دوران تصدی‌شان تعلق می‌گرفت: «اعتماد‌الدوله» برای صدراعظم، «رکن‌السلطنه» برای قورچی‌باشی و «رکن‌الدوله» برای قوللر آقاسی. چند لقب دیگر نیز وجود داشت که برگرفته از عنوان شغلی بود: مستوفی‌الممالک، معیر‌الممالک و محتسب‌الممالک.^۱

در دوره قاجاریه آقا محمدخان براساس تقیید از صفویان، نخستین لقب – یعنی «اعتماد‌الدوله» را به صدراعظم خود، حاجی ابراهیم کلاتر شیرازی اعطای کرد. ولی فتحعلی‌شاه گذشته از القاب شغلی مانند: «صاحب‌دیوان»، «مستوفی‌الممالک»، «منشی‌الممالک» و «معیر‌الممالک»، اعطای القاب توصیفی رانیز آغاز نمود و در زمان او در حدود پنجاه ثبت‌تایی از این القاب مرکب، که مضاف آن یکی از اسمی و صفوی و مضاف‌الیه آن «الدوله»، «السلطنه»، «الملک» و «الملوک» بود، به رجال و بهویژه به پسرها و دخترها و زنان خود داد.

در زمان محمدشاه اعطای لقب رواج بیشتری یافت؛ زیرا کسانی که قبل از لقب‌هایی به آنها اعطای شده بود از دنیا رفته بودند و القاب آنها به پس از اشان داده شد. در عهد ناصرالدین شاه تا اواخر صدرارت میرزا یوسف مستوفی‌الممالک، کسانی که دارای لقب بودند در حدود صد الی دویست نفر بودند.^۲

در عهد ناصری لقب با پسوند «سلطان» اهمیت خاصی داشت چون این لقب در انحصار سه شخص بود: «ظل‌السلطان» فرزند بزرگ شاه، «امین‌السلطان»، میرزا علی‌اصغرخان، مرد شماره دوم کشور و «عزیز‌السلطان» ملیجک‌شاه. لیکن این لقب در دوره بعد شیوع بیشتری یافت و تاحدی از ارزش آن کاسته شد. در میان مضاف‌ها، اسم‌هایی مثل «آصف، شیر، مجد، ظهیر، رکن، اعتماد، امین، شاع و حشمت» اهمیت بیشتری داشت. اما چگونگی ترکیب مضاف با مضاف‌الیه نیز در درجه و مرتبه لقب مؤثر بود. مثلاً لقب میرزا نصرالله‌خان نائینی از «صبح‌الملک» به «مشیر‌الملک» و سرانجام به «مشیر‌الدوله» ارتقا یافت. چون «مشیر» بالاتر از «صبح» و «دوله» بالاتر از «ملک» بود. عامل دیگری که در درجه و مرتبه لقب تأثیر داشت، شأن و اعتبار صاحب لقب بود. مانند «مشیر‌الدوله» که از اوایل تا اواخر عهد قاجار تنها به شش فرد صاحب‌نام اعطای شد.

عبدالله مستوفی درباره رشد فزاینده اعطای لقب در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه، به‌هنگام

۱. همانجا: ۲۷۱-۴

۲. سیاستنامه: ۱۸۹
۳. همانجا: ۲۷۶

۱. همانجا: ۲۷۰-۱
۲. سیاستنامه: ۱۸۹
۳. همانجا: ۱۹۷

صدرارت امين‌السلطان و محاسبه تعداد القاب و تزايد و انحطاط آن در عهد مشروطیت می‌نویسد: «... ولی امين‌السلطان که روی کارآمد این کار از خرک در رفت. هرکس از هر صنف و طبقه از هر مضاف و مضاف‌الیهی لقب خواست، با مناسبت و بی‌مناسبت، تصویب کرد و ناصرالدین شاه، هم تصویب کرده‌های او را به صحة خود قوت قانونی داد و بالاخره در سلطنت مظفرالدین شاه کمتر کسی بود که دستش بهجایی برسد و لقبی نداشته باشد.

مثلاً نصرت- نصیر- ناصر- منصور- منتصر- مستنصر با مضاف‌الیه‌های السلطنه- الدوله- الملک- السلطان- الممالک- الملوك- الخاقان- الوزارة- الإياله- العداله- الحرم- النظاره- البکا- الأشراف- التجار- الاطبا- الحكماء- العلوم- الشريعة- الإسلام- العلماء- الفقهاء- الوعاظين- المتكلمين- الذاكرين- الشعراء- الآدبا- السادات- القراء- الحفاظ- الكتاب- الخطاطین- الحاجیه- دیوان- دفتر- لشکر- حضور- خلوت- حضرت- دربار و حتی دواب هم قابلیت داشت. از ضرب این هشت مضاف در چهل مضاف‌الیه به رقم سیصد و بیست می‌رسیم. بنابراین از یک ماده «نصر» سیصد و بیست لقب تولید [می‌شود] که از طبیب بی‌سواد سر محل و آخوند مدرسه و شاگرد روضه‌خوان و قاری و سید نیزه باز و حاجی عمه‌جانها تا وزرا و رجال و شاهزادگان، همه‌جور اشخاص می‌توانستند با این ترکیبات برای خود عنوانی پیدا کنند و دلخوش باشند.

البته سایر موادی که برای مضاف واقع شدن قابل هستند، مثل ماده «نصر» نیستند که هشت صیغه مناسب برای لقب داشته باشند. بلکه بعضی مانند نظم و ناظم و منظم و انتظام و منتظم شش تایی و برخی مثل مشیر و مشاور و مستشار و مستشیر پنج تایی و زمرة‌ای مانند عصمت و عاصم و اعتصام و معتصم چهارتایی و دسته‌ای مثل اکرم و اکرام و مکرم سه‌تایی و عده‌ای مانند وقار و موقر دو‌تایی و بالآخره خیلی اسمای صنفی مشتق و غیرمشتق مانند فهیم و حسام و هژیر و کلمه‌فارسی دبیر هم هستند که یکتاپی می‌باشند. ولی همین یکتاپی را هم که با مضاف‌الیه‌های چهل‌گانه ترکیب کنند، چهل لقب از آنها تولید می‌شود. احصای مواد قابل مضاف برای لقب کار مشکلی نیست و می‌توان آنها را شمرد و با اندک توغل، مشتقات هر ماده را به دست آورد و از ضرب هر یک از مواد در مشتقات خود و ضرب حاصل عمل در چهل و از جمع تمام آنها، آماری برای کلیه القابی که ممکن بوده است در آن دوره داده باشند، ترتیب داد. چنانکه من این کار را کرده و به رقم دههزار رسیده‌ام زیرا کلماتی که برای مضاف واقع شدن مناسب بوده است، در حدود دویست و پنجاه تاست و نتیجه ضرب دویست و پنجاه در چهل، دههزار است.

... در زمان ناصرالدین شاه، برای لقب فرمائی که صادر می‌کردند پنجاه تا صد دانه پنجهزاری طلا هم برای صحة شاه تقديم می‌نمودند، ولی هرج و مرچ زمان^۱ مظفرالدین شاه موضوع صدور فرمان را از بین برد و به دست خط تتها هم لقب داده می‌شد. منشی و کاغذخوان حضور، روزی ده بیست تا از این دست خط‌ها صادر می‌نمود و اگر لفت و لیستی هم در کار بود، خود می‌کرد.

... کار لقب بهجایی رسید که برای داشتن آن حاجتی به صدور دست خط مظفرالدین شاه هم نبود. هرکس به هر مضاف و مضاف‌الیهی که می‌خواست اسم خود را تغییر بدهد، مهربی به آن سجع می‌کرد و هر چه می‌خواست می‌شد. اول قوم و خویشها و بعد رفقا و دوستان به آن لقب می‌خوانندش و معروف می‌گشت.^۲

تورم و انحطاط القاب در اواخر دوره قاجاریه و حساسیت مردم نسبت به آن سبب شد که با انقراض این سلسله، در سال ۱۳۰۴ خورشیدی طبق «قانون الغای القاب و مناصب مخصوص نظام و القاب کشوری»، کلیه القاب و درجات بالای نظامی و کشوری ملغی شد. با این وجود تا مدت‌ها بعد، رجال بهمان القاب سابق شهرت داشتند و حتی پس از اجرای شدن نام و نام خانوادگی، به شکل استادانه‌ای قسمتی از القاب سابق را در دنباله نام خود حفظ نمودند، مانند: احمد قوام (قوام‌السلطنه).^۳

توضیحات کاربردی درباره این رساله

چون هدف رساله موجود، ثبت القاب رجال نسبه مهم است، ضروری است که درباره تعدادی از عنوانین احترامی که از نظر بعضی از منابع لقب تلقی شده‌اند، توضیحاتی مختصر داده شود تا بدین ترتیب آنها را از زمرة القاب خارج کنیم، از این قبیل است: «جناب»، «آلتس» و «پرنس».

در دوره قاجاریه، عنوان «نواب» و واژه «والا» برای شاهزادگان، و عنوان «جناب» به وزرا اختصاص داشت. «جناب» مانند القاب توصیفی شخصی، طرفدار داشته و حتی برای دریافت آن مقبل تقدیم هدیه به شاه می‌شدند. شاید بهمین علت بوده که بعضی از منابع، آن را در ریف سایر القاب وصفی بهشمار آورده‌اند. محمد جعفر خورموجی در وقایع سال ۱۲۷۰ درباره میرزا آفاخان نوری صدراعظم می‌نویسد: «نشان منصب امیر تومانی با یک رشته حمامیل سبز- که در این دوره مخصوص شخص اول دولت است- و یک رشته بند کاغذ مرصع عنایت گردید و به جناب اشرف ارفع امجد ملقب شد». ^۴

همین نویسنده در وقایع سال ۱۲۷۹ به صراحة می‌نویسد: «حاجی میرزا علی اکبر قوام‌الملک ملقب به لقب «جنابی» گردید». ^۵ اعتمادالسلطنه نیز «جناب» را لقب تلقی کرده و می‌نویسد: «در سال ۱۲۷۰ میرزا کاظم خان نظام‌الملک، به لقب «جنابی» نایل گردید». ^۶ درباره همین طرز تلقی از «جناب» به عنوان لقب برای یحیی خان مشیرالدوله و محمودخان ناصرالملک همدانی و علیقلی خان مخبرالدوله، به ترتیب نگاه کنید به: بامداد: ۴: ۷۲-۴۳۸ و ۴: ۵۹-۵۹ و ۲: ۵۹-۴۵۵

عنوانین «نواب» و «جناب» با واژه‌هایی از قبیل: اشرف، ارفع، اعظم، امجد و مستطاب» به کار

۱. ایران‌شناسی: ۲۷۹

۲. حقایق: ۲۹۹

۳. مستوفی: ۴۴-۴۲

۴. حقایق: ۳۷۹-۳۶۳

۵. صدر: ۲۳۷

می‌رفته است. اما گاهی واژه «اشرف» به تنها یی برای بعضی از بزرگان و رجال، لقب محسوب شده است. نویسنده کتاب رجال وزارت خارجه می‌نویسد: «مظفرالدین شاه در سال ۱۳۱۸ میرزا رضاخان ارفع الدوله را به لقب «اشرف» ملقب گرداند.^۱ آقای مستوفی نیز همین واژه را برای میرزا علی‌اصغرخان امین‌السلطان، لقب تلقی کرده است.^۲ «آلتس» که عنوان صدور عثمانی بود همانند «جناب» از نظر برخی منابع برای دارنده آن لقب تلقی می‌شده است؛ برای میرزا آقاخان صدراعظم نوری نگاه کنید به: مستوفی ۱: ۲۳۸ و صدر: ۸۰؛ و برای میرزا رضاخان ارفع الدوله نگاه کنید به: مستوفی ۱: ۸۰ و ۲: ۱۰۸.

«پرنس» مانند دو عنوان «جناب» و «آلتس»، مخصوص رجال درجه اول بوده و بعضاً آن را نیز لقب پنداشته‌اند؛ برای میرزا ملکخان ناظم الدوله نگاه کنید به: بامداد: ۴: ۱۵۴-۱۳۹؛ و برای میرزارضاخان ارفع الدوله نگاه کنید به: خارجه: ۱۰۷.

احمد اشرف درباره عناوین می‌نویسد: «این عناوین معمولاً با نام کوچک فرد همراه و در واقع جزء هویت وی می‌گردد. این عناوین چند نوع‌اند: اول، عناوین تمیزدهنده اصل و نسب مانند عناوین سید، میر، و شریف» پیش از نام سادات و عنوان «میرزا» پس از نام شاهزادگان در عهد صفوی و قاجار که در هر دو صورت از خطابهای موروشی هستند. دوم، عناوین عمومی مراتب عمده اجتماعی در قرون اخیر: عنوان «خان» در دنباله نام اهل شمشیر، عنوان «میرزا»، پیش از نام اهل قلم و عناوین «شیخ، آخوند و ملا» ابتدای نام اهل علم. عناوین عمومی حاکی از احترام، مثل: «آقا و خانم». سوم، عناوین زایرین اماکن مقدسه. مانند: « حاجی» برای زایرین کعبه، «کربلایی» برای زایرین بقعة امام حسین (ع) و «مشهدی» برای زایرین بارگاه امام هشتم (ع).^۳

عدم حساسیت و دقت منابع نسبت به «لقب» و «عنوان» و نیز عدم تمایز این دو با یکدیگر، مشکلات بسیاری را در مسیر شناخت القاب به وجود آورده است. بعضی از «عناوین» را «لقب» می‌پنداشتند و یا بالعکس «لقبی» را «عنوان» ذکر می‌گردند؛ حتی درباره القاب یک نفر نیز این اشتباہ صورت می‌گرفته است، مثلاً درباره القاب میرزا یوسف مستوفی‌الممالک، همین اشتباہ از جانب آقای بامداد و نیز از طرف اعتمادالسلطنه رخ داده و مشکلات کار را نمایان می‌سازد؛ بامداد براساس یادداشت‌های روزانه اعتمادالسلطنه می‌نویسد: «۲۵ جمادی‌الثانی ۱۲۹۸ میرزا یوسف مستوفی‌الممالک ملقب به «صدر دیوانخانه» شد و به همین مناسبت در سال ۱۳۱۲ قمری ملقب به «صدر‌الممالک» نیز گردید و سپس میرزا شفیع در حیات و ممات پدر خویش، صدر دیوانخانه بود و در ۱۳۱۹ قمری پس از فوت پدر ملقب به «صدر‌الممالک» شد.^۴ حال آنکه خود ایشان در چهار صفحه بعد درباره «جناب آقا» می‌نویسد: «چون شاه به او «جناب آقا» خطاب می‌گردد مردم هم هر وقت که نام او را به زبان می‌آورند او را «جناب آقا» می‌گفتند و در حقیقت عنوان «جناب آقا» بی‌برای او لقب ثانوی شده بود».^۵ ملاحظه شود آقای بامداد با اینکه مستوفی‌الممالک را در مورد اول بالقب

۱. خارجه: ۱۰۷
۲. مستوفی: ۲: ۷
۳. ایران‌شناسی: ۲۹۰
۴. بامداد: ۴: ۴۸۴

۵. همانجا: ۴: ۴۸۸

«جناب آقا» معرفی کرده، در مورد دوم، همین لقب را «عنوان» ذکر نموده است. در همین کتاب، یادداشت ۲۷ شعبان ۱۳۰۱ چنین نقل شده است: «تمام کارها، بدون استشنا از قشون و کشور بالقب صدارت به جناب آقا داده شد. جناب آقا قبول صدارت نمی‌کرد و می‌گفت بدون لقب خدمت می‌کنم؛ چهار مرتبه امین‌السلطان رفت و آمد، آخر به حکم شاه قبول کرد (یعنی ملقب به صدراعظم شد). بعد از خلعت پوشان، خود شاه تشریف آوردن خطاپای به جناب آقا نشود. (یعنی خطاب بودن و صدراعظمی یکی نمودند که جز صدراعظم خطاب دیگری به جناب آقا نشود). (یعنی خطاب بودن و صدراعظمی یکی است).^۱ نویسنده کتاب در جای دیگر می‌نویسد: «از این تاریخ (۱۲۹۴) امور مملکتی به دو قسم تقسیم شد؛ قسمتی را به مستوفی‌الممالک و قسمت دیگر را به سپهسالار و اگذار نمودند و پس از این تاریخ او را وزیر اعظم کشور خطاب می‌کردند.^۲ با توجه به اینکه در یادداشت ۲۷ شعبان، لفظ «صدراعظم» هم به عنوان «لقب» و هم «خطاب» به کار رفته است و نیز با توجه به نظری همین التقاط در آیا آن را لقب تلقی کرده و ثبت نماییم، یا آن را عنوان و خطاب در نظر گرفته و از ثبت آن درگذریم؟ البته برای رعایت احتیاط به دستورالعمل اخیر عمل کرده‌ام.

در کنار القابی که متناسب با شأن و اعتبار افراد بود، لقب‌هایی نیز وجود داشت که از مناصب و مشاغل متزعزع می‌شد؛ البته تعداد این دسته از القاب تا عهد ناصری اندک بود ولی از این دوره به بعد تعدادشان رو به افزایش گذارد.

گاهی در اثر استمرار تسلط یک فرد یا یک خانواده بر یک منصب، عنوان آن شغل و منصب برای فرد یا خانواده حکم لقب را پیدا می‌کرده و در آن خانواده موروشی می‌شده است؛ مثلاً مجلس صدر دیوانخانه از مهمترین محکمه‌های دستگاه عدليه بوده و صاحب این منصب با عنوان «صدر دیوانخانه» خطاب می‌شده است. بامداد در همین زمینه در مورد خانواده میرزا شفیع صدر دیوانخانه صدرالمالک می‌نویسد: «سمت و لقب صدر دیوانخانه‌ای در حقیقت در این خانواده موروشی شده بود. در ابتدا میرزا محمد حسین، نیای میرزا شفیع - که در ۱۲۷۰ ملقب به عضد‌الملک شد و از رجال معنون و معتر در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار به شمار می‌آمد. «صدر دیوانخانه» بود و در سال ۱۲۸۴ قمری در تهران درگذشت و میرزا محمد علی مستوفی، پسرش در سال ۱۲۸۶ قمری ملقب به «صدر دیوانخانه» شد و به همین مناسبت در سال ۱۳۱۲ قمری ملقب به «صدر‌الممالک» نیز گردید و سپس میرزا شفیع در حیات و ممات پدر خویش، صدر دیوانخانه بود و در ۱۳۱۹ قمری پس از فوت پدر ملقب به «صدر‌الممالک» شد.^۳

ملاحظه می‌شود که بامداد می‌نویسد: «میرزا شفیع در حیات و ممات پدر خویش صدر دیوانخانه بود». ولی به طور مشخص نمی‌گوید که «صدر دیوانخانه» ای برای میرزا شفیع نیز لقب تلقی گردیده

۱. همانجا: ۴: ۴۸۳

۲. همانجا: ۴: ۴۸۵
۳. بامداد: ۵: ۱۱۸-۱۱۹

است و نه عنوان شغلی. در رساله موجود، برای تمام موارد مشابه به همین ترتیب عمل نموده ام. موارد دیگری نیز وجود دارد که منابع مختلف به طور مشخص از آنها به عنوان «لقب» یاد نکرده اند و تنها براساس قیاس به موارد مشابه، آنها نیز «لقب» تلقی شده اند، مثلاً: «منشی باشی» برای میرزا محمود خان بهرامی منشی باشی.^۱ در مواجهه با چنین مواردی، عدم صراحت منابع در لقب بودن آنها، تذکر داده شده تا صحت و دقت القاب دیگر تضعیف نگردد.

عنوانین شغلی مانند: «ایلخانی»، «ایل بیگی»، «ایشک آفاسی باشی»، «بیگلریگی» و «دریابیگی» را بهدلیل کثرت استعمال و رعایت احتیاط در ردیف القاب ثبت ننموده ام، اگرچه منابع مختلف، بعضی از این عنوانین را به ندرت برای برخی از افراد، لقب تلقی کرده اند، به جهت بالا بودن ضرب خطا- چنانکه ذکر شد- از آنها صرف نظر نمودم.

از شیابی و معرفی منابع

در پرداختن به موضوع و محتوای رساله حاضر، سرگذشت نامه ها از جایگاه ویژه ای برخوردارند، به همین دلیل از این گونه کتب بیشتر استفاده شده است. کیفیت استفاده از منابع در این مورد نسبت به تحقیقاتی که دارای موضوعاتی جزیی هستند، کاملاً متفاوت است. در موضوعات جزیی، تمام مطالب موجود در یک مرجع قابل استفاده نیست. چه بسا از کل- صفحات و فصول یک منبع، یک فصل- مثلاً ده یا بیست صفحه ای- قابل استفاده باشد، اما در گونه حاضر لازم است که تمام صفحات کتاب، خط به خط مطالعه شود چون ممکن است شخص که در منبع، اطلاعاتی از او به دست داده شده، بدون لقب باشد بنابراین نام وی از قلم می افتد ولی همین شخص در چند صفحه یا چند فصل بعد به لقبی دست می یابد و الزاماً بایست نام او را ثبت نمود. پس به ناچار برای تکمیل اطلاعات ضروری، لازم است مجدداً به صفحات و فصول قبلی مراجعه کرده و با زحمت فراوان صفحه مورد نظر را پیدا نمود. این امر در طول مطالعه و یادداشت برداری از یک کتاب بارها اتفاق می افتد، از این رو مستلزم صرف وقت، توان و انرژی بسیار می باشد. به هر حال، منابعی که مورد استفاده قرار گرفته است، عبارتند از:

۱. تاریخ رجال ایران در قرن ۱۴- ۱۳- ۱۲ در ۶ جلد، تألیف مرحوم مهدی بامداد.

این کتاب حاوی اطلاعات بسیار گرانهایی است. البته فهرست اعلام این کتاب و نیز کتب دیگر به هیچ عنوان قابل استفاده نبود، زیرا در این گونه منابع، فهرست بندی اشخاص براساس نام کوچک و در بعضی موارد بر مبنای القاب بسیار مشهور است و در مواردی که همواره با نام کوچک، القابی را در میان دو کمانک ذکر کرده اند، تمام لقب های شخصی را نیاورده اند به همین علت جستجوی لقب اشخاص در میان فهرست اعلام، خطایی است بسیار لغزنده، که به شدت از آن پرهیز شده است. با

توجه به این نکته، بهجای استفاده از فهرست اعلام، از کلیه مطالب مفیدی که در شش جلد کتاب آقای بامداد فراهم آمده است- و عصر قاجاریه را نیز دربر دارد- استفاده شده است.

۲. تاریخ عضدی، تألیف سلطان احمد میرزا عضدالدوله، فرزند فتحعلی شاه قاجار.

کتابی است سودمند که با توضیحات تکمیلی جناب دکتر عبدالحسین نوابی، نیاز رساله موجود را به القاب اوایل عصر قاجار تا آغاز سلطنت محمد شاه، برآورده می سازد. تاریخ عضدی در واقع شرح حال خاندان شاهی سلسله قاجار- خصوصاً زنان و عوامل حرم‌سرا و پسران و دختران فتحعلی شاه تا فوت وی- می باشد و چون نویسنده کتاب، فرزند فتحعلی شاه بوده و در آن دستگاه پروردۀ شده است، اطلاعاتش دقیق و قابل اعتماد می باشد.

۳. المأثر والآثار، یا چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه، تألیف محمد حسن خان اعتمادالسلطنه.

این کتاب مرجع بسیار مهمی است که بخش اعظم القاب عصر ناصری را در یک فهرست جداگانه به دست می دهد.^۲ از آنجا که اعتمادالسلطنه سالها وزیر انتظامات دولتی بوده، تقریباً از نام و نشان همه صاحب منصبانی که مفتخر به دریافت لقب شده بودند، اطلاع داشته است و این امتیاز بزرگی برای او محسوب می شود؛ اما فهرست القاب کتاب اعتمادالسلطنه دو اشکال اساسی دارد:

الف) فهرست کتاب وی به قول خودش به دو بخش تقسیم می شود: «القب متمضه»، که فقط بر شان و اعتبار و شرف و افتخار دلالت می کند. و نیز «سمات مصطلحه»، که از مشاغل و خدمات و مناصب و درجات متزعّم می شود.^۳ تشخیص القاب در قسمت دوم فهرست مذبور- سمات مصطلحه- بسیار مشکل است، زیرا هم شامل القاب و هم دربرگیرنده شغل است و این دو به لحاظ صوری هیچ تفاوتی با یکدیگر ندارند. مثلاً اگر کسی به سمت «مدیر السفرا»^۴ منصوب شد، دلیل نمی شود که صاحب منصب مذبور، حتماً به لقب «مدیر السفرا»^۵ می باشد مگر آنکه دقیقاً مشخص شود. به عنوان مثال آقای بامداد درباره عبدالحسین خان مدیرالملک می نویسد که نامبرده در سال ۱۳۰۲ قمری به منصب و لقب «مدیر السفرا»^۶ معین و ملقب گردید.^۷ فهرست کتاب اعتمادالسلطنه، این تمایز لقب و عنوان شغلی را- که هر دو یکی هستند- ارائه نمی دهد. از این رو استفاده از بخش «سمات مصطلحه» فقط از طریق کمک جستن از مراجع دیگر و مشابه یابی، قابل استفاده است.

ب) اشکال دوم فهرست کتاب مذبور، این است که صاحبان کلیه القاب شغلی و غیرشغلی را فقط با نام کوچک آنان ذکر می نماید، به این جهت در مواردی که صاحبان القاب مشابه، چنانچه نام کوچکشان نیز یکی باشند، تشخیص این دو از یکدیگر امری است بسیار مشکل.

۴. صدرالتواریخ، تألیف محمد حسن خان اعتمادالسلطنه.

علاوه بر معرفی کلیه صدراعظم‌های قاجاریه، از ابتدا تا پایان عصر ناصری، تقریباً بسیاری از رجال درجه اول آن دوران را نیز مختصرأ معرفی می‌کند. البته توضیحات مصحح کتاب، محمد مشیری، در پاورپری ها، بر بار اطلاعاتی کتاب افزوده است.

۵. ۶. دو کتاب رجال و زادت خارجه در عصر ناصری و مظفری، نوشته میرزا مهدی خان ممتحن الدوله شفاقی و میرزا هاشم به کوشش ایرج افشار و نیز رجال عصر مشروطیت، اثر ابوالحسن علوی به کوشش حبیب یغمایی و تجدید چاپ به وسیله ایرج افشار.

این دو اثر علاوه بر شناساندن برخی از بزرگان عصر ناصری، تعدادی از رجال مهم دوره مظفری تا اوخر سلسله قاجاریه را معرفی می‌نمایند.

۷ و ۸. علاوه بر شش کتاب رجال‌شناسی فوق که با موضوع رساله بسیار مناسب بوده‌اند، دو کتاب تاریخی حقایق‌الاخبار ناصری اثر محمد جعفر خورموجی، به کوشش حسین خدیو جم، و نیز کتاب شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه در سه جلد اثر عبدالله مستوفی، هر کدام برای خود ویژگی خاصی داشته است. کتاب اول صرفاً تاریخی است و موضوعات کلی و مملکتی - از تأسیس سلسله قاجار تا اواسط سلطنت ناصرالدین‌شاه را شامل می‌شود. کتاب دوم، شکل مرسوم کتب تاریخی را ندارد و در بسیاری از موارد، به مسایل خانوادگی و جزئی نیز می‌پردازد با این وجود چون به طور کامل عصر قاجار را دربر می‌گیرد، می‌تواند نقص کتاب خور موجی را تکمیل نماید.

۹. سفرنامه سدید‌السلطنه، اثر محمدعلی خان سدید‌السلطنه به تصحیح و تحشیه احمد اقتداری. این کتاب آخرین مرجعی است که در نوشته حاضر مورد استفاده قرار گرفته است. سفرنامه مزبور، شرح مسافرت‌های سدید‌السلطنه تقریباً به تمام ولایات ایران در عهد مظفری است. نویسنده از هر جا گذر نموده، رجال سیاسی-اداری و محلی آن منطقه را معرفی کرده است. ویژگی این سفرنامه آن است که معرفی رجال، تنها شامل اشخاص زنده نمی‌شود بلکه سدید‌السلطنه بر سر قبور رجال نیز حاضر شده و صاحبان آنها را به اختصار معرفی نموده است، به این جهت اثر او حاوی اطلاعات بالارزشی است که بخش وسیعی از دوره قاجار را دربر می‌گیرد.

در تهیه بخش آغازین این مقدمه، از کتاب سیوالملوک (سیاستنامه)، اثر خواجه نظام‌الملک و نظرات مرحوم عبدالله مستوفی درباره «لقب» از جلد اول کتاب شرح زندگانی من استفاده نموده‌ام. اما بخش مهمی از تاریخچه لقب را، از مقاله بالارزش آقای احمد اشرف، با نام «لقب و عنوان» در کتاب در زمینه ایران‌شناسی اقتباس کرده‌ام.

در مواردی که از یک لقب به لقب دیگر ارجاع داده شده باشد، در صورت تعدد القاب، بالای لقب مورد ارجاع - که دارای توضیحات کامل‌تری است - علامت ستاره گذاشته شده است.

چون در ترتیب الفبایی القاب، همه حروف در نظر گرفته شده، بنابراین «ال»ها نیز به حساب آمده است. توضیح راجع به سنتوات تاریخی: سال‌های خورشیدی با علامت «خ» و سال‌های میلادی با علامت «م» مشخص شده است و سال‌های قمری را به دلیل کثرت شان بدون علامت ثبت کرده‌ام. اگر

تاریخ تولد و فوت کسی به سال خورشیدی باشد، چنین نوشته شده است: مثلاً (۱۳۰۵خ-۱۲۵۰خ). و چنانچه سال تولد به قمری و سال فوت به خورشیدی و میلادی محاسبه شده باشد، در متن به این صورت می‌آید: (۱۳۰۵-۱۳۲۰خ/۱۹۴۵م).

در مواردی که منابع، سال تولد و فوت را ذکر نکرده‌اند، سعی شده است به جای آن، عهد و دوره سیاسی را که شخص در آن می‌زیسته، نوشته شود مثلاً: (عهد ناصری)، (عهد مظفری).

علامت اختصاری «د»، نشانه درگذشت (وفات)، و علامت «ت»، نشانه تولد می‌باشد.

در خاتمه از استاد عزیز، جناب آقای ایرج افشار، که قبول زحمت فرموده و نظارت بر رساله حاضر را تقبل فرموده‌اند، بی‌نهایت سپاسگزارم و از این بابت بسیار خرسند و خوش‌قسم. همچنین از جناب دکتر ایرج تنهاین ناصری که در تهیه این رساله، استاد مشاور بنده در گروه تاریخ بوده‌اند، و از کلیه اساتید محترم گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه تهران که در بررسی رساله حاضر بذل عنایت فرموده‌اند، کمال تشکر و رضامندی را دارم.

کریم سلیمانی

اردیبهشت ۱۳۶۹

* * *

الف

- مراجع: خارجه: ۱۶۹
آجودان حضور: سید محمدخان معروف به «آقا مردک»، فرزند سیدابوالقاسم بزار (۱۲۸۳-۱۳۳۲). در سال ۱۳۰۱ پیشخدمت ناصرالدین شاه شد و چون غلامعلی خان، عزیزالسلطان بود از جانب شاه به لئگی وی برگزیده شد. در سال ۱۳۰۴ به درجه سرتیپ اولی نایل آمد و در سال ۱۳۱۰ به لقب «آجودان حضور» ملقب گردید.
- مراجع: بامداد: ۵: ۱۹۹-۲۰۰
آجودان مخصوص: آقا رضاخان، فرزند آقا اسماعیل جدیدالاسلام (۱۲۵۹-۱۳۰۷).
سایر القاب: عکاس باشی؛ اقبال‌السلطنه*؛ خازن صرف جیب شاه.
- مراجع: بامداد: ۱: ۵۱۳-۵۱۶
آجودان مخصوص: مهدی خان، فرزند فرخ خان امین‌الدوله کاشانی (۱۲۸۲-۱۳۳۶). وی از رجال متنفذ دربار ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه و از محارم میرزا علی اصغرخان امین‌السلطان اتابک اعظم بود. در کابینه حسین قلی خان نظام‌السلطنه مأمور و وزیر تجارت بود (دی ماه ۱۲۸۶ خ). در سال ۱۳۰۲ ملقب به «آجودان مخصوص» گردید و در سال ۱۳۱۵ متصدی پست خانه شد.
- سایر القاب: وزیر همایون؛ ۱۳۱۴؛ قائم مقام.
مراجع: بامداد: ۴: ۳۱۲-۳۱۳؛ المأثر: ۱۷۵-۱۷۶
- آجودان باشی: حسن علی خان خویی (د: ۱۲۷۷).
مراجع: بامداد: ۱: ۳۵۴
آجودان باشی: حسین خان مقدم مراغه‌ای (د: ۱۲۸۲).
سایر القاب: نظام‌الدوله* - صاحب اختیار.
مراجع: بامداد: ۱: ۴۲۶-۹؛ حقایق: ۲۷
آجودان باشی: عزیزخان (عهد ناصری).
در سال ۱۲۶۷ پیشکار بهرام میرزا، حاکم تهران گردید.
- مراجع: حقایق: ۹۷
آجودان باشی: اللهیارخان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۰۶
آجودان باشی کل: حسن خان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۱
آجودان باشی کل: یارمحمدخان، فرزند حسن خان سيف‌السلطنه (۱۲۵۹ خ-۱۳۱۵ خ).
سایر القاب: سيف‌السلطنه*؛ سalar سعید؛ سردار سعید؛ سردار کل.
مراجع: بامداد: ۴: ۴۳۱-۲؛ رجال: ۵۸
آجودان حضور: رضاقلی خان (ت: ۱۲۹۲).
در سال ۱۳۱۱ با مست پیشخدمت ناصرالدین شاه به خدمت دولت علیه درآمد. سایر مناصب وی عبارتند از: استخدام اداره نظام، وزارت داخله، وزارت عدله و وزارت امور خارجه، کارگزاری دره جزو کلات در سال ۱۳۲۷، کارگزاری بیргند و قائنات در سال ۱۳۳۰، مأموریت نفتیش تذكرة خراسان در سال ۱۳۳۰.

آجودان مخصوص: یحیی خان، فرزند میرزا نبی خان
امیر دیوان قزوینی (۱۳۰۹-۱۲۴۷).

سایر القاب: مشیرالدوله^{*}، معتمدالملک، وزیر
مخصوص.

مراجع: بامداد: ۴-۴۷۲-۴۳۸.

آصف اعظم: میرزا علی نقی آصف کردستانی، فرزند
میرزا محمد رضا وزیر (۱۳۱۶-۱۲۳۲).

وی برادر میرزا یوسف مشیر دیوان کردستانی است.
سایر القاب: آصف دیوان.

مراجع: بامداد: ۵-۲۳۵-۱۱۷.

آصف الدوله: اللهیارخان، فرزند رکن الدوله میرزا
محمدخان بیگلریگی قاجار دولو.

ابتدا برای مدتی خوانسار فتحعلی شاه بود
سال ۱۲۲۸ به مدت سه سال به صدارت منصوب

و ملقب به «آصف الدوله» گردید. مدتی بعد به
اتهام قصور در امور جنگهای ایران و روس برکنار

شد. فتحعلی شاه پس از رسیدگی به کار وی دستور
داد در ارک، در ملاعماً به پای او چوب بزنند و

اوین چوب را نیز عباس میرزا نایب السلطنه زد.
از سال ۱۲۵۰ تا ۱۲۶۳ حاکم خراسان بود.

مراجع: سنتوفی: ۶۶، حقایق: ۱۷؛ بامداد: ۱-۵۸-۱۵۴-۳۰-۲۴۰.

صدر: ۱۲۹-۳۰؛ سید: ۲۳۳؛ عرضی: ۲۵۱.

آصف الدوله: حاج غلام رضاخان، فرزند حسین خان
نظام الدوله شاهسون اینانلو.

در آغاز جوانی وارد خدمت نظام شد. در سال
۱۲۵۹ به حکومت کرمان و بلوچستان رسید. سه

سال بعد به عنوان حاکم کرمانشاه به آن منطقه
گشیل شد. در سال ۱۳۰۰ در واحد توپخانه به

درجه سرتیپ اولی نایل آمد. دیگر مشاغل و
مناصب وی عبارت است از: حکومت مازندران

و عضویت در شورای دولتشی ۱۳۰۵، والی گری
خوزستان ۱۳۰۸؛ حکومت مجدد کرمان و

کرمانشاه ۱۳۱۵-۱۳۱۷؛ حکومت تهران به

اتابک اعظم: میرزا علی نقی چندبار پیشکار و وزیر
کردستان بود. بعدها چندبار پیشکار و وزیر
کردستان شد. میرزا علی نقی از خانواده «وزیری»
بود. اما وی و اعقابش لقب «آصف» را برای خود
برگزیدند.

سایر القاب: آصف اعظم.
مراجع: بامداد: ۵-۱۶۷.

آقاخان: محمد حسن خان، فرزند مصطفی قلی خان
عموی فتحعلی شاه.
وی از رجال درباری و نديمان فتحعلی شاه بود.

مراجع: بامداد: ۶-۲۲۲.

ابوالملوک: کیومرث میرزا، فرزند فتحعلی شاه قاجار
(۱۲۲۴-۱۲۸۹).

پس از فوت فتحعلی شاه از ایران گریخت
ولی بعد از مدتی با اجازه محمد شاه به ایران
بازگشت و به کار پرداخت. در سال ۱۲۸۳
حکومت استرآباد را بر عهده گرفت. در سال
۱۲۸۸ به سمت کشیکچی-باشی گری منصوب
گردید.

سایر القاب: ملک آرا (۱۲۷۵).

مراجع: بامداد: ۵-۱۸۴-۵.

ابوالمله: جواد، فرزند میرزا جبار ناظم المهام (عصر
مشروطیت).

سایر القاب: سعد الدله.

مراجع: بامداد: ۱-۲۸۸-۲۹۵.

atabk اعظم: سلطان عبدالمحیج میرزا، فرزند سلطان
احمد میرزا عضد الدوله (د: ۱۳۰۶ خ).

سایر القاب: عین الدوله.

مراجع: بامداد: ۲-۹۳۹.

atabk اعظم: میرزا ابوالقاسم، فرزند میرزا عیسی
فرهانی قائم مقام (د: ۱۲۱۵).

سایر القاب: قائم مقام.

مراجع: عضدی: ۱۶۳؛ بامداد: ۱-۶۵-۶۰.

صدر: ۱۱۷-۱۱۹.

atabk اعظم: میرزا (محمد) نقی خان امیرکبیر، فرزند

در سال ۱۲۶۶ در دستگاه علی قلی میرزا وزیر
علوم، به خدمت گرفته شد. در سال ۱۲۷۳ نایب
دوم وزارت خارجه شد. مأموریت کارگزاری
آذربایجان در سال ۱۲۸۲ به وی محوی گشت.
پس از چهار سال به حکومت ساوجبلاغ مکری
و ارومیه و سپس به حکومت گیلان منصوب
شد. در سال ۱۳۰۱ با لقب «آصف الدوله» به
سمت فرمانفرما بی خراسان و تولیت آستان
قدس رضوی نایل آمد.

سایر القاب: نایب الوزراه-نصرالدوله.

مراجع: بامداد: ۲-۳۱۷.

آصف السلطنه: مهدی خان، فرزند حاج محمد باقرخان
بیگلریگی.

سایر القاب: آصف الدوله.

مراجع: بامداد: ۵-۳۰۳-۴.

آصف الملک: محمد رضاخان.

در سال ۱۳۲۸ به خدمت وزارت خارجه و
محاسبی اداره صندوق مرکزی عراق عرب
درآمد. سپس در سال ۱۳۳۲ عضو شعبه تجارت
محاکمات شد.

مراجع: خارجه: ۲۰۲.

آصف الوزاره: میرزا اسماعیل خان.

مشاغل و مناصب وی عبارتند از: ترجمانی
قونسولگری شام ۱۳۲۱، ترجمانی حدود
عثمانی تا سرحد آذربایجان؛ قونسولگری جده
۱۳۲۸؛ کارپردازی وان ۱۳۲۰. وی در سال

ملقب به «آصف الوزاره» گردید.

مراجع: خارجه: ۱۳۹.

آصف دیوان: میرزا علی نقی آصف کردستانی، فرزند
میرزا محمد رضا وزیر (۱۲۳۲-۱۳۱۶ خ).

در سال ۱۲۹۸ در وزارت لشکر-ادارة دارایی

ارتش-با سمت لشکرنویسی مشغول به کار شد

و مدت ۱۳ سال (۱۳۱۲-۲۵) لشکرنویس

- مشهدی قربان هزاوهای فراهانی (د: ۱۲۶۸). پدر امیرکبیر، آشپز میرزا بزرگ قائم مقام بود و میرزا تقی خان ابتدا شاگردی پدر می‌کرد ولی کم کم ترقی کرده و با آقازاده‌های قائم مقام هم درس شد و خواندن و نوشتمن آموخت. چون به رشد رسید وارد خدمات دولتی شد. در دوران ولیعهدی ناصرالدین میرزا، پیشکار وی بود و در سال ۱۲۶۴ صدراعظم ناصرالدین شاه شد.
- سایر القاب: امیرکبیر؛ وزیر نظام؛ وزیر لشکر؛ امیر نظام؛ مستوفی نظام.
- مراجع: مستوفی ۱: ۶۵، بامداد ۱: ۲۰۹-۲۲۱، حقایق ۴۵؛ صدر: ۱۷۴، المأثر: ۳۱۱؛ اتابک اعظم: میرزا علی اصغرخان، فرزند اقا ابراهیم امین‌السلطان (۱۳۲۵-۱۲۷۵).
- سایر القاب: امین‌السلطان*. صاحب جمع امین‌الملک.
- مراجع: بامداد ۲: ۳۸۷-۴۲۵، مستوفی ۲: ۷۱۰؛ احترام‌الدوله: خرم‌بهارخان، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار. وی همسر میرزا فتحعلی‌خان صاحبدیوان است.
- مراجع: عضدی: ۷۳؛ احتساب‌الدوله: میرزا حسن (عهد ناصری).
- مراجع: المأثر: ۳۱۱؛ احتساب‌الملک: تدقی خان، فرزند عبدالعلی خان ادیب‌الملک (د: ۱۳۰۶ خ).
- رئیس شریفات سلطنتی احمدشاه و سپس مدتها وزیر مختار ایران در سویس بود.
- مراجع: بامداد ۱: ۲۲۵؛ احتساب‌الدوله: خانلر میرزا، فرزند عباس میرزا نایب‌السلطنه (د: ۱۲۸۷).
- در سال ۱۲۵۳-۵۲ و تیز در سال ۱۲۷۵ حاکم یزد شد. سایر شغل‌های وی عبارتند از: حکومت طبرستان (۱۲۶۴)؛ حکومت خوزستان، حکومت اصفهان (۱۲۷۵-۸).
- مراجع: عضدی: ۶-۲۹۰، بامداد ۱: ۴۷۳-۴۷۶؛ حقایق:

- مراجع: خارجه: ۱۵۰؛ احت sham الوزراء: میرزا علی اشرف‌خان، سرهنگ مهندس.
- از کارمندان وزارت خارجه بود که در سال ۱۳۰۱ مأمور حدود خراسان و در ۱۳۱۳ مأمور تحديد حدود بلوچستان گردید.
- مراجع: بامداد ۲: ۳۸۶-۷؛ احت sham حضور: احمدخان ملک ساسانی، فرزند ملک‌الكتاب شیرازی.
- وی قبل از سال ۱۳۲۲ در تهران به لقب «احت sham حضور»ی ملقب شد و در ادارات دولتی مستخدم بود. در ۱۳۳۰ تحصیلات خود را در سویس به پایان رسانید و به تهران بازگشت و جزو پیشخدمت‌های شاهی شد و نیز برای مدتی به معلمی شاه منصوب گردید. بعد به واسطه تحريك اندرونی، از دربار خارج و پس از چند ماه در خزانه‌داری مستخدم گردید. در ۱۳۳۳ به پیشکاری مالية یزد منصوب شد. «ساسانی» تخلص شعری و «ملک» – که لقب پدرش بوده است – اسم فامیلی وی می‌باشد.
- مراجع: رجال: ۴۷؛ احت sham حضور: حسین‌خان، معروف به حاجی‌آقا، فرزند حاجی آقا اسماعیل پیشخدمت‌باشی (د: ۱۳۱۳ خ).
- وی پیشخدمت ناصرالدین شاه بود.
- سایر القاب: امیر معتمد ۱۳۳۶.
- مراجع: بامداد ۵: ۷۸-۷۹؛ احت sham حضور: عزیزالله‌خان (ت: ۱۳۰۳).
- در سال ۱۳۲۶ خدمات اداری را آغاز نمود و به شباتی اداره تحریرات آلمان مشغول گشت. شغل‌های دیگر وی عبارتند از: دفترداری در دفتر مرکزی، دفترداری جنرال قونسولگری بغداد ۱۳۲۸، دفترداری مرکزی ۱۳۳۰.
- مراجع: خارجه: ۱۸۵؛ یوزباشی داشت و از سال ۱۳۰۱ به مدت چهار سال ریاست غلامان شاهی (قوللر آقاسی‌باشی) را بر عهده گرفت. شغل‌ها و مناصب دیگر وی عبارتند از: جنرال قونسولگری بغداد ۱۳۱۳، وکالت و ریاست مجلس شورای ملی ۱۳۲۴، وزیر مختاری برلن ۱۳۲۷، سفیر کبیر ایران در اسلام‌مبلو در ایام جنگ بین‌الملل اول ۱۹۱۴-۱۸؛ وزیر کشور کایانه حسن مستوفی‌الممالک ۱۳۰۵ خورشیدی.
- مراجع: خارجه: ۲۰۷؛ بامداد ۴: ۴۳۳-۴۳۴، مستوفی ۱: ۵۱، المأثر: ۳۱۱؛ احت sham المک: جلال‌الدین میرزا، فرزند خانلر میرزا احت sham الدوله پسر عباس میرزا نایب‌السلطنه.
- وی در ۱۲۶۹ نایب‌الحكومة لرستان و در سال ۱۲۷۹ حاکم بروجرد شد. در سال ۱۲۸۵ به حکومت کاشان منصوب گردید و چندی بعد در جوانی درگذشت. در ۱۲۷۹ به لقب «احت sham المک» ملقب شد.
- مراجع: بامداد ۵: ۵۲-۵۳، حقایق ۳۰۰؛ احت sham المک: عبدالعلی میرزا، فرزند حاج فرهاد میرزا متعتمد‌الدوله*؛ متعتمد‌الدوله.
- مراجع: بامداد ۲: ۲۷۰-۳، مستوفی ۱: ۴۳۷؛ احت sham الوزاره: میرزا جعفرخان (ت: ۱۳۰۲).
- در سال ۱۳۲۳ به خدمت وزارت خارجه و شباتی اداره دفتر عثمانی درآمد و سه سال بعد منشی‌گری اداره عثمانی را بر عهده گرفت. در سال ۱۳۲۷ در خدمت وزارت داخله به ریاست دفتر حکومت کرمانشاهان منصوب گردید. یک سال بعد مجدداً به خدمت وزارت خارجه درآمد و به سمت معاونت دوم اداره تحریرات و در سال ۱۳۳۰ به سمت معاونت اول همین اداره نایل آمد. در ۱۳۳۲ معاونت اول اداره روس را بر عهده گرفت.

احتشام نظام: حاجی میرزا عباسعلی خان (د: ۱۳۱۲).

در سال ۱۲۹۴ در دستگاه کامران میرزا نایب‌السلطنه با عنوان «رئیس خلوت والا» و «پیشخدمت خاصه» به خدمت مشغول گشت. در ۱۳۰۳ نیز پیشخدمت‌باشی کامران میرزا شد.

مراجع: بامداد ۱۳۱۲:۵ (ت: ۱۲۸۸).

احتشام همایون: اسدالله میرزا (ت: ۱۲۸۸). شغل‌ها و مناصب وی عبارتند از: حکومت خوار

و رامین و ملایر و توسییرکان، ورود به خدمت وزرات خارجه و عضویت اداره عثمانی و کسب

لقب مذکور در سال ۱۳۱۴، معاونت اداره محاکمات و سرپرستی ملل متنوعه (۱۳۲۶)؛ کارگزاری سیستان (۱۳۶۸)؛ عضویت در کمیسیون

تسویه محاسبات اریاب جمشید (۱۳۳۲).

مراجع: خارجه: ۱۳۷؛ معین‌الدوله (ت: ۱۳۰۳).

احتشام همایون: میرزا محمدعلی خان، فرزند

معین‌الدوله (ت: ۱۳۰۳). در سال ۱۳۲۰ به خدمت وزارت خارجه و

عضویت اداره کابینه درآمد سپس به سمت نیابت و مترجمی کمیسیون سرحد عثمانی و ایران در

سال ۱۳۲۳ منصوب گردید. در ۱۳۲۷ معاون اول اداره محاکمات شد و یک سال بعد کفالت اداره

تحریرات انگلیس را بر عهده گرفت و در سال ۱۳۲۹ نایب اول سفارت لندن شد.

مراجع: ستوفی ۲: ۷۰، خارجه: ۴۰۴.

احیاء الملک: دکتر محمدخان شیخ، فرزند حاج میرزا

علی نقی صنیع‌الممالک (۱۳۱۷-۱۲۲۳).

وی از چشم پزشکان معروف تهران بود که در دارالفنون و پاریس درس خواند. در سال ۱۳۰۷ جزو اطبای خاصه ناصرالدین شاه به شمار می‌آمد.

در ۱۳۳۵ طبیب جعفرقلی خان بختیاری، سردار اسعد سوم شد.

مراجع: بامداد ۱۳۶۲:۳، رجال ۱۷-۱۸.

ادیب التجار: حاجی میرزا محمد، فرزند آقا میرزا

سایر القاب: اعتمادالسلطنه (۱۳۱۳).

مراجع: المأثر: ۳۱، بامداد ۶: ۲۱۶.

ادیب‌الممالک: میرزا صادق خان فراهانی قائم‌مقامی، فرزند حاج میرزا حسین (۱۳۳۶-۱۲۷۷). مدتها با حسنعلی خان گروسی امیر نظام، در کرمانشاه و تبریز بود. در عصر مشروطیت مدتها سردبیر روزنامه آفتاب و چند روزنامه دیگر بود. سایر القاب: امیرالشعراء.

مراجع: بامداد ۶: ۱۶۱-۱۶۹.

ادیب خلوت: میرزا علی خان متخلص به «آشوب»، فرزند میرزا اسماعیل خان عmad لشکر آشتیانی (د: ۱۲۹۷/۱۳۳۷).

از فضلا و ادبای آذری‌آذربایجان بود. پس از درگذشت پدرش به خدمات دولتی روی آورد و مدتها مشاغل گوناگون را بر عهده داشت اما پس از چندی از شغل دولتی کناره گرفت. در بحبوحه انقلاب تبریز (۱۳۳۰/۱۲۹۰ خ) به بلژیک گریخت، در آنجا به تدریس زبان‌های شرقی پرداخت و پس از مدتها به تبریز بازگشت.

مراجع: بامداد ۶: ۶۱-۶۰.

ارشدالدوله: علی خان (۱۳۲۹:۵/۱۲۸۹ خ).

در سال ۱۳۰۰ در مدرسه دارالفنون، جزء دسته موظیک آموزش عزیزالسلطان (ملیجک دوم) بود. سپس به کشیکخانه و گارد سلطنتی وارد گشت و به علیخان گاردي معروف شد. وی از فذایان محمد علیشاه بود و در دستگیری و سرکوبی مجاهدان مشروطه خواه نقش عمده داشت. پس از خلع محمد علیشاه، ارشدالدوله او را بسیار یاری نمود. علی خان بعد از جمع‌آوری نیرو از ترکمن‌ها، از راه استرآباد و شاهروド به تهران هجوم آورد ولی شکست خورد و اسیر گشت. روز بعد او را در میدان توپخانه تیرباران کردند.

سایر القاب: سردار ارشد.

در ۱۳۲۷ وارد وزارت داخله گردید و رئیس کل آن وزارتخانه شد. در سال ۱۳۳۳ به عنوان وکیل مردم رشت به مجلس (دوره سوم) راه یافت. وی از اعقاب حاج سمیع میلانی آذربایجانی است و غیر از تشابه لقبی، هیچگونه نسبت و قرابتی با سلیمان خان ادیب‌الممالک، پسر عبدالحسین خان کفری و نیز یحیی خان ادیب‌الممالک، پسر سلیمان خان ندارد. ادیب‌الممالک بعد از چندبار وزیر و استاندار شد.

مراجع: بامداد ۱: ۳۹۲-۳؛ رجال ۱۸-۱۹، خارجه: ۱۵۹؛ مستوفی ۲: ۲۹۹.

ادیب‌الممالک: عبدالعلی خان، فرزند حاج علی خان مقدم مراجه‌ای حاج‌الدوله (۱۳۰۲-۱۲۴۵).

وی از رجال درباری و صاحب منصبان خلوت ناصرالدین‌شاه بود. در سال ۱۲۷۶ سمت پیشخدمتی خاصه شاه را بر عهده داشت. در ۱۲۸۵ وزیر وظایف و اوقاف شد و در ۱۲۸۸ حاکم سمنان و دامغان گردید. در سال‌های ۱۲۷۹ و ۱۲۹۲ حاکم قم بود. عبدالعلی خان در سال ۱۲۷۶ به لقب «ادیب‌الممالک» ملقب گشت. وی بنا به گفته برادرش، محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، پیرو طریقه شیخیه بود.

مراجع: بامداد ۲: ۲۷۰ و ۶: ۱۴۲، صدر: ۲۴۵ و ۲۷۹.

ادیب‌الممالک: محمد باقرخان، فرزند عبدالعلی خان ادیب‌الممالک پسر حاج علی خان اعتمادالسلطنه (ت: ۱۲۷۴).

در شش سالگی از غلام‌بچه‌های اندرونی ناصرالدین‌شاه و معروف به «دولچه» بود. بعد از گذشت چند سال، پیشخدمت شاه شد. در سال ۱۳۰۳ به «ادیب‌الممالک» ملقب گردید و در ۱۳۱۳ به وزارت انبیاء و ریاست دارالترجمه و دارالتألیف منصوب گردید. وی برادرزاده محمد حسن خان اعتمادالسلطنه است.

عبدالکریم اصفهانی.

وی ابتدا در تبریز و سپس در قزوین به کار تجارت پرداخت. در سال ۱۳۲۶ همزمان با بسته شدن مجلس، در قزوین برای پیشرفت مشروطیت تلاش بسیار نمود.

مراجع: رجال ۱۸

ادیب‌الدوله: محمد حسن خان ادیب، فرزند محمد حسین خان ادیب‌الدوله اول (۱۳۱۳-۱۲۵۰ خ).

در رشته توپخانه درس خواند و مدت کمی در مدرسه دارالفنون به تدریس ریاضی پرداخت.

مراجع: مستوفی ۳: ۶۷۱؛ بامداد ۲: ۲۲۱.

ادیب‌الدوله: محمد حسن خان، فرزند محمد حسن خان اصفهانی (۱۳۱۵-۱۲۵۱).

از سال ۱۲۷۲ تا ۱۲۷۸ ناصرالدین‌شاه مدرسۀ دارالفنون بود. در سال ۱۲۸۲ به عنوان ناظم مدرسۀ دارالفنون برگزیده شد و مدت سی و سه سال ناظم مقدر مدرسۀ بود. در سال ۱۳۱۲ به لقب «ادیب‌الدوله» ملقب گردید.

مراجع: بامداد ۵: ۶-۲۳۵.

ادیب‌السلطنه: سلیمان خان، فرزند عبدالحسین خان کفری فخرالملک ناصرالسلطنه.

مراجع: بامداد ۱: ۳۹۲-۳۹۳.

ادیب‌السلطنه: یحیی خان (سرتیپ)، فرزند سلیمان خان ادیب‌السلطنه (عهد ناصری).

مراجع: بامداد ۱: ۳۹۲-۳۹۳.

ادیب‌السلطنه: میرزا حسن خان، افسخ کار حکومت حسام‌الملک امیر افخم در کرمانشاه بود.

مراجع: رجال ۱۸

ادیب‌السلطنه: میرزا حسن خان سمعیع رشتی، فرزند میرزا حسن خان ادیب‌السلطنه (۱۳۲۶/۱۲۱۹).

در آغاز کار در وزارت خارجه استخدام گردید و پس از چندی رئیس شعبه دول غیرهمجوار شد.

ادیب التجار: حاجی میرزا محمد، فرزند آقا میرزا

مراجع: بامداد: ۶، ۱۵۷-۵۹، مستوفی: ۲، ۲۵۴
ارفع الدوّلہ: میرزا رضاخان دانش، فرزند حاجی
حسن صراف تبریزی (ت: ۱۲۷۰).

در سال ۱۳۳۰ به عنوان معاون دوم اداره مذکور برگزیده شد و دو سال بعد به رتبه معاونت اول دایرۀ پرسنل ارتقا یافت.

مراجع: خارجه: ۱۶۱
اسرافیل الشعرا: میرزا عبدالله متخلص به «غوغاء» (د: ۱۲۸۹).

چون میرزا عبدالله برای مدتی سمت شیپورچی‌گری خاصه درب سراپرده شاهی را بر عهده داشت، به این مناسبت محمدشاه قاجار لقب «اسرافیل الشعرا» را به وی اعطای نمود.

مراجع: بامداد: ۶، ۱۴۸
اسعد الدوّلہ: زین العابدین خان.

وی از طرف دولت مأمور شد که به اتفاق میرزا علی اشرفخان احتشام‌الوزاره برای تجدید حدود، از بیم و نرمایشیر به بلوچستان برود ولی با هم‌دستی یکدیگر پس از دریافت پول از انگلیسی‌ها، به سود ایشان رأی دادند و قسمت مهمی از بلوچستان را به انگلیس واگذار نمودند.

مراجع: بامداد: ۲، ۴۸

ارفع السلطنه: میرزا غلامحسین خان (ت: ۱۲۹۴).
اداره: ۱۳۱۵ به خدمت وزارت خارجه درآمد و

عضو دفتر قدیم شد. در ۱۳۲۲ به سمت نیابت قونسول‌گری حاج طران و معاونت اداره تذكرة تفلیس منصب گردید. در سال ۱۳۲۷ ریاست دفتر هیئت مدیره و ریاست کایانه مجلس شورای ملی را بر عهده گرفت. معاونت دوم اداره روس در ۱۳۲۹ و معاونت دوم در اداره دفتر در سال ۱۳۳۲ از دیگر شغل‌های وی به شمار می‌رود.

مراجع: خارجه: ۱۹۱
ارفع السلطنه: میرزا حسین خان (ت: ۱۳۰۱).
وی از مدرسه سیاسی تهران فارغ‌التحصیل شد.

اعتبار السلطنه: میرزا اسماعیل خان میر پنچه (عهد ناصری).
مراجع: المائة: ۳۱
وی پدر ابوالحسن خان مخبر همایون و داماد علی قلی خان مخبر‌الدوّلہ است.

مراجع: سید: ۸۶

منشی اول دایرۀ پرسنل منصب شد. پس از آن

مراجع: مستوفی: ۲، ۸۴، خارجه: ۸-۱۲۷-۱۲۸.
اعتظام‌الممالک: میرزا حسین خان (ت: ۱۲۷۳).

وی در مدرسه خان مرمو تحقیق کرد. در سال ۱۳۰۶ به خدمت وزارت خارجه و عضویت در اداره تحریرات انگلیس درآمد. در ۱۳۱۴ به نیابت جنزال قونسول‌گری تفلیس و یک سال بعد به منشی‌گری اداره روس درآمد. دیگر شغل‌ها و مناصب وی به این ترتیب است: نیابت کارگزاری خراسان؛ ۱۳۰۹؛ کارگزاری سرخس بهطور موقت؛ ۱۳۱۰؛ کارگزاری سرخس کارگزاری خراسان؛ ۱۳۱۱؛ کارگزاری دره جزو کلات؛ ۱۳۱۴؛ دریافت لقب اعتظام‌الممالکی؛ ۱۳۱۵؛ ریاست کمیسیون سرحدی گنبد قابوس؛ ۱۳۱۸؛ کارگزاری استرآباد؛ ۱۳۱۹؛ نیابت حکومت استرآباد؛ ۱۳۲۲؛ کارگزاری گیلان؛ ۱۳۲۷؛ کارگزاری استرآباد و ریاست کمیسیون گنبد قابوس. ۱۳۲۸.

مراجع: خارجه: ۱۵۷

اعتظام دفتر: میرزا یوسف‌خان آشتیانی، فرزند میرزا ابراهیم‌خان آشتیانی اعتظام‌الممالک مستوفی (د: ۱۳۱۶ خ).

دوره دوم، به جای میرزا اسماعیل نوبری. وکیل مجلس شورای ملی شد. پس از بسته شدن مجلس در ۱۳۲۹ مجله‌ای به نام «بهار» را منتشر ساخت. از ابتدای تأسیس کتابخانه مجلس شورای ملی، رئیس کتابخانه گردید. وی مؤلف فهرست بسیار نفیس کتب خطی آن کتابخانه است.

سایر القاب: اعتظام‌الممالک.

مراجع: بامداد: ۴، ۴۹۳؛ رجال: ۲۴-۲۵

اعتظام دیوان: میرزا محمدعلی خان (ت: ۱۳۰۶).
وی فارغ‌التحصیل مدرسه سیاسی بود و در سال ۱۳۲۷ به خدمت وزارت خارجه و ثباتی در اداره روس درآمد. در ۱۳۲۸ به نیابت سومی سفارت پطرزبورگ و در ۱۳۱۹ به سمت نیابت سومی سفارت پطرزبورگ و دو سال بعد به نیابت سومی سفارت مزبور منصب شد. در همین زمان به لقب «اعتظام‌الممالک» ملقب گردید. در سال ۱۳۲۹ به عنوان عامل (کارگزار) قزوین برگزیده شد.

مراجع: خارجه: ۲۰۵

اعتظام‌المملک: میرزا حسین خان (ت: ۱۲۸۴).
در دارالفنون تحصیل کرد و در سال ۱۳۰۶ به خدمت وزارت خارجه و عضویت در اداره تحریرات انگلیس درآمد. در ۱۳۱۴ به نیابت جنزال قونسول‌گری تفلیس و یک سال بعد به منشی‌گری اداره روس درآمد. دیگر وی کارگزاری خوف و باخرز و تربت حیدریه و ترشیز در سال ۱۳۱۷ و کارگزاری سرخس در ۱۳۱۸ و کارگزاری بیرون و قائنات در ۱۳۲۲ می‌باشد.

مراجع: خارجه: ۱۵۸

اعتظام‌المملک: میرزا خانلرخان، فرزند میرزا محمدعلی مازندرانی (۱۳۱۵-۱۲۴۳).

در سال ۱۲۶۵ شغل امور تذکرۀ صفحات خراسان و وقایع نگاری آن سامان بر عهده وی گذارد شد. از سال ۱۳۰۱ تا ۱۳۱۴ (به جز سال ۱۳۰۳)، مدت سیزده سال ریاست امور مربوط به سفارت انگلیس را در وزارت خارجه عهده‌دار بود.

مراجع: مستوفی: ۲، ۸۴، المائة: ۳۱۲، بامداد: ۵، ۹۲-۹۴

اعتظام‌المملک: میرزا یوسف‌خان آشتیانی، فرزند میرزا ابراهیم‌خان آشتیانی اعتظام‌الممالک مستوفی (د: ۱۳۱۶ خ).

سایر القاب: اعتظام دفتر.*

مراجع: رجال: ۲۴-۲۵، بامداد: ۴، ۴۹۳

اعتظام‌الممالک: میرزا ابوالحسن خان، فرزند میرزا خانلرخان اعتظام‌المملک (ت: ۱۲۸۸).

وی از تحصیل‌کرده‌ایان مدرسه دارالفنون بود که در سال ۱۳۱۴ به خدمت وزارت خارجه درآمد.

یک سال بعد به سمت «آتشگی» سفارت پطرزبورگ و در ۱۳۱۹ به سمت نیابت سومی سفارت پطرزبورگ و دو سال بعد به نیابت سومی سفارت مزبور منصب شد. در همین زمان به لقب «اعتظام‌الممالک» ملقب گردید. در سال ۱۳۲۹ به عنوان عامل (کارگزار) قزوین برگزیده شد.

مراجع: خارجه: ۲۰۵

- اعتضادالاطبا: میرزا عبدالباقي، فرزند حاجی اسماعیل بیک ثقی (د: ۱۳۱۵-۱۲۷۷).
- ناصرالدین شاه، بود.
- مراجع: بامداد: ۱۰-۱۲، صدر: ۲۵۰، سبد: ۹۷، المأثر: ۳۰۶-۳۱۱
- اعتضادالسلطنه: حسینعلی میرزا، فرزند محمدعلی شاه قاجار.
- مراجع: مستوفی: ۲-۱۳۷.
- اعتضادالسلطنه: علیقلی میرزا قاجار، فرزند فتحعلی شاه قاجار (۱۲۹۸-۱۲۳۴).
- وی در زمان سلطنت محمدشاه مدتمی کارگزار امور مادر شاه بود. در زمان فوت محمدشاه (۱۲۶۴)، تا رسیدن ناصرالدین شاه به تهران، مادرش، مهد علیا نایب السلطنه و اعتمادالسلطنه، پیشکار مهد علیا، تهران را اداره می‌کردند. ناصرالدین شاه حکومت خلخال را به علیقلی میرزا سپرد و در ۱۲۷۳ وی را به لقب مذکور ملقب نمود. در سال ۱۲۷۴ رئیس دارالفنون و یکسال بعد وزیر علوم شد. علاوه بر مناصب و مشاغل مزبور، وزارت صنایع و معادن، تجارت، تلگراف و تصدی روزنامه دولتی و سرپرستی چاپخانه‌های کشور و حکومت ملایر و تویسرکان را نیز بر عهده داشت. در سال ۱۲۸۸ به عضویت دارالشورای کبری درآمد و یکسال بعد حکومت بروجرد به دیگر مناصب وی اضافه گشت. علیقلی میرزا سر پنجاه و چهارم از پنجاه و دوین زن فتحعلی شاه است.
- مراجع: بامداد: ۲-۱۲۴، صدر: ۶-۴۵، مستوفی: ۱-۸۶، حفایق: ۳-۳۶؛ عرضی: ۵۵
- اعتضادالدوله: عباس میرزا، فرزند مهدی شاه مظفرالدین شاه (۱۲۹۸-۱۳۴۳).
- اعتضادالدوله: محمد مهدی شاه، فرزند میرزا محمدخان سپهسالار اعظم (د: ۱۳۰۷).
- در سال ۱۲۷۵ پیشکار پدرش مظفرالدین میرزا در سال ۱۳۰۹ باشی‌گری گردید. در ۱۳۳۲ به نیابت سلطنت و در ۲۴ ذیقعده ۱۳۲۴، بعد از درگذشت مظفرالدین شاه، منصب شد و مدت یک سال بر این منصب باقی

- خورشیدی در تشکیلات وزارت دادگستری، رئیس اداره نظارت بود. در سال ۱۳۱۸ نخست وزیر شد و در ۱۳۵۰ خورشیدی - در حالی که ساتور مجلس سنا بود - درگذشت.
- سایر القاب: متین‌الدوله.
- مراجع: بامداد: ۵-۲۸۰ و ۶-۳۲۳.
- اعتضاد لشکر: میرزا محمودخان، فرزند میرزا (محمد) حسین وزیر دفتر پسر آقا هدایت وزیر دفتر آشتیانی (۱۳۱۷-خ-۱۲۳۳).
- وی ابتدا داماد میرزا آقاخان نوری بود سپس داماد ناصرالدین شاه شد. در سال ۱۲۸۲ به نیابت پدر خود، به ریاست تپیخانه منصوب گردید. در ۱۲۸۷ با دریافت لقب مذکور، به حکومت سمنان و دامغان رسید. وی مجدداً در سال ۱۳۰۶ حاکم سمنان و دامغان شد و تا پایان عمر در این سمت باقی ماند.
- مراجع: بامداد: ۶-۸۷، ۸۳-۳۱۹.
- سایر القاب: عین‌الممالک.
- مراجع: بامداد: ۵-۲۸۰ و ۶-۳۲۳.
- اعتضاد نظام: جعفر قلی جلیلوند، فرزند حاج قنبر علی خان سعدالدوله.
- سایر القاب: سهام‌الدوله.
- مراجع: بامداد: ۱-۲۴۷.
- اعتلاء‌الدوله: میرزا صادق‌خان اعلتا (ت: ۱۳۰۰).
- وی فارغ التحصیل مدرسه سیاسی است. در سال ۱۳۲۱ به خدمت وزارت خارجه درآمد. آتشگی سفارت کبرای اسلامبولی، ۱۳۲۱، نیابت دوم سفارت کبرای اسلامبولی، ۱۳۲۴، نیابت دوم سفارت کبرای اسلامبولی، ۱۳۲۶، معاونت اول اداره عثمانی ۱۳۲۷ و مدیریت دایرة رمز ۱۳۲۸، از مشاغل و مناصب میرزا صادق‌خان به شمار می‌رود. وی خواهرزاده عبدالله مستوفی است.
- مراجع: مستوفی: ۴۹۵-۱۱۳، خارجه: ۱۷۴.
- اعتلاء‌الملک: میرزا نصرالله‌خان خلعت‌بری، فرزند میرزا شکرالله نامه‌نگار (۱۳۱۹-۱۲۸۸-خ).
- وی در دارالفنون درس خواند و در سال ۱۳۰۸ به خدمت وزارت خارجه و عضویت در اداره
- به پادشاهی رسید. وی در سال ۱۲۹۹ به لقب «اعتضادالسلطنه» ملقب گردید.
- سایر القاب: سalar لشکر.
- مراجع: بامداد: ۳-۴۲۳-۴، المأثر: ۳۰۶-۳۱۱.
- اعتضاد‌الملک: حسین‌خان (محمد حسین‌خان)، فرزند میرزا محمدخان قاجار دلو سپهسالار اعظم (د: ۱۳۱۱).
- وی ابتدا داماد میرزا آقاخان نوری بود سپس داماد ناصرالدین شاه شد. در سال ۱۲۸۲ به نیابت پدر خود، به ریاست تپیخانه منصوب گردید. در ۱۲۸۷ با دریافت لقب مذکور، به حکومت سمنان و دامغان رسید. وی مجدداً در سال ۱۳۰۶ حاکم سمنان و دامغان شد و تا پایان عمر در این سمت باقی ماند.
- مراجع: بامداد: ۶-۸۷، ۸۳-۳۱۹.
- اعتضاد‌المالک: حاج میرزا کاظم طباطبائی معروف به حاجی وکیل، فرزند میرزا عبدالوهاب وکیل‌الرعايا (۱۳۰۱-خ-۱۲۴۶).
- وی از اعیان و مالیات آذربایجان به‌عهده این وکالت رعیت و مالیات آذربایجان به‌عهده این خانواده بود. میرزا کاظم چندبار به منصب بیگلریگی تبریز رسید. در سال ۱۳۰۹ با درجه سرتیپ اولی، حاکم دهخوارقان گشت. وی دارای کتابخانه مجلل و نسخه‌های خطی زیادی بود و به امر حسنعلی خان امیر نظام گروسی، کتاب کلیله و دمنه را تصحیح کرد.
- سایر القاب: وکیل‌الرعايا.
- مراجع: بامداد: ۱۴۹-۱۴۹، صدر: ۶-۸۱ و ۶-۸۰.
- اعتضاد‌لشکر: احمدخان متین دفتری، فرزند میرزا محمودخان دفتری اعتماد لشکر عین‌الممالک (۱۳۱۴-۱۳۹۱).
- در شش سالگی (۱۳۱۹)، شغل پدر خویش را - که لشکرنویسی بود - اختیار کرد و به اقب «اعتضاد‌لشکر» ملقب گردید. در سال ۱۳۰۵

- محاسبات درآمد. در ۱۳۱۶ به لقب مزبور ملقب گردید و در همین سال به عنوان «راقم نامجات مبارکه و فرامین وزارت خارجه» به کار پرداخت. دیگر مشاغل و مناسب وی عبارتند از: مستشاری سفارت کبرای اسلامبول ۱۳۲۷؛ مدیریت اداره عثمانی ۱۳۲۹؛ معاونت اول کمیسیون سرحدی ایران و عثمانی ۱۳۳۰؛ ریاست کمیسیون فنی و سیار سرحد ایران و عثمانی ۱۳۳۱. در سال ۱۳۳۷ (۱۲۹۸ خ) در کابینه وثوق‌الدوله، حسن و ثوّق، وزیر دارایی و در ۱۳۱۵ خورشیدی سفیر کبیر ایران در کابل شد. در دوره دوم مجلس سنا نیز به سناتوری انتخاب گردید.
- مراجع: بامداد: ۴، ۳۴۱، خارجه: ۹۱-۲۱۷.
- اعتلاء‌الممالک: میرزا ابوتراب خان (ت: ۱۲۹۹).
- در تهران درس خواند و در سال ۱۳۱۷ به خدمت وزارت خارجه، بخش ثباتی دفتر، درآمد. در ۱۳۲۸ دفتردار دایرة پرسنل و در ۱۳۰۳ منشی اول دایرة مذکور گشت.
- مراجع: خارجه: ۱۳۱؛ ابتواب خان (ت: ۱۲۹۹).
- اعتمادالاسلام: شیخ محمد تقی.
- وی در اوخر سلطنت مظفرالدین شاه، در مدرسه علوم سیاسی به تدریس فقه اشتغال داشت.
- مراجع: مسنون: ۱-۲۲۸، صدر: ۲۴۳؛ مسنون: ۱-۲۲۷، سید: ۴۷؛ حقایق: ۱۲-۳۱۰.
- اعتمادالدوله: عیسی خان، فرزند امیر قاسم خان قوانلو قاجار (د: ۱۲۷۸).
- سایر القاب: والی.
- مراجع: بامداد: ۲-۵۱۰، صدر: ۲۴۳؛ حقایق: ۲۵۶؛ مسنون: ۱-۲۰۶، المأثر: ۸۸.
- اعتمادالدوله: میرزا نصرالله خان معروف به میرزا آقاخان نوری، فرزند میرزا اسدالله خان نوری لشکرنویس باشی (۱۲۲۲-۱۲۸۱).
- در بیست‌سالگی ابتدا لشکرنویس و پس از آن لشکرنویس باشی شد. در سال ۱۲۵۱ مقام وی تا تصدی منصب وزارت لشکر ارتقا یافت. در ۱۲۶۵ به لقب «اعتمادالدوله» ملقب گردید. از سال ۱۲۶۸ تا ۱۲۷۵ صدر اعظم بود.
- سایر القاب: وزیر لشکر؛ شخص اول؛ صدر اعظم.*
- مراجع: صدر: ۲۳۶، حقایق: ۱۰۶-۶۰؛ بامداد: ۴.

- وی در سال ۱۳۱۱ در تهران به کار نفت‌فروشی مشغول بود. در دوره اول مجلس شورای ملی از طرف مردم تبریز به وکالت انتخاب گردید. هنگام فتح تهران در حبس بود و پس از آزادی، روزنامه «عصر» را منتشر نمود. در سال ۱۳۲۷ (۱۲۹۸ خ) از طرف نخست وزیر وثوق‌الدوله به ریاست اداره دخانیات منصوب گردید. وی به «اسلامبولی» و بیشتر به «نفطی» معروف بوده است.
- مراجع: بامداد: ۴-۱۹۰، رجال: ۲۵-۲۶.
- اعتمادالسلطنه: محمد حسن خان، فرزند حاج علی-خان مقدم مراغه‌ای حاجب‌الدوله اعتمادالسلطنه (۱۲۵۹-۱۳۱۳).
- در سال ۱۲۶۷ وارد مدرسه دارالفنون در رشتہ نظام شد و در همین سال به منصب وکیلی (گروهبانی) در رشتہ پیاده نظام ارتقا یافت. در ۱۲۷۱ جزء نوکران امیر قاسم خان، ولی‌عهد ناصرالدین شاه، درآمد. وی در سال ۱۲۹۹ به عضویت مجلس شورای دولتی پذیرفته شده و یک سال بعد، علاوه بر مشاغل سابق، به وزارت انبطاعات و دارالترجمه منصوب گشت و تا پایان عمر این مناصب را حفظ نمود.
- سایر القاب: صنیع‌الدوله. مراجع: بامداد: ۳-۳۴۷، عضدی: ۱۰-۱۷۵؛ مسنون: ۱-۲۰۷-۳۱۱؛ سید: ۲۱۱؛ المأثر: ۸۶؛ حقایق: ۱۲۹۸.
- اعتمادالسلطنه: مصطفی خان قراگزلو همدانی (د: ۱۳۵۰).
- وی از سرکردگان لشکری است که بیشتر عمر خود را در مقام ریاست قشون و فرماندهی لشکر سپری نمود و در بسیاری از جنگهای داخلی شرکت داشت. او به هنگام مرگ، سردار عساکر آذربایجان بود.
- مراجع: بامداد: ۱۴-۱۶؛ حقایق: ۱۱۵-۱۱۶.
- اعتمادالملک: میرزا آقا نفتی اصفهانی، فرزند آقاخان.
- اعتمادالسلطنه: حبیب‌الله خان (ت: ۱۲۸۸). سایر القاب: سالارالسلطنه؛ قوام‌الملک.*
- مراجع: سید: ۴۷.
- اعتمادالسلطنه: حاج علی خان مقدم مراغه‌ای، فرزند حسین خان مقدم مراغه‌ای (د: ۱۲۸۴).
- سایر القاب: حاجب‌الدوله، ضیاء‌الملک.
- مراجع: صدر: ۱۱-۲۴۲؛ بامداد: ۲-۲۷۹، حقایق: ۳۷۴-۳۷۹.
- اعتمادالسلطنه: حبیب‌الله خان (ت: ۱۲۸۸). سایر القاب: سالارالسلطنه؛ قوام‌الملک.
- مراجع: سید: ۴۷؛ المأثر: ۷۶؛ مسنون: ۱-۳۶۳-۳۷۹.
- اعتمادالملک: میرزا احمدخان (عهد ناصری).
- مراجع: المأثر: ۲۱؛ المأثر: ۷۶؛ مسنون: ۱-۳۰۷.
- اعتمادالملک: میرزا عبد‌الاحمدخان (ت: ۱۲۷۶).
- در سال ۱۳۰۵ وارد خدمت وزارت خارجه شد و سه سال بعد به عضویت کمیسیون سرحدی مغان درآمد. در سال ۱۳۲۰ کارگزار اردبیل و آستانه شد. وی در ۱۳۲۳ به مأموریت سرحدی ماکو-برای تسویه اختلافات سرحدی-اعزام گشت.
- مراجع: رجال: ۱۷۹.
- اعتمادالملک: عبدالله خان، فرزند حاج علی خان (د: ۱۳۵۰).
- در آغاز کار، پیشخدمت مخصوص کامران میرزا - نایب‌السلطنه - بود و پس از آن به مقام پیشخدمت باشی ارتقا یافت. در سال ۱۳۰۹ متصدی خزانه نظام شد.
- سایر القاب: والی.
- مراجع: بامداد: ۵-۱۵۱، ۱۴۹.
- اعتمادالواعظین: شیخ غلامحسین (عهد مظفری).
- مراجع: سید: ۲۹۲.
- اعتمادالوزاره: میرزا حیدر قلی خان.
- در سال ۱۳۲۵ به خدمت وزارت خارجه و عضویت دفتر درآمد. در ۱۳۲۸ به نیابت کارگزاری سیستان و در همین سال به دفترداری اداره محاسبات وزارت خارجه منصوب گردید.

در ۱۳۳۲ ملقب به «اعتمادالوزاره» شد.

مراجع: خارجه: ۱۶۳

اعتمادالوزاره: میرزا معصوم خان (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۱

اعتماد حضرت: مرتضی خان آبداریاشی، معروف به آقا دایی، فرزند آقا اسماعیل (ت: ۱۲۸۱). ابتدا

چند سالی کارمند آبدارخانه شاهی بود و بعد نایب آبدارخانه شد. از سال ۱۳۱۱ (۱۲۷۲ خ)

علاوه بر ریاست آبدارخانه، به تحولیداری اداره صرف جیب مبارک منصوب گردید. نامبرده در عصر مظفر الدین شاه بیکار بود.

مرتضی خان، دایی میرزا علی اصغرخان امین-سلطان است.

مراجع: بامداد: ۵ - ۶

اعتماد حضور: میرزا سیدعلی، فرزند میرزا علی اکبر مستوفی مخصوص.

وی تحقیقات خود را در مدرسه آلمانی تهران و اسلامبول و مدرسه عالی اتریش و برلن گذراند و در سال ۱۳۳۰ به خدمت وزارت خارجه و آتشگی سفارت کبرای اسلامبول درآمد. در ۱۳۳۱ نایب سوم سفارت وین شد.

مراجع: خارجه: ۱۷۸

اعتمادالدوله: دکتر خلیل خان ثقفى، فرزند حاج میرزا عبدالباقي حکیم باشی اعتضادالاطباء.

(د: ۱۳۳۳ خ) تحقیقات مقدماتی خود را در تهران و دوره تكمیلی آن را در پاریس گذراند. در سال ۱۳۰۵ ابتدا مدته متوجه خلیفه (دانشیار) و سپس در ۱۳۰۹، معلم طب مدرسه دارالفنون بود. وی در دستگاه مظفر الدین شاه به عنوان طبیب مخصوص، مشغله کار شد (۱۳۱۶).

مراجع: المائر: ۳۱۱

اعتماد نظام: عباسقلی خان، فرزند اسفندیار بیگ گرجی (د: ۱۳۱۹).

وی پس از تحصیل در علوم ریاضی و فنون نظامی در پاریس، به ایران بازگشت و در سال ۱۲۹۶ به سمت معاونت اداره پلیس منصوب شد و تا ۱۳۰۲ بر این سمت باقی بود.

ابتدا پیشخدمت و عمله خلوت ناصرالدین شاه بود (۱۲۸۳) و بعد به جای پدرس امین خلوت

اعلم السلطنه: میرزا کاظم خان (عهد مظفری).

سایر القاب: بنان نظام.
مراجع: مستوفی: ۳۳ - ۲

شد. سایر مشاغل وی عبارتند از: ریاست تفنگدارخانه و عمله خلوت، تصدی خالصیجات تهران و همچنین اداره قورخانه (در زمان عین الدوّله) و حکومت اصفهان در سال ۱۳۲۷ (به هنگام هجوم بختیارها به این شهر).

لقب «اقبالالدوله» در سال ۱۲۹۹ به وی اعطای شد.

سایر القاب: امین خلوت ۱۲۸۸.

مراجع: رجال: ۴۷، بامداد: ۳ - ۱۵، المائر: ۲۱۴ - ۲۱۶ و ۳۰۶.

اقبالالسلطنه: ناصرالله خان ماکویی (عهد ناصری).

مراجع: سید: ۲۰۴

اقبالالسلطنه: آقا رضاخان، فرزند آقا اسماعیل جدیدالاسلام (در آغاز کار از پیشخدمت‌های حضور ناصرالدین شاه بود و در سال ۱۳۰۱ وزیر قورخانه شد. سپس ریاست توپخانه نیز ضمیمه آن گردید (۱۳۰۶). در سال ۱۲۰۸ به لقب «عکاس‌باشی» و در ۱۳۰۲ به لقب «اقبالالسلطنه» ملقب گشت. پیش از این نیز ملقب به «آجودان مخصوص» و «خازن صرف جیب شاه» شده بود.

سایر القاب: عکاس‌باشی - خازن صرف جیب شاه - آجودان مخصوص.

مراجع: بامداد: ۱ - ۱۶، ۵۱۳ - ۵۱۶، صدر: ۲۷۰، المائر: ۳۰۶ - ۱۱

سید: ۲۰۹

اقبالالملک: میرزا محمد، فرزند دکتر میرزا بابا حکیم‌باشی.

در سال ۱۲۷۹ از کارمندان و محاسبان تشکیلات استیفا بود و در ۱۲۹۱ محاسبات ارتش به وی محول گشت. در سال ۱۳۰۸ - ۹ حاکم کردستان بود.

نامبرده در سال ۱۳۰۰ ملقب به «اقبالالملک» گردید.

سید: ۲۸۰

اعلم السلطنه: سایر القاب: بنان نظام.

مراجع: مستوفی: ۲

اعلم‌الملک: دکتر عباس لقمان، فرزند میرزا زین‌العابدین خان لقمان‌الممالک.

مراجع: بامداد: ۳ - ۲۸۲

افتخارالدوله: کسرائیل خان قاجار، فرزند ناصرالدین شاه.

سایر القاب: بانوی عظمی.

مراجع: بامداد: ۱ - ۵۱

افتخارالسلطنه: ایران‌الملوک، فرزند ناصرالدین شاه.

مراجع: بامداد: ۲ - ۳۰۰

وی همسر پسردایی خود، میرزا ابراهیم خان انتظام‌الدوله، بود و پس از آن با نظام‌السلطنه امیر خواجه نوری ازدواج نمود.

مراجع: بامداد: ۲ - ۳۰۰

افتخارالسلطنه: ماهنشلیب خان، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار.

مراجع: سید: ۲۰۶ - ۲۰۷، بامداد: ۶ - ۲۷۷

افتخارالعلماء: میرزا مصطفی، فرزند حاج میرزا حسن مجتبه‌آشتیانی (د: ۱۳۲۷).

مراجع: سید: ۲۲۴، بامداد: ۴ - ۱۰۱ - ۳

افضل‌الملک: شیخ محمود کرمانی، فرزند آخوند ملامحمد جعفر ته باغ لله (۱۲۶۷ - ۱۳۲۲).

وی برادر کهتر شیخ احمد روحی است. پس از دستگیری برادر، بلافضله از اسلامبول به مصر رفت اما پس از بازگشت به ایران توقيف و زندانی شد. چندی بعد با وساطت میرزا علی خان

امین‌الدوله آزاد گشت. از نامبرده

مراجع: بامداد: ۴ - ۳۶ - ۵

اقبالالدوله: میرزا محمدخان، فرزند میرزا هاشم خان کاشی امین خلوت (۱۲۶۴ - ۱۳۴۲).

از سال ۱۳۰۳ رسمیاً در ادارات متعلق به کامران میرزا مشغول و مترجم مخصوص وی شد. در

۱۳۰۶ به لقب «اعتماد نظام» ملقب و در ۱۳۱۱ به درجه امیر تومنی نایل گردید.

مراجع: بامداد: ۵ - ۱۳۵، المائر: ۶

اعتماد‌همایون: میرزا حسن خان.

در سال ۱۳۱۶ به خدمت وزارت خارجه و نیابت کارگزاری اصفهان نایل آمد.

مراجع: خارجه: ۱۵۴

اعزاز‌السلطنه: میرزا اسماعیل خان (عهد مظفری).

مراجع: سید: ۶۶

اعظم‌السلطنه: غلامعلی مستوفی، فرزند میرزا محمود وزیر.

سایر القاب: سردار منظم.

مراجع: مستوفی: ۳۲

اعظم‌السلطنه: میرزا عباس خان (ت: ۱۳۰۹).

وی تحقیقات خود را در مدرسه آلمانی تهران و اسلامبول و مدرسه عالی اتریش و برلن گذراند و در سال ۱۳۳۰ به خدمت وزارت خارجه و آتشگی سفارت کبرای اسلامبول درآمد. در ۱۳۳۱ نایب سوم سفارت وین شد.

مراجع: خارجه: ۱۷۸

اعظم‌الدوله: دکتر خلیل خان ثقیل، فرزند حاج میرزا عبدالباقي حکیم باشی اعتضادالاطباء.

(د: ۱۳۳۳ خ) تحقیقات مقدماتی خود را در تهران و دوره تکمیلی آن را در پاریس گذراند. در سال ۱۳۰۵ ابتدا مدته متوجه خلیفه (دانشیار) و سپس در ۱۳۰۹، معلم طب مدرسه دارالفنون بود. وی در دستگاه مظفر الدین شاه به عنوان طبیب مخصوص، مشغله کار شد (۱۳۱۶).

مراجع: المائر: ۳۱۱

اعتماد نظام: عباسقلی خان، فرزند اسفندیار بیگ گرجی (د: ۱۳۱۹).

مراجع: المائر: ۳۱۱

وی پس از تحصیل در علوم ریاضی و فنون نظامی در پاریس، به ایران بازگشت و در سال ۱۲۹۶ به سمت معاونت اداره پلیس منصوب شد و تا ۱۳۰۲ بر این سمت باقی بود.

- سایر القاب: مستوفی نظام ۱۲۹۱.
- مراجع: بامداد: ۳، ۲۱۶-۱۷، المأثر: ۳۱۱.
- اقبال‌الوزاره: میرزا محمدعلی خان (ت: ۱۲۶۰).
- عضویت در ژنرال قونسلوگری تفلیس، ویس قونسلوگری گنجه، کفالت جنرال قونسلوگری تفلیس (۱۳۲۸)، کارپداری ارز روم (۱۳۲۹) و ویس قونسلوگری قارص از مشاغل وی می‌باشد.
- مراجع: خارجه: ۲۰۴.
- اقبال‌الدوله: محسن خان، فرزند میرزا باقرخان مستوفی علی آبادی.
- در سال ۱۳۲۷ به معاونت حکومت تهران و یک‌سال بعد – زمانی که عین‌الدوله رئیس کابینه و وزیر داخله بود – به معاونت وزارت داخله منصوب گردید.
- مراجع: بامداد: ۳، ۱۹۷؛ رجال: ۸-۲۷.
- اقبال‌السلطان: جمشیدخان (عهد مظفری).
- سایر القاب: سردار کبیر.
- مراجع: سبد: ۱۷۷.
- اقبال‌الملک: میرزا عبدالرسول خان (ت: ۱۳۰۰).
- در سال ۱۳۲۳ به خدمت وزارت خارجه و نیابت سومی سفارت بروکسل درآمد و یک‌سال بعد نایب دوم سفارتخانه مذکور شد. سایر مشاغل وی عبارتند از: ویس قونسلوگر گنجه (۱۳۲۵)، معاونت اول اداره انگلیس (۱۳۲۹)، کارگزاری انتزی (۱۳۳۱) و ریاست کل دفتر محاکمات وزارت خارجه (۱۳۳۲).
- مراجع: خارجه: ۱۸۰.
- اکرم‌الملک: میرزا آقاخان (ت: ۱۲۸۱).
- در ۱۲۹۹ کارمند وزارت خارجه و در ۱۳۰۹ کارگزار کردستان شد. ویس قونسلوگری بادکوبه (۱۳۱۳)، کفالت جنرال قونسلوگری تفلیس (۱۳۱۴)، کارگزاری دره جز وکلات (۱۳۱۸)، کارگزاری کرمان و بلوچستان و سیستان (۱۳۲۳) و کارگزاری عربستان (۱۳۲۹) از دیگر مشاغل وی بودند.

- امیراعظم: یدالله عضدی، فرزند نصرت‌الله‌خان امیر اعظم.
- مدتی در کابینه فروغی وزارت یافت و پس از آن، سال‌ها سفیر ایران در برزیل بود. تحصیلات خود را در استانبول به پایان رساند و به ریاضیات، زبان و ادبیات فرانسه، انگلیسی، آلمانی و ترکی تسلط کامل داشت.
- مراجع: رجال: ۱۶۴.
- امیر اعلم: دکتر امیرخان، فرزند میرزا علی‌اکبرخان معتمدالوزاره (۱۳۴۰ خ - ۱۲۶۵ خ).
- وی از اطبای تهران و چندین بار وزیر، نماینده مجلس شورای ملی و سنا و چند سال نیز طبیب خاص رضاشاه بوده است.
- مراجع: بامداد: ۵، ۳۲؛ سنتوفی: ۲.
- امیر افخم: زین‌العابدین خان، فرزند محمدحسین خان حسام‌الملک.
- سایر القاب: حسام‌الملک.
- مراجع: عضدی: ۲۰۶.
- امیر اقتدار: محمود انصاری.
- در کابینه سردار سپه، فروردین ۱۳۰۳ خورشید، وزیر پست و تلگراف بود.
- مراجع: سنتوفی: ۳.
- امیراکرم: محمدوی خان، فرزند حبیب‌الله‌خان ساعد الدوله (۱۳۰۵ خ / ۱۳۴۵-۱۲۶۴).
- سایر القاب: سپه‌دار اعظم؛ نصرالسلطنه؛ سردار اکرم؛ سردار معظمه؛ سپهسالار اعظم.
- مراجع: بامداد: ۴، ۱۷-۲۴.
- امیرالاما: محمد صادق‌خان، فرزند حسینقلی خان دنبی، یگلریگی آذربایجان.
- در زمان فتحعلی‌شاه مدتی حاکم آذربایجان بود اما پس از فوت شاه (۱۲۵۰) معزول گشت.
- مراجع: بامداد: ۳، ۴۰-۴۹.
- امیرالشعراء: رضاقلی خان هدایت، فرزند آقا‌hadی
- امیراعظم: یدالله عضدی، فرزند نصرت‌الله‌خان امیر اعظم.
- فتحعلی‌شاه، مشغول به کارش و برای آنان، شعر نیز می‌گفت. در ۱۲۷۹ به سمت لکی مظفرالدین میرزا ویعهد برگزیده گشت.
- هنگامی که فتحعلی‌شاه به شیراز رفت (۱۲۴۵)، رضاقلی خان برای وی شعری سرود و به او معرفی شد. نامبرده از جانب فتحعلی‌شاه، مخاطب به «خان» و ملقب به «امیرالشعراء» گردید.
- مراجع: بامداد: ۲، ۳۹-۴۲؛ صدر: ۵۶-۷.
- امیرالشعراء: میرزا صادق‌خان، فرزند حاج میرزا حسین (۱۳۳۶-۱۲۷۷).
- سایر القاب: ادیب‌الممالک.*
- مراجع: بامداد: ۲، ۶۱-۶۹.
- امیرالکتاب: حاج عبدالحمید ملک‌الکلامی، فرزند میرزا مجده‌الدین ملک‌الکلام کردستانی (ت: ۱۲۶۲ خ) وی متخلص به «شرقی» و از خوشنویسان عهد خود بوده است. حاج عبدالحمید مردی هنرمند، مطلع از فنون نقاشی و حکاکی و مسلط بر امور اداری بود و در سال ۱۳۲۸ خورشیدی از دنیا رفت.
- مراجع: بامداد: ۵، ۱۴۲.
- امیر بهادر: حسین پاشاخان (د: ۱۳۳۶).
- ابتدایه دستگاه مظفرالدین میرزا ویعهد در تبریز، راه یافت و در سال ۱۳۰۱، در دسته غلامان، یوزباشی بود. در کابینه‌های سوم و چهارم میرزا احمد‌خان مشیرالدوله (۱۳۲۶) وزیر جنگ شد.
- مراجع: بامداد: ۱، ۳۸۴-۶.
- امیر جنگ: حمزه میرزا، فرزند عباس میرزا نایب‌السلطنه (د: ۱۲۹۷).
- سایر القاب: حشمت‌الدوله.
- مراجع: عضدی: ۲۹۱.

- مراجع: رجال: ۲۹-۳۰، بامداد: ۱؛ ۱۲۶، مستوفی: ۳؛ ۳۴۳، مستوفی: ۱؛ ۱۲۶، بامداد: ۱؛ ۱۲۶، سیف الملک.
- امیر ناصر: رضاقلی خان، فرزند احمدخان سیف الملک.
- مراجع: مستوفی: ۵۰۳
- امیر نظام: حسنعلی خان گروسی، فرزند محمد صادق خان گروسی (۱۳۱۷-۱۲۳۷).
- اجداد وی از امراز عالی مقام بوده‌اند. در دوران سلطنت محمدشاه قاجار، سرهنگ فوج گروس بود و در عملیات محاصره و فتح هرات - در زمان محمدشاه و ناصرالدین شاه - شرکت داشت. در ۱۲۶۵ به کمک حسام‌السلطنه به دفع فتنه محمد حسن خان سالار و در ۱۲۶۷ به دفع فتنه باییه در زنجان مأمور شد.
- مشاغل و مناصب دیگر وی به ترتیب عبارتند از: سفیر کبیر اسلامبولی: ۱۲۸۸؛ حکومت ارومیه، خوی و سائین قلعه که ضمیمه حکومت گروس شد و دریافت لقب سالار لشکر: ۱۲۹۸؛ حکومت مجموعه کرمانشاهان و کردستان، همدان، نهاوند و تویسرکان: ۱۳۰۶، پیشکاری مجدد آذربایجان و حکمران ایالت کرمانی و بلوچستان: ۱۳۱۴.
- سایر القاب: سالار عسکر.
- مراجع: بامداد: ۱؛ ۳۵۹؛ خارجه: ۷-۶۷، عضدی: ۹-۲۳۸، المأثر: ۳۶ و ۳۱۱، مستوفی: ۱؛ ۴۴.
- امیر نظام: عبدالله خان قره‌گوزلو، فرزند مصطفی قلی خان اعتماد‌السلطنه.
- سایر القاب: ساعدالسلطنه*: سردار اکرم.
- مراجع: بامداد: ۲؛ ۴۲۱ و ۴۲۳؛ مستوفی: ۲؛ ۲۹۶-۲۹۷.
- امیر نظام: محمد باقرخان، فرزند محمدخان امیر-تومانی (د: ۱۳۲۶).
- سایر القاب: شجاع‌السلطنه*: سردار اکرم؛ سردار کل.
- مراجع: بامداد: ۳؛ ۲۰۳-۲۰۴
- امیر نظام: محمد رحیم خان، فرزند محمد حسن خان او همچنین با اقدامات مداخله گرایانه انگلیس در ایران مخالف بود.
- حاکم خوزستان، و همراه با مرتضی قلی خان، پسر صمصام‌السلطنه، و خان پشتکوه، کمیته قیام سعادت را برای مبارزه با رضاخان، سردارسپه، تشکیل داد.
- مراجع: مستوفی: ۶۴۰
- امیر معتمد: حسین خان معروف به حاجی آقا، فرزند حاجی آقا اسماعیل پیشخدمت باشی (د: ۱۳۱۳) خ.
- سایر القاب: احتشام حضور.
- مراجع: بامداد: ۵؛ ۷۸-۷۹
- امیر معظم: مصطفی (قلی) خان، فرزند محمد رضا-خان بیگلریگی.
- سایر القاب: حاجب‌الدوله*: ۱۳۱۳، سردار: ۱۳۲۰.
- مراجع: بامداد: ۵؛ ۲۹۲-۳
- امیر مفخم: لطفعلی خان، فرزند حاج امام قلی خان بختیاری (د: ۱۳۲۶) خ.
- سایر القاب: ظفرالسلطان.
- مراجع: بامداد: ۳؛ ۱۸۱
- امیر منظم: کریم دادخان نزدینی (عهد مظفری).
- سایر القاب: معزالملک.
- مراجع: مستوفی: ۲ و ۱۷۵
- امیر مؤید: اسماعیل خان سوادکوهی، فرزند ابراهیم-خان شعاع‌الملک (د: ۱۳۱۱) خ.
- تحصیلات خود را به طور کامل در دارالفنون به پایان رساند. در زمان ناصرالدین شاه عمولاً جزو عمله خلوت و شکار محسوب می‌شد و ریاست دائمی ایل سوادکوه و سوارهای آن را بر عهده داشت. در دوره سوم شورای ملی (۱۳۳۳) به عنوان وکیل مردم‌ساری به مجلس راه یافت و در محروم ۱۳۳۴ که قشون روس از طرف قزوین به تهران رسپار بود، برای مقابله با آنان به سمت مازندران حرکت کرد و اقداماتی را به عمل آورد. او همچنین با اقدامات مداخله گرایانه انگلیس در ایران مخالف بود.

- مراجع: عضدی: ۲۹۶
- امیرکبیر: کامران میرزا، فرزند ناصرالدین شاه (۱۳۰۷) خ.
- سایر القاب: نایب‌السلطنه: ۱۲۷۵.
- مراجع: صدر: ۲۶۴، مستوفی: ۱؛ ۹۷ و ۱۴۹، بامداد: ۳؛ ۱۴۹-۱۶
- امیرکبیر: محمدخان (عهد آقا محمدخان قاجار). نامبرده یکی از رؤسای معتبر ایل قاجار می‌باشد و همان‌کسی است که در استرآباد به آقا محمدخان قول داد تا در به سلطنت رساندن وی، با مال و سپاه کمک نماید. می‌گویند اگر گذشت و مساعدت محمدخان نبود، پادشاهی آقا محمدخان قاجار نیز پا نمی‌گرفت. به همین دلیل، پس از صد و پنجاه سال، اعقاب نامبرده نام خانوادگی «تاج‌بخشن» را برای خود برمی‌گزینند.
- مراجع: مستوفی: ۶۶-۷
- امیرکبیر: میرزا تقی خان (محمد تقی) فراهانی، فرزند مشهدی قربان هزاوهای (د: ۱۲۶۸).
- سایر القاب: مستوفی نظام، وزیر نظام، اتابک اعظم، امیر نظام، وزیر لشکر.
- مراجع: بامداد: ۲۱؛ ۲۰۷، صدر: ۴۰۷، عضدی: ۲، حقایق: ۴۵
- امیر لشکر: اسماعیل آقا امیر فضلی. وی در سال ۱۳۰۰ خورشیدی، فرماندهی لشکر شمال غرب ایران را بر عهده داشته است.
- مراجع: مستوفی: ۵۱۶
- امیر لشکر: عبدالله خان امیر طهماسب، فرزند حاجی خان (د: ۱۳۰۷) خ.
- وی از افسران قدیمی قزاقخانه بود. در سال ۱۳۰۴ خورشیدی، وزیر جنگ و در ۱۳۰۶ خورشیدی وزیر فواید عامه و تجارت شد.
- مراجع: بامداد: ۲؛ ۲۸۱-۲، المأثر: ۳؛ ۲۷۷-۹، صدر: ۲۶۰، مستوفی: ۱؛ ۹۲
- امیر مجاهد: یوسف خان.
- وی از خوانین بختیاری بود که با شیخ خزعل، سایر القاب: نظام‌الدوله؛ اعتضاد‌الدوله.*
- امیرخان سردار: نصرالله خان، فرزند وجیه‌الله میرزا سپهسالار (۱۲۹۷-۱۳۳۳).
- سایر القاب: سيف‌الملک*: امیر اعظم.
- مراجع: بامداد: ۴؛ ۸۲، سردار: وجیه‌الله میرزا، فرزند سلطان احمد میرزا عضدالدوله (۱۲۷۱-۱۳۲۲).
- سایر القاب: سيف‌الملک*: سردار معظم؛ سپهسالار اعظم.
- مراجع: بامداد: ۴؛ ۳۹۶-۴۰۵، مستوفی: ۲؛ ۱۶، المأثر: ۳۱۲
- امیر دیوان: آقا بهرام خواجه قربانی.
- سایر القاب: امین دیوان.
- مراجع: بامداد: ۶؛ ۱۲۷۴
- در سال ۱۳۱۴ منصب به «امیر تومان» و ملقب به «امیر دیوان» گردید.
- سایر القاب: امین دیوان.
- مراجع: سدید: ۴۴
- امیر دیوان: میرزا نبی خان، فرزند عابدین بیگ قزوینی، معروف به حاجی زین‌العابدین.
- وی شوهر ماهنش لب خانم، دختر فتحعلی‌شاه، و مردی زرنگ و کاردان بود. در عصر محمدشاه، از رجال طراز اول ایران به شمار می‌آمد. از سال ۱۲۵۶ به مدت یک سال، مباشر امور ایالت فارس شد و در ۱۲۵۹ مجدداً استاندار فارس گردید.
- پس از مدتی امیر دیوانخانه عدلیه شد و چون سالهای متعددی بر این سمت باقی ماند، معروف و ملقب به «امیر دیوان» شد. گویا نامبرده اولین کسی است که در دوره قاجاریه به این عنوان و لقب معروف شده است. میرزا نبی خان، پدر میرزا حسین خان سپهسالار مشیرالدوله است.
- امیرکبیر: سلیمان خان قوانلو.

نسچی باشی قاجار دولو.
سایر القاب: علاءالدوله ۱۲۷۸.

مراجع: بامداد: ۳: ۳۹۷-۴۰۱؛ المائر: ۳۰۷؛ خارجه: ۷۵؛

صدر: ۲۸۶-۷

امیر نظام: محمد قاسم میرزا (ملک قاسم)، فرزند ناصرالدین شاه (۱۲۷۴-۱۲۷۰).

بیش از یک ماه از عمر وی نگذشته بود که به لقب امیر نظامی ملقب و در سال ۱۲۷۴ به ولیعهدی برگزیده شد. ولی در ۱۸ ذیالعقة همان سال در سن ۵ سالگی از دنیا رفت. وی به امیر محمد قاسم خان نیز معروف بود است.

مراجع: بامداد: ۲: ۴۶۴-۶؛ المائر: ۳۶۶ و ۷۷۷، سید: ۱۰۹.

امیر نظام: میرزا (محمد) تقی خان فراهانی، فرزند مشهدی قربان هزاوهای (۱۲۶۸).

سایر القاب: امیرکبیر؛ مستوفی نظام؛ وزیر نظام؛ اتابک اعظم*؛ وزیر لشکر.

مراجع: بامداد: ۱: ۲۰۹ و ۲۲۱؛ صدر: ۴: ۱۹۷؛ خارجه: ۴۳؛

امین‌الاسلام: ملا محمد سنتنجی (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۲؛

امین‌الطبعاء: میرزا احمد گیلانی (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۲؛

امین‌التجار: حاج شیخ هادی (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۱؛

امین‌التجار: حاج میر ابراهیم (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۱؛

امین‌التجار: حاجی سید حبیب‌الله امین اصفهانی، فرزند حاجی سید محمد على امین‌التجار اصفهانی (۱۳۳۳-خ-۱۲۶۴-خ) وی از تجار و ملاکین اصفهان بود و در دوره‌های چهارم، ششم، هفتم، هشتم، پانزدهم از طرف مردم اصفهان به نمایندگی مجلس شورای ملی برگزیده شد.

مراجع: بامداد: ۵: ۶۱؛ رجال: ۳۰؛

امین‌التجار: میرزا عبدالطلب کردستانی، فرزند آقا میرزا ابراهیم امین‌التجار کردستانی.

(۱۸۷۵) م)، امضایتندگان معاهده ننگین پاریس بین دولت ایران و انگلیس بودند.

سایر القاب: وزیر حضور امین‌الملک ۱۲۷۲.

مراجع: بامداد: ۳: ۸۶-۸۶؛ خارجه: ۲۴۳؛ مستوفی: ۱: ۹۱؛

صدر: ۲۴۴؛ عضدی: ۱۳۴؛ المائر: ۳۰۶؛ سید: ۹۸.

امین‌الدوله: محسن خان، فرزند حاج میرزا علی خان امین‌الدوله صدر اعظم (۱۳۲۹-خ).

در زمانی که پدرش صدر اعظم بود محسن خان اغلب پیشکاری مشاغل وی را بر عهده داشت. در

سال ۱۳۱۲ ریاست اداره پستخانه را بر عهده گرفت. در ۱۳۱۴ وزیر گمرک و پست گردید. در

سال ۱۳۱۶ به ریاست خزانه منصوب گشت و از

سال ۱۳۲۲ دیگر به مشاغل دولتی نپرداخت. وی ابتدا داماد شیخ محسن خان مشیرالدوله بود

ولی پس از مدتی دختر او را طلاق داد و اشرف فخرالدوله، دختر مظفرالدین شاه، را به زنی

گرفت.

سایر القاب: منشی حضور ۱۳۰۵؛ معین‌الملک ۱۳۰۹.

مراجع: بامداد: ۳: ۲۰۰-۲۰۰؛ رجال: ۱۹۷-۲۰۰.

امین‌الدوله: میرزا (محمد) صادق، فرزند میرزا هدایت‌الله مستوفی (۱۲۸۹).

سایر القاب: قائم‌مقام.

مراجع: صدر: ۲۴۰؛ بامداد: ۲: ۱۷۰-۱۷۰؛ مستوفی: ۱: ۲۴۲.

امین‌الرعايا: حاج محمد حسین (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۲؛

امین‌السفر: مشهدی کاظم (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۲؛

امین‌السلطان: آقا ابراهیم گرمروdi، فرزند زال ارمنی (۱۳۰۰).

ابتدا از غلامان امیر سلیمان خان اعضا‌الدوله

بود. در اوخر عمر در دستگاه ناصرالدین شاه

مسئولیت ادارات و وزارت خانه‌های:

خارجه مشغول به کار شد. در ۱۳۱۵ صدراعظم و یک‌سال بعد معزول شد. سپس به لشته‌نشای گیلان رفت و تا پایان عمر در آنجا ماند و دیگر به مشاغل دولتی نپرداخت. پدر امین‌الدوله، خواهرزاده میرزا آقاخان صدر اعظم نوری بود.

سایر القاب: امین‌الملک؛ منشی حضور؛ صدر اعظم.

مراجع: بامداد: ۲: ۶۶-۶۶؛ خارجه: ۴: ۳۵۴-۹؛ مستوفی: ۱: ۳۵-۹.

امین‌الدوله: عبدالله‌خان، فرزند حاجی محمد ۱۴۹.

حسین خان صدراعظم اصفهانی (حاکم) اصفهان در سال ۱۲۲۸ که بیکلریگی (حاکم) اصفهان

بود، وزارت استیفا به او سپرده شد و از تا ۱۲۳۹

۱۲۴۰ صدر اعظم فتحعلی شاه بود. در ۱۲۴۳ مجددأً صدر اعظم شد. پس از فوت فتحعلی شاه،

وقتی محمدشاه به سلطنت رسید وی مدتی در خانه یکی از علماء تحصیل نمود. سرانجام در

اوایل صدارت حاجی میرزا آقاسی از طریق بختیاری به عتبات رفت و تا پایان عمر در آنجا ماند.

مراجع: بامداد: ۲: ۸۱-۸۱؛ صدر: ۸۳؛ عضدی: ۶۰ و

امین‌الدوله: فرخ خان (ابوطالب) کاشی، فرزند میرزا مهدی (۱۲۸۸).

ابتدا از غلام‌بچگان خاص فتحعلی شاه بود و سپس پیشخدمت او شد. در واقع وی از اجزاء (عمله) خلوت فتحعلی شاه و محمدشاه بود و رئیس عمله خلوت (امین خلوت) نیز بوده است.

سمت امین خلوتی از زمان محمدشاه به بعد در خانواره فرخ خان پایدار بوده و چهار نفر از این

خانواره ملقب به «امین خلوت» و دو نفر ملقب به «امین‌الدوله» بوده‌اند. فرخ خان و لرد کولی،

سفیر انگلستان در پاریس در سال ۱۲۷۳ با سمت منشی‌گری در وزارت مسئولیت ادارات و وزارت خانه‌های:

سایر القاب: امین‌الدوله^{*}; وزیر حضور.
مراجع: حقایق: ۱۹۳؛ صدر: ۲۶۴؛ مستوفی: ۱؛ بامداد ۸۰-۸۶: ۳.

امین‌الملک: محمد حسن خان، فرزند سلطان علی خان وزیر افخم (۱۳۲۷-۱۲۹۰).
وی در ابتداء غلام‌چگان مظفرالدین میرزا ویله‌هد بود. سپس در شمار پیشخدمتها وی درآمد. در سال ۱۳۲۰ وزیر بقايا شد.

سایر القاب: امین بقايا.
مراجع: بامداد: ۵-۶؛ ۲۳۳.

امین‌الملک: میرزا اسماعيل خان، فرزند آقا ابراهيم امین‌السلطان (۱۳۱۶-۱۲۸۴).

پيش از آنکه پدرش به مقامات عاليه برسد، وی معمم و جزو طلاق بوده و به کارهاي دولتی اشتغال نداشت. پس از مدتی شروع به کار کردن نمود و ابتداء به منصب «صاحب جمعی» و «پیشخدمتی» ناصرالدین‌شاه رسید. در سال ۱۳۰۰ برادرش میرزا علی‌اصغرخان امین‌السلطان او را به ریاست خزانه گماشت و اندکی بعد ریاست گمرک و کلية مالية ایران به وی واگذار شد. در ۱۳۱۵ هنگامی که میرزا علی‌اصغرخان به دستور مظفرالدین‌شاه به قم تبعید می‌شد، نامبرده با پرداخت مبلغی جريمeh به منصب وزارت داخله رسید.

مراجع: رجال: ۳۴-۳۳؛ المأثر: ۴۱؛ بامداد: ۱؛ مستوفی: ۱؛ ۳۷۵.

امین‌الملک: میرزا علی‌اصغرخان، فرزند آقا ابراهيم امین‌السلطان (۱۳۲۵-۱۲۷۵).

سایر القاب: امین‌السلطان^{*}; صاحب جمع؛ اتابک اعظم.
مراجع: بامداد: ۲؛ ۳۸۷ و ۴۲۵؛ مستوفی: ۱؛ ۲۰۵.

امین‌الملک: میرزا مصطفی.
در سال ۱۲۶۷ که میرزا مصطفی سرنشته‌دار اتابکی بود، به منصب استيفا و لقب

نمایندگی فروش پارچه‌های کمپانی انگلیس کوزی (کوزی) در ایران را می‌گیرد و وضع او خوب می‌شود. آقا ابراهيم امین‌السلطان - که مشاغل متعدد از جمله مسئولیت خزانه‌داری و ضرابخانه را دارا بوده و از سال ۱۲۹۶ با حاج محمد حسن رابطه صمیمانه‌ای برقرار می‌کند - امور ضرابخانه را به وی واگذار می‌نماید. نامبرده از سال ۱۲۹۸ ملقب به «امین‌دارالضرب» - که مخفف آن «امین‌الضرب» است - می‌شود.

مراجع: رجال: ۳۱-۲؛ بامداد: ۳-۶؛ ۴۳۸؛ مستوفی: ۱؛ المأثر: ۳۱۲.

امین‌العداله: میرزا کاظم خان مستوفی (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۲۱۲.

امین‌العلما: شیخ حسن.
از دلیل‌های دوره ناصری و مظفری و همچنین محمدعلی‌شاه و احمدشاه بود. وی به «شیخ شیپور» نیز مشهور بوده است.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۳۹۴.

امین‌الملک: پاشاخان (د: ۱۲۸۹).

ابتدا از پیشخدمتهاي خاصه ناصرالدین‌شاه محسوب می‌شد. در سال ۱۲۸۸ که قحطی سراسر ایران را فراگرفته بود، وی پیشکار کامران میرزا نایب‌السلطنه و وزیر تهران شد. پاشاخان از ۱۲۸۸ تا آخر عمر وزیر عدليه بود.

سایر القاب: امین‌الصره، امین‌الشوری.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۹۹-۲۰۱؛ مستوفی: ۱؛ ۱۱۰، المأثر: ۴۰۷.

امین‌الملک: حاج میرزا علی‌خان، فرزند حاج محمد خان سینگی مجده‌الملک (۱۳۲۲-۱۲۶۰).

سایر القاب: امین‌الدوله^{*}؛ منشی حضور؛ صدر اعظم.

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۱۴۹؛ بامداد: ۲؛ ۳۵۴.

امین‌الملک: فخر (ابطال) خان کاشی، فرزند میرزا مهدی (د: ۱۲۸۸).

مراجع: المأثر: ۴۳۱؛ بامداد: ۱؛ ۱۹۹-۲۰۱؛ حقایق: ۲۴۴.
امین‌الصره: آقا علی گرجی (۱۲۹۹-۱۲۹۹).

مراجع: المأثر: ۳۱۱.

امین‌الصره: آقا علی گرجی (۱۲۹۹-۱۲۹۹).

ذی از پیشخدمتان و رجال دربار ناصرالدین‌شاه بود. در ایام پیشخدمتی (۱۲۸۵) به سمت «تحویل‌داری وجوه نظام» نیز منصوب گردید.

مدتی هم در تبریز در دستگاه مظفرالدین میرزا ویله‌هد، به کار مشغول بود.

مراجع: بامداد: ۵-۶؛ ۱۵۴.

امین‌الصره: پاشاخان (د: ۱۲۸۹).

سایر القاب: امین‌الملک^{*}؛ امین‌الشوری.
مراجع: بامداد: ۲۰۱-۲۰۲؛ حقایق: ۱۶۳.

امین‌الصره: حاجی میرزا عبدالرحیم (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۱.

امین‌الصناعی: میرزا احمد (عهد مظفری).
مراجع: سدید: ۲۷۲.

امین‌الضرب: حاج حسین آقا، فرزند محمد حسن امین‌الضرب مشهور به کمپانی.

مراجع: سدید: ۱۳۱۱-۱۳۵۱؛ حقایق: ۱۲۸۹-۱۳۵۱.

پس از فوت پدرش در سال ۱۳۱۶، لقب وی را از مظفرالدین‌شاه دریافت نمود. در سفر سوم شاه به اروپا (۱۳۲۲) ملتزم رکاب بود. در سال ۱۳۲۴ با

اوچ‌گیری انقلاب مشروطه، وی که از عوامل طرفدار مشروطیت بود از سوی تجار تهران به وکالت انتخاب شد. در اوآخر عمر رئیس اطاق تجارت تهران بود.

مراجع: رجال: ۱۴۳-۴؛ بامداد: ۱؛ ۳۰-۳۵؛ ۴۴۹-۴۵۰؛ مستوفی: ۱؛ ۱۱.

امین‌الضرب: حاج محمد حسن اصفهانی معروف به کمپانی، فرزند آقا محمد حسین صراف (۱۲۵۲-۱۳۱۶).

وی در ابتداء طرف دوره‌گرد و فقیر بود. برخی می‌گویند کرباس فروش جزء بوده است. سپس

صندوقدخانه، شترخانه، انبار غله مرکزی، ضرابخانه، ساختمانها، باغات، قنوات، وزارت گمرک و خزانه را بر عهده داشت.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۲-۷؛ سدید: ۱۱۰؛ مستوفی: ۱؛ ۲۰۵؛ المأثر: ۳۰۷.

امین‌السلطان: حاج محمد علی خان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۰۶.

امین‌السلطان: میرزا علی‌اصغرخان، فرزند آقا ابراهيم امین‌السلطان (۱۲۷۵-۱۳۲۵).

ابتدا «صاحب جمع» بود. (متصدی شترخانه و قاطرخانه دولتی - مشابه اداره حمل و نقل امروزی) - پس از فوت پدر وزیر دربار، خزانه، گمرگ شد. وی در دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه مدتی صدر اعظم بود و در سال ۱۳۲۵ به دستور محمدعلی‌شاه مجدداً به همین سمت منصوب شد.

سایر القاب: امین‌الملک، اتابک اعظم.
مراجع: سدید: ۲۹۷؛ بامداد: ۲؛ ۳۸۷ و ۴۲۵؛ مستوفی: ۱؛ ۱۰۹، المأثر: ۳۰۶ و ۳۱۱.

امین‌السلطنه: حاجی محمد علی خان (د: ۱۳۴۰).

در سال ۱۲۸۸ به سمت «زین‌دار باشی» منصب گردید و در ۱۳۰۰ به دستور میرزا علی‌اصغرخان امین‌السلطان، ریاست صندوق‌خانه و چند شغل دیگر را بر عهده گرفت. در سال ۱۳۲۱ برای بار دوم وزیر بقايا و محاسبات مالیه شد. وی داماد آقا ابراهيم امین‌السلطان و نیز داماد مظفرالدین‌شاه بود. همچنین دختر میرزا علی‌اصغر امین‌السلطان را برای پسرش، خازن‌الدوله، به خانه آورد.

مراجع: رجال: ۳۳؛ سدید: ۱۱۴؛ بامداد: ۳؛ ۴۱۵-۱۹؛ المأثر: ۳۱۱.

امین‌الشوری: پاشاخان (د: ۱۲۸۹).

سایر القاب: امین‌الملک^{*}؛ امین‌الصره.

- سایر القاب: مستوفی نظام؛ مشیر لشکر.
مراجع: بامداد: ۳-۶؛ ۱۳۲-۱۳۳؛ المأثر: ۳۰۶؛ حقایق: ۲۹۷.
مستوفی: ۲۴۴.
امین معادن: میرزا علی اصغر (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۱.
امین نظام: محمد صادق خان قاجار شامبیاتی.
وی خواهرزاده حاجی ابراهیم اعتمادالدوله،
صدر اعظم فتحعلی‌شاه است که بعد از قلع و
قمع شدن خاندان صدر اعظم، به هند گریخت.
در سال ۱۲۲۴ به فارس بازگشت و در ۱۲۲۶
کاردار سفارت ایران در لندن شد. در ۱۲۹۴
وزیر خارجه شد و عهدنامه ترکمن جای را ز
جانب ایران امضا نمود. در ۱۲۸۵ عهدنامه
تجاری بین ایران و انگلیس منعقد کرد. وی تا
پایان عمر رسماً از دولت انگلیس مقرری
دریافت می‌نمود. محمد صادق خان در تهران
وفات کرد.
مراجع: بامداد: ۳-۱۲؛ ۴۱۰-۱۲؛ المأثر: ۲۱۱.
امین همایون: غلامعلی خان (ت: ۱۲۷۷).
وی قهقهی‌باشی و سرایدارباشی دربار
ناصرالدین شاه بود.
مراجع: بامداد: ۳-۱۹؛ ۱۸-۲۰؛ المأثر: ۳۱؛ سید: ۱۷۹.
انتصارالسلطنه: خان بابا خان (ت: ۱۳۲۶).
در دستگاه محمدعلی میرزا، ولی‌مهد مظفرالدین
شاه، در تبریز «صاحب جمع» بود. مدتها نیز اداره
امور املاک احمدشاه و مادرش، ملکه جهان، را
بر عهده داشت.
سایر القاب: صاحب جمع.
مراجع: بامداد: ۳-۴۳؛ المأثر: ۴۳۳.
انتصارالممالک: آقا عبدالمحمد (عهد مظفری).
مراجع: سید: ۲۵.
انتصار همایون: میرزا رضی خان (ت: ۱۲۹۹).
در سال ۱۳۱۸ به خدمت وزارت خارجه و نیابت
کارگزاری آذربایجان درآمد. در ۱۳۲۴ ژنرال

- مراجع: مستوفی: ۲۶۹.
امین دفتر: میرزا محمد، فرزند میرزا عبدالله امین دفتر.
بعد از پدرش مسئولیت استیفای خمسه و لقب وی
را به ارث بردا و تا فتح تهران به دست مجاهدین و
استقرار مجدد مشروطه (۱۳۲۸) – یعنی بیش از
بیست سال – بر این سمت باقی ماند. نامبرده داماد
میرزا عبدالله‌خان آصف‌الدوله است.
مراجع: مستوفی: ۲۶۸-۹.
امین دیوان: آقا بهرام خواجه قرباغی.
در زمان فتحعلی‌شاه از خواجگان معتر و محترم
بود و در دوره ناصرالدین شاه وزیر عدیله شد. وی
اولین وزیر عدیله عهد ناصری است.
سایر القاب: امیر دیوان.
مراجع: بامداد: ۶-۵.
امین دیوان: حاج شیخ حسن، فرزند حاج احمد
بحرانی (د: ۱۳۳۴).
در سال ۱۳۱۴ کلانتر میناب بود.
مراجع: سید: ۱۷.
امین دیوان: خان بابا خان (ت: ۱۲۷۴).
سایر القاب: امیر دیوان.
مراجع: سید: ۴۴.
امین دیوان: نور محمدخان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۱.
امین لشکر: میرزا عیات‌الله (عهد ناصری).
در سال ۱۲۶۷ درحالی که منصب لشکرنویسی
داشت به لقب «امین لشکر» ملقب گردید و در
۱۲۷۵ وزیر لشکر شد. این منصب قریب به هفتاد
و چند سال در خانواده میرزا اسدالله‌خان
لشکرنویس‌باشی برقرار بود ولی سرانجام با عزل
میرزا آقاخان نوری، منصب لشکرنویسی نیز از
این خانواده گرفته شد.
مراجع: بامداد: ۲-۱۰؛ ۵-۹، حقایق: ۹۸، مستوفی: ۱؛ ۸۹.
امین لشکر: میرزا قهرمان قمشه‌ای اصفهانی
(۱۲۴۴-۱۳۱۰).

- سفارت پطرزبورگ گردید. وی در سال ۱۳۳۱ به
نیابت دومی همین سفارت خانه نایبل آمد.
سایر القاب: معاون‌الدوله.
مراجع: خارجه: ۱۵۷.
امین خلوت: غلامحسین خان غفاری، فرزند میرزا
هاشم خان کاشی امین خلوت
۱۳۲۶ خ / ۱۳۶۶-۱۲۷۶.).
ابتدا از پیشخدمت‌های خاصه دربار
ناصرالدین شاه بود و به تدریج دارای مشاغل
متعدد از قبیل ریاست خلوت، منشی حضوری،
تفنگ‌داری‌اش-گری و ... شد. در اوایل سلطنت
مظفرالدین شاه به حکومت فارس، کرمان و
خراسان و در سال ۱۳۱۷ به وزارت عدیله منصوب
شد. در طی سالهای ۱۳۳۲-۳۳ وزیر جنگ بود و
یکبار هم رئیس دفتر مخصوص احمدشاه
گردید.
سایر القاب: وزیر مخصوص ۱۳۰۹؛ صاحب-
اختیار: ۱۳۲۵؛ وزیر حضور.
مراجع: بامداد: ۳-۱۰؛ ۷-۶؛ مستوفی: ۱؛ ۴۱۳؛ رجال: ۶۸،
المأثر: ۳۱۱.
امین خلوت: میرزا محمدخان، فرزند میرزا
هاشم خان کاشی امین خلوت
۱۳۰۲ خ / ۱۳۴۲-۱۲۶۴.).
سایر القاب: اقبال‌الدوله.
مراجع: بامداد: ۳-۱۵؛ ۲۱-۱۵.
امین خلوت: میرزا هاشم خان، فرزند میرزا مهدی
(د: ۱۲۹۴).
سایر القاب: امین‌الدوله.
مراجع: بامداد: ۴؛ ۴۱۳-۱۵، مستوفی: ۱؛ ۱۰۵؛ حقایق: ۲۷۷.
امین دربار: میرزا هاشم خان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۱.
امین دفتر: میرزا عبدالله (عهد ناصری).
وی در دوره سلطنت ناصرالدین شاه مسئول
استیفای خمسه بوده است.
امین‌الملک» نیز نایبل آمد.
مراجع: حقایق: ۹۸.
امین‌الوزاره: عباسقلی خان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۹۸.
امین بقایا: سلطان علی خان یزدی (عهد مظفری).
مراجع: مستوفی: ۴۵.
امین بقایا: محمد حسن خان، فرزند سلطان علی خان
وزیر افخم (۱۳۲۷).
سایر القاب: امین‌الملک.
مراجع: بامداد: ۶-۵.
امین حضور: آقا علی آشتیانی.
وی از رجال درباری و از پیشخدمت‌های خاصه
ناصرالدین شاه بود. در سال ۱۲۸۶ مسئول امور
احتساب تهران شد و در سال ۱۳۰۶ درحالی که وزیر
بقایا بود، حکومت ساوه و زرند و ریاست ایل
شاهسون بغدادی را به وی محول نمودند.
مراجع: بامداد: ۸-۲؛ ۳۴۱-۸؛ المأثر: ۳۰۶ و ۳۱۱.
امین خاقان: محمد گروسی (ملیجک اول)، فرزند
دوستی چوبان (۱۳۳۸-۱۲۷۵).
ابتدا جزو غلام‌بچگان ناصرالدین شاه بود. سپس
«فراش خلوت» و در سال ۱۳۰۰ پیشخدمت شاه
شد. در ایام فراش خلوتی، کارش این بود که
آفتابه به دنبال شاه می‌گذاشت و به‌همین دلیل
شاه و سایرین او را «امین‌ظرطه» خطاب
می‌نمودند. زیسته امینه اقدس، زن سوگلی
ناصرالدین شاه، خواهر امین خاقان بود.
مراجع: بامداد: ۳-۲۲؛ ۲۱۹.
امین خلوت: حسنعلی خان غفاری (ت: ۱۳۰۵).
تحصیلات خود را در تهران و برلن به پایان رساند
و در ۱۳۲۰ پیشخدمت مظفرالدین شاه شد. در
سال ۱۳۲۲ به خدمت وزارت خارجه و آتشگی
سفارت رم درآمد. در ۱۳۲۸ متوجه اول زبان
المانی و رئیس دفتر ایالت خراسان، در ۱۳۲۹
نایب سوم سفارت رم و در ۱۳۳۰ نایب سوم

ب

وکیل لشکر تفرشی (ت: ۱۲۷۹-د: ۱۳۲۰ خ). در سال ۱۲۹۷ منشی وزارت خارجه بوده و در سال ۱۳۰۱ به عضویت شورای دولتی درآمد. در ۱۳۲۹ به عضویت مجلس مشاوره وزارت خارجه پذیرفته شد. در بیست و دو سالگی (۱۳۰۱) به لقب مزبور ملقب گردید و در سن هشتاد و دو سالگی در تهران درگذشت.

مراجع: خارجه: ۳۱۲؛ بامداد: ۶؛ ۲۷۳؛ المأثر: ۳۱۲؛ میرزا حسن خان (ت: ۱۲۹۴).

بدایع الممالک: میرزا حسن خان (ت: ۱۲۹۴).

در سال ۱۳۱۲ به خدمت دولت درآمد و در وزارت عدلیه به کار پرداخت. در ۱۳۱۴ وارد وزارت خارجه شد و در سال ۱۳۲۰ به معاونت اول اداره تحریرات رسید. در ۱۳۲۸ کارگزار اصفهان و نیز در ۱۳۳۱ رئیس تسویه حقوق بانک شاهنشاهی و عضو اداره تحریرات انگلیس شد.

سایر القاب: بدیعه نگار ۱۳۱۲.

مراجع: خارجه: ۱۵۴-۵.

بدیعه نگار: میرزا حسن خان (ت: ۱۲۹۴).

سایر القاب: بدیع الممالک.

مراجع: خارجه: ۱۵۴-۵.

برهان الدوله: حیدر قلی خان (عهد مظفری).

مراجع: سدید: ۲۷۸.

بشير الدوله: اسماعیل خان.

مراجع: المأثر: ۳۱۲.

بشير الملک: فضل الله خان، فرزند حاجی محمد

باصرالسلطنه: میرزا علی اکبرخان راد، فرزند میرزا قوام آشتیانی مستوفی بناخانه.

ابتدا معاونت پدرش را بر عهده داشت سپس وارد دستگاه میرزا علی اصغرخان امین‌السلطان شد. پس از مدتی جزو پیشخدمت‌های محمدعلی‌شاه درآمد و در دوره مشروطیت با سایر هم‌قطاران خود بر ضد مجلس شورای ملی فعالیت نمود. در حدود سال ۱۳۳۱ ریاست مالیه بروجرد و پس از یک‌سال ریاست مالیه سیستان به وی واگذار گردید.

مراجع: بامداد: ۵؛ ۱۶۱؛ رجال: ۳۵.

بانوی عظمی: کسرائیل خانم قاجار.

سایر القاب: افتخار الدوله.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۵۱؛ رجال: ۳۵.

بحرالعلوم: حاج میرزا علی، فرزند حاج محمد گیلانی بحرالعلوم شریعتمدار (د: ۱۳۲۷ خ).

مراجع: بامداد: ۵.

بحرالعلوم: حاجی محمد مهدی گیلانی، فرزند حاج ملا رفیع شریعتمدار (۱۳۳۵-۱۲۷۲).

مراجع: بامداد: ۵.

بدایع نگار: محمد ابراهیم نواب، فرزند آقا محمد مهدی نواب (د: ۱۲۹۹).

وی از منشیان، مورخین، دانشمندان و شعرای دوره ناصرالدین‌شاه بوده است.

مراجع: بامداد: ۳؛ ۲۹۱ و ۲۷۳؛ رجال: ۶.

بدایع نگار: میرزا مهدی خان، فرزند میرزا مصطفی

وی در سال ۱۳۰۹ ریاست شهربانی را بر عهده داشت.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۲۸۲-۳.

انتظام‌الملک: میرزا حسن خان، فرزند مصطفی قلی خان (عهد مظفری).

مراجع: سدید: ۹۰.

انتظام‌الملک: میرزا سید ابوالقاسم خان.

وی از فارغ‌التحصیلان دوره دوم مدرسه سیاسی تهران بود.

مراجع: مستوفی: ۲؛ ۲۸۹.

انتظام‌الملک: محمدعلی خان.

سایر القاب: نصر الدوله.

مراجع: سدید: ۴۷.

انیس‌الدوله: فاطمه، فرزند نور محمد.

وی همسر ناصرالدین‌شاه بود.

مراجع: بامداد: ۳؛ ۳۱۷.

ایلچی کبیر: میرزا ابوالحسن خان شیرازی، فرزند میرزا محمدعلی اصفهانی.

مراجع: صدر: ۳۶-۷.

انتظام‌السلطنه: میرزا سید عبدالله تفرشی، فرزند میرزا موسی وزیر (د: ۱۳۰۹).

۱. بورش از نوع نور در مازندران است.

- قلی خان شاطرباشی (د: در حدود سال ۱۳۳۵)؛ مختارالدوله.
مراجع: بامداد ۴۴۳: ۳
بنانالملک: میرزا رضا مستوفی (د: ۱۳۱۳)
 در ابتدا مدتی منشی‌گری نظام و سرکردگی
 سیصد سوار ابوباب جمعی خود را بر عهده
 داشت. آخرین شغل وی سرکنسولی ایران در
 مصر بود ۱۳۰۹.
مراجع: بامداد ۲: ۱-۲، سبد: ۸۰؛ المأثر: ۳۱۲
بنانالملک: میرزا ابوتراب خان کاشی
 استیفا شد. در ۱۳۱۰ میرزا محمدخان اقبالالدوله
 کاشی، وزیر کل خالصجات، وی را مباشر
 خویش نمود.
مراجع: بامداد ۲: ۱۸۵
بقاءالدوله: میرزا سید حسن خان.
 در اوایل سلطنت احمدشاه، سمت معاونت
 خزانه را بر عهده داشت.
مراجع: مستوفی ۲: ۳۹۷
بقاءالملک: میرزا عباس خان (ت: ۱۲۹۷).
 وی در ۱۳۱۷ به خدمت وزارت خارجه و
 عضویت در اداره تذکره درآمد. مشاغل دیگر وی
 عبارتند از: عضویت در اداره تحریرات عثمانی
 ۱۳۱۸؛ نیابت کارگزاری آذربایجان ۱۳۲۷
 معاونت دوم اداره محاکمات وزارت خارجه
 ۱۳۲۹.
مراجع: خارجه ۱۷۷
بنانالدوله: میرزا کریم خان شیرازی، فرزند میرزا
 فضل الله خان نوری مازندرانی.
 از سال ۱۳۰۸ محاسب اصطبل توپخانه و
 برات نویس کل قرا سواران بود. در ۱۳۱۰
 استیفای خراسان به وی واگذار شد؛ مدتی نیز
 مستوفی کرمان بود. پس از فوت پدرش، زندگی
 را به بطالت گذراند و از شغل خود استعفا نمود.
مراجع: بامداد ۳: ۴۸۶؛ رجای: ۳۶، مستوفی ۱: ۴۸۶
بنانالسلطنه: میرزا ابوتراب خان کاشی
 ۱۳۱۱ (خ-۱۲۲۹).

- در ابتدا از اعضای دفتر حاج میرزا مسعود
 ایشلیقی گرمروdi بود و در ۱۲۴۴ (م ۱۸۲۹) جزو هیأتی بود که برای عذرخواهی از نیکلای
 اول امپراطور روس، به جهت قتل گریايدوف
 سفیر روس در تهران، به رویه رفتند. نامبرده در
 سال ۱۲۸۱ به وزارت دیوان عدالت منصب
 گردید.
مراجع: حقایق: ۳۰۰؛ عضدی: ۲۰۳؛ المأثر: ۳۰۷؛ بامداد ۱۰۳-۴
بهادرخان: هلاکو میرزا، فرزند حسنعلی میرزا
 شجاعالسلطنه پسر فتحعلی شاه (د: ۱۲۷۱).
 از سال ۱۲۵۰ تا ۱۲۷۴ حاکم کرمان بود، سپس به
 بین‌النهرین گریخت و تا پایان عمر در شهرهای
 کربلا، بغداد و نجف زندگی کرد.
مراجع: عضدی: ۱۹۲؛ بامداد ۴: ۳۰-۴۲
بیانالدوله: میرزا رضا (عهد ناصری).
 وی در اوایل سلطنت مظفرالدین شاه، منشی
 فتحعلی خان شیرازی صاحب دیوان بود.
مراجع: سید: ۵۵
بیانالملک: میرزا رضا (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۲
بیانالملک: میرزا مهدی خان، فرزند میرزا ابو محمد
 انصاری گرمروdi.
 ابتدا در دستگاه میرزا محمدخان زنگنه امیر نظام،
 در آذربایجان با سمت منشی‌گری مشغول به کار
 شد. پس از مرگ میرزا تقی خان امیر کبیر که
 نسبت به وی بی‌اعتنای بود—میرزا آفاخان نوری او
 را به خدمت گرفت و به سمت منشی‌باشی کل
 نظام منصب نمود. نامبرده «نشار» تخلص
 می‌کرده است.
مراجع: بامداد ۴: ۱۷۰-۱
- ۶۰ و ۶۱-۶۹
بهاءالدوله: حاج ساسان میرزا، فرزند بهمن میرزا
 بهاءالدوله پسر فتحعلی شاه (د: ۱۳۳۲).
 در سال ۱۲۶۸ لله معین الدین میرزا—ولیعهد دوم
 ناصرالدین شاه—بود و در ۱۳۰۶ به حکومت
 اراک و ریاست افواج آنجا منصب شد.
مراجع: بامداد ۲: ۵۶-۵۷؛ المأثر: ۳۱۲
بهاءالدوله: کیکاووس میرزا، فرزند فتحعلی شاه.
مراجع: عضدی: ۱۲۴
بهاءالدوله: محمد میرزا معروف به آقا محمدخان،
 فرزند داراب میرزا نوءه فتحعلی شاه
 (۱۳۱۱-خ ۱۲۳۵-خ). وی مدتی در دستگاه
 کامران میرزا نایب‌السلطنه مشغول بود. در سال
 ۱۳۱۰ به رتبه سرتیپ اولی نایل گردید و فوج
 حشمت سمنان به او سپرده شد.
مراجع: بامداد ۵: ۱۹۹
بهاءالسلطنه: محمدخان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۲
بهاءالملک: علیرضا قراگوزلو، فرزند علیقلی خان
 بهاءالملک قراگوزلوی همدانی
 ۱۳۳۳ (خ-۱۲۶۳).
 وی در دوره سوم مجلس شورای ملی
 ۱۲۹۳-۹۴ (خ)، نماینده مردم همدان بود. در سال
 ۱۳۰۱ (خ) در کابینه حسن مستوفی، وزیر دارایی و
 در ۱۳۲۱ (خ) در کابینه احمد قوام، وزیر دادگستری
 شد. وی خواهرزاده ابوالقاسم خان ناصرالملک
 نایب‌السلطنه است.
مراجع: مستوفی ۳: ۵۵۰؛ بامداد ۱: ۷۷ و ۵: ۱۶۲
بهاءالملک: علیقلی خان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۲
بهاءالملک: میرزا مصطفی خان، فرزند نصرالله افشار.

- ۶۰ و ۶۱-۶۹
بهاءالدوله: حاج ساسان میرزا، فرزند بهمن میرزا
 بهاءالدوله پسر فتحعلی شاه (د: ۱۳۳۲).
 در سال ۱۲۶۸ لله معین الدین میرزا—ولیعهد دوم
 ناصرالدین شاه—بود و در ۱۳۰۶ به حکومت
 اراک و ریاست افواج آنجا منصب شد.
مراجع: بامداد ۲: ۵۶-۵۷؛ المأثر: ۳۱۲
بهاءالدوله: کیکاووس میرزا، فرزند فتحعلی شاه.
مراجع: عضدی: ۱۲۴

- بهاءالدوله:** حاج ساسان میرزا، فرزند بهمن میرزا
 بهاءالدوله پسر فتحعلی شاه (د: ۱۳۳۲).
 در سال ۱۲۶۸ لله معین الدین میرزا—ولیعهد دوم
 ناصرالدین شاه—بود و در ۱۳۰۶ به حکومت
 اراک و ریاست افواج آنجا منصب شد.
مراجع: بامداد ۲: ۵۶-۵۷؛ المأثر: ۳۱۲
بهاءالملک: علیرضا قراگوزلو، فرزند علیقلی خان
 بهاءالملک قراگوزلوی همدانی
 ۱۳۳۳ (خ-۱۲۶۳).
 وی در دوره سوم مجلس شورای ملی
 ۱۲۹۳-۹۴ (خ)، نماینده مردم همدان بود. در سال
 ۱۳۰۱ (خ) در کابینه حسن مستوفی، وزیر دارایی و
 در ۱۳۲۱ (خ) در کابینه احمد قوام، وزیر دادگستری
 شد. وی خواهرزاده ابوالقاسم خان ناصرالملک
 نایب‌السلطنه است.
مراجع: مستوفی ۳: ۵۵۰؛ بامداد ۱: ۷۷ و ۵: ۱۶۲
بهاءالملک: علیقلی خان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۲
بهاءالملک: میرزا مصطفی خان، فرزند نصرالله افشار.

- ۶۰ و ۶۱-۶۹
بهاءالدوله: حاج ساسان میرزا، فرزند بهمن میرزا
 بهاءالدوله پسر فتحعلی شاه (د: ۱۳۳۲).
 در سال ۱۲۶۸ لله معین الدین میرزا—ولیعهد دوم
 ناصرالدین شاه—بود و در ۱۳۰۶ به حکومت
 اراک و ریاست افواج آنجا منصب شد.
مراجع: بامداد ۲: ۵۶-۵۷؛ المأثر: ۳۱۲
بهاءالدوله: کیکاووس میرزا، فرزند فتحعلی شاه.
مراجع: عضدی: ۱۲۴

- ۶۰ و ۶۱-۶۹
بهاءالدوله: حاج ساسان میرزا، فرزند بهمن میرزا
 بهاءالدوله پسر فتحعلی شاه (د: ۱۳۳۲).
 در سال ۱۲۶۸ لله معین الدین میرزا—ولیعهد دوم
 ناصرالدین شاه—بود و در ۱۳۰۶ به حکومت
 اراک و ریاست افواج آنجا منصب شد.
مراجع: بامداد ۲: ۵۶-۵۷؛ المأثر: ۳۱۲
بهاءالدوله: کیکاووس میرزا، فرزند فتحعلی شاه.
مراجع: عضدی: ۱۲۴

- ۶۰ و ۶۱-۶۹
بهاءالدوله: حاج ساسان میرزا، فرزند بهمن میرزا
 بهاءالدوله پسر فتحعلی شاه (د: ۱۳۳۲).
 در سال ۱۲۶۸ لله معین الدین میرزا—ولیعهد دوم
 ناصرالدین شاه—بود و در ۱۳۰۶ به حکومت
 اراک و ریاست افواج آنجا منصب شد.
مراجع: بامداد ۲: ۵۶-۵۷؛ المأثر: ۳۱۲
بهاءالدوله: کیکاووس میرزا، فرزند فتحعلی شاه.
مراجع: عضدی: ۱۲۴

پ-ت

پاسبان باشی: میرزا اسدالله خان نوری، فرزند آقا بابا بیگ.

آقا محمدخان قاجار او را به شغل غلامنوسی گماشت. در سال ۱۲۴۵ بعد عنوان لشکرنویس باشی انتخاب گردید و در همین سال حکومت نور به وی واگذار شد. بعدها در زمان ناصرالدین شاه، هر کس عنوان «لشکرنویس باشی» داشت، به او لقب «وزیر لشکر» اعطا می‌نمودند.

مراجع: بامداد ۱: ۱۱۸-۱۹؛ متدی ۱: ۲۹؛ بامداد ۱: ۳۷۶؛ متدی ۱: ۱۸۶؛ متدی ۱: ۲۹؛ بامداد ۱: ۱۲۰۷. پرتو اعظم: دکتر علی خان اصفهانی، فرزند حاجی ابوالقاسم اصفهانی.

وی مدتی منشی حاجی محمد حسن امین‌الضرب بود و پس از طی تحصیلات مقدماتی برای تحصیل طب به پاریس رفت. در سال ۱۳۲۷ در دوره دوم، وکیل مجلس شورای ملی شد و پس از تعطیلی مجلس (۱۳۲۹) به ریاست مجلس حفظ‌الصحه منصوب گردید.

مراجع: رجال: ۷۸؛ پیشخدمت باشی: میرزا غلام شاه. وی لقب و سمت «پیشخدمت باشی» را توأم

داشت.

مراجع: عضدی ۲۷۱

تاج‌الدوله: خجسته خانم، فرزند سیف‌الله میرزا پسر فتحعلی‌شاه.

نامبرده همسر ناصرالدین شاه بود.

مراجع: عضدی: ۱۹۸؛ بامداد ۱: ۱۳۵-۱۴.

تاج‌الدوله: طاووس خانم اصفهانی. وی همسر فتحعلی‌شاه قاجار بود.

مراجع: عضدی: ۱۸۶؛ متدی ۱: ۲۹؛ بامداد ۱: ۳۷۶؛ متدی ۱: ۱۲۰۷. تاج‌بخش: علیقی میرزا، فرزند فتحعلی‌شاه (ت).

پس از فوت فتحعلی‌شاه در سال ۱۲۵۰، علیقی میرزا برادر خود، علیشاه ظل‌السلطان را علیه محمدرضا شاه ب سرکشی تحریک نمود. ظل‌السلطان با نام «عادلشاه» بر تخت نشست و علیقی میرزا رکن‌الدوله، خطبه سلطنت را به نام عادلشاه خواند و تاج را شخصاً بر سر وی نهاد، از این‌رو عادل‌شاه وی را به لقب «تاج‌بخش» ملقب نمود. سایر القاب: رکن‌الدوله؛ حجه‌السلطان.

مراجع: بامداد ۲: ۸-۸؛ متدی ۱: ۴۹۶، عضدی ۱: ۱۷۷-۱۸.

ث

بعد از پدرش که پیشوای شیخیه آذربایجان بود، جانشین وی شد و به لقب پدر ملقب گشت.

مراجع: بامداد ۵: ۱۱۷

ثقة‌الاسلام: میرزا علی تبریزی، فرزند حاجی میرزا موسی پسر حاجی میرزا شفیع. از علمای شیخیه بوده و ریاست طایفه شیخیه آذربایجان را بر عهده داشت. در زمان بروز مشروطیت، از عوامل بانفوذ و فعال مشروطه‌طلبان آذربایجان به شمار می‌آمد و هنگامی که روشهای تبریز وارد شدند و در امور آنجا مداخله نمودند، در روز عاشورا (دهم محرم ۱۳۳۰ هجری) وی را به امر یکی از صاحب‌منصبان روسی در میدان مشق تبریز به دار آویختند.

مراجع: رجال: ۳۹

ثقة‌الدوله: میرزا ابوالفتح خان، فرزند میرزا فضل‌الله خان وکیل‌الملک (۱۳۳۷-خ). سایر القاب و عنوانی: وکیل‌الملک؛ حشم‌الدوله؛ منشی‌باشی*. مراجع: بامداد ۱: ۵۳-۴

ثقة‌الملک: حاجی میرزا محمدعلی‌خان، فرزند حاجی ابراهیم (د). ۱۳۱۲).

وی در زمان حکومت امیر اصلاح‌خان مجده‌الدوله (۱۲۷۲-۶ و نیز ۱۲۸۵-۶)، همچنین دوران حکومت میرزا عبدالوهاب‌خان شیوازی نصیر‌الدوله (۱۲۸۶-۸) و حکمرانی محمدعلی

ثقة‌الاسلام: حاجی آقا رفیع، فرزند حاجی محمد مهدی گیلانی شریعت‌مداری بحرالعلوم (د: ۱۳۷۴-خ).

مراجع: بامداد ۵: ۲۶۴

ثقة‌الاسلام: حاجی آقا نورالله اصفهانی، فرزند حاج شیخ محمد باقر. از علمای درجه اول اصفهانی بود. در حدود سال ۱۳۳۲ پس از مدتی اقامت در خاک عثمانی به جهت همراهی و همکاری با ملیون ایران به اصفهان مراجعت کرد و در محرم ۱۳۳۴ که اغلب آزادیخواهان و کلای مجلس شورای ملی از تهران به اصفهان رهسپار شدند، وی نیز با ایشان همراهی نمود و بیش از حد انتظار در پیشرفت کارهای مهاجرین تلاش کرد.

مراجع: رجال: ۳۸-۹؛ متدی ۱: ۸۲؛ بامداد ۴: ۳۹۳

ثقة‌الاسلام: حاجی میرزا شفیع، فرزند میرزا رفیع صدر (۱۳۰۱-۱۲۱۸).

در نجف در محضر سید کاظم رشتی، پیشوای شیخیه، علوم حدیث و تفسیر را تحصیل و تکمیل نمود. بعد به طریقه شیخیه گروید و پس از بازگشت به تبریز، به تدریس اشتغال ورزید. وی از پیشوایان شیخیه در آذربایجان محسوب می‌شد. بعد از مرگش لقب «ثقة‌الاسلام» به

پسرش، حاجی میرزا موسی رسید.

مراجع: بامداد ۵: ۱۱۶-۱۷

ثقة‌الاسلام: حاجی میرزا موسی، فرزند حاجی میرزا شفیع ثقة‌الاسلام.

خان معین‌الوزاره در گیلان (۱۲۸۸)، حدوداً به مدت هفده سال، انشای رسایل خاصة حکومتی (ریاست دفتر حکومتی) را بر عهده داشت. در سال ۱۲۹۰ به معاونت وزارت تجارت و در ۱۳۰۷ به سرکنسری بغداد منصوب گردید. در ۱۳۱۰ ریاست اداره متعلقه به سفارت عثمانی به

وی واگذار شد و تا سال ۱۳۱۱ بر این سمت باقی ماند.

مراجع: بامداد ۶: ۲۴۰-۲

ثقة الملك: حاجی میرزا محمدعلی خان (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۲

ج

پس از فوت او، نام و لقبش را بر پسر بزرگ خود گذاشت.

مراجع: بامداد ۲: ۷-۸، سید: ۴۷۵

جلال‌السلطنه: غفارخان.

در زمان سلطنت محمدعلی شاه مدتها نایب سفارت ایران در لندن بود.

مراجع: مستوفی ۲: ۸-۹

جلال‌السلطنه: محمد میرزا.

مراجع: سید: ۹۷، المأثر: ۳۱۲

جلال‌الملک: حاج جعفر قلی خان اعتمادی، فرزند عیسی خان والی اعتماد‌الدوله قاجار قویونلو

(ت: ۱۲۸۰). ابتدا از پیشخدمت‌های ناصرالدین شاه بود. سپس در سال ۱۳۱۰ حاج‌الدوله

(فراش‌باشی) ناصرالدین شاه شد.

سایر القاب: معین‌السلطنه؛ حاج‌الدوله.

مراجع: بامداد ۱: ۵-۶، سید: ۲۴۴-۲۴۵، المأثر: ۳۱۲

جلال‌الممالک: ایرج میرزا، فرزند غلامحسین میرزا صدرالشاعرا پسر ملک ایرج میرزا فرزند

فتحعلی شاه قاجار (۱۳۰۴ خ / ۱۳۴۴-۱۲۹۱).

وی از شعرای معروف عصر مشروطیت است.

مراجع: عضدی: ۱۸۴، بامداد ۱: ۱۷۴ و ۶: ۱۷۲

جلیل‌الدوله: هاشم خان (عهد مظفری).

مراجع: سید: ۲۸

جلیل‌الملک: میرزا نصرالله خان کاشانی شبیانی، فرزند میرزا آفاختان (ت: ۱۲۹۵).

تحصیلات مقدماتی را در دارالفنون تهران گذراند

جان باجی: بیگم خانم، فرزند فتحعلی شاه. وی همسر محمد قاسم خان امیر بود.

مراجع: عضدی: ۲۸

جلاء‌الدوله: میرزا احمدخان نوری، فرزند میرزا سید احمد مؤتمن لشکر.

زمانی که پدرش در خراسان لشکرنویس باشی بود، او نیز سمت لشکرنویسی داشت. اعقاب

مؤتمن لشکر در مشهد اقامت گزیدند و عنوان «جلایبی» را برای نام خانوادگی خویش اختیار

کردند.

مراجع: بامداد ۶: ۱۹۳

جلال‌الدوله: سلطان حسین میرزا، فرزند سلطان مسعود میرزا ظل‌السلطنه (ت: ۱۲۸۵).

در سیزده سالگی حاکم فارس شد و حکومت او تا سال ۱۳۰۵ ادامه داشت. در ۱۳۱۴ حاکم یزد

شد و در سال ۱۳۲۵ به حکومت زنجان منصوب گشت.

مراجع: بامداد ۲: ۸۰-۸۷، سید: ۷۹

جلال‌الدوله: سلطان حسین میرزا، فرزند ناصرالدین شاه.

از ده سالگی تا سال ۱۲۸۱ حاکم اصفهان بود.

سپس والی خراسان شد تا اینکه در سال ۱۲۸۵ در مشهد از دنیا رفت. وی در ۱۲۷۸ ملقب به

جلال‌الدوله شده بود. سلطان مسعود میرزا ظل‌السلطنه (برادر سلطان حسین میرزا) چون

محبت زیادی نسبت به برادر اعیانی خود داشت،

ح

مراجع: بامداد: ۳، ۴۰۸-۹؛ صدر: ۲۶۹
 حاجب‌الدوله: محمد حسن خان دولو، فرزند محمد رحيم خان علاه‌الدوله امير نظام (۱۳۰۵-۱۲۷۸). در سال ۱۲۸۹ به سمت «نسقچي باشی‌گري» نايل آمد و در ۱۲۹۳ فراش باشی ناصرالدين شاه شد. وی پدرزن احمد قوام (قوام‌السلطنه) بود.
 مراجع: بامداد: ۳، ۳۶۳-۴؛ منتصف: ۳، ۲۷۶؛ المائر: ۳۰۷
 حاجب‌الدوله: محمدخان (عهد ناصری).
 مراجع: سيد: ۱۱۴؛ المائر: ۳۰۷
 حاجب‌الدوله: محمد کاظم خان، فرزند اسماعيل خان قراچه‌daghi. در سال ۱۲۶۳ که ناصرالدين ميرزا وليعهد، برای حکومت در آذربایجان به آن تاخته رفت، محمد کاظم خان نيز با او همراه بود. در ۱۲۸۵ «فراش‌باشی» شد و يک‌سال بعد ملقب به «حاجب‌الدوله» گردید. وی تا اوایل سال ۱۲۸۸ در سمت مزبور باقی ماند.
 مراجع: بامداد: ۶؛ ۲۵۰
 حاجب‌الدوله: مصطفى (قلی) خان، فرزند محمد رضا بيگلریگي. ابتدا در دستگاه مظفرالدين ميرزا وليعهد، در آذربایجان، مشغول به کار بود. سپس در سال ۱۳۰۹ فراش باشی وليعهد شد و حکومت خانمرود و بدستان (در ارسپاران) به وی واگذار گردید. در سال ۱۳۱۳ لقب «حاجب‌الدوله» را دریافت داشت و در ۱۳۲۰ نيز لقب «سردار» به آن

حاجب‌الدوله: ميرزا دارود (عهد ناصری).
 مراجع: المائر: ۳۱۳
 حاجب‌الدوله: حاج جعفر قلی خان اعتمادی، فرزند عيسی خان والی اعتماد‌الدوله قاجار قويونلو (ت: ۱۲۸۰).
 ساير القاب: جلال‌الملک*، معين‌السلطان.
 مراجع: بامداد: ۱؛ ۲۴۴-۵
 حاجب‌الدوله: حاج على خان مقدم مراغه‌اي، فرزند حسین خان مقدم مراغه‌اي (د: ۱۲۸۴).
 وی ابتدا در زمان حکومت محمد ميرزا - محمد شاه - در مراغه، از غلام‌بچگان او بود و در زمان وليعهدی محمد ميرزا، صندوقدار وی شد. در ۱۲۶۵ ميرزا تقى خان اميرکبیر او را به سمت «فراش‌باشی» منصب نمود. در سال ۱۲۸۳ علاوه بر تصدی وزارت وظایف و اوقاف، حکومت همدانی نيز به وی واگذار شد. به‌طورکلی او از درباريان مورد اعتماد ناصرالدين شاه بود و اجرای نقشه قتل ميرزا تقى خان اميرکبیر در حمام فین کاشان برعهده وی بود.
 ساير القاب: اعتماد‌السلطنه؛ ضياء‌الملك.
 مراجع: بامداد: ۲؛ ۴۳۷-۹؛ صدر: ۱۱ و ۲۲۴؛ حقائق: ۱۱۶
 حاجب‌الدوله: محمد تقى خان افسار (د: ۱۲۸۹). در ابتدا از پیشخدمت‌های ناصرالدين شاه بود و در سال ۱۲۹۶ به سمت ریاست اسطبل (ميرآخور) توپخانه منصب گردید.

«جهانباني» ملقب فرمود. فتحعلی خان برادرزاده آقامحمدخان و معروف به «باباخان» بود. در ۱۲۰۴ به عنوان وليعهد آقامحمدخان برگزیده شد و در ۱۲۱۲ با نام فتحعلی شاه قاجار، پادشاه ايران گشت. در مدت ۳۸ سال سلطنت، نزديك به هزار زن اختیار نمود.
 ساير القاب: خاقان؛ صاحبقران.
 مراجع: بامداد: ۳؛ ۶۱-۷۰؛ صدر: ۲۱؛ حقائق: ۸، منتصف: ۳۰؛ ۱
 جهانسوز: حسينقلی خان، فرزند محمد حسن خان قاجار.
 وی برادر تنی آقامحمدخان قاجار است. چون ده نمکی، مرکز خوانین قاجار دولو، را در دامغان آتش زده بود، «جهانسوز» لقب یافته بود.
 مراجع: عضدي: ۱۲۵ و ۱۶۶ و ۲۹۶
 جهانسوز شاه: حسينقلی خان معروف به جهانسوز ميرزا، فرزند فتحعلی شاه قاجار (۱۲۲۸-۱۳۱۸). وی در سال ۱۲۶۹ رئيس اصطبل خاصه و اميرآخور شاه شد. در ۱۳۱۵ برای سومین بار به حکومت شاهزاده و بسطام منصب گشت و تا ۱۳۱۸ بر آن سمت باقی ماند.
 مراجع: بامداد: ۵؛ ۵۴-۵

جهانباني: فتحعلی شاه قاجار، فرزند حسينقلی خان قاجار قوانلو معروف به جهانسوز (۱۱۸۵-۱۲۵۰). آقا محمدخان قاجار در سال ۱۲۰۸ برای دفع لطفعلی خان زند راهی کرمان شد. وقتی از آنجا به شيراز رفت، حکومت فارس را به نواب فتحعلی خان (فتحعلی شاه) واگذار نمود و او را به مراجعت: رجال: ۴۰-۴۱؛ خارجه: ۲۱۸
 جهانباني: فتحعلی شاه قاجار، فرزند حسينقلی خان قاجار قوانلو معروف به جهانسوز (۱۱۸۵-۱۲۵۰). آقا محمدخان قاجار در سال ۱۲۰۸ برای دفع لطفعلی خان زند راهی کرمان شد. وقتی از آنجا به شيراز رفت، حکومت فارس را به نواب فتحعلی خان (فتحعلی شاه) واگذار نمود و او را به

- حجۃالسلطان:** علینقی میرزا، فرزند فتحعلی شاه
قاجار (ت: ۱۲۰۷).
وی از سال ۱۲۲۲ تا ۱۲۳۸ حاکم گیلان بود. در
جز سالهای ۱۲۲۸-۱۲۳۹ حاکم قزوین بود. در
سایر القاب: رکن الدوله (۱۲۳۹)؛ تاج‌خش (۱۲۵۰).
مراجع: بامداد: ۲؛ ۴۹۶-۸؛ ۲۹۲-۳: ۵.
حاجی آقا بزرگ: آقا مهدی منجم‌باشی، فرزند میرزا
عبدالله منجم‌باشی گیلانی.
وی بعد از فوت پدرش، حاکم گیلان شد.
مراجع: بامداد: ۵؛ ۲۳: ۵.
حاجی شاه: پری شاه خانم گرجی.
وی همسر چهل و ششم فتحعلی شاه قاجار است.
مراجع: عضدی: ۱۵۴؛ بامداد: ۱، ۳۰۳.
حاجی شاه: خدیجه خانم، فرزند فتحعلی شاه قاجار.
وی همسر اسماعیل خان سپه‌سالار است.
مراجع: عضدی: ۴۸.
حاجی شاه: زینب خانم، فرزند فتحعلی شاه.
مراجع: عضدی: ۱۹۵.
حافظ‌الصحیح: میرزا حسام‌الدین خان، فرزند حاج
میرزا محمد حکیم‌باشی شیرازی.
سایر القاب: مسیح‌الملک؛ مشار الدله.
مراجع: بامداد: ۱؛ ۲۱۵: ۱.
حب‌علی شاه: حاج ابراهیم خان، فرزند رضاقلی خان
سایر القاب: ضرغام‌السلطنه.
مراجع: بامداد: ۶؛ ۶۷.
حجۃالاسلام: حاجی ملا محمد، فرزند حاج ملا
احمد نراقی.
وی از مجتهدین و علمای روحاً طراز اول
کاشان بوده و تألیفاتی نیز برچای گذاشته است.
مراجع: بامداد: ۶؛ ۲۱۲: ۶.
۱. لقب طریقی است.
- حشمت‌الدوله:** ابراهیم میرزا (عبدالله میرزا)، فرزند
عبدالله میرزا پسر عباس میرزا وی بعد
فتحعلی شاه قاجار (ت: ۱۲۶۱).
چون عبدالله میرزا، آخرین پسر عباس میرزا، در
جوانی از دنیا رفت به امر ناصرالدین شاه، فرزند
وی که ابراهیم میرزا نام داشت به نام پدر، عبدالله
میرزا نامیده شد و لقب «حشمت‌الدوله» یافت و
در سال ۱۳۰۹ حاکم استرآباد شد.
مراجع: عضدی: ۴؛ ۲۹۲؛ ۹۱؛ ۲۸۹؛ ۲۰۷ و
۳۱۱.
- حسام‌الملک:** امیر حسین خان (محمد) قراگوزلو، فرزند
علی خان نصرت‌الملک قراگوزلو (د: ۱۳۰۷).
- حسام‌السلطنه:** میرزا علی‌خان، فرزند فتحعلی شاه
مراجع: بامداد: ۱؛ ۷۰، المأثر: ۳۱۳، سیدی: ۱۰.
وی از سال ۱۳۰۵ تا ۱۳۰۸ حاکم گیلان بود. در
۱۳۱۰ به حکومت خوزستان منصب گردید.
مراجع: بامداد: ۱؛ ۴۰۴؛ عضدی: ۶-۲۰۵؛ سیدی: ۳۳۸.
حسام‌الملک: زین‌العابدین خان قراگوزلو، فرزند
حسین خان (محمد) حسام‌الملک.
مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۳۴۶-۱۳۰۶ (۱۲۷۵).
- حسام‌الملک:** ابتوراب میرزا (عهد مظفری).
وی مدتی نایب‌الحکومه خوار بود.
مراجع: سیدی: ۱۸۲.
- حسام‌لشکر:** سید عبدالکریم خان.
وی از طرف مادر، برادر ائمه‌الدوله، زن سوگلی
ناصرالدین شاه، بود.
مراجع: بامداد: ۵؛ ۵۷.
- حشمت‌الدوله:** ابراهیم میرزا (عبدالله میرزا)، فرزند
عبدالله میرزا پسر عباس میرزا وی بعد
فتحعلی شاه قاجار (ت: ۱۲۶۱).
چون عبدالله میرزا، آخرین پسر عباس میرزا، در
جوانی از دنیا رفت به امر ناصرالدین شاه، فرزند
وی که ابراهیم میرزا نام داشت به نام پدر، عبدالله
میرزا نامیده شد و لقب «حشمت‌الدوله» یافت و
در سال ۱۳۰۹ حاکم استرآباد شد.
مراجع: عضدی: ۴؛ ۲۹۲؛ ۹۱؛ ۲۸۹؛ ۲۰۷ و
۳۱۱.

از سال ۱۳۰۰ حدوداً به مدت شش سال از سوی
ظل‌السلطنه مسعود میرزا و به نیابت از وی در
کرمانشاه حکومت کرد و پس از آن تا سال
۱۳۰۷ حکومت آن ناحیه شخصاً به وی واگذار
شد. بعد از مرگش، حکومت و لقب و به پرسش
زین‌العابدین خان رسید.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۴۰۴؛ عضدی: ۶-۲۰۵؛ سیدی: ۳۳۸.
حسام‌الملک: زین‌العابدین خان قراگوزلو، فرزند
حسین خان (محمد) حسام‌الملک.
مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۳۴۶-۱۳۰۶ (۱۲۷۵).

از سال ۱۳۰۵ حدوداً به مدت سه سال از طرف
پدر-که حاکم کرمانشاه بود- نیابت آن‌جا را
بر عهده داشت. در سال ۱۳۰۸ علاوه بر حکومت
کرمانشاه، حکومت لرستان و بروجرد نیز به وی
واگذار شد.

سایر القاب: امیر افخم.

مراجع: عضدی: ۶؛ بامداد: ۲-۲۰۶.

حسام‌الممالک: ابوتراب میرزا (عهد مظفری).
وی مدتی نایب‌الحکومه خوار بود.
مراجع: سیدی: ۱۸۲.

حسام‌لشکر: سید عبدالکریم خان.
وی از طرف مادر، برادر ائمه‌الدوله، زن سوگلی
ناصرالدین شاه، بود.

مراجع: بامداد: ۵؛ ۵۷.

حشمت‌الدوله: ابراهیم میرزا (عبدالله میرزا)، فرزند
عبدالله میرزا پسر عباس میرزا وی بعد
فتحعلی شاه قاجار (ت: ۱۲۶۱).
چون عبدالله میرزا، آخرین پسر عباس میرزا، در

جوانی از دنیا رفت به امر ناصرالدین شاه، فرزند
وی که ابراهیم میرزا نام داشت به نام پدر، عبدالله
میرزا نامیده شد و لقب «حشمت‌الدوله» یافت و
در سال ۱۳۰۹ حاکم استرآباد شد.

مراجع: عضدی: ۴؛ ۲۹۲؛ ۹۱؛ ۲۸۹؛ ۲۰۷ و
۳۱۱.

مراد میرزا حسام‌السلطنه.
وی از سال ۱۳۰۵ تا ۱۳۰۸ حاکم گیلان بود. در
۱۳۱۰ به حکومت خوزستان منصب گردید.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۷۰، المأثر: ۳۱۳، سیدی: ۱۰.
حسام‌السلطنه: سلطان مراد میرزا، فرزند عباس میرزا

نایب‌السلطنه پسر فتحعلی شاه (قرچه‌باغ)
سال ۱۲۵۳ به حکومت ارسباران (قرچه‌باغ)
منصب شد. سپس در عهد صدارت میرزا تقی-
خان امیرکبیر. شورش حسن خان سالار در
خراسان را سرکوب نمود. سالار و برادرش،
محمدعلی خان، و دو پسرش، امیر اصلاح خان و

یزدان‌بخشن، گرفتار و در شب دوشنبه ۱۶
جمادی‌الآخر ۱۲۶۶ به جرم طغیان کشته
شدند. حسام‌السلطنه مدتها حکومت خراسان

و فارس را بر عهده داشت. در سال ۱۲۹۳
حکومت کردستان و کرمانشاه به وی محول شد.
مراجع: صدر: ۱۷۳؛ بامداد: ۲؛ ۱۱۰؛ ۱۰۴-۱۱۰؛ مستوفی: ۱؛ ۶۷.

مراجع: صدر: ۲۸۸؛ حقایق: ۸۴، سیدی: ۳۴، المأثر: ۳۰۷.
حسام‌السلطنه: محمد تقی میرزا، فرزند فتحعلی شاه
قاجار (۱۲۶۵).

در سال ۱۲۲۴ به حکومت بروجرد، سیلاخور و
چاپل منصب شد و تا مرگ فتحعلی شاه
(۱۲۵۰) بر همین سمت برقرار ماند.

مراجع: بامداد: ۳؛ ۳۱۰-۱۲؛ عضدی: ۲۴؛ حقایق: ۲۴.
حسام‌الشعراء: حاجی میرزا مشتری (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۳.

حسام‌العلماء: آقا میرزا آقا اردبیلی (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۲۱۳.

حسام‌العلماء: میرزا سلیم (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۲۱۳.

حسام‌الملک: امیر حسین خان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۳.

حسام‌الملک: حسین خان (محمد) قراگوزلو، فرزند
علی خان نصرت‌الملک قراگوزلو (د: ۱۳۰۷).

حجۃالسلطان: علینقی میرزا، فرزند فتحعلی شاه
قاجار (ت: ۱۲۰۷).

وی از سال ۱۲۲۲ تا ۱۲۳۸ حاکم قزوین بود. در
۱۲۳۸ به لقب «حجۃالسلطان» ملقب گردید.

سایر القاب: رکن الدوله (۱۲۳۹)؛ تاج‌خش (۱۲۵۰).
مراجع: بامداد: ۲؛ ۴۹۶-۸.

حسام‌الدوله: امیر علی‌خان، فرزند میرعلی‌خان
حشمت‌الملک (د: ۱۳۳۳).

چند سالی حاکم طبس و سیستان بود و در سال
۱۳۲۲، حکومت قاین نیز به آن اضافه گشت.
مراجع: بامداد: ۲؛ ۴۳۴.

حسام‌الدوله: تیمور میرزا، فرزند حسین‌علی میرزا
فرمانفرما (۱۲۹۱-۱۲۹۵).
وی پس از مرگ فتحعلی شاه به بغداد گریخت و
حدود بیست و هشت سال در بین النهرين اقامت
داشت تا اینکه در ۱۲۷۹ به ایران بازگشت و
شکارچی‌باشی ناصرالدین شاه شد.

مراجع: بامداد: ۸؛ ۴۷-۸.
حسام‌الدوله: محمدقلی خان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۳.

حسام‌السدات: سید حسین.
مراجع: سید: ۸۶.

حسام‌السدات: میرزا سید مصطفی شیرازی.
ابتدا از کارمندان ادارات تحت مدیریت میرزا
علی خان امین‌الدوله بود. از سال ۱۳۰۰ حدوداً
به مدت یک سال، مستوفی (رئیس محاسبات) و
نایب‌الوزاره (معاون) اداره وظائف گردید. در
۱۳۰۳ لقب «حسام‌السدات» را دریافت نمود.

سایر القاب: صدرالملک (۱۳۰۹).
مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۰۶؛ ۴؛ المأثر: ۳۱۳.

حسام‌السلطنه: حاجی ابوالنصر میرزا، فرزند سلطان
علی خان نصرت‌الملک قراگوزلو (د: ۱۳۰۷).

- حشمتالدوله:** حمزه میرزا، فرزند عباس میرزا نایبالسلطنه پسر فتحعلی شاه قاجار (د: ۱۲۹۷). در سال ۱۲۵۵ حاکم زنجان و در دوره سلطنت محمدشاه، مدتها ولى خراسان بوده است. در ۱۲۶۲ همراه با ابراهیم خلیلخان سرتیپ و محمدعلی خان سرتیپ، مأمور سرکوب شورش سالار، پسر آصف الدوله، در خراسان شد. در سال ۱۲۶۵ به حکومت آذربایجان و در ۱۲۸۵ به سمت وزارت جنگ منصوب گردید. در سال ۱۲۹۳ حاکم خوزستان و لرستان شد. وی عمومی ناصرالدین شاه بوده است.
- مراجع: بامداد: ۱: ۵۲۴؛ حفایق: ۳۴، عضدی: ۱۸۱ و ۲۹۱؛ متوفی: ۹۳: ۱؛ بامداد: ۱: ۴۶۲-۸؛ سید: ۲۲۴، المائر: ۳۰۷.
- حشمتالدوله:** عبدالله میرزا (ابراهیم میرزا)، فرزند عبدالله میرزا پسر عباس میرزا نایبالسلطنه (ت: ۱۲۶۱).
- ر. ک. حشمتالدوله ابراهیم میرزا.
- حشمتالدوله:** محمد حسین میرزا، فرزند محمد على میرزا دولتشاه (د: ۱۲۶۱).
- چون در سال ۱۲۳۷ شاهزاده محمدعلی میرزا درگذشت، فتحعلی شاه کرمانشاهان و سایر ممالک تحت حکومت شاهزاده متوفی را به توانی نایل گشت.
- مراجع: بامداد: ۵: ۲۲۸؛ المائر: ۴۱۳.
- حشمتالملک:** امیر علم خان (سوم)، فرزند امیر اسداللهخان حسام الدوله (د: ۱۳۰۹).
- وی پس از مرگ پدر به جای او، حاکم فائنات شد و بعد از مدتها، سیستان نیز ضمیمه حکومت او گشت. در آخرین سال حیات، به منصب امیر توانی نایل گشت.
- مراجع: بامداد: ۵: ۲۴۱؛ المائر: ۴۱۳.
- حشمتالملک:** میرعلی خان امیر توانی (د: ۱۳۰۹) وی مدتها حکمران قهستان و سیستان و بلوچستان بود.
- مراجع: سید: ۲۲۴.
- حشمتالملک:** میرزا سید عبداللهخان (ت: ۱۳۲۵).
- تحصیلات خود را در تهران تمام کرد و در ۱۳۲۰ به ریاست تذکرہ سرحد جلفا منصوب و نیز نایب الحکومه گرگر شد. مشاغل دیگر وی عبارتند از: ریاست و تحويلداری تذکرہ خدا وکیل الملک.
- حشمتالدوله:** میرزا ابوالفتحخان، فرزند میرزا فضل اللهخان وکیل الملک (د: ۱۳۳۷-خ).
- سایر القاب:** منشی باشی*؛ شقةالدوله؛ وکیل الملک.

در حدود سال ۱۳۱۲ برای تحصیل علم طب به پاریس رفت و در سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا، اغلب با او همراه بود. پیش از ۱۳۲۱ به تهران آمد و جزو عمله خلوت مظفرالدین شاه و حکیم‌باشی وی گشت. در همین ایام به لقب «حکیم‌الملک» ملقب شد. وی تا پایان عمر مشاغل و مناصب متعددی را بر عهده داشت که عبارتند از: وکالت مردم تهران در اولین دوره مجلس شورای ملی (۱۳۲۴)، وکالت مردم آذربایجان در دوره دوم مجلس (۱۳۲۷)، تصدی وزارت مالية در کابینه میرزا حسن خان مستوفی‌الممالک (۱۳۲۷)، تصدی وزارت علوم و اوقاف در کابینه محمد ولی خان سپهبدار اعظم (۱۳۲۹)، وزیر مالية کابینه نجفقلی خان صوصان‌السلطنه (۱۳۲۹)، تصدی پست وزارت علوم در کابینه مستوفی‌الممالک (۱۳۳۳) و کابینه میرزا محمدعلی خان علاء‌السلطنه (۱۳۳۵)، وکالت در مجلس چهارم از سوی حزب دموکرات (۱۳۳۵). نامبرده سه بار نیز نخست وزیر ایران شد.

مراجع: بامداد: ۱-۱۰؛ ۴۴-۵؛ متوفی: ۲؛ سید: ۱۷.

حکیم‌الملک: میرزا محمودخان بروجردی، فرزند میرزا علیقی حکیم‌باشی (د: ۱۳۲۱). وی مدتها نزد تولوزان (دکتر ناصرالدین شاه) به کار مشغول شد و علم طب را آموخت. در سال ۱۳۰۳ جزو اطبای مظفرالدین میرزا ویعهد، به شمار می‌آمد. با جلوس مظفرالدین شاه بر تخت سلطنت، وی نیز به ریاست «بناخانه» برگزیده و به لقب «وزیر ابینه» ملقب شد. پس از عزل از وزارت دربار، به گیلان رفت. آخرین منصب او حکومت گیلان بود. نامبرده به طور ناگهانی در رشت درگذشت. — اعتمادالسلطنه اولین لقب وی را «مشیرالاطباء» گفته که به نظر بامداد،

آن‌رین ۱۳۲۱، امین تذکره در مرکز ۱۳۲۶ منشی‌گری دارالانشا، منشی دومی اداره محاکمات ۱۳۲۸ و استخدام در جنزال قونسولگری دولت روس ۱۳۳۰.

مراجع: خارجه: ۱۸۲.

حسن‌السلطنه: مهدی‌خان، فرزند متمن‌الدوله. وی در سال ۱۳۲۲ در مدرسه سواره نظام نیکلای پطرزبورگ درس می‌خوانده است.

مراجع: مستوفی: ۲ و ۸۹.

حضرت‌علیا: سرورالسلطنه: فرزند فیروز میرزا نصرت‌الدوله فرمانفرما.

مراجع: بامداد: ۳: ۱۵۲.

حقایق‌نگار: میرزا محمد جعفرخان حسینی خورموجی دشتستانی، فرزند میرزا محمدخان (۱۲۵۰-۱۳۰۱) وی پس از مرگ پدرش، با وجود داشتن سن و سال کم به طور موروثی ضابط و کلاستر ناحیه خورموج شد و تا سال ۱۲۵۸ حکومت و ریاستش در خورموج تداوم یافت. در ۱۲۶۲ ریاست عدیله شیراز را بر عهده گرفت. در ۱۲۷۶ به تهران آمد و به دستور ناصرالدین شاه، تاریخ «حقایق‌الاخبار» را نوشت و به «حقایق‌نگار» ملقب شد.

مراجع: بامداد: ۵: ۲۲۱-۲؛ حفایق: ۲۶۷.

حکیم: علی‌رضا میرزا، فرزند بیستم فتحعلی شاه قاجار (ت: ۱۲۱۸).

مراجع: عضدی: ۵۳ و ۲۳۰.

حکیم اعضم: دکتر علی‌خان.

مراجع: مستوفی: ۲؛ ۲۲۲.

حکیم‌الدوله: دکتر حسین لقمان، فرزند زین‌العابدین-خان لقمان‌الممالک (د: ۱۳۴۵).

مراجع: بامداد: ۳: ۲۸۲.

حکیم‌الملک: میرزا ابراهیم‌خان حکیمی، فرزند میرزا ابوالحسن حکیم‌باشی.

خ

مراجع: بامداد ۵: ۲۴۷-۸. خازن‌الممالک: آقا غلامحسین قزوینی (د: ۱۳۲۱). در اوخر دوره ناصرالدین‌شاه و اوایل سلطنت مظفرالدین‌شاه، «تحویل دار خزانه» بود. وی در اوایل عمر بی‌چیز بود. اما به‌واسطه خویشاوندی با محمد علی صراف، تحویلدار خزانه، ابتدا برادرش، آقا هدایت، به خزانه راه یافت و پس از آن آقا غلامحسین رسماً تحویلدار خزانه و پس از میرزا اسماعیل‌خان امین‌الملک، شخص اول خزانه شد.

مراجع: رجال: ۴۶؛ بامداد ۲: ۲. خازن رکیب خانه: غلامحسین‌خان (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۲۱۳. خارن صرف جیب شاه: آقارضاخان، فرزند آقا اسماعیل جدیدالاسلام (د: ۱۲۵۹-۱۳۰۷).

سایر القاب: اقبال‌السلطنه: ۱۳۰۲؛ عکاس‌باشی ۱؛ آجودان مخصوص.

مراجع: بامداد ۱: ۵۱۳-۱۶. خازن صرف جیب شاه: میرزا علی‌اصغرخان (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۳. خازن مهر مبارک: علیرضاخان قاجار (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۳. خاقان: آقامحمدخان، مؤسس قاجاریه.

مراجع: ستوفی ۱: ۴۰. خاقان: فتحعلی‌شاه قاجار، فرزند حسینقلی‌خان قاجار

خدمات‌العلوم: میرزا محمدعلی طباطبائی نائینی (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۳. خازن‌الاشعار: میرزا فرج‌الله محلاتی، متخلص به طرفه. وی از فضلا، شعراء، منشیان و خوشنویسان عهد قاجار بوده و زمانی که بهمن میرزا، برادر اعیانی محمدشاه قاجار، حکمران آذربایجان بود، میرزا فرج‌الله ریاست دفتر ایالتی (دیوان رسایل) را بر عهده داشت. در عهد سلطنت ناصرالدین‌شاه بوسیله عبدالعلی‌خان ادیب‌الممالک به دربار راه یافت و از مذاхان شاه شد.

مراجع: بامداد ۶: ۱۷۷-۸. خازن‌التولیه: میرزا ابوالحسن (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۳. خازن‌الدوله: گلبدن خانم گرجی. وی همسر چهل و یکم فتحعلی‌شاه قاجار بود. در ابتدا ملقب به «صندوقدار» بود.

سایر القاب: صندوقدار

مراجع: بامداد ۶: ۶۰ و ۲۷۵. خازن‌الملک: حاجی محمد رحیم خان ۱۲۷۲/۱۳۱۱-خ/۱۲۶۸-۱۲۷۲. ابتدا از نوکران محمدشاه بود سپس به دربار ناصرالدین‌شاه راه یافت. در سال ۱۲۸۰ علاوه بر پیشخدمتی شاه، به سمت «صندوقداری» و «رخت‌داری» منصوب شد.

مراجع: بامداد ۳: ۹۴. حکیم‌باشی: پولاک خمسه‌ای (عهد ناصری). وی پزشک ناصرالدین‌شاه بود

مراجع: حقایق: ۱۶۰. حکیم‌باشی: میرزا احمد. در سال ۱۲۳۴ که اردیوی فتحعلی‌شاه از سلطانیه عازم تهران شد، میرزا شفیع مازندرانی صدراعظم، که همراه وی بود در قزوین بدشت بیمار شد و در همین شهر درگذشت. میرزا احمد حکیم‌باشی پزشک معالج وی بود.

مراجع: صدر: ۶۶. حکیم‌باشی: میرزا بابا (میرزا حاجی بابا‌الفشار)، فرزند عباس میرزا نایب‌السلطنه (د: ۱۲۵۲). وی علم طب را در انگلستان آموخت و در ۱۲۳۵ حکیم‌باشی عباس میرزا نایب‌السلطنه و محمد میرزا (محمدشاه) می‌شود. نامبرده اولین طبیب ایرانی است که موفق شد تحصیلات خود را در اروپا به اتمام رساند.

مراجع: بامداد ۴-۳: ۱۹۰. حکیم‌باشی: میرزا حسین‌خان آزاد، فرزند میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله. وی در ابتدا جزو اطبای ناصرالدین‌شاه بود. سپس در سال ۱۳۰۰ حکیم‌باشی دستگاه سلطان مسعود میرزا ظل‌السلطان شد. او را میرزا حسین‌خان دکتر نیز گفته‌اند.

مراجع: بامداد ۱: ۳۷۸. حکیم‌باشی: میرزا نظرعلی، فرزند آقا محمد. ابتدا به تحصیل علم طب مشغول گشت و در سال ۱۲۳۹ پزشک و ندیم محمد میرزا (محمدشاه)، حاکم همدان شد. در همین سال بهدلیل آنکه درد پای محمدمیرزا را موقتاً معالجه نمود، لقب «حکیم‌باشی» را دریافت کرد.

مراجع: بامداد ۴-۳: ۲۹۰، حقایق: ۴۳؛ سیدی: ۱۰۴. حکیم‌الهی: میرزا جعفر لواسانی، فرزند میرزا حسینعلی (۱۲۱۵-۱۲۹۸).

مراجع: عضدی: ۲۷۱؛ بامداد ۱: ۵-۲۳۴. حکیم‌الهی: میرزا شمس‌الدین (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۳. حکیم‌الهی (سوم): میرزا فضل‌الله، فرزند میرزا شمس‌الدین حکیم‌الهی ثانی.

۵-۵

حشمت‌الدوله دیبا و شوهر سوم نجم‌السلطنه،
مادر دکتر محمد مصدق، می‌باشد.

سایر القاب: وکیل‌الملک ۱۳۰۸ - منشی‌باشی -
وزیر خلوت.

مراجع: بامداد: ۳: ۹۴-۵؛ المأثر: ۳۱۳

دیبرالملک: میرزا حسین خان شیرازی، فرزند میرزا
نصرالله‌خان دیبرالملک شیرازی
(د: ۱۳۳۷/۱۲۹۸ خ).

پس از اتمام تحصیلات در تهران، نزد میرزا
علی‌اصغرخان امین‌السلطان در وزارت داخله
به کار پرداخت.

در سال ۱۳۲۷ وکیل مجلس شد و یک‌سال بعد
در کابینه سپهبدار اعظم به معاونت وزارت داخله
منصب گردید. در همین سال در کابینه میرزا
حسن خان مستوفی‌الملک، وزیر پست و
تلگراف شد. در ۱۳۳۲ حکومت تهران را بر عهده
گرفت و آخرين شغل وی «وزارت فواید عامه و
تجارت» در کابینه وثوق‌الدوله (۱۲۸۹) بود.

سایر القاب: نصیرالسلطان.

مراجع: رجال: ۴۸؛ بامداد: ۱: ۳۷۸-۹

دیبرالملک: میرزا محمد حسین فراهانی
(۱۲۲۵-۱۲۹۷).

وی در سال ۱۲۷۰ ملقب به «دیبرالملک» شد و
در ۱۲۷۶ به عضویت شورای دولتی درآمد. در
سال ۱۲۹۰ وزیر کشور شد و در همین سال به
حکومت اراک نیز منصب گردید.

دباغباشی: میرزا غفار تبریزی.

در سال ۱۲۷۵ برای تحصیل علم دباغی به اروپا
رفت ولی پس از بازگشت، در قورخانه مشغول
به کار شد.

مراجع: بامداد: ۵: ۱۶۹

دیبرالملک: حاجی محمد تقی، فرزند میرزا مصطفی
وکیل لشکر.

سایر القاب: وکیل لشکر ۱۲۹۸.

مراجع: بامداد: ۵: ۲۲۰

دیبرالسلطنه: حاجی سید نصرالله دیبا، فرزند حاجی
میرزا رفیع نظام‌العلماء تبریزی
(۱۳۱۲ خ - ۱۲۴۰ خ).

ابتدا در تبریز جزو منتسبان مظفرالدین میرزا
ولیعهد بود و در زمان سلطنت وی، سرپرست
خالصجات تهران، با عنوان «وزیر اداره کل جنس
دیوانی ممالک محروسه» شد. وی در سال ۱۳۰۹
لقب مزبور را دریافت داشت.

سایر القاب: ناصرالسلطنه.

مراجع: بامداد: ۴: ۳۴۸-۹

دیبرالسلطنه: میرزا فضل‌الله‌خان.

در آغاز کار (۱۳۰۰) منشی و سپس منشی‌باشی
مظفرالدین میرزا ولیعهد بود. در زمان سلطنت
دفتر مخصوص ولیعهد شد و در زمان سلطنت
مظفرالدین‌شاه ملقب به «وزیر خلوت» گردید و
در دربار نفوذ بسیار پیدا کرد. نامبرده برادر میرزا
محمد رفیع نظام‌العلماء تبریزی و پدر

خان خاتان: سلیمان‌خان، فرزند محمد قاسم‌خان
ظهیرالدوله (د: ۱۲۷۲).

وی در سال ۱۲۶۴ حاکم اصفهان بوده است.

مراجع: عضدی: ۲۴۴؛ حافظ: ۵۵

خانم: سنبل خانم، همسر فتحعلی‌شاه قاجار.

مراجع: عضدی: ۱۵۶

خبیرالملک: میرزا حسن خان.

وی از کارمندان وزارت خارجه و مدتی نیز
قنسول ایران در بغداد بود.

مراجع: بامداد: ۱: ۳۲۶

خبیرالممالک: میرزا حبیب‌الله‌خان قمی (عهد
مظفری).

وی در سال ۱۳۱۵ سرتیپ تلگرافخانه بود.

مراجع: سبد: ۱۷۶

خطیرالسلطنه: زین‌العابدین‌خان، فرزند میرزا
عبدالله‌خان.

وی در سال ۱۳۱۴ به حکومت آباده منصب
گردید.

سایر القاب: مدبرالسلطنه.

مراجع: سبد: ۶۶

قوانلو، معروف به جهانسوز (۱۱۸۵-۱۲۵۰).
مستوفی می‌گوید: «فتحعلی‌شاه قاجار لقب
خاقان را برای خود تراشیده است».

سایر القاب: جهانبانی*؛ صاحبقران.

مراجع: مستوفی: ۱؛ بامداد: ۳: ۶۱-۷۰

خان بابا: مرتضی قلی میرزا، فرزند حیدرقلی میرزا
پسرفتحعلی‌شاه قاجار.

مراجع: عضدی: ۲۲۶

خان باجی: بیگم خانم، فرزند عباس میرزا
نایب‌السلطنه.

مراجع: عضدی: ۱۶۶

خان باجی: همایون خانم، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار.
وی همسر ابراهیم‌خان ظهیرالدوله بوده است.

مراجع: عضدی: ۲۸

خان بهادر: حاج میرزا عبدالرحیم‌خان، فرزند حاج آقا
حسن وکیل‌الدوله (د: ۱۳۲۱).

سایر القاب: وکیل‌الدوله.

مراجع: بامداد: ۶: ۱۳۷

خان بی‌بی: خیرالنساخانم، همسر فتحعلی‌شاه قاجار.

مراجع: عضدی: ۲۰۵

- مراجع: صدر: ۲۴۳؛ المأثر: ۳۰۷؛ حقائق: ۱۴۱؛ مستوفی: ۱؛ ۷۳، بامداد: ۳؛ ۲۸۳-۴؛ المأثر: ۳۰۷؛ حقائق: ۱۴۱؛ ازاستعفای دکتر محمد مصدق بود.
- سایر القاب: وزیر حضور؛ قوام السلطنه.
- دبيرالملک: میرزا ناصرالله خان، فرزند حاجی محمد حسین خان جبهه دارباشی شیرازی (۱۲۵۲-۱۳۱۹).
- دبير سلطان: میرزا علی اکبرخان، فرزند میرزا محمدخان وکیل الدوله تبریزی.
- مراجع: مستوفی: ۱؛ ۲۴۴؛ دیر لشکر: میرزا محمدخان (عهد ناصری).
- مراجع: المأثر: ۳۱۳؛ دیر مهام خارجه: حاجی میرزا محمدخان سینکی، فرزند فتحعلی بیک (۱۲۲۴-۱۲۹۸).
- در سال ۱۲۶۹ حاجی میرزا محمدخان، نایب-الوزاره دول خارجه، به «دیر مهام خارجه» ملقب شد و در خدمت حشمت الدوله مأمور توافق تبریز گردید. لقب منکور در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه هم شغل و هم لقب محسوب می شده است.
- سایر القاب: مجdalmlk.
- مراجع: حقائق: ۱۲۴؛ بامداد: ۳، ۹؛ ۲۸۶-۹؛ المأثر: ۴۳۱؛ خارجه: ۷۱-۲.
- دیر همایون: میرزا علی خان.
- مشاغل وی به ترتیب عبارت بودند از: عضویت در اداره محاکمات و تفتیش تذكرة عراق عرب؛ معاونت کارپردازی بغداد و وکالت کارپردازی کربلا؛ کارگزاری همدان؛ وکالت قونسولگری خانقین (۱۳۳۱).
- مراجع: خارجه: ۱۸۷-۸.
- دولتشاه: محمدعلی میرزا، فرزند فتحعلی شاه (۱۲۰۳-۱۲۳۷).
- وی در سال ۱۲۱۲ حاکم فارس شد. سپس از سال ۱۲۲۱ به مدت هفده سال سرحددار عراقین و والی کرمانشاه و کردستان بود.
- مراجع: عضدی: ۳۲۳؛ بامداد: ۳؛ ۴۳۰-۳۱؛ سدید: ۸۵؛ دیباچه نگار: میرزا طاهر (عهد ناصری).

- در دارالفنون تهران پرداخت ولی بدليل علاقه به ادبیات، از آن دست کشید و به تحصیل در رشته ادبیات مشغول شد. در دوره دوم انتخابات مجلس (۱۳۲۷) وکیل مردم تهران گشت و پس از چندی به سمت ریاست مجلس شورای ملی برگزیده شد. وی علاوه بر وکالت و ریاست مجلس، پنج بار وزیر خارجه، چهار بار وزیر دارایی، سه بار وزیر عدلیه، چهار بار وزیر جنگ، یک بار وزیر اقتصاد ملی (پیشه، هنر و تجارت)، یک بار وزیر دربار و چهار بار نخست وزیر بوده است.
- مراجع: بامداد: ۳-۱؛ ۴۵۰؛ مستوفی: ۳؛ ۶۰۵-۶؛ رجال: ۴۹-۵۰
- ذوالرياستين: عبدالحسين، فرزند میرزا علی آقا وفا علی شاه (۱۳۳۲ خ-۱۲۵۲ خ).
- سایر القاب: مونس علی شاه.
- مراجع: بامداد: ۶؛ ۱۳۷
- میرزا طاهر دیباچه نگار کتاب گنج شایگان را به نام میرزا آفاخان صدر اعظم نوری نگاشته و در آن، اشعار شعر و مذاہی صدر اعظم را جمع آوری کرده است.
- مراجع: صدر: ۲۴۱؛ ذکاءالملک: میرزا محمد حسین خان، فرزند محمد مهدی ارباب اصفهانی (۱۳۲۵).
- ابتدا در دستگاه محمد حسن خان صنیع الدوله (اعتمادالسلطنه)، به کار نویسنده روزنامه دولتی پرداخت. وی از سال ۱۲۹۸ تا ۱۳۲۲ مستمرآ با سمت مدیریت دارالترجمه و دارالطباعة دولتی و مترجم زبان عربی و فرانسه، در دستگاه اعتمادالسلطنه اشتغال داشته است.
- مراجع: بامداد: ۳؛ ۳۸۴-۸.
- ذکاءالملک: میرزا محمدعلی خان فروغی، فرزند میرزا محمد حسین اصفهانی (ت: ۱۲۹۴).
- پس از تحصیلات مقدماتی، به آموختن علم طب

شد که آخرین مرتبه در سال ۱۳۳۱ خ، بعد از استعفای دکتر محمد مصدق بود.

سایر القاب: وزیر حضور؛ قوام السلطنه.

مراجع: رجال: ۶-۸۵؛ بامداد: ۱؛ ۹۴-۹؛ مستوفی: ۳؛ ۲۷۶

دبير سلطان: میرزا علی اکبرخان، فرزند میرزا محمدخان وکیل الدوله تبریزی.

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۲۴۴

دیر لشکر: میرزا محمدخان (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۳

دیر مهام خارجه: حاجی میرزا محمدخان سینکی، فرزند فتحعلی بیک (۱۲۲۴-۱۲۹۸).

در سال ۱۲۶۹ حاجی میرزا محمدخان، نایب-

الوزاره دول خارجه، به «دیر مهام خارجه» ملقب شد و در خدمت حشمت الدوله مأمور توافق تبریز گردید. لقب منکور در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه هم شغل و هم لقب محسوب می شده است.

سایر القاب: مجdalmlk.

مراجع: حقائق: ۱۲۴؛ بامداد: ۳، ۹؛ ۲۸۶-۹؛ المأثر: ۴۳۱؛ خارجه: ۷۱-۲.

دیر الممالک: میرزا اسماعیل خان فرزانه. وی در اواخر سلطنت مظفرالدین شاه، قونسول ایران در باکو بود.

مراجع: مستوفی: ۸۴؛ ۲؛ دیرالوزاره: میرزا رضاخان (۱۲۹۹).

در سال ۱۳۱۸ وارد وزارت خارجه شد در ۱۳۳۰ به عضویت اداره تذکره درآمد و نایب کارگزار قزوین شد.

مراجع: خارجه: ۱۶۹

دیر حضور: میرزا احمدخان، فرزند میرزا ابراهیم خان معتمددالسلطنه (۱۲۹۰ خ-۱۲۵۲ خ).

در ایام جوانی جزو پیشخدمتهاي ناصرالدین شاه بود. سپس مشی میرزا علی خان امین الدوله و در حدود سال ۱۳۱۵ «منشی حضور» صدراعظم شد. پس از فتح تهران در ۱۳۲۸، معاون وزیر داخله شد و مدتی بعد به وزارت داخله، جنگ و مالیه منصب گشت. وی چندین بار نخست وزیر

۱. دهی است در اطراف لوasan تهران.

ادبیات و حساب در مدرسه دارالفنون تهران به پایان رساند و در سال ۱۳۲۰ به خدمت وزارت خارجه و عضویت در اداره تفتیش تذکره پذیرفته شد. در ۱۳۲۵ مفتش سیار ایالات شمال و در ۱۳۲۶ مفتش سرحدات آذربایجان بود. در ۱۳۲۷ به نیابت اولی و ریاست تذکرۀ کارگزاری گیلان و در ۱۳۲۹ به نیابت و امانت تذکرۀ کارگزاری اردبیل منصوب گردید.

مراجع: خارجه: ۱۳۳

رکن‌التجار: میرزا عبدالله، فرزند حاج محمد حسین تاجر شیرازی، معروف به دلال (عهد مظفری).

مراجع: سید: ۱۶ و ۶۱

رکن‌الدوله: اردشیر میرزا، فرزند عباس میرزا نایب‌السلطنه (د: ۱۲۸۲).

وی در اواخر عمر پدر، حاکم گروس و صائین قلعه بود. مدتها حکومت استرآباد، آذربایجان و خراسان را بر عهده داشت. در سال ۱۲۶۶ حاکم خوزستان و لرستان و در ۱۲۷۸ حاکم گیلان بود.

مراجع: عضدی: ۲۸۷؛ بامداد: ۱؛ ۱۰۶-۷؛ حقایق: ۴۸۸؛

المأثر: ۳۰۷

رکن‌الدوله: علینقی میرزا، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار (ت: ۱۲۰۷).

در سال ۱۲۳۴ حاکم قزوین بود. وی از جمله کسانی است که پس از مرگ فتحعلی‌شاه - مقارن با روی کارآمدن محمدشاه - به ادعای سلطنت، تهران را تسخیر کرد و لی با حرکت محمدشاه از تبریز به سوی تهران، متواری گشت.

ساير القاب: حجۃ‌السلطان: ۱۲۳۸؛ تاج‌بخشن*.

مراجع: حقایق: ۲۳؛ صدر: ۶۷؛ عضدی: ۱۳ و ۱۷۷؛ بامداد

۴۹۶-۸؛ ۲

رکن‌الدوله: علینقی میرزا، فرزند محمد تقی میرزا رکن‌الدوله پسر محمدشاه قاجار.

وی از سال ۱۳۲۱ تا ۱۳۲۲ والی خراسان بود و در سال ۱۳۲۰ حاکم همین ایالت نیز شد. در

رحمتعلی شاه^۱: حاج زین‌العابدین (۱۲۷۸-۱۲۰۸). وی قطب دراویش نعمت‌اللهی بود. پس از مرگ او پیروانش به دو دسته تقسیم شدند: ۱. پیروان منور علیشاه^۲. پیروان حاج محمد‌کاظم سعادت علیشاه اصفهانی، ملقب به طاووس‌العرفا.

مراجع: بامداد: ۶؛ ۱۱۰

رفعت‌السلطنه: علینقی خان، فرزند محمد تقی خان قاجار (عهد مظفری).

مراجع: سید: ۲۸۰

رفیع‌السلطنه: میرزا رفیع‌خان (ت: ۱۲۹۳). تحصیلاتش را در دارالفنون تبریز گذراند و در ۱۳۰۹ پیشخدمت ناصرالدین‌شاه شد. پس از آن به رتبه جنرال آجودانی رسید و در ۱۳۱۰ به خدمت وزارت خارجه و منشی‌گری در جنرال قونسولگری تفلیس درآمد. مشاغل دیگر وی عبارتند از: نیابت اول جنرال قونسولگری تفلیس ۱۳۳۱، قونسولگری کربلا ۱۳۳۱ و وکالت قونسولگری مندلیچ ۱۳۳۲. میرزا رفیع‌خان در سال ۱۳۱۸ به لقب مذکور ملقب شد.

مراجع: خارجه: ۱۷۱؛ سید: ۱۴۵

رفیع‌الممالک: رفیع بامداد: ۱۳۱۹ (خ-۱۲۳۷). ابتدا چند سالی در مدارس قدیمه به تدریس طلاب پرداخت. همچنین وی از خوشنویسان زمان خود به شمار می‌آمد. در سال ۱۳۰۰ خورشیدی به نیابت (دبیری) سفارت ایران در کابل منصوب گردید. و در سال ۱۳۰۵ خورشیدی به عضویت استیناف تهران پذیرفته شد. نامبرده پدر مرحوم مهدی بامداد، مؤلف تاریخ رجال ایران در قرون ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری می‌باشد.

مراجع: بامداد: ۱۰-۲-۳؛ ۵

رفیع‌الوزاره: میرزا احمدخان (ت: ۱۲۹۲). تحصیلات خود را در رشته‌های پیاده نظام،

۱. لقب طریقتی است.

وی در مشهد تعدادی طلبه را تحت فرمان خود داشت و از این‌رو به لقب مذکور، ملقب یا معروف شده بود. او عملانه از منکر می‌کرد، به عنوان مثال در ۱۳۱۵ به دستور وی فردی را به نام حاجی محمد - که متهم به بایگری بود - کشته و جسدش را آتش زند. رئیس‌الطلاب از طرفداران سرسخت مشروطیت به شمار می‌آمد و در واقع رئیس مجاهدان مشهد بود.

مراجع: بامداد: ۶؛ ۱۱۱-۱۴

رئیس‌العلماء: ملا‌هاشم نیشابوری (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۳

رئیس‌العلماء‌الاعلام: سید محمد، فرزند سید علی طباطبایی (۱۳۴۲-۱۱۸۰).

وی - که به سید محمد مجاهد معروف بود - از محركین اصلی بروز جنگ میان ایران و روس (سال ۱۲۴۱) می‌باشد که سرانجام منجر به انعقاد عهدنامه ترکمنچای گردید.

مراجع: بامداد: ۶؛ ۳-۶

رئیس‌الكتاب: میرزا محمد حسین.

مراجع: المأثر: ۳۱۳

رئیس‌المتألهین: حاج ملا‌هادی سبزواری (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۳

رئیس‌السلسله: شیخ حسن (د: ۱۲۶۰).

مراجع: سید: ۹-۱۰

رئیس‌الطلاب: حاج میرزا زین‌العابدین، فرزند حاج

میرزا اسماعیل (۱۲۴۵-۱۳۳۵).

رئیس‌الاطبا: ملک ایرج میرزا، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار (۱۲۲۲-۱۲۹۵).

وی شاهزاده‌ای با کمال، شاعر، خوشنویس و سوارکاری قابل و نیز چشم‌پیشک بوده است.

مراجع: بامداد: ۶؛ ۲۷۶

رئیس‌الاطبا: میرزا علی (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۳

رئیس‌التجار: آقا رضا خراسانی، فرزند حاجی ابوالقاسم اصفهانی.

وی از ملاکین خراسان بود و امتیاز راه شوسم قوچان - مشهد را داشت ولی به دلیل سهل‌انگاری امتیاز آن باطل شد. در دوره اول مجلس (۱۳۲۵) از سوی مردم خراسان انتخاب شده بود.

مراجع: رجال: ۵۱

رئیس‌التجار: حاج عبدالرسول (عهد مظفری).

مراجع: سید: ۴

رئیس‌الحکما: دکتر مهدی (محمد) خان حکمت، فرزند محمد تقی (۱۳۳۳-۱۲۵۳).

سایر القاب: زعیم‌الدوله.

مراجع: بامداد: ۶؛ ۶-۷ و ۵-۶

رئیس‌الذاکرین: آقا مصطفی (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۳

رئیس‌السلسله: شیخ حسن (د: ۱۲۶۰).

ز-ر

زنگی کرد.

سایر القاب: رئیس‌الحکما.

مراجع: بامداد: ۴: ۶-۷ و ۵: ۳۰۴.

زینب‌الدوله: رخسار بیگ خانم، فرزند فتحعلی‌شاه.

مراجع: عضدی: ۱۷۰.

ژنرال آجودان: حسنعلی خان (د: ۱۳۰۳).

در سال ۱۲۷۱ سرهنگ فوج اردبیل و مشکین بود. در ۱۲۷۸ به لقب و منصب «ژنرال آجودانی» دست یافت. در سال ۱۲۹۰ به حکومت اردبیل، مشکین و ریاست ایلات شاهیون آن نواحی منصوب گردید.

مراجع: بامداد: ۵: ۷۲

زرگ‌باشی: علیقی میرزا، فرزند حاجی ابوطالب

زرگ اصفهانی (۱۳۳۳-۱۳۵۸).

سایر القاب: صنیع‌الممالک.

مراجع: بامداد: ۲: ۵۰۰-۱.

زعیم‌الدوله: دکتر میرزا مهدی (محمد) خان حکمت،

فرزند محمد تقی (۱۳۳۳-۱۲۳۵).

وی در سال ۱۳۱۰ روزنامه فارسی حکمت را در قاهره منتشر نمود. میرزا مهدی خان شصت سال از عمر خود را در خارج از ایران گذراند. وی مؤلف تاریخ نفیس مفتاح باب‌الاباب به عربی، در تاریخ باب، بایه، بهائیه و ازلیه می‌باشد. در سال ۱۳۱۹ به حضور مظفرالدین‌شاه رسید و به‌لقب «زعیم‌الدوله» ملقب گشت. وی هشتاد سال

رکن‌الملک: میرزا سلیمان خان (۱۳۳۱-۱۲۵۴).

در سال ۱۲۷۷ مأمور دولت ایران در جزیره

بحرين گردید و تا ۱۲۸۱ بر این سمت باقی بود.

در همین سال در دستگاه سلطان مسعود میرزا

ظلل‌السلطان در فارس، منشی‌باشی انشای

حکومت و چندی بعد نایب‌الحکومه اصفهان

شد.

مراجع: بامداد: ۲: ۱۱۵ و ۱۱۶؛ سدید: ۷۲؛ المأثر: ۳۱۳.

رکن‌الوزاره: میرزا ابراهیم خان (ت: ۱۲۸۰).

در تهران، همدان، بغداد و عتبات عالیه درس

خواند. مشاغل وی به ترتیب عبارتند از: ورود به

خدمت در وزارت خارجه و عضویت در

قوسولگری کربلا (۱۲۹۷): منشی‌گری اول و

دفترداری کارگزاری خراسان (۱۳۰۴)، نیابت اولی

و ریاست تذکرۀ خراسان (۱۳۱۲)، کاگزاری

سرخس (۱۳۱۴)، کارگزاری استرآباد (۱۳۲۵)،

ریاست کمیسیون گبند قابوس (۱۳۲۷)، کارگزاری

مازندران (۱۳۲۸)، کارگزاری اصفهان (۱۳۳۲) و

کارگزاری سیستان (۱۳۳۲).

مراجع: خارجه: ۱۲۵

۱۳۱۸ لقب مذکور را دریافت نمود.

سایر القاب: عین‌الملک (۱۳۰۹).

مراجع: بامداد: ۲: ۴۹۸-۹؛ سدید: ۲۰۶.

رکن‌الدوله: محمد تقی میرزا، فرزند محمدشاه قاجار (۱۲۶۲-۱۳۱۸).

در سال ۱۲۷۳ حاکم تهران بود و ده سال بعد به

حکومت زنجان منصوب شد. در ۱۲۸۹ مجدداً

حاکم زنجان از سال ۱۲۹۳ به مدت پنج سال

والی خراسان گشت. از ۱۲۹۹-۱۳۰۰ حکومت

خراسان و در ۱۳۰۳ ریاست دارلشورای کبری را

بر عهده گرفت. از ۱۳۰۴-۱۳۰۸ حاکم خراسان

بود و در سال ۱۳۰۹ به استانداری فارس منصوب

و به آنجا روانه گشت.

مراجع: بامداد: ۳: ۳۱۲-۱۹؛ سدید: ۱: ۴-۵؛ صدر: ۱۰۶،

۳۱۳؛ المأثر: ۴۳۵.

رکن‌السلطنه: محمد رضا میرزا، فرزند ناصرالدین‌شاه (ت: ۱۳۰۱).

در سال ۱۳۲۱ حاکم کاشان شد. در ۱۳۲۷ به

اروپا رفت و دیگر به ایران بازنگشت. نامبرده در

سن هفتادسالگی درگذشت.

مراجع: بامداد: ۶: ۴۲۳۵-۶؛ المأثر: ۳۰۶

سالار: حسن خان، فرزند اللهیارخان آصف الدوله دولو. وی در اواخر سلطنت محمدشاه قاجار و اوایل سلطنت ناصرالدین شاه از جانب پدر، والی خراسان بود. در زمان صدارت میرزا تقی خان امیرکبیر دعوی استقلال خراسان را داشت که شورش وی سرکوب شد.

مراجع: عضدی: ۲۵۱؛ مستوفی: ۱؛ ۶۷. سالار اسلام: شیخ حسن خان چاه کوتاهی^۲، فرزند شیخ احمدخان، ضابط و کخدای چاه کوتاه (د: ۱۳۲۸ / ۱۲۹۹ خ).

در هنگامه جنگ جهانی اول، وقتی انگلیسی‌ها بوشهر را تسخیر کردند، نامبرده به همراه رئیس‌علی دلواری تا ۱۳۲۸ با آنها به جنگ پرداخت و سرانجام وی و پسرش خرزعل خان بوسیله پلیس جنوب به شهادت رسیدند.

مراجع: بامداد: ۶؛ ۹۰. سالار اعظم: فتح الله اکبر، فرزند حاجی خان امشهای. سایر القاب: سپهدار اعظم؛ سالار افخم؛ سردار منصور.

مراجع: بامداد: ۳؛ ۵۱-۳. سالار افخم: فتح الله اکبر، فرزند حاجی خان امشهای. سایر القاب: سالار اعظم؛ سردار منصور؛ ۱۳۲۰؛ سپهدار اعظم. ۱۲۹۴

مراجع: بامداد: ۳؛ ۵۱-۳. سالار الدوّله: ابوالفتح میرزا، فرزند مظفرالدین شاه (۱۲۹۸-۱۳۲۸).

در سال ۱۳۱۵ حاکم کرمانشاه شد و در ۱۳۲۱ به حکومت خوزستان، لرستان، بختیاری و بروجرد منصب گردید.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۵۰-۵۸؛ سبد: ۳۱۱. سالارالسلطان: حبیب‌الله خان، فرزند میرزا محمد رضاخان قوام‌الملک سوم (ت: ۱۲۸۸).

سایر القاب: اعتمادالسلطان. مراجع: سبد: ۴۷.

سایر القاب: ساعدالوزاره ۱۳۱۶.

مراجع: خارجه: ۱۵۴.

ساعدعالملک: میرزا عبدالرحیم خان، فرزند میرزا محمد ناظم میزان (۱۳۱۹-۱۲۴۴). وی از سادات طباطبائی آذربایجان است و از سال ۱۲۶۳ به خدمات دولتی پرداخت. در ۱۲۶۸ آجودان وزارت خارجه بود. بعد از مدتی کارپرداز تفليس و سپس به جای میرزا غفارخان صدیق‌الملک، وزیر مختار پطرزبورگ شد. در زمان سلطنت مظفرالدین شاه به وزارت عدیله و در ۱۳۱۶ به وزارت وظایف و اوقاف منصب گردید. وی در سال ۱۲۸۸ به لقب مزبور ملقب شد.

سایر القاب: قائم مقام ۱۳۰۹.

مراجع: خارجه: ۸۵، بامداد: ۵، ۱۴۲-۵؛ مستوفی: ۲؛ ۲۵۷.

المأثر: ۲۱۴.

ساعدعالوزاره: میرزا حسن خان (ت: ۱۲۹۰).

سایر القاب: ساعدعالملک.

مراجع: خارجه: ۱۵۴.

ساعدعالوزاره: میرزا محمدخان ساعدعالمراغه‌ای (ت: ۱۲۹۸).

در ۱۳۲۲ به خدمت وزارت خارجه درآمد و منشی جنزال قونسولگری اسلامبول شد. مترجمی قونسولگری باطوم، مترجمی قونسولگری بادکوبه ۱۳۲۴ و نیابت اولی جنزال قونسولگری تفليس از دیگر مشاغل وی به شمار می‌رود.

مراجع: خارجه: ۲۰۰.

سالار: الب ارسلان میرزا، فرزند شیخ علی میرزا شیخ‌الملوک، پسر فتحعلی‌شاه.

مراجع: عضدی: ۲۲۴.

۱. خارجه، تاریخ فوت را ۱۳۲۳ نب نموده است.
۲. چاه کوتاه در ۴۲ کیلومتری بوشهر و اهرم واقع شده است.

من

ساری اصلاح: حسن (محمد) خان قاجار قزوینی، فرزند محمدخان قاجار ایروانی (د: ۱۲۷۱).

وی در سال ۱۲۲۲ قوللو آقاسی‌باشی (رئیس غلامان) فتحعلی‌شاه بود و در ۱۲۶۸ به حکومت کرمان، بلوچستان و یزد منصوب شد. نامبرده ملقب به «ساری اصلاح» - شیرزد - و معروف به «خان بابا خان سردار» بوده است.

مراجع: عضدی: ۱۳۶ و ۲۷۳؛ بامداد: ۱؛ ۳۲۹-۳۳.

ساری اصلاح: رحمت‌الله خان.

مراجع: المأثر: ۲۱۴.

ساعدعالدوله: حبیب‌الله خان، فرزند ولی خان سرتیپ تنکابنی (د: ۱۳۲۶).

ابتدا در زمان محمدشاه قاجار از فرماندهان ارتش بود. در سال ۱۳۱۰ به حکومت عراق (اراک) منصوب گردید.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۳۰۳-۳۱۴.

ساعدعالدوله: خسرو خان (عهد ناصری). وی پدر محمد ولی خان نصرالسلطنه است.

مراجع: سید: ۲۷۰.

ساعدعالسلطنه: حاج میرزا مهدی خان (ت: ۱۲۸۷).

تحصیلات خود را در تبریز و تهران به پایان رساند. مشاغل وی به ترتیب عبارتند از: جنزال قونسولگری اسلامبول، کارپردازی آطم، نیابت سفارت لاهه ۱۳۲۲، مأموریت اسلامبول ۱۳۲۲ و معاونت حکومت عراق ۱۳۳۲ - در همین سال ملقب به «ساعدعالسلطنه» گشت.

- سالارالسلطنه:** نصرتالدین میرزا، فرزند ناصرالدین شاه قاجار (ت: ۱۲۹۹).
- سالار لشکر:** محمدعلی شاه، فرزند مظفرالدین شاه در سن یازده سالگی (۱۳۱۰) حاکم فارس شد و در ۱۳۲۱ به حکومت همدان منصوب گردید. در یک سالگی (۱۳۰۵) ملقب به «سالارالسلطنه» شد.
- سالارالملک:** عبدالحسین خان، فرزند حسنعلی خان گروسی امیر نظام.
- سالار سعید:** یار محمدخان، فرزند حسن خان سيفالسلطنه (۱۳۱۵ خ- ۱۲۵۷ خ).
- سالار عتمد:** آقا بالاگنجی، فرزند معتمدالایاله (۱۳۱۵ خ- ۱۲۴۹ خ).
- سالار عسکر:** حسنعلی خان گروسی، فرزند محمد صادق خان گروسی (۱۳۱۷- ۱۲۳۷).
- سالار معظم:** رضاقلی خان مافی، فرزند حیدر قلی خان بربران الدوله (۱۳۴۳ خ- ۱۲۴۶ خ).
- سالار فیروز:** عبدالرضاخان، فرزند محمد تقی خان قاجار (عهد مظفری).
- سالار لشکر:** حسنعلی خان گروسی، فرزند محمد صادق خان (۱۳۱۷- ۱۲۳۷).
- سالار لشکر:** امیر نظام.
- سالار لشکر:** عبدالحسین میرزا، فرزند نصرتالدین فرمانفرما.
- سالار لشکر:** محمدعلی شاه، فرزند مظفرالدین شاه در ۱۳۰۴ خ / ۱۳۴۳ (۱۲۸۹- ۱۳۲۳).
- سالار لشکر:** محمدعلی خان معروفی خراسانی، فرزند میرزا مسعودخان (د: ۱۳۳۴ خ).
- سالار لشکر:** امیر نظام.

- سپهسالار اعظم:** اسماعیل خان، فرزند امیر سلیمان خان اعتضادالدوله.
- سپهسالار عضدی:** ۴۸
- سپهسالار:** فتحعلی خان، فرزند مهدی خان اعتضادالدوله (عهد مظفری).
- سپهسالار سیدی:** ۹۷
- سپهسالار کیخسرو میرزا:** فرزند حسینعلی میرزا فرمانفرما.
- سپهسالار عضدی:** ۲۲۱
- سپهسالار:** میرزا محمدخان قاجار دولو، فرزند امیرخان سردار (د: ۱۲۸۴).
- وی یکی از افسران طوفدار سلطنت محمدشاه بود که برای سرکوب حسینعلی میرزا فرمانفرما (۱۲۵۰)، همراه با سپاه اعزامی، به فارس گشیل شد. در ۱۲۶۸ در حالی که «کشیکچی باشی» بود، حکومت دامغان- سمنان نیز به وی محول شد. حکومت دامغان- سمنان نیز به وی محول شد. در سال ۱۲۷۵ به وزارت جنگ و لقب سپهسالاری نایل آمد. در ۱۲۸۱، صدراعظم شد و در ۱۲۸۳ به حکومت و تولیت آستان قدس رضوی منصب گردید. اعتضادالملک و اعتضادالدوله، پسران نامبرده، داماد ناصرالدین شاه بودند.
- سایر القاب:** سپهسالار اعظم . ۱۲۸۰
- مراجع:** صدر: ۵۱-۴؛ بامداد: ۳-۲؛ ۲۲۸-۳۲؛ مستوفی: ۱؛ ۱۰۳- ۹۷ و ۱۷۸
- سپهسالار اعظم:** محمدولی خان تنکابنی، فرزند حبیب‌الله‌خان ساعدالدوله سردار (۱۳۰۵ خ / ۱۳۴۵). اکرم؛ امیر اکرم؛ سردار معظم.
- مراجع:** بامداد: ۴؛ ۱۷-۲۴، رجال: ۵-۵، سیدی: ۲۷۰
- سپهسالار اعظم:** میرزا حسین خان قزوینی، فرزند میرزا نبی خان امیر دیوان (۱۲۴۳- ۱۲۹۸).

- سایر القاب: مشیرالدوله^{*}؛ ۱۲۸۵؛ صدراعظم ۱۲۸۸.
- مراجع: صدر: ۲۶۷ و ۲۷۷، خارجه: ۳۱، مستوفی: ۱، ۳۳۲؛ بامداد: ۱، ۴۰۶ و ۴۲۶، عضدی: ۲۴۳، المائر: ۳۰۷، سدید: ۲۶۶.
- سپهسالار اعظم:** میرزا محمدخان قاجار دولو، فرزند امیرخان سردار (د: ۱۲۸۴).
- سایر القاب: سپهسالار ۱۲۷۵.
- مراجع: بامداد: ۳-۳۲ و ۲۲۸؛ صدر: ۲۵۱؛ المائر: ۳۰۷، مستوفی: ۱۰۳-۴.
- سپهسالار اعظم:** وجیه‌الله میرزا، فرزند سلطان احمد میرزا عضدالدوله (۱۲۷۱-۱۳۲۲).
- سایر القاب: سيف‌الملک^{*}؛ امیرخان سردار؛ سردار معظم.
- مراجع: عضدی: ۲۲۳؛ بامداد: ۴؛ ۴۰۵-۳۹۶.
- سدیدالسلطنه:** محمدعلی خان کبابی مینابی بندرعباسی، فرزند حاج احمدخان سرتیپ ۱۳۶۲-۱۲۹۱ / ۱۲۴۹ خ.
- پس از اتمام تحصیلات در محضر جمعی از فضلا، به خدمت دولت درآمد و اغلب در نواحی خلیج فارس به مشاغل دولتی پرداخت، نامبرده از نویسندها، شعراء و مورخین معاصر و مؤلف چندین اثر بالارزش می‌باشد. وی بیشتر «عاری» تخلص می‌کرده است.
- مراجع: سدید: مقدمه آقای افشار، بامداد: ۶؛ ۲۶۴؛ سراج‌الاطباء: میرزا شیخ علی (عهد ناصری)، ۲۱۴؛ مراجع: المائر: ۱۳۲۷.
- سراج‌الملک:** چراغعلی خان زنگنه.
- وی در زمان صدارت امیرکبیر، قوللر آفاسی (رئيس غلامان شاهی)، و در سال ۱۲۶۷ حاکم زنجان و خمسه بود. در سال ۱۲۸۱ به سمت ریاست احتساب تهران منصوب شد.
- مراجع: بامداد: ۱؛ ۳۰۱ و ۳۰۰، حقایق: ۲۵۳.
- سراج‌الملک:** رضاقلی خان اصفهانی، فرزند

- حسینقلی خان ابوقداره.
- سایر القاب: صارم‌السلطنه^{*}؛ فتح‌السلطان.
- مراجع: بامداد: ۵؛ ۸۹ و ۷۰.
- سردار اعتماد: خسروخان.
- وی از سرکردها و بابا شمل‌های محله سنگلچ تهران بود و در زمان مظفرالدین شاه منصب سرتیپ داشت. از سال ۱۳۲۴ «مبادر عمل آتش‌بازی» در قورخانه مبارکه بود. در زمان سلطنت محمدعلی شاه و در دوره مشروطیت، در ردیف طرفداران شاه قرار گرفت و اقداماتی را بر ضد مشروطیت انجام داد. در نهم ذی القعده، عمال وی به اتفاق سید محمدخان صنیع حضرت به مدرسه سپهسالار حمله کردند ولی در اثر تیراندازی محافظین متفرق شدند. وی در میان عوام به «سردار فشنجه» شهرت داشت.
- سایر القاب: مقتدر نظام.
- مراجع: بامداد: ۱؛ ۴۷۹.
- سردار افخم: آقا بالاخان (محمدعلی خان) (د: ۱۳۲۷).
- سایر القاب: معین نظام؛ سردار؛ وکیل الدوله.
- مراجع: بامداد: ۱؛ ۴۷۶-۷، مستوفی: ۳-۷.
- سردار اکرم: عبدالله‌خان قره‌گوزلو، فرزند مصطفی قلی خان اعتمادالسلطنه.
- سایر القاب: ساعدالسلطنه^{*}؛ امیر نظام.
- مراجع: بامداد: ۲؛ ۲۹۶-۷، مستوفی: ۲-۴.
- سردار اکرم: محمد باقرخان، فرزند محمدخان امیر تومان (د: ۱۳۲۶).
- سایر القاب: شجاع‌السلطنه^{*}؛ امیر نظام؛ سردار کل.
- مراجع: بامداد: ۳؛ ۳۰۳-۴.
- سردار اکرم: محمدولی خان، فرزند حبیب‌الله‌خان ساعدالدوله (خ: ۱۳۰۵-۱۳۴۵).
- سایر القاب: سپهدار اعظم^{*}؛ نصرالسلطنه؛ امیر اکرم؛ سردار معظم؛ سپهسالار اعظم.

- سردار بهادر: جعفرقلی خان بختیاری، فرزند حاج علیقلی خان سردار اسعد
مراجع: بامداد: ۴: ۱۷-۲۶؛ نظرعلی خان.
- سردار اکرم: میرزا عزیز خان بزرگ لرستان و حاکم طرهان بود که به تدریج نفوذ و اقتدار خود را تقریباً در تمام لرستان بسط و توسعه داد. وی با آنکه مردی شجاع و مقدار بود، در شرب خمر و کشیدن تریاک افراط می‌کرده است.
- سردار احمد: میرزا عبدالله خان یوشی.
سایر القاب: انتظام الدوله.
مراجع: بامداد: ۲: ۲۹۹-۳۰۱؛ میرزا عبدالله خان یوشی.
- سردار امجد: نصرالله خان طالشی گیلانی، فرزند فرجالله خان (د: ۱۳۳۲).
وی از شقی ترین افراد روزگار خود بود و نسبت به رعایای خویش ظلمهای بسیار روا داشت. در اوایل مشروطیت، رعایای طوالش با او به مخالفت برخاسته، وی را از آن ناحیه بیرون نموده و اغلب اموالش را به غارت برداشت. سردار امجد تقریباً مدت هفت سال به کمک قوای دولتی و بعضی به یاری قرقان روسی با رعایای خود به جنگ پرداخت ولی کاری از پیش نبرد و سرانجام در سال ۱۳۳۲ در قونسلخانه روس در رشت، از دنیا رفت.
- سردار انتصار: عصیدالسلطنه.
مراجع: رجال: ۴: ۳۸۲-۳؛ بامداد: ۴: ۷۹؛ سایر القاب: عصید اعلم (عهد احمدشاه) وی در اوایل سلطنت احمدشاه، رئیس بریگاد مرکزی بود.
- سردار اشایر: اسماعیل قشقایی، فرزند داراب خان (۱۳۱۱-۱۲۵۲).
وی رئیس ایل قشقایی بود. از ابتدای امر و بخصوص در ایام جنگ بین‌الملل اول، با انگلیس‌ها رابطه خوبی نداشت و سرانجام در ۱. ایل قشقایی بکی از بزرگترین ایلات ایران است که در ادوار مختلف به واسطه وطن‌خواهی و مبارزه با اجنبی، همیشه سپر بلا بوده و صدمات زیادی دیده است.
- سردار معظم: سیف‌السلطنه.
مراجع: بامداد: ۴: ۴۳۱-۲؛ سایر القاب: صولت الدوله.
سردار مؤید: فتح‌الله خان مقدم مراجعه‌ای، فرزند سرتیپ اسکندرخان (۱۳۰۶ خ-۱۲۲۴ خ).
- سردار فیروز: میرزا کریم خان فیروزکوهی.
سایر القاب: منظم الدوله؛ صمم‌السلطنه.
مراجع: بامداد: ۱: ۱۳۸؛ سردار مکرم.
سردار کبیر: جمشید خان (عهد مظفری).
وی متین حکومت بنادر خلیج فارس را بر عهده داشت.
سایر القاب: اقتدار السلطنه.
مراجع: بامداد: ۳: ۱۷۵؛ سردار کل: حسن خان انشار، فرزند الله‌یارخان آجودان‌باشی کل نظام (د: ۱۳۳۶ خ-۱۲۹۶ خ).
سایر القاب: سیف‌السلطنه، وزیر نظام.
مراجع: بامداد: ۵: ۶۵-۶۵؛ مستوفی: ۳: ۵۰۷.
سردار کل: عزیزخان مکری، فرزند محمد سلطان مکری (۱۲۰۷-۱۲۸۷).
ابتدا با درجه یاوری در فوج ششم تبریز وارد خدمت نظام شد سپس در سال ۱۲۵۳-۵۴ در لشکرکشی محمد شاه به هرات—به درجه سرهنگی ارتقا یافت. در اواخر سال ۱۲۸۳ وزیر جنگ و در ۱۲۸۷ برای آخرین بار، پیشکار ایالت اذربایجان شد. عزیزخان در سال ۱۲۸۳ ملقب به «سردار کل» گردید.
- سردار شجاع: امیر حسین خان، فرزند محمد باقرخان شجاع‌السلطنه (د: ۱۳۰۰ خ).
سایر القاب: شجاع‌السلطنه.
مراجع: رجال: ۸: ۵۷؛ بامداد: ۵: ۷۷-۸؛ سردار اشایر: اسماعیل قشقایی، فرزند داراب خان (۱۳۱۱ خ-۱۲۵۲ خ).
وی رئیس ایل قشقایی بود. از ابتدای امر و بخصوص در ایام جنگ بین‌الملل اول، با انگلیس‌ها رابطه خوبی نداشت و سرانجام در
- سردار معظم: غلامعلی مستوفی، فرزند میرزا محمود وزیر.
مراجع: بامداد: ۲: ۸۵؛ بامداد: ۲: ۴۳۹-۴۳۹؛ مستوفی: ۲: ۵۳؛ سایر القاب: معاز‌الملک.
سردار معظم: محمدولی خان تنکابنی، فرزند حبیب‌الله خان ساعدالدوله سردار (۱۳۰۵ خ-۱۲۶۴-۱۳۴۵).
سایر القاب: امیراکرم؛ سردار اکرم؛ سپهبدار اعظم؛ سپهسalar اعظم؛ نصرالسلطنه.
مراجع: بامداد: ۴: ۱۷-۲۴؛ سردار معظم: وجیه‌الله میرزا، فرزند سلطان احمد

سردار سعید؛ سیف‌السلطنه.*
مراجع: بامداد: ۴: ۴۳۱-۲.

سردار مؤید: فتح‌الله خان مقدم مراجعه‌ای، فرزند سرتیپ اسکندرخان (۱۳۰۶ خ-۱۲۲۴ خ).
سردار فیروز: میرزا کریم خان فیروزکوهی.
سایر القاب: منظم الدوله؛ صمم‌السلطنه.*
مراجع: بامداد: ۵: ۱۷۳.
سردار محترم: غلامعلی خان معروف به مليجک، فرزند میرزا محمدخان (مليجک اول) امین خاقان (۱۳۱۸ خ-۱۲۹۶ خ).
سایر القاب: عزیز‌السلطنه.
مراجع: بامداد: ۳: ۴۹۸-۹؛ و ۵۰؛ مستوفی: ۱: ۴۹۸.

سردار محی: عبدالحسین خان رشتی، فرزند حاجی کاظم و کیل الرعایا (د: ۱۳۳۹ / ۱۳۰۰ خ).
سایر القاب: معزالسلطنه.
مراجع: بامداد: ۶: ۱۳۱-۵.

سردار معتمد: میرزا صادق خان اکبر، فرزند مهدی خان (د: ۱۳۱۱ خ).
سایر القاب: محتشم‌الملک*، مجتبی‌السفره.
مراجع: بامداد: ۲: ۱۶۱.

سردار معظم (خراسانی): عبدالحسین خان نزدینی، فرزند حاج کریم دادخان معزالملک امیر معظم (۱۳۱۲ خ-۱۲۵۸ خ).
سایر القاب: معزالملک.
مراجع: بامداد: ۹: ۵۸-۹؛ بامداد: ۲: ۴۳-۴۳؛ مستوفی: ۸۵.

سردار معظم: غلامعلی مستوفی، فرزند میرزا محمود وزیر.
مراجع: بامداد: ۱: ۵۳؛ سایر القاب: معاز‌الملک.
سردار معظم: محمدولی خان تنکابنی، فرزند حبیب‌الله خان ساعدالدوله سردار (۱۳۰۵ خ-۱۲۶۴-۱۳۴۵).
سایر القاب: امیراکرم؛ سردار اکرم؛ سپهبدار اعظم؛ سپهسalar اعظم؛ نصرالسلطنه.
مراجع: بامداد: ۴: ۱۷-۲۴.

سردار معظم: وجیه‌الله میرزا، فرزند سلطان احمد

- میرزا عضدالدوله (۱۲۷۱-۱۳۲۲).
سایر القاب: امیرخان سردار؛ سپهسالار اعظم؛
سیفالملک*. مراجع: بامداد: ۴، ۵؛ رجال: ۶، ۲۶۳؛ مستوفی: ۵۵.
- سردار منصور: فتح الله اکبر، فرزند حاجی خان امشهای.
سایر القاب: سالار افخم؛ سالار اعظم؛ سپهبدار اعظم.
مراجع: بامداد: ۴؛ رجال: ۶-۷، ۲۶۳؛ مستوفی: ۵۱-۳.
- سردار منصور: محمد کریم خان (د: ۱۳۲۱).
سایر القاب: نیرالسلطنه؛ منظمالسلطنه؛ مختارالسلطنه.
مراجع: بامداد: ۵؛ رجال: ۲-۳، ۲۶۰.
- سردار منظم: غلامعلی مستوفی، فرزند میرزا محمود وزیر.
سایر القاب: اعظمالسلطنه.
مراجع: مستوفی: ۳-۲.
- سردار ناصر: اکبرخان (عهد ناصری).
سایر القاب: سیفالسلطنه؛ نایب ناظر.
مراجع: بامداد: ۱ و ۴؛ رجال: ۱۴۷-۱۸۰.
- سردار نصرت: حیم خان چلبانلو، فرزند حاج علی خان (د: ۱۳۲۹).
سایر القاب: نصرالسلطنه.
مراجع: بامداد: ۱؛ رجال: ۲-۳.
- سردار همایون: قاسم خان والی (پوروالی)، فرزند علی خان والی (ت: ۱۲۷۱).
پس از اتمام تحصیلاتش در فرانسه، به ایران بازگشت و در آذربایجان مشغول به کار شد. در سال ۱۳۳۱ (۱۲۹۱ خ)، با درجه سرداری، به ریاست کل شهریانی منصب گردید. پس از آن حاکم تهران، رئیس بربگاد مرکزی، کفیل وزارت جنگ، رئیس تحقیق شئون، حاکم اراک و در ۱۳۳۱ (۱۲۹۹) رئیس «دیویزیون قزاق» شد. وی در ملقب به «سردار همایون» گشت و در ۵۹ سالگی در رضائیه درگذشت.

- سعدالملک: ۱۳۱۳، کارگزاری گیلان، ۱۳۱۷، کارپردازی وان ۱۳۱۹، کارگزاری بوشهر ۱۳۲۷ و کارگزاری فارس ۱۳۲۹. وی در سال ۱۳۱۶ ملقب به «سعدالسلطان» شد.
مراجع: خارجه: ۱۹۲.
- سعدالسلطان: میرزا جوادخان، فرزند حاج میرزا جبار نظام پست شیراز بود.
مراجع: سید: ۴۲.
- سعدالله‌له: میرزا جوادخان، فرزند حاج میرزا جبار نظام المهام (ت: ۱۲۶۲).
- وی در دارالفنون تهران در رشته هندسه و توبخانه تحصیل کرد. پس از گذراندن دوره آموزشی سیستم مرس در تلگرافخانه‌های روسیه، به ریاست تلگرافخانه آذربایجان منصب شد. در ۱۲۹۷ وارد وزارت خارجه شد و یک سال بعد مأمور ایران در سفارت اتریش گشت. وی مدت ۱۲ سال سفير ایران در بلژیک بود. در حدود ۱۳۲۱، در زمان صدرارت عین الدوله، وزیر تجارت شد. در دوره اول، وکیل مردم تهران در مجلس شورای ملی و پس از آن به مدت دو ماه وزیر امور خارجه بود. بعد از بسته شدن مجلس، ابتدا وزیر خارجه و سپس رئیس وزرا گردید. آخرین منصب وی، رئیس وزیری در زمان سلطنت احمدشاه بوده است.
- سایر القاب: ابوالمله.
مراجع: خارجه: ۵۵؛ رجال: ۱-۶؛ بامداد: ۱؛ قزوینی: ۱-۱۳۲۶.
- سعدالملک: حسینقلی خان مافی، فرزند شریفخان قزوینی (۱۲۴۸-۱۳۲۶).
سایر القاب: نظامالسلطنه.
مراجع: مستوفی: ۲؛ بامداد: ۱؛ رجال: ۴۰-۴۴۸؛ سید: ۱-۲۹.
- سعدالملک: محمد حسن خان مافی.
وی در سال ۱۳۰۱ مدیر گمرک فارس و بنادر حاکم بندرعباس و بندرلنگه بود. در سال ۱۳۰۵ مجدداً حاکم بنادر خلیج فارس گردید و تمام گمرکات فارس تا اصفهان جزو ابواب جمعی او شد. نامبرده در سال ۱۳۰۵ ملقب به
۱. رجال: ۱۳۲۸.
۲. مافی، از ایلات ساکن در اطراف قزوین بوده است.

- مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۵۳؛ ۳: ۲۹۱۳. سهامالدوله: یار محمدخان بجنوردی، فرزند یزدانقلی خان (د: ۱۳۲۲).
- در سال ۱۲۸۸ حاکم بجنورد و خان ایل کردهای شادلو شد. از سال ۱۳۰۲ تا دو سال پس از آن، علاوه بر حکومت بجنورد، حکومت گرگان را نیز بر عهده داشت. وی در ۱۲۹۸ ملقب به «سهامالدوله» شد.
- سایر القاب: سردار مفخم. ۱۳۱۲.
- مراجع: بامداد: ۴؛ ۴۳۲-۳؛ المأثر: ۳۱۴. سهامالسلطان: مرتضی قلی بیات، فرزند حاج عباسقلی خان سهمالملک عراقی (۱۳۳۶ خ- ۱۲۶۶ خ).
- وی از دوره چهارم تا سیزدهم، مرتباً از سوی مردم اراک به نمایندگی مجلس انتخاب می شد. در سال ۱۳۰۴ خ در کابینه محمدعلی فروغی و در ۱۲۲۴ خ در کابینه احمد قوام، وزیر دارایی شد.
- مراجع: بامداد: ۶۹. سهامالسلطنه: مصطفی قلی خان عرب عامری (د: ۱۳۰۶).
- وی از امرا و خوانین اردستان بود. مدتی حکومت یزد و سپس کاشان را بر عهده داشت. چند ماهی نیز «قراسوارانی» (امینه، ژاندارمری) مناطق یزد و کاشان و اردستان به وی واگذار شده بود.
- مراجع: بامداد: ۱۱۷. سهامالسلطنه: میرزا حسین خان، فرزند مصطفی قلی خان (عهد مظفری).
- مراجع: سبد: ۹؛ المأثر: ۳۱۴. سهامالملک: محمد ابراهیم خان، فرزند میرزا رضاخان.
- در سال ۱۲۷۳ سرتیپ سه فوج (هنگ) اصفهان و در ۱۳۰۰ حاکم مازندران بود. از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۰۷ حاکم کردستان و در ۱۳۱۰ امیر توپخانه شد.
- سلطانالواعظین: حاج سید حسن کاشانی (عهد ناصری).
- مراجع: المأثر: ۳۱۴.
- سلطانالواعظین: شیخ مهدی. وی یکی از خطبای صدر مشروطیت بود که در آستانه انتقال قدرت به سلسله پهلوی، از مخالفین جدی سردار سپه (رضاشاه) به شمار می رفت.
- مراجع: مستوفی: ۳؛ ۵۹۸.
- سهامالدوله: جعفرخان ایلخانی، فرزند نجفعلی خان کردشادلو.
- وی در سال ۱۲۷۲ حاکم استرآباد بود.
- مراجع: بامداد: ۱؛ ۲۴۸.
- سهامالدوله: جعفرقلی خان جلیلوند، فرزند حاج قبر على خان سعدالدوله.
- ابتدا در دستگاه کامران میرزا نایبالسلطنه، آردل بشی (رئیس گماشتنگان) بود. سپس در دوره مشروطیت استاندار فارس شد.
- سایر القاب: اعتضاد نظام.
- مراجع: بامداد: ۱؛ ۲۴۷.
- سهامالدوله: حیدرقلی خان.
- وی از امراه اربعه خراسان بود. در سال ۱۲۴۸ زمانی که ناصرالدین شاه به قصد زیارت آستان قدس رضوی به خراسان رفت، حیدرقلی خان - که حکمران بوزنجرد بود - به ناصرالدین شاه گفت که میرزا محمدخان سپهسالار (والی خراسان) با سران و سرکردگان، قصد شورش و سرکشی دارند.
- مراجع: صدر: ۲۵۷.
- سهامالدوله: سلیمان خان ارمی (د: ۱۲۶۹).
- وی در سال ۱۲۶۵ به امارت لشکر و وزارت لرستان و خوزستان رسید.
- مراجع: بامداد: ۲؛ ۱۱۵؛ حقاب: ۶۰.
- سهامالدوله: محمد ابراهیم خان، فرزند میرزا رضاخان.
- سایر القاب: نظامالدوله؛ سهامالملک.*

- مراجع: بامداد: ۵؛ ۲۸۷. سلطانالحکما: حاج میرزا ابوالقاسم نائینی، فرزند میرزا جعفر (۱۳۲۲- ۱۲۴۵).
- وی ابتدا در مدرسه صدر تهران به تدریس مشغول شد و در ۱۲۹۴ به سمت «مدرس طلب ایرانی» در مدرسه دارالفنون انتخاب گردید. نامبرده از اطبای بزرگ ناصرالدین شاه بود.
- مراجع: بامداد: ۱؛ ۴۷۰؛ المأثر: ۴؛ ۱۴۴.
- سلطانالذاکرین: حاج سید حسن شیرازی (عهد ناصری).
- مراجع: المأثر: ۳۱۴.
- سلطانالعلماء: حاج شیخ جعفر، فرزند شیخ محمد (د: ۱۳۳۶).
- وی امامت و تولیت اوقاف مسجد جامع تهران را به عهده داشت.
- مراجع: بامداد: ۱؛ ۲۳۹-۴۰؛ المأثر: ۳۱۴.
- سلطانالعلماء: میرهاشم (عهد مظفری).
- وی امام جمعه اصفهان بود.
- مراجع: سبد: ۸۳.
- سلطان القراء: سید محمد، فرزند سید محمد حافظ تبریزی.
- وی متولی مقبره عباس میرزا نایبالسلطنه، پسر فتحعلی شاه قاجار، بوده است.
- مراجع: سبد: ۲۱۹.
- سلطانالكتاب: حاجی محمد رضا محلاتی خطاط (عهد مظفری).
- مراجع: سبد: ۱۶۸.
- سلطانالمتكلمين: حاجی شیخ محمد، فرزند اسماعیل کجوری (د: ۱۳۵۴ / ۱۳۱۴ خ).
- وی از عاظ مشروطه خواه و معروف تهران بود که در پیشرفت نهضت، فعالیت و فدایکاری بسیار نمود. او به «سلطان» نیز اشتهر داشت.
- مراجع: بامداد: ۵؛ ۱۹۸.
- «سعدهالملک» گردید. وی برادر کوچک حسینقلی خان نظامالسلطنه مافی است و پیش از او درگذشت.
- مراجع: بامداد: ۳؛ ۳۷۱-۲؛ سبد: ۱۶؛ المأثر: ۳۱۴.
- سعدهالملک: مهدی خان مافی، داماد کامران میرزا نایبالسلطنه، فرزند میرزا حسن.
- مراجع: رجال: ۶۲.
- سعیدالسلطنه: حاجی فتح الله خان آذربایجانی، فرزند میرزا رفیع نظامالعلماء تبریزی (۱۳۰۵ خ- ۱۳۴۵ / ۱۲۸۸).
- در زمان مظفرالدین شاه، مدتی رئیس فوج تپچی مقدم مراغه بود. در همین دوران پیشکاری حکومت تهران و پس از آن ریاست نظمیه تهران به او واگذار گردید. در سال ۱۳۱۹-۲۰ معاونت میرزا محمودخان علاءالملک حاکم کرمان را - که عموماً پدر زن وی بود - بر عهده داشت. در ۱۲۲۴ حاکم بوشهر و در اوایل مشروطیت - در زمان رئیسوزیری ناصرالملک - رئیس نظمیه تهران بود.
- مراجع: رجال: ۶۲؛ بامداد: ۵؛ ۱۷۴.
- سعیدالعلماء: ملا سعید (محمد) بابلی مازندرانی (د: ۱۲۷۰). وی از روحانیونی است که در فقه و اصول از علمای مسلم عصر خود به شمار می رفته است.
- مراجع: بامداد: ۲؛ ۷۱ و ۵؛ ۲۴۹.
- سعیدالعلماء: میرزا ابراهیم (عهد ناصری).
- مراجع: مستوفی: ۹.
- سعیدالوزاره: میرزا رفیع خان (۱۳۴۴- ۱۲۶۶).
- سایر القاب: صنیع التولیه*؛ مشاورالسلطنه.
- مراجع: خارجه: ۱۷۰.
- سلطانالاطبا: حاجی میرزا مرتضی قلی (د: ۱۳۲۳).
- وی از سال ۱۳۱۹ به مدت چهار سال عضو اطبای دربار بود.

- سایر القاب: سهام الدوله، ۱۲۹۱، نظام الدوله ۱۳۰۶. مراجع: بامداد: ۳؛ ۲۹۱-۳؛ ۲۹۷؛ حقایق: ۲۲۷.
- سهام الملک:** مهدی قلی میرزا، فرزند حاجی محمد ولی میرزا پسر فتحعلی شاه (د: ۱۳۲۲).
- در سال ۱۲۹۰ ۱۲۹۰ منتصدی چاپارخانه‌های ایران شد. در سال ۱۳۰۲ به ریاست قشون خراسان و در ۱۳۱۰ به سمت بیکلریگی گری شیراز منصب گردید. نامبرده از سال ۱۳۲۰ تا پایان عمر (۱۳۲۲) متولی باشی آستان قدس رضوی بود.
- مراجع: بامداد: ۴؛ ۱۷۷-۸؛ المائر: ۳۱۴.
- سهم الممالک:** عباس خان، فرزند اسماعیل خان امیر مؤید سوادکوهی (د: ۱۳۰۳ خ).
- مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۲۷.
- سیف الاطبا:** میرزا عبدالعالی (عهد ناصری).
- مراجع: المائر: ۳۱۴.
- سیف الدوله:** حاج سلطان عبدالمحمد (سلطان محمد)، فرزند سلطان احمد میرزا عضد الدوله، پسر فتحعلی شاه (۱۳۳۹ خ).
- در سال ۱۲۸۹ به سمت نیابت تولیت آستان قدس رضوی منصوب شد. در ۱۳۲۶ حاکم خوزستان بود. وی به «آقای داماد» مشهور است.
- مراجع: عضدی: ۲۲۳؛ بامداد: ۲؛ ۱۰۲-۱؛ المائر: ۳۱۴.
- سیف الدوله:** سلطان محمد میرزا، فرزند فتحعلی شاه (ت: ۱۲۲۸).
- از سال ۱۲۴۰ به مدت ده سال حاکم اصفهان بود. پس از مرگ فتحعلی شاه، به زیارت عتبات رفت و در بغداد مقیم شد.
- مراجع: عضدی: ۱۸۶؛ بامداد: ۲؛ ۱۰۳؛ حقایق: ۱۷.
- سیف السلطنه:** وی مدتدی «ناظر» و «میرآخور» کامران میرزا نایب السلطنه بود. سپس نایب ناظر ناصرالدین شاه شد.
- سایر القاب:** سردار ناصر؛ نایب ناظر.
- مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۴۷؛ ۱؛ ۴-۱؛ ۱۸۰.

- «پیشخدمت مخصوص» به حاج میرزا حسین خان مشیرالدوله سپهسالار خدمت می‌نمود. در سال ۱۳۱۷ به وزارت جنگ منصب گردید. وی برادر شمس‌الدوله، همسر ناصرالدین شاه است.
- سایر القاب: امیرخان سردار ۱۳۰۵، سردار معظم ۱۳۱۳، سپهسالار اعظم ۱۳۱۷.
- مراجع: بامداد: ۴؛ ۴۹۱-۴۰۵؛ مستوفی: ۲؛ المائر: ۳۱۴.
- سیف‌الممالک:** احمدخان (عهد ناصری).
- وی سرتیپ فوج خلنج ساوه بود.
- مراجع: مستوفی: ۵۰۳-۱.
- سیف لشکر:** عباسقلی خان (عهد ناصری).
- وی در سال ۱۳۱۱ حاکم ساوه بود.
- مراجع: مستوفی: ۵۰۵-۱.
- فتح تهران (۱۳۲۷) مجدهاً حاکم استرآباد، سمنان و دامغان شد. در ۱۳۲۹ معاون وزیر جنگ در تهران و مدته بعد والی کرمان و سپس حاکم سمنان، دامغان و شاهرود گردید. در سال ۱۳۳۳ در دهکده عباس‌آباد، یک فرسخی دامغان، به ضرب گلوله توکرش، اسماعیل خان شجاع لشکر دامغانی، که سیف‌الملک برادرش را کشته بود— به قتل رسید و در شاهرود مدفون شد.
- سایر القاب: امیرخان سردار، امیر اعظم.
- مراجع: رجال: ۲۸-۹ و ۱۶۴؛ بامداد: ۴-۳۷۹.
- سیف‌الملک:** وجیه‌الله میرزا، فرزند سلطان احمد میرزا عضد‌الدوله پسر فتحعلی شاه (۱۳۲۲-۱۳۲۱).
- ابتدا غلام‌بچه و سپس پیشخدمت ناصرالدین شاه شد. در ۱۲۸۸ با عنوان

سایر القاب: امیر نظام؛ سردار اکرم؛ سردار کل.
مراجع: بامداد: ۳، ۳۰-۴؛ المأثر: ۳۱۴
شجاعالملک: حاج مهرعلی خان، فرزند شکرالله خان (۱۲۳۲-۱۲۸۷).

وی برادرزاده میرزا آقا خان نوری صدراعظم است. در سال ۱۲۷۱ رئیس قشون فارس شد اما پس از عزل و تبعید میرزا آقا خان در ۱۲۷۵، همه بستگان او از جمله شجاعالملک را از کار معزول نمودند.

مراجع: بامداد: ۴؛ ۱۸۷-۸؛ حقایق: ۱۴۱

شجاعالملک: حسین خان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۵

شجاعالملک: عبدالقدارخان (د: ۱۳۰۶).
وی از افسران و امرای تومن در زمان ناصرالدین شاه بود.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۲۷۴؛ مستوفی: ۵۲۵

شجاعالممالک: مصطفی قلی خان (عهد ناصری).
مراجع: سید: ۱۵۹

شجاع نظام: شکرالله خان مرندی (د: ۱۳۲۶).
از سال ۱۳۰۵ رئیس دسته سوار قراسوواران راه مرند شد. وی از هواداران جدی محمدعلی شاه در آذربایجان بود.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۱۴۹-۵۰

شخص اول: حاج میرزا عباس (حاجی میرزا آقاسی)، فرزند حاج میرزا مسلم ایروانی (۱۲۶۵-۱۱۹۸) پس از گذراندن دوران تحصیل و سیر و سلوک در عالم تصوف و مسافرتها بی چند، از کربلا و عراق عرب به آذربایجان رفت و ساکن گشت. در این هنگام وی معلم فرزندان عباس میرزا – از جمله معلم محمد میرزا – بود. پس از قتل میرزا ابوالقاسم قائم مقام، به دستور محمدشاه صدر اعظم ایران شد. حاج میرزا عباس یا ملا عباس ایروانی متخلص به «فخری» و معروف به حاج میرزا آقاسی بود.

در سال ۱۳۱۱، پس از فوت پدرش، ملقب به شجاعالدوله گشت و حکومت قوچان و ایلخانی زعفرانلو را بدست آورد.

مراجع: بامداد: ۵

شجاعالسلطنه: امیر حسین خان، فرزند محمد باقرخان شجاعالسلطنه (د: ۱۳۰۰ خ).

در سال ۱۳۱۰ سرتیپ فوج بهادران قراول مخصوص بود و لقب «شجاعالسلطنه» را در همین سال دریافت نمود. وی تحصیلات خود را در برلین، در رشته نظامی به اتمام رساند. در زمان سلطنت احمدشاه ملقب به «سردار شجاع» گشت. امیرحسین خان داماد ناصرالدین شاه و خواهرزاده میرزا علی خان امین الدوله بود.

سایر القاب: سردار شجاع.

مراجع: بامداد: ۵؛ ۴۷-۸؛ رجال: ۵۷-۸

شجاعالسلطنه: حسنعلی میرزا، فرزند فتحعلی شاه قاجار (۱۲۷۰-۱۲۰۴).

او برادر اعیانی حسنعلی میرزا، فرمانفرمای فارس بود. مشاغل و مناصب وی عبارتند از: حکومت تهران در سال ۱۲۱۸، حکومت خراسان ۱۲۳۱-۳۸ و ۱۲۳۹، حکمرانی کرمان در سال ۱۲۵۰. پس از فوت فتحعلی شاه او و برادرش، حسنعلی میرزا، علیه محمدشاه عصیان کردند اما سرکوب و دستگیر شد و چشمانش را کور نمودند. سرانجام در ۱۲۵۱ او را به اردبیل تبعید و محبوس کردند.

مراجع: صدر: ۸۵؛ عضدی: ۱۸۹-۹۲؛ بامداد: ۱؛ ۳۶۷ و ۴۳

شجاعالسلطنه: محمد باقرخان، فرزند محمدخان امیر تومان (د: ۱۳۲۶).

در سال ۱۲۹۰ از ملتزمین رکاب ناصرالدین شاه در سفر به اروپا بود.

۱. صدر: ۱۲۰۲

ش

مراجع: المأثر: ۷؛ صدر: ۲۵۶؛ بامداد: ۱؛ ۳۹۳؛ سید:

۲۲۲

شجاعالدوله: حاج صمدخان مقدم مراجه‌ای (د: ۱۳۳۶ / ۱۹۱۷ م).

از سال ۱۳۰۵ به مدت چهار سال، رئیس دسته سوار مقدم – مربوط به قراسواران – بود. در سال ۱۳۳۵ از جانب روسها، حاکم آذربایجان شد و در مدت حکومت خویش، ۲۴۳ تن از آزادیخواهان را اعدام نمود.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۱۸۰؛ ۱۸۰ مستوفی (د: ۱۳۳۴ خ)

شجاعالدوله: سام خان، فرزند رضاقلی خان زعفرانلو (د: ۱۲۸۲).

در سال ۱۲۴۷ از جانب عباس میرزا نایب‌السلطنه، به ایلخانی و پس از آن به حکومت قوچان، محدوده حکومت اجداد خویش، منصب گردید و او اخیر عمر را نیز در همان ناحیه گذراند.

مراجع: بامداد: ۶؛ ۱۱۴-۱۷

شجاعالدوله: عبدالرضاخان، فرزند محمد ناصرخان شجاعالدوله، پسر امیرحسین خان شجاعالدوله (د: ۱۳۳۷).

در سال ۱۳۲۰، پس از مرگ پدرش، به لقب وی دست یافت و او نیز مدتها حکمران قوچان بود.

مراجع: بامداد: ۵

شجاعالدوله: محمدناصرخان، فرزند امیر حسین خان شجاعالدوله (د: ۱۳۲۰).

شاهرخ: محمد مهدی خان، فرزند حاج علی.

وی ابتدا از غلام‌بچگان و پیشخدمت‌های خاص فتحعلی‌شاه بود. پس از فوت شاه، محمد مهدی خان از کلیه خدمات دولتی کناره‌گیری کرد و در رستم‌آباد شمیران – واقع در شمال شرقی تهران – مشغول به زراعت و باغ‌داری شد.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۱۴۲-۳

شجاعالایله: محمد حسن مسعودی خراسانی، فرزند میرزا مسعودخان پسر میرزا محمد حسین مستوفی (د: ۱۳۳۴ خ)

وی در هفت دوره مجلس شورای ملی، از سوی مردم خراسان به نمایندگی انتخاب شد و یک دوره نیز نماینده مجلس سنایگشت. شجاعالایله در سن هشتاد سالگی در مشهد درگذشت.

سایر القاب: سالار مؤید.

مراجع: بامداد: ۵

شجاعالدوله: امیر حسین خان ایلخانی زعفرانلو (د: ۱۳۰۶).

وی حکومت مادام‌العمر قوچان و شیروان را به طور موروشی در اختیار داشت. شجاعالدوله از خوانین زعفرانلو^۱ است.

۱. بامداد: ۱۳۱۱.

۲. خوانین زعفرانلو از مشهورترین امای خراسان و از بهترین مرزداران ایران بودند ولی پس از اعتیاد به الکل و تریاک، رو به ضعف و نابودی گذارند.

- مراجع: بامداد: ۲؛ سید: ۱۹۳؛ باشداد: ۳؛ سید: ۱۰۶.
شخص اول: میرزا نصراللهخان معروف به میرزا آقاخان نوری، فرزند میرزا اسداللهخان نوری (۱۲۸۱-۱۲۲۲).
سایر القاب: اعتمادالدوله؛ وزیر لشکر؛ صدر اعظم.*.
مراجع: بامداد: ۴؛ سید: ۳۶۳-۷۹.
شرف: میرزا کاظم (د: ۱۲۳۵).
مراجع: پدر میرزا بعثر، متخلص به «بهجهت» بود و در حیدرآباد هندوستان درگذشت.
مراجع: بامداد: ۶؛ سید: ۱۳۶؛ باشداد: ۴؛ سید: ۳۸۶؛ باشداد: ۵؛ سید: ۱۰۵.
شرفالدوله: میرزا علی محمدخان، فرزند میرزا محمدعلی تعجب کاشانی معروف به داماد (۱۳۲۵ خ- ۱۲۵۳ خ).
شرفالملک: حاج آقا حسن حکیمزاده فلسفی، فرزند آقا علی حکمی.
ابدا در سلک طلاب به تحصیل علوم عربی و فارسی مشغول شد. در دوره مشروطیت جزو حزب دمکرات بود. پس از فتح تهران در ۱۳۲۷ از مستخدمین عدیه شد و مدتی نگذشت که به ریاست یکی از محاکمات حقوقی عدیه منصوب تهران بوده است.
مراجع: بامداد: ۲؛ سید: ۴۳۸؛ رجال: ۶۶.
شرفالدوله: میرزا علی محمدخان بنی آدم (ت: ۱۲۹۲).
شرفالملک: علی اکبرخان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۵؛ سید: ۱۳۲۳؛ رجال: ۶- ۶۵.
شرفیعتمندار: حاج میرزا ابوالحسن، فرزند حاج محمد مهدی گیلانی شریعتمندار (د: ۱۳۲۸ خ).
مراجع: بامداد: ۵؛ سید: ۲۶۴.
شرفالاطبا: میرزا مرتضی (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۵؛ سید: ۱۴۴.
شرفالدوله: میرزا زین العابدین خان غفاری، فرزند میرزا ابراهیم (۱۲۹۵-۱۳۳۱).
علوم سیاسی و ادبی را در فرانسه آموخت و در ۱۲۹۶ با عنوان «مستشار اداره پلیس» و «رئیس مجلس تحقیقات و دعاوی» وارد اداره پلیس شد و لی پس از مدتی با توجه به رشته و مدرک

- مراجع: عضدی: ۲۰ و ۱۹۳؛ باشداد: ۳؛ سید: ۱۰۶.
شعاعالسلطنه: ملک منصور میرزا، فرزند مظفرالدین شاه.
مراجع: بامداد: ۵؛ سید: ۲۰۵.
شعيفالملک: میرزا احمد (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۵.
شعيفالملک: میرزا حمزهخان (ت: ۱۲۷۴).
در سال ۱۲۹۹ به خدمت وزارت خارجه و عضویت در کارگزاری آذربایجان درآمد. در ۱۳۰۵ به ریاست دفتر مزبور و در ۱۳۱۶ به کارگزاری ارومیه منصوب گردید. در ۱۳۱۸ ملقب به «شعيفالملک» شد. در سال ۱۳۲۴ به کارگزاری کرمانشاهان و در ۱۳۳۲ به قونسولگری کربلا منصوب گشت.
مراجع: خارجه: ۱۶۳.
شعاعالملک: حاج سليمان میرزا (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۴؛ سید: ۱۴۹.
شعاعالدوله: لطف الله میرزا، فرزند عباس میرزا نایبالسلطنه (د: ۱۲۹۹).
وی در سال ۱۲۷۲ به حکومت مازندران منصوب شد و در ۱۲۸۷ لقب «شعاعالدوله» را دریافت نمود. در سال ۱۲۹۰ حاکم همدان، پس از آن حاکم اردبیل و در ۱۲۹۶ حاکم تبریز شد.
مراجع: عضدی: ۲۹۱؛ باشداد: ۵؛ سید: ۱۸۶.
شعاعالسلطنه: ذبیح الله میرزا (د: ۱۳۰۵).
وی در رمان ولیعهدی خواهرزاده خوش، مظفرالدین میرزا، سمت نظارت و مُهرداری او را داشت.
مراجع: المأثر: ۳۱۵.
شمسالحكما: میرزا علی خان (۱۲۶۱-۱۳۲۵).
همزان با کار تجارت، به تحصیل طب نیز پرداخت. سپس طبیب مخصوص ناصرالدین شاه شد. وی «العلی» تخلص می‌کرد.
مراجع: بامداد: ۲؛ سید: ۳۵۲.
شمسالدوله: خورشیدکلاه، دختر فتحعلی شاه.
مراجع: عضدی: ۶۴.

- شمس الدوله:** گلین خانم، فرزند احمد علی میرزا پسر فتحعلی شاه.
- وی همسر ناصرالدین شاه بود.
- مراجع: بامداد ۵۳: ۴
- شمس السلطنه:** بی بی خانم، فرزند حاج فرهاد میرزا مظفرالدین شاه (د: ۱۳۰۹).
- وی همسر شاهزاده پرویز میرزا نیرالدوله، پسر فتحعلی شاه بوده است.
- مراجع: سید ۲۱۶: ۵
- شمس العلما:** میرزا محمد حسین گرکانی قریب (۱۲۶۲-۱۳۴۵)
- ده سال در هند معلم فرزندان آقاخان محلاتی بود. پس از بازگشت به ایران، ریاست مدرسه علمیه و قاجاریه را بر عهده گرفت. در سال ۱۳۳۲ مستشار دیوان عالی کشور و مدرس مدرسه سیاسی شد.
- مراجع: بامداد ۲۳۶-۷: ۵
- شمس الشعرا:** میرزا محمد علی خان، فرزند قنبرعلی اصفهانی سده (۱۲۲۸-۱۲۸۵).
- ابتدا از مدادخان سید محمد باقر شفقی حجۃ الاسلام و در ۱۲۵۰ مصاحب و ندیم محمد حسن میرزا متخلص به «سلطانی»، پسر عبدالله ناصری بود. همچنین برخی از حکام آذربایجان مانند قهرمان میرزا و محمدخان زنگنه امیر نظام را مدح می‌گفت. وی «سروش» تخلص می‌کرده است.
- مراجع: بامداد ۳: ۴۳۲-۳؛ حقایق: ۱۹۰
- شمس العرف:** سید علی اکبر (عهد مظفری).
- مراجع: سید ۳۵: ۱۵۷
- شمس العلما:** حاج شیخ محمد مهدی عبدالرب آبادی فزوینی، فرزند حاج آقا آخوند.
- وی از فضلای عصر خود بود و از جمله کسانی است که در تألیف نامه دانشوران و سایر کتب منسوب به محمد حسن خان اعتمادالسلطنه دست داشته است.
- مراجع: بامداد ۳۱۵: ۷، المائر: ۱۹۸
- شمس العلما:** میرزا ابوالحسن، فرزند حاجی میرزا

- شهابالسلطنه:** محمد حسین خان (عهد ناصری).
- مراجع: المائر: ۳۱۴
- شهابالملک:** حاج حسین خان شاهسون (د: ۱۲۹۲).
- علم خان حشمتالملک (۱۳۲۳ خ-۱۲۵۹).
- پس از فوت برادرش در سال ۱۳۲۲ به حکومت قاینات منصب گردید. در ۱۳۱۵ خورشیدی والی فارس و در ۱۳۲۰ خورشیدی، در کابینه محمدعلی فروغی، وزیر پست و تلگراف شد.
- مراجع: بامداد ۶: ۲۰۴-۶
- شهابالملک:** حاج غلامرضا خان، فرزند حسین خان نظام الدوله شاهسون اینالو.
- سایر القاب: اصفالدوله (۱۳۰۴).
- مراجع: بامداد ۳: ۳۹۴-۳؛ مستوفی: ۱۲۸: ۱
- شهابالملک:** خاتم خان (عهد ناصری).
- مراجع: حقایق: ۵۵
- شهریار: کیقباد میرزا، فرزند فتحعلی شاه قاجار.
- مراجع: عضدی: ۱۱۵
- شيخالاسلام:** حاجی میرزا مسعود، فرزند حاجی میرزا مفید شیخالاسلام (ت: ۱۲۶۱).
- وی پسر حاجی مفید، فرزند حاجی میرزا تقی شیخالاسلام و نوه دختری علیقلی میرزا رکن الدوله، پسر هشتم فتحعلی شاه قاجار، بود. این خانواده از زمان سلطنت شاه طهماسب اول صفوی تا زمان مشروطیت، پشت در پشت، شیخالاسلام قزوین بوده‌اند.
- مراجع: المائر: ۲۸۸؛ بامداد ۲۸۸
- شيخالاطبا:** میرزا حسنه‌علی (عهد ناصری).
- مراجع: المائر: ۳۱۵
- شيخالاطبا:** میرزا حسینعلی (د: ۱۳۲۲).
- در سال ۱۲۸۶ حکیم باشی مهدعلی، مادر ناصرالدین شاه، بود و پس از مرگ وی طبیب شاه شد. حدود سی سال (۱۲۹۲-۱۳۲۲) طبیب ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه بود
- مراجع: بامداد ۵: ۸۰
- شيخالحرم:** شیخ اسدالله.
- وی در حرمسرای ناصرالدین شاه، مسئول
- مراجع: بامداد ۴: ۶۱؛ المائر: ۳۱۴
- شوكتالملك:** امیر محمد ابراهیم خان، فرزند میر علم خان حشمتالملک (۱۳۲۳ خ-۱۲۵۹).
- پس از فوت برادرش در سال ۱۳۲۲ به حکومت قاینات منصب گردید. در ۱۳۱۵ خورشیدی والی فارس و در ۱۳۲۰ خورشیدی، در کابینه محمدعلی فروغی، وزیر پست و تلگراف شد.
- مراجع: بامداد ۶: ۲۰۴-۶
- شوكتالوزاره:** میرزا اسدالله خان.
- در سال ۱۳۱۵ کارمند اداره پست و تلگراف بود.
- مراجع: سید: ۲۴۸ و ۲۴۹
- شهابالدوله:** اسدالله میرزا، فرزند عبدالحسین میرزا شمس الشعرا.
- وی در تهران و لندن تحصیل نمود. پس از آن ابتدا مستخدم و مترجم تلگرافخانه شد. در دوره اول مجلس (۱۳۲۴) از سوی شاهزاده‌های تهرانی و در دوره دوم (۱۳۲۷) از سوی مردم تهران، وکیل مجلس شورای ملی گردید. در اولین کابینه میرزا حسن خان مستوفی‌الممالک (۱۳۲۸) وزیر پست و تلگراف شد و در اوخر سال ۱۳۲۹ به حکومت یزد منصب گشت. در کابینه دوم مستوفی‌الممالک (۱۳۳۲) به وزارت پست و تلگراف و فواید عامه رسید و دو سال بعد در کابینه عبدالحسین میرزا فرمانفرما، وزیر علوم شد.
- سایر القاب: ملک‌آرا.
- مراجع: بامداد ۱: ۱۱۴؛ رجال: ۶۷
- شهابالدوله:** مرتضی خان، فرزند امیرخان سردار قاجار دَلَوْ (د: ۱۳۰۷).
- در سال ۱۲۶۹ قوللر آقاسی باشی (رئيس غلامان شاهی) شد. وی برادر کوچک میرزا محمدخان سپهسالار و خاللزاده عباس میرزا نایب‌السلطنه است.
- مراجع: بامداد ۴: ۶۱؛ المائر: ۳۱۴

- ص**
- صاحب اختیار: نصرالله‌خان، فرزند امیرخان سردار قاجار دوّلو (د: ۱۲۵۶).
وی در سال ۱۲۵۵ «سرکشیکچی‌باشی» (رئیس گارد مخصوص) بود ولی پس از مدتی حاکم فارس شد و سمت وی به برادرش واگذار گردید.
نامبرده برادر بزرگ میرزا محمدخان سپهسالار، صدر اعظم ناصرالدین‌شاه، است و سرانجام در فارس چشم از جهان فرو بست.
مراجع: بامداد ۴: ۵-۶؛ ۴۴۶: ۵-۶.
- صاحب جمع: خان بابا خان (۱۳۲۶ خ - ۱۲۵۰ خ).
سایر القاب: انتصارالسلطنه.
مراجع: بامداد ۴: ۲۶-۲۷.
- صاحب جمع: محمد قاسم‌خان، فرزند آقا ابراهیم امین‌السلطان (د: ۱۳۲۶ / ۱۲۸۹).
در سال ۱۳۰۰ رئیس اداره شترخانه و قاطرخانه شد. در ۱۳۱۶ به منصب امیر تومانی نایل گشت و فرماندهی فوج سوادکوه به وی واگذار گردید.
در سال ۱۳۱۹ به عضویت «وزیری حضور شاه» درآمد. وی در یازده سالگی (۱۳۰۰) ملقب به «صاحب جمع» شد و در پنجاه و چند سالگی درگذشت.
سایر القاب: عزالسلطان ۱۳۱۶؛ وکیل‌السلطنه.
مراجع: بامداد ۳: ۳-۴؛ ۴۷۵: ۱-۲؛ ۴۷۶: ۷-۸؛ ۴۷۷: ۱-۲.
- صاحب جمع: میرزا علی اصغرخان، فرزند آقا ابراهیم

- صاحب اختیار: (سلطان) بدیع‌الرمان میرزا، فرزند محمد قلی میرزا ملک‌آرا پسر فتحعلی‌شاه.
وی ابتدا در خدمت پدرش، نیابت حکومت استرآباد را داشت. سپس در سال ۱۲۵۰ حاکم گرجان شد.
مراجع: عضدی: ۱: ۱؛ بامداد ۱: ۱-۲؛ ۱۸۷-۸.
صاحب اختیار: (محمد) حسین‌خان مقدم مراغه‌ای (د: ۱۲۸۲).
سایر القاب: نظام‌الدوله؛ آجودان‌باشی.
مراجع: بامداد ۱: ۱؛ ۴۲۶-۹.
- صاحب اختیار: سلیمان‌خان افشار قاسم‌لو (د: ۱۳۰۹).
در سال ۱۲۴۵ وارد خدمت دولت شد و در ۱۲۵۳، در سفر جنگی محمدشاه، همراه وی بود.
در سال ۱۲۸۶ به حکومت گرجان و در ۱۲۹۶ به ریاست قشون خراسان منصوب گردید. در سال ۱۳۰۰ مأمور تعیین حدود شمال خراسان و گرجان بین ایران و روس می‌شد و که این مأموریت سه سال به طول می‌انجامید.
مراجع: عضدی: ۶۸ و ۲۳۹؛ مستوفی ۱: ۳۶۰ و ۳: ۳؛ ۴: ۱۱۶-۱۸؛ ۳۰۷ و ۳۱۵؛ بامداد ۲: ۲-۳.
- صاحب اختیار: غلام‌حسین خان غفاری، فرزند میرزا هاشم‌خان امین‌الدوله (۱۳۲۶ خ - ۱۲۷۶/۱۳۶۶).
سایر القاب: امین خلوت؛ وزیر حضور؛ وزیر مخصوص.
مراجع: بامداد ۳: ۱۰-۱۱؛ مستوفی ۱: ۴۱۳؛ رجال: ۶۸.

آموختن قرائت و مسائل نماز به خانمهای حرم بود و چنانچه ناصرالدین‌شاه به یکی از دختران خدمتکار تمایلی نشان می‌داد، شیخ‌الحرم او را برای شاه صیغه می‌نمود.

مراجع: مستوفی ۱: ۳۷۸؛ بامداد ۶: ۱۷۵.
شیخ الرئیس: محمد‌هاشم میرزا افسر، فرزند نورالله میرزا (۱۳۱۹ خ - ۱۲۵۳ خ).
پس از اتمام تحصیلات به خدمات دولتی پرداخت. مدتی در کسوت روحانیت جزو مستخدمین وزارت فرهنگ و در سال ۱۳۳۰ (۱۲۹۰ خ) رئیس فرهنگ و اوقاف خراسان بود.

سپس نماینده مجلس شد و از دوره دوم تا نهم (۱۳۱۰-۱۶۶۲) وی مدت ۲۶ سال (۱۲۲۴-۱۲۵۰) حاکم ملایر و تویسرکان بود. مادر وی مریم بیگم، دختر شیخ علی‌خان زند - پسرعمو و سردار معروف کریم‌خان زند - بود.

مراجع: عضدی: ۵: ۱ و ۲؛ ۴۲۴؛ بامداد ۲: ۵ و ۱۵؛ سدید: ۱۳۵.
شیخ الشریعه^۱: شیخ فتح‌الله اصفهانی، فرزند محمد جواد (۱۲۶۶-۱۳۳۹).

وی از دودمان نمازی بود و به علم تفسیر، رجال، فقه، کلام و اصول، آگاهی و تسلط داشت. پس

۱. بامداد، «شیخ الشریعه» را صراحتاً به عنوان لقب ذکر نکرده بلکه آن را شهرت شیخ فتح‌الله محسوب نموده است.
۲. نام یکی از محلات کرمان است.

- امین‌السلطان (۱۳۲۵-۱۲۷۵). سایر القاب: امین‌السلطان*؛ امین‌الملک؛ اتابک اعظم. مراجع: بامداد: ۳: ۲۰-۲۰؛ مستوفی: ۱: ۳۷ و ۳۷؛ صدر: ۳۹ و ۴۱؛ حقوق: ۲۶؛ عضدی: ۷ و ۷۳؛ ۲۴۳ و ۲۴۳؛ المأثر: ۳۱۵. صاحبیوان: میرزا محمد (نقی) علی‌آبادی، فرزند میرزا محمد زکی مستوفی‌الممالک آقامحمدخان. ابتدا از منشیان خاص فتحعلی‌شاه بود و در سال ۱۲۲۴ به وزارت عبدالله میرزا، به زنجان رفت. وی از سال ۱۲۴۵ به‌مدت چهار سال منشی‌الممالک (وزیر رسایل) بوده است. مراجع: بامداد: ۱: ۴ و ۲. صاحبیوان: میرزا حسین‌خان، فرزند میرزا فتحعلی‌خان صاحبیوان. سایر القاب: مؤتمن‌الملک. مراجع: بامداد: ۵: ۷۶-۷۷؛ سیدی: ۲۰۲؛ صاحبیوان: میرزا شفیع آشتیانی، فرزند آقسی ییک (د: ۱۲۷۲). ابتدا در دستگاه و دارالانشای عباس میرزا نایب‌السلطنه به تحریرات دفتری پرداخت. اما به سرعت ترقی نمود و با محمدشاه از تبریز به تهران آمد. میرزا شفیع در زمان محمد شاه و ناصرالدین‌شاه از رجال سرشناس بود. مراجع: بامداد: ۴: ۴۷؛ مستوفی: ۱: ۲۰۰؛ حقوق: ۳۸. صاحبیوان: میرزا فتحعلی‌خان، فرزند حاجی ابراهیم میرزا علی‌اکبر قوام‌الملک، پسر حاجی ابراهیم خان کلاتر شیرازی اعتماد‌الدوله (۱۳۱۴-۱۲۳۶). وی در سال ۱۲۵۵ به تهران آمد و یک سال بعد در دفتر استیفا به خدمت پرداخت. پس از مدتی حسابدار چند شهر از قبیل همدان، قزوین و... شد. نامبرده به خدمت میرزا نقی خان اتابک راه یافت ولی مخفیانه با میرزا آفاخان نوری رابطه برقرار کرد و اخبار محربانه امیرکبیر را به وی می‌رساند. در زمان صدارت آفاخان نوری بسیار ترقی کرد ولی با او نیز نساحت و آشکارا، صدر-اعظم را به همکاری با انگلیسیها و تحریک ایشان در تصرف بوشهر متهم نمود. او از سال ۱۳۰۸ به‌مدت دو سال استاندار خراسان و «متولی‌باشی» آستان قدس رضوی بود. وی در طول مدت حیات خویش، نه صدر اعظم را درک نموده است. میرزا فتحعلی‌خان، داماد فتحعلی‌شاه (شوهر خرم‌بهار خانم احترام‌الدوله) می‌باشد.

- محمدخان سینکی مجده‌الملک (۱۲۶۰-۱۳۲۲). سایر القاب: امین‌الدوله*؛ امین‌الملک؛ منشی حضور. مراجع: بامداد: ۲: ۶۶-۳۵۴. صدر اعظم: حاجی ابراهیم‌خان شیرازی، فرزند حاجی‌هاشم (د: ۱۲۱۵). اعتماد‌السلطنه درباره لقب وی چنین می‌نویسد: «جز حاجی ابراهیم‌خان شیرازی و میرزا آفاخان، هم کسی تا آن زمان مخصوصاً به لقب صدر اعظم مخاطب نشده است». حال آنکه مستوفی، لقب مزبور را برای محمد حسین‌خان اصفهانی، صدر اعظم فتحعلی‌شاه، نیز ذکر نموده است. علاوه بر آن از مطلب مستوفی چنین برداشت می‌شود که لقب صدر اعظمی - که یک لقب شغلی است - فراگیر بود و شامل همه صدور اعظم قاجاریه می‌شده است. مستوفی می‌نویسد: «صدر، در حقیقت به معنی «رئیس» و در زمان فتحعلی‌شاه که ابتدا تقلید از دوره صفویه بود، وزیر عدلیه را صدر دیوانخانه می‌گفتند و محمد حسین‌خان اصفهانی ابتدا صدر بوده و بعد صدر اعظم شده است. مضاف‌الیه اعظم هم در این لقب برای همین بوده است که با صدر دیوانخانه اشتباہ نشود». سایر القاب: اعتماد‌الدوله. مراجع: صدر: ۲۳۷؛ مستوفی: ۱: ۹۲. صدر اعظم: محمد حسین‌خان اصفهانی، فرزند حاج محمد علی (د: ۱۲۳۹). سایر القاب: نظام‌الدوله؛ مستوفی‌الممالک؛ امین‌الدوله. مراجع: مستوفی: ۱: ۹۲، بامداد: ۳: ۸۱-۳۷۹. صدر اعظم: میرزا حسین‌خان، فرزند میرزا نبی‌خان امیر دیوان (د: ۱۲۹۸). در سال ۱۲۸۸ وقتی مراتب کفایت او مشهود گشت، وی را به‌سمت و لقب صدر اعظمی مفتخر نمودند.
- صارم‌الدوله: علیقلی میرزا، فرزند امامقلی میرزا عماد‌الدوله (د: ۱۲۸۹). در سال ۱۲۷۹ با لقب «صارم‌الدوله»، رئیس قشون کرمانشاه شد. سپس در سال ۱۲۸۰ از جانب پدر به حکومت لرستان منصوب و به آن ناجیه روانه گشت. مراجع: بامداد: ۵: ۱۶۲؛ المأثر: ۳۰۷. صارم‌الدوله: قهرمان میرزا (عهد ناصری). مراجع: سیدی: ۶۹؛ المأثر: ۳۱۵. صارم‌السلطان: محمد حسین‌خان سرتیپ (عهد مظفری). وی مدتها فراشبashi وزارت عدلیه بود. مراجع: سیدی: ۲۹۵. صارم‌السلطنه: حسینقلی‌خان ابوقداره، فرزند حیدرخان (د: ۱۳۱۷). سایر القاب: سردار اشرف؛ والی پشتکوه. مراجع: بامداد: ۵: ۸۳-۹. صارم‌السلطنه: غلام‌رضاخان والی پشتکوه، فرزند حسینقلی‌خان ابوقداره. وی از خوانین مقدار پشتکوه لرستان بود که در ۱۳۱۷ ملقب به «صارم‌السلطنه» گردید. سایر القاب: فتح‌السلطان ۱۲۸۱؛ سردار اشرف. مراجع: بامداد: ۵: ۸۹ و ۷۰-۱۶۹. صارم‌السلطنه: میر سلیمان‌خان (عهد ناصری). مراجع: المأثر: ۳۱۵. صارم‌الملک: عزیزالله‌خان (عهد ناصری). مراجع: المأثر: ۲۱۵. صحاف‌باشی: آقا محمد. وی در سال ۱۲۷۵ برای فراگیری فن صحافی و پاکتسازی، به اروپا رفت. پس از بازگشت به ایران، ملقب به «صحاف‌باشی» شد. صحافی به سبک جدید و پاکتسازی در ایران، یادگار اوست. مراجع: بامداد: ۵: ۲۰۶. صدر اعظم: حاج میرزا علی‌خان، فرزند حاج میرزا

صدرالكتاب: سید محمد باقر اصفهانی (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۵.

صدرالكتاب: سید محمود (عهد ناصری).
وی از شاگردان میرزا رضا کلهر، خطاط معروف عصر ناصری است.

مراجع: متوفی: ۲۴۰.

صدرالمحققین: سید جمال الدین، فرزند سید عیسی (ت: ۱۲۷۹).

سایر القاب: صدرالاعظین.

مراجع: بامداد: ۲۵۵-۷.

صدرالملک: میرزا سید مصطفی شیرازی (عهد ناصری).

سایر القاب: حسامالسادات.

مراجع: بامداد: ۱۰۶.

صدرالممالک: میرزا شفیع معروف به «صدر دیوانخانه»، فرزند میرزا محمد علی صدرالممالک.

از سال ۱۳۰۰ عنوان شغل وی در وزارت عدالت اعظم، «صدر دیوانخانه» بود – مجلس صدر دیوانخانه از مهمترین محکمه‌های وزارت عدالت آن عهد بود – وی از سال ۱۳۱۹ بدمنت پنج سال معاونت وزارت عدالتی و در ۱۳۲۶ تولیت استان قدس رضوی را بر عهده داشت که تا سال ۱۳۲۹ بر این سمت باقی ماند. میرزا شفیع در سال ۱۳۱۹ به لقب «صدرالممالک» – که لقبی موروثی در خانواده ایشان بود – ملقب گشت.

سایر القاب: صدر دیوانخانه.

مراجع: بامداد: ۱۱۸-۱۹.

صدرالممالک: میرزا محمد جعفر (عهد فتحعلی‌شاه).
وی در سال ۱۲۳۲ زمانی که پیشکار بزد بود، شاه خلیل‌الله، رئیس فرقه اسماععیلیه و پدر آقاخان محلاتی، را کشت و در نتیجه نارضایتی مردم را به وجود آورد.

مراجع: المأثر: ۳۱۵.
صدرالشعراء: غلامحسین میرزا، فرزند ملک ایرج میرزا (۱۲۵۰-۱۳۰۹).

وی نوء فتحعلی‌شاه و پدر ایرج میرزا جلال‌الممالک، شاعر معروف، می‌باشد.

صدرالشعراء، «بهجهت» تخلص می‌کرده است.

مراجع: بامداد: ۲۶۸ و ۲۷۲.

صدرالعلماء: آقا سید جعفر خاتون آبادی^۱، فرزند آقا سید محمد باقر صدرالعلماء (د: ۱۳۴۵).

وی پس از به قتل رسیدن سید عبدالله بهبهانی، به‌واسطه مشروطه‌طلبی و همراهی با آزادخواهان در اواخر عمر تقریباً ریاست حوزه علمیه تهران را بر عهده داشت و در نزد عame مقام رفیعی پیدا کرده بود.

مراجع: رجال: ۶۹؛ بامداد: ۱، ۲۴۱.

صدرالعلماء: آقا میرزا محمد باقر (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۵.

صدرالعلماء: سید مرتضی، فرزند سید عبدالله بهبهانی (عهد مظفری).

وی ساکن بوشهر و از اجله علماء بوده است.

مراجع: سید: ۱۳ و ۳۷.

۱. خاتون آباد، نام قریب‌های است در هشت فرسخی تهران به سمت مشهد.

۲. بامداد درباره موروثی شدن سمت و لقب «صدر دیوانخانه» در این خانواده می‌نویسد: «در ابتدا میرزا محمد حسین، نیای میرزا شفیع – که در ۱۲۷۰ ملقب به عضدالمالک شد و از رجال معنون و معتر در دوره پادشاهی ناصرالدین‌شاه قاجار به شمار می‌آمد – صدر دیوانخانه بود که در سال ۱۲۸۴ قمری در تهران درگذشت و پسرش، میرزا محمد علی مستوفی، در سال ۱۲۸۶ قمری ملقب به صدر دیوانخانه شد و به همین مناسبت در سال ۱۳۱۲ قمری ملقب به صدرالممالک نیز گردید. سپس میرزا شفیع در حیات و ممات پدر خویش صدر دیوانخانه بود و در ۱۳۱۹ قمری پس از فوت پدر، ملقب به صدرالممالک شد».

سایر القاب: مشیرالدوله^۲؛ سپه‌سالار اعظم.

مراجع: بامداد: ۵-۶.
صدرالافاضل: میرزا حبیب (عهد ناصری).

مراجع: بامداد: ۳۱۴.
صدرالافاضل: میرزا لطفعلی، فرزند حاج کاظم (۱۲۶۸-۱۳۵۰).

وی ادیب و فاضل بود و «دانش» تخلص می‌کرد.

مراجع: بامداد: ۱۸۱.
صدرالتجار: میرزا محمد علی نقشینه اصفهانی (عهد مظفری).

مراجع: سید: ۲۸۲.
صدرالحافظات: حاجی میرزا عبدالکریم (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۵.
صدرالدوله: حاج محمد حسین خان.

وی سال‌ها رئیس تشریفات مظفرالدین میرزا ولی‌عهد در آذربایجان بود.

مراجع: بامداد: ۱۳۱.
صدرالذاکرین: سید ابوطالب روضه‌خوان (عهد ناصری).

وی از روضه‌خوانان معروف تهران و مشهور به «جن‌گیر» بود. نامبرده در سال ۱۲۸۵ ملقب به «صدرالذاکرین» شد.

مراجع: بامداد: ۱۷-۱۸.
صدرالسلطنه: حاج حسینقلی خان، فرزند میرزا آقاخان نوری صدر اعظم (ت: ۱۲۵۷).

در آغاز کار به استخدام دفتر استیفا درآمد. سپس در وزارت خارجه به خدمت پرداخت و بعد از مدتی از طرف آن وزارت‌خانه، جنرال قونسول هندوستان، جنرال قونسول بغداد و سفیر ایران در آمریکا شد. وی در سال ۱۳۱۰ به وزارت فواید عامه منصب گردید.

سایر القاب: معتمدالوزاره.
مراجع: بامداد: ۱-۶۰؛ ۴۵۹؛ صدر: ۲۴۸؛ سید: ۴۲ و ۲۶۶.
صدرالشريعه: حاجی ملا محمد علی کرومانشاهی (عهد ناصری).

مراجع: صدر: ۲۶۷.

صدراعظم: میرزا نصرالله‌خان (آقاخان) نوری، فرزند میرزا اسدالله‌خان لشکرنویس باشی (۱۲۸۱-۱۲۲۲).

در بیست و پنجم محرم ۱۲۶۸ – که میرزا تقی خان اتابک اعظم از صدارت معزول شد – میرزا نصرالله‌خان را با لقب «صدراعظم» به این سمت منصوب نمودند.

سایر القاب: اعتمادالدوله^۳؛ وزیر لشکر؛ شخص اول.

مراجع: صدر: ۲۳۶.

صدرالاسلام: حاج سید سلیمان (عهد مظفری).
مراجع: سید: ۳.

صدرالشرف: سید محسن محلاتی، فرزند سید حسین فخرالذکرین روضه‌خوان (۱۳۴۱-خ).

ابتدا روضه‌خوان ساده‌ای بود اما بعد از مدتی معلم نصرت‌الدین میرزا سالار‌السلطنه، پسر ناصرالدین‌شاه شد و سپس پیشکار وی گردید. در سال ۱۲۲۵ وارد دستگاه عدالیه شد و به تدریج ترقی کرد تا این‌که به ریاست شعبه دیوان کشور (دادستانی کل) رسید. وی پنج بار وزیر دادگستری، یک‌بار نخست‌وزیر، دوبار رئیس مجلس سنا و یک‌بار نیز استاندار خراسان شد.

پس از به توب بستن مجلس، او باز پرسی مشروطه‌خوانان زندانی در باعثه بود.
مراجع: بامداد: ۲۰۰.
صدرالاطباء: میرزا غلامعلی، فرزند میرزا ابراهیم شاملو (۱۳۰۲-خ-۱۲۱۲-خ).

و ابتدا پژوهشک مخصوص امیر حسین خان شجاع‌الدوله، حاکم قوچان و رئیس ایل زعفرانلو، بود. پس از گذشت هفت سال به مشهد رفت و به مدت پنجاه سال به طبافت پرداخت.

مراجع: صدر: ۸۴

صدرالملک: میرزا محمد علی مستوفی، فرزند
میرزا محمد حسین عضدالملک (د: ۱۳۱۹).وی پس از درگذشت پدر (۱۲۸۶)، ملقب به
صدر دیوانخانه و در سال ۱۳۱۲ ملقب به
صدرالملک گردید.سایر القاب: صدرالملک.
مراجع: بامداد: ۳ و ۴۴۶؛ ۵ و ۱۱۹.صدقالملک: میرزا فرج الله خان (ت: ۱۲۵۹).
مراجع: بامداد: ۳: ۴۴۶ و ۵: ۱۱۹.

صدرالملک: میرزا نصرالله اردبیلی (د: ۱۲۷۲).

وی معلم محمد میرزا و لیعهد بود. زمانی که میرزا

ابوالقاسم قائم مقام به قتل رسید و حاج میرزا

آقاسی به فرمان محمد شاه صدارت منصب

گردید، میرزا نصرالله متصدی امور اوقاف و
وظایف کل ایران شد و به لقب «صدرالملک»

ملقب گشت و تا پایان عمر محمدشاه بر سمت

مزبور باقی ماند. در زمان صدارت میرزا تقی خان

امیرکبیر، به دلیل همدمستی در توطئه شورش

افواج تهران بر ضد امیر، به کرمانشاه تبعید شد.

سایر القاب: نصرعلی.^۲مراجع: صدر: ۱۵۷، عضدی: ۲۷ و ۲۰۴، بامداد: ۴؛
۱۱۰، حقایق: ۳۳۶-۷.

صدرالملک: میرزا هادی (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۵

صدرالاعظین: سید جمال الدین، فرزند سید عیسی

(ت: ۱۲۷۹).

سایر القاب: صدرالمحققین.

مراجع: بامداد: ۱: ۲۵۵-۷.

صدردیوانخانه: میرزا شفیع، فرزند میرزا محمد علی

صدرالملک.

سایر القاب: صدرالملک.

مراجع: بامداد: ۵: ۱۱۸-۱۹

۱. صدر و حقایق: ۱۲۷۱.

۲. از القاب طریقی است.

ولیعهد، که حاکم اصفهان بود. به عنوان منشی
به کار تحریر پرداخت. سال ۱۳۰۷-۸ پیشکار
جلالالدوله، حاکم یزد بود.

مراجع: بامداد: ۱۸: ۱

صدیق حضرت: میرزا صادق خان، فرزند میرزا
جوادخان مستشارالدوله آذربایجانی (د: ۱۳۷۲) تحصیلات را در اسلامبول در مدرسه سلطانی
عثمانی گذراند و پس از تکمیل آن در تهران،
مدتی در وزارت خارجه به کار پرداخت. در سال
۱۳۲۴ وکیل مردم تبریز در اولین دوره مجلس
شورای ملی و نیز جزو رؤسای مشروطه طلبان
شد. پس از به توب بستن مجلس در ۱۳۲۶،
دستگیر و در باغشاه محبوس گشت و بعد از فتح
تهران، در دو مین دوره مجلس از سوی مردم
تبریز انتخاب شد. در سال ۱۳۲۹ در کابینه
سپهبدار اعظم، وزیر داخله و یکسال بعد در
کابینه نجفقلی خان صمامالسلطنه بختیاری،
وزیر پست و تلگراف بود و در ۱۳۳۳ در کابینه
میرزا حسن خان مشیرالدوله به وزارت داخله
منصب شد.

سایر القاب: مستشارالدوله.

مراجع: رجال: ۴۰۲-۳؛ بامداد: ۲: ۸-۱۶۶.

صدیق حضرت: میرزا محمدخان مظاہر
(ت: ۱۲۹۱).

وی در مدرسه مقدماتی نظامی و مکتب سلطانی
اسلامبول تحصیل کرد و در ۱۳۱۳ با درجه
یاوری به خدمت نظام درآمد. مناصب و مشاغل
دیگر وی عبارتند از: منصب آجودانی حضور
۱۳۱۵ - معاونت اداره ترجمه و تشریفات
۱۳۱۵ - مترجم اولی وزارت خارجه و دریافت
لقب صدیق حضرتی ۱۳۱۸ - ریاست
دارالترجمه وزارت خارجه ۱۳۱۹ - معاونت
محاکمات ۱۳۱۹ - وکالت مجلس شورای ملی
۱۳۲۴ - خزانه‌داری دولت ۱۳۲۷.

صدیقالملک: میرزا احمدخان (ت: ۱۲۶۴).

در سال ۱۲۸۲ به خدمت وزارت خارجه درآمد و
نایب دوم سفارت پاریس شد. برخی دیگر از
مشاغل و مناصب وی عبارتند از: نیابت اولی
سفارت پاریس ۱۲۸۶ - ریاست اداره تشریفات و
مستشاری وزارت خارجه ۱۳۰۰ - منصب امیر
تومانی ۱۳۰۷ - آژان دیپلماتیکی بلغارستان و
اقامت در صوفیه ۱۳۱۷ - وزیر مختاری هلند
۱۳۲۳. وی در سن هفتاد و سه سالگی در پاریس
درگذشت و همانجا دفن شد.

مراجع: خارجه: ۱۲۱.

صدیقالملک: میرزا غفار (عبدالغفار) خان
خوشنویس (د: ۱۲۹۵).

وی «الله باشی» ناصرالدین میرزا و لیعهد بود. در
سال ۱۲۶۸ نایب دوم وزارت خارجه و در ۱۲۷۶
نایب اول همین اداره شد. سپس سفیر ایران در
دربار روس گردید. پس از چهار سال توقف در
پطرزبورگ، مأمور کارگزاری آذربایجان شد. میرزا
غفار همچنین لله باشی گری مظفرالدین میرزا
و لیعهد را بر عهده داشت.

مراجع: خارجه: ۷۳؛ بامداد: ۶؛ ۱۷۱-۲؛ حقایق: ۲۵۵.

صدیقالملک: میرزا محمد نوری مازندرانی، فرزند
میرزا عبدالله (۱۳۱۷-۱۲۲۳).

در جوانی به خدمت دولت و وزارت خارجه
درآمد. چندی بعد متصدی تحریرات و استخراج
رموز دولتی شد. در سال ۱۲۷۵ ریاست دفاتر
وزارت خارجه و در زمان ناصرالدین شاه، سالیان
متتمادی معاونت وزارت‌خانه مزبور را بر عهده
داشت.

مراجع: خارجه: ۸۶؛ بامداد: ۳: ۲۴۳-۴؛ المأثر: ۳۱۵.

صدیقالملک: حاج میرزا ابراهیم خان شبیانی،
فرزند میرزا اسدالله.

در سال ۱۲۷۱ در دفترخانه حمزه میرزا
حشمتالدوله، بیست و یکمین پسر عباس میرزا

مراجع: خارجه: ۱۹۸-۹؛ مستوفی: ۲؛ ۷۶

صدیق خلوت: محمد ابراهیم خان محلاتی، فرزند میرزا احمد محلاتی.

وی ابتدا غلام پچه دربار ناصرالدین شاه بود و پس از آن که به سن بلوغ رسید، پیشخدمت شاه شد.

مراجع: بامداد: ۴-۳؛ ۲۹۶-۷

صفاءالسلطنه: میرزا عباس خان نائینی (ت: ۱۲۸۲).

در سال ۱۲۹۵ به استخدام دولت درآمد. سپس

صلاحالسلطنه: میرزا محمدخان (۱۲۷۷-۱۳۴۴).

در سال ۱۳۲۸ مباشر اثاثیه وزارت خارجه شد.

مراجع: خارجه: ۲۰۱

صمصامالدوله: علیرضاخان (عهد ناصری).

مراجع: سایر: ۳۱۵

صمصامالسلطنه: اسفندیارخان، فرزند حسینقلی خان

ایلخانی (۱۳۲۱-۱۲۶۷). مراجع: سایر القاب: سردار اسعد.

مراجع: بامداد: ۶-۲؛ ۴۲۸

صمصامالسلطنه: میرزا کریم خان فیروزکوهی.

در زمان سلطنت ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه،

همواره ریاست قورخانه و فوج فیروزکوه جزو

ابواب جمعی وی به شمار می‌آمده و حکومت

فیروزکوه و توابع آن نیز بر عهده او بوده است. از

سال ۱۳۰۳ تا ۱۳۱۰ مدیر مدرسه نظامی

(ناصری) در تهران بود.

مراجع: خارجه: ۲۱۰

صفا علی شاه: علی خان دولی قاجار، فرزند محمد

ناصرخان ظهیرالدوله (ت: ۱۲۸۱-۱۳۱۶).

سایر القاب: ظهیرالدوله.

مراجع: رجال: ۷۲؛ عضدی: ۱۸۷

صفوةالملک: میرزا اسدالله خان (ت: ۱۲۶۵).

وی در سال ۱۲۸۴ به خدمت وزارت خارجه

۱ و ۲. از القاب طبقتی نشمار می‌آید.

هفت سال پس از آنکه از آلمان به ایران بازگشت (۱۲۹۷) با سمت تحولیداری در سلگرافخانه به کار مشغول گشت. چندی بعد در دستگاه مظفرالدین میرزا وليعهد، جزو عمله خلوت شد و در سال ۱۳۲۸ در کابینه میرزا حسن خان مستوفیالممالک، وزیر دارایی بود تا اینکه یک گرجی - از اتباع روس - او را در سال ۱۳۲۹ به قتل رساند.

مراجع: بامداد: ۴-۳؛ ۶۳-۹؛ المائر: ۳۱۵
صنیعالملک: حاج ابوالحسن اصفهانی (۱۲۴۵-۱۳۰۵).

در سال ۱۳۰۰ معماریاش دربار سلطنتی بود و در ۱۳۰۳ اداره بناخانه - که جزو ادارات امینالسلطان بود - به وی واگذار گردید.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۳۴

صنیعالملک: حاجی حسینعلی خان (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۲۱۵

صنیعالملک: میرزا ابوالحسن خان غفاری کاشانی (۱۲۳۲-۱۲۸۲).

وی از اساتید فن نقاشی در ایران بود که مدتی در اروپا به تحصیل در این رشته اشتغال داشت. پس از بازگشت به ایران شدیداً مورد توجه ناصرالدین شاه قرار گرفت. درنتیجه کار اداره و طبع روزنامه و نیز ریاست دارالطباعة دولت در سال ۱۲۷۷ به وی واگذار گردید که تا سال ۱۲۸۲ ادامه یافت. در همین زمان از جانب ناصرالدین شاه ملقب به «نقاشیاشی» شد. صنیعالملک عمومی میرزا ابوتراب خان و میرزا محمدخان غفاری کمالالملک است.

سایر القاب: نقاشیاشی.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۴۱-۲

صنیعالممالک: حاجی میرزا علینقی، فرزند ابوطالب زرگ اصفهانی (۱۳۳۳-۱۲۵۸).

در اوآخر سلطنت ناصرالدین شاه به واسطه

هفت بار رئیس وزرا شد. وی برادر بزرگتر و صلبی حاج علینقی خان سردار اسعد است.

مراجع: بامداد: ۴-۳؛ ۳۳۰
صمصامالملک: علینقی خان (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۵

صندوقدار: گلبدن باجی گرجی.

از زنان بسیار محترم و معتبر حرامسرای فتحعلیشاه بود که کلیه امور مربوط به اندرونی را بر عهده داشت. مؤلف تاریخ عضدی درباره وی می‌گوید: «از مواجب و لباس و انعام و بخشش به هر کس هر چه می‌رسید به توسط او داده می‌شد. به لقب صندوقداری امتیاز یافت.»

سایر القاب: خازن الدوله.

مراجع: عضدی: ۶-۴؛ بامداد: ۶-۶۰

صنیعالتولیه: میرزا رفیع خان (۱۳۴۴-۱۲۶۶).

در سال ۱۲۸۹ به خدمت وزارت خارجه درآمد و در همین سال به کالت قونسولگری کاظمین منصب شد. در ۱۲۹۰ ملقب به «صنیعالتولیه» و نیز عهده‌دار نظمت تعمیرات آستان قدس رضوی گشت. دیگر مشاغل وی عبارتند از: ریاست دایرة مطبوعات ۱۲۹۸ - ریاست تذكرة بنادر فارس - ۱۳۰۲ - ریاست اداره ملل متعدده ۱۳۰۹ - عضویت در مجلس مشاوره وزارت خارجه ۱۳۲۴.

سایر القاب: سعیدالوازره ۱۳۱۱؛ مشاورالسلطنه ۱۳۱۴-۸

مراجع: خارجه: ۱۷۰

صنیعالدوله: محمد حسن خان، فرزند حاج علی خان

مقدم مراغه‌ای حاج‌الدله (۱۳۱۳-۱۲۵۹).

سایر القاب: اعتمادالسلطنه ۱۳۰۴

مراجع: بامداد: ۳ و ۳۴۷؛ سبد: ۲۰۸

صنیعالدوله: مرتضی قلی خان، فرزند علینقی خان

مخبرالدوله (۱۹۱۱ م/۱۲۸۹ خ/۱۳۲۹).

درآمد و در ۱۳۲۶ به سمت معاون دوم دفتر وزارت خارجه منصب گشت.

مراجع: خارجه: ۱۳۶

صفی علی شاه: حاج میرزا حسن اصفهانی، فرزند محمد باقر اصفهانی (۱۲۵۱-۱۳۱۶).

مراجع: بامداد: ۱؛ ۴۱-۴۲؛ ۳۴۹

صلابتالسلطنه: رضاقلی خان (عهد مظفری).

مراجع: سدید: ۸۴

صلاحالسلطنه: میرزا محمدخان (۱۲۷۷-۱۳۴۴).

در سال ۱۳۲۸ مباشر اثاثیه وزارت خارجه شد.

مراجع: خارجه: ۲۰۱

صمصامالدوله: علیرضاخان (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۵

صمصامالسلطنه: اسفندیارخان، فرزند حسینقلی خان

ایلخانی (۱۳۲۱-۱۲۶۷).

سایر القاب: سردار اسعد.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۲۰ و ۲؛ ۴۲۸

صمصامالسلطنه: میرزا کریم خان فیروزکوهی.

در زمان سلطنت ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه،

همواره ریاست قورخانه و فوج فیروزکوه جزو

ابواب جمعی وی به شمار می‌آمده و حکومت

فیروزکوه و توابع آن نیز بر عهده او بوده است. از

سال ۱۳۰۳ تا ۱۳۱۰ مدیر مدرسه نظامی

(ناصری) در تهران بود.

سایر القاب: سردار فیروز؛ سردار مکرم؛

منظمه‌الدوله.

مراجع: بامداد: ۳-۶؛ ۱۷۵

صفا علی شاه: علی خان دولی قاجار، فرزند محمد

ناصرخان ظهیرالدوله (ت: ۱۲۸۱-۱۳۱۶).

سایر القاب: ظهیرالدوله.

مراجع: رجال: ۷۲؛ عضدی: ۱۸۷

صفوةالملک: میرزا اسدالله خان (ت: ۱۲۶۵).

وی در سال ۱۲۸۴ به خدمت وزارت خارجه

ض

خلخال، مراغه و شاپور) را بر عهده داشت. همچنین ریاست قشون آذربایجان و نیابت وزارت جنگ از دیگر مناصب وی به شمار می‌آید. ضیاءالدوله در سن شصت سالگی در شاپور—که سابقاً دیلمقان و سپس سلماس نامیده می‌شد—درگذشت.

مراجع: بامداد: ۳؛ ۳۹۷ و ۵؛ ۲۴۶؛ المأثر: ۳۰۸؛ عضدی: ۲۹۰

ضیاءالذاکرین: سید محمد بروجردی (عهد ناصری).
وی از روضه خوانهای متوسط تهران بود.

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۴۸۳.

ضیاءالسلطنه: شاهیگم خانم، فرزند فتحعلی شاه (۱۲۹۰ / ۱۲۵۱ خ- ۱۷۸ خ).
وی همسر میرزا مسعود انصاری، وزیر خارجه، بوده است.

مراجع: عضدی: ۲۵؛ بامداد: ۴؛ ۷۶-۸.

ضیاءالعلماء: میرزا ابوالقاسم، فرزند حاجی میرزا یوسف شمسالعلماء دخوارقانی (۱۳۰۳- ۱۳۳۰).
وی از مشروطه خواهان و مؤسسان و نویسنده روزنامه اسلامیه (۱۳۲۴) در تبریز بود. در سال ۱۳۲۶ مدتی ریاست عدالتی تبریز را بر عهده داشت. نامبرده همراه با هفت تن دیگر در روز عاشورا به سیله روسها به دارکشیده شد.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۵۸ و ۵.

ضیاءالعلماء: میرزا محمد طباطبائی نائینی (عهد ناصری).

ضرغم السلطنه: حاج ابراهیم خان، فرزند رضا قلی خان، ایل بیگی ایل بختیاری (۱۲۷۲- ۱۳۳۷).
وی از خوانین بختیاری است که در راه مشروطیت خدمات و فدایکاری بسیار نمود.
نامبرده از دراویش خاکساریه و دارای لقب طریقتی «حب على شاه» بود. حاج ابراهیم پسر عُم حاج علیقلی خان سردار اسعد و صوصان السلطنه می‌باشد.

سایر القاب: حب على شاه.

مراجع: بامداد: ۶؛ ۶۷.

ضیاءالدوله: امان الله میرزا، فرزند جهانگیر میرزا نوہ فتحعلی شاه (۱۳۳۰- ۱۲۸۶).
ابتدا با درجه افسری به خدمت بریگاد قرقاق درآمد و در سال ۱۳۲۹ نایب‌الایاله (کفیل استانداری) آذربایجان شد.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۶۴-۵.

ضیاءالدوله: انوشروان میرزا، فرزند محمد رحیم میرزا ضیاءالدوله پسر عباس میرزا نایب‌السلطنه.
وی در سال ۱۳۰۱ حاکم سمنان، دامغان، شاهرود و بسطام بود. سپس در سال ۱۳۰۵ حاکم لرستان و بروجرد شد ولی در ۱۳۰۶ از حکومت عزل گردید.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۷۳؛ المأثر: ۳۱۵.

ضیاءالدوله: محمد رحیم میرزا، فرزند عباس میرزا و لیعبد فتحعلی شاه (عهد ناصری).
وی مدت زیادی حکومت ولایات آذربایجان (خوی، رضائیه، اردبیل، مشکین، ارسباران، ناصری).

رباطه‌ای که با حاج حسینعلی تاجر صندوق خانه داشت، قسمتی از امور زرگری دولت به او محول و سپس ملقب به «زرگرباشی» و «صینع‌الممالک» گردید. در دوره سلطنت مظفرالدین شاه کلیه امور صندوق خانه—که مربوط به جواهرات و زرگری بود—بر عهده وی گذارد شد. نامبرده از تجار طرفدار استبداد محمد علی شاهی و شدیداً مخالف با بازگشایی مجلس شورای ملی در سال ۱۳۲۷ بود.

سایر القاب: زرگرباشی.

مراجع: رجال: ۷۰؛ بامداد: ۲-۱؛ ۵۰۰.

صینع‌لشکر: حسین خان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۵.

صolut‌الدوله: اسماعیل قشقایی، فرزند داراب خان (۱۳۱۱ خ- ۱۲۵۲ خ).

سایر القاب: سردار عشاير.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۳۸.

صolut‌السلطنه: میرزا عبدالله خان، فرزند داراب خان (عهد مظفری).

مراجع: سدید: ۶۶.

صینع‌حضرت: سید محمد خان (د: ۱۳۳۷ / ۱۹۰۹ م).
وی ابتدا از اوباش محله چاله میدان تهران بود.

سپس کارمند اداره قورخانه شد و چون در

ط - ظ

پسر فتحعلی‌شاه.

در ابتدا رئیس گاردخانه حاج میرزا حسین خان مشیرالدوله سپهسالار اعظم بود. در سال ۱۳۰۴ سرتیپ اول و حاکم خلخال شد. در کابینه حسینقلی خان مافی نظام‌السلطنه (سال ۱۳۲۵)، وزیر جنگ بود و پس از آن به حکومت تهران منصوب گردید.

مراجع: بامداد: ۶ - ۲، ۳۲۵.

ظفرالملک: محمدعلی خان ارلنی (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۶.

ظفر نظام: محمد حسن خان (د: ۱۳۰۱ / ۱۳۴۰ خ.). وی از رؤسای شاهسون‌های حوزه قزوین بود. در اوایل مشروطیت پس از مسلح نمودن تعدادی از شاهسون‌ها، به شرارت و راهزنی پرداخت. سرانجام در سال ۱۳۰۱ خورشیدی دستگیر و تیرباران شد.

مراجع: بامداد: ۳ - ۳۶۲-۳.

ظل‌السلطان: علی‌شاه (علی‌میرزا یا علی‌خان)، فرزند فتحعلی‌شاه (۱۲۷۱-۱۲۱۰).

وی پسر دهم فتحعلی‌شاه قاجار است. در سال ۱۲۳۲ حاکم تهران و در ۱۲۴۳ حکمران یزد گردید. پس از مرگ فتحعلی‌شاه، قبل از آنکه ولی‌عهد رسمی (محمدشاه) از تبریز به پایتخت برسد، علی‌شاه به یاری برادران خود در ۱۴ رجب ۱۲۵۰ بر تخت سلطنت چلوس کرد؛ خود را «عادلشاه» نامید و به نام خود سکه زد. اما پس

طاووس‌العرفا: میرزا کاظم سعادت علی‌شاه

اصفهانی (د: ۱۲۹۳).

وی لقب مزبور را از محمدشاه قاجار دریافت نمود. میرزا کاظم مرشد حاج ملا سلطان علی بیدختی گنابادی، سرسلسله دراویش گناباد، که فرقه‌ای از دراویش نعمت‌اللهی می‌باشد. بود.

مراجع: بامداد: ۳ - ۱۳۸.

ظل‌الدوله: فتح‌الله‌خان مقدم مراغه‌ای، فرزند سرتیپ اسکندرخان.

از سال ۱۳۰۱ رئیس فوج سوم مراغه شد و در زمان مظفرالدین شاه به ریاست قراول‌های عمارت سلطنتی منصوب گردید. در ۱۳۱۱ ملقب به «ظل‌الدوله» گشت و از سال ۱۳۱۹ ریاست فوج مظفر مراغه را بر عهده گرفت.

سایر القاب: سردار مؤید. ۱۳۲۲

مراجع: بامداد: ۵ - ۱۷۳.

ظل‌السلطان: لطفعلی‌خان، فرزند حاج امام قلی‌خان بختیاری (د: ۱۳۲۶ خ.).

در دوره مشروطیت چندین بار حاکم کرمانشاه، کرمان و چند ولایت دیگر شد. در کابینه نجفقلی خان صمصام‌السلطنه بختیاری در سال ۱۳۳۶ (۱۲۹۷ خ) به وزارت جنگ منصوب گشت.

سایر القاب: امیر مفخم.

مراجع: بامداد: ۳ - ۱۸۱.

ظل‌السلطنه: عزیزالله‌میرزا، فرزند جلال‌الدین میرزا

خالوی ناصرالدین‌شاه، بود. در سال ۱۲۹۴ زمانی که محمد رحیم خان علاء‌الدوله حاکم گیلان بود، به پیشکاری وی منصوب گردید. میرزا زکی در طی سالهای ۱۲۹۷-۹۸ رئیس اداره بنایی دولت و سپس وزیر وظایف شد.

مراجع: صدر: ۲۴۴؛ بامداد: ۵ - ۱۰۴؛ المأثر: ۳۰۸.

سدید: ۱۳۴.

ضیاء‌الشکر: میرزا ابوالقاسم (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۲۱۵.

ضیاء‌الشکر: میرزا تقی، فرزند میرزا حسین وزیر تفرشی (ت: ۱۲۸۸).

مدتی در دستگاه میرزا یوسف مستوفی‌الممالک، سلطان مسعود میرزا ظل‌السلطنه، میرزا علی-

ضیاء‌الملک: اعتمادالسلطنه، حاج‌الدوله.*
مراجع: صدر: ۱۱؛ بامداد: ۲ - ۳۷۴-۹؛ حقایق: ۲۵۲.
ضیاء‌الملک: میرزا تقی تفرشی.
در سال ۱۲۶۲ والی کردستان بود و در ۱۲۷۷ مجدداً حکومت همین منطقه به وی محول شد.
ضیاء‌الملک مجموعاً در حدود بیست سال در کردستان حکومت کرد.

مراجع: بامداد: ۵ - ۳۱-۲: ۵.
ضیاء‌الملک: حاج علی‌خان مقدم مراغه‌ای، فرزند حسین خان مقدم مراغه‌ای (د: ۱۲۸۴).
سایر القاب: اعتمادالسلطنه، حاج‌الدوله.*
مراجع: صدر: ۱۱؛ بامداد: ۲ - ۳۷۴-۹؛ حقایق: ۲۵۲.
ضیاء‌الملک: میرزا تقی تفرشی.
وی ریاست دارایی آذربایجان و مدتی نیز وزارت یزد (معاونت حکومت یزد) را بر عهده داشت.

مراجع: بامداد: ۵ - ۴۵.
ضیاء‌الملک: میرزا زکی (د: ۱۳۰۲).
مراجع: بامداد: ۵ - ۴۵.
ابتدا از نوکران امیر اصلاح‌خان مجد‌الدوله،

از ۹۰ روز سلطنت (و به قولی ۴۰ روز) مغلوب و روانه مراغه و سپس اردبیل شد. سرانجام از اردبیل نیز گریخت و به روی سه رفت.

مراجع: صدر: ۱۳۲؛ عضدی: ۴۷ و ۲۱۳-۱۸؛ بامداد: ۲: ۲۳؛ سید: ۴۸۱-۴؛ حافظ: ۷۹

ظل السلطان: (سلطان) مسعود میرزا، فرزند ناصرالدین شاه (۱۳۳۶-۱۲۶۶). در سال ۱۲۷۷ حکومت فارس و در ۱۲۸۳ حکومت اصفهان را بر عهده داشت. در ۱۲۹۱ مجدداً حاکم فارس شد اما این حکومت نیز همچون مناصب قبلی زیاد تداوم نیافت تا اینکه به اصفهان مأمور شد و مدت ۳۴ سال حاکم مطلق آنجا بود. از سال ۱۲۹۵ به مدت ۱۰ سال، ۱۴ ایالت و لایت در محدوده جنوب غربی و مغرب مرکز حکومت مسعود میرزا (اصفهان) تحت تسلط و اداره او بود اما در سال ۱۳۰۵ فقط حکومت اصفهان را در اختیار داشت. نامبرده در سال ۱۲۸۶ ملقب به «ظل السلطان» شد.

سایر القاب: یمین الدوله ۱۲۷۷

مراجع: بامداد: ۴: ۷۸ و ۱۰۰؛ سید: ۲۴ و ۷۹؛ مستوفی: ۱: ۴۰۶؛ المتأثر: ۴۰۶

ظل تاج: شرف خانم، همسر علی شاه ظل السلطان پسر فتحعلی شاه قاجار.

مراجع: عضدی: ۷۷

ظهیرالاسلام: حاجی سید زین العابدین (عهد ناصری). وی امام جمعه سوم تهران بود.

مراجع: بامداد: ۱: ۷۵

ظهیرالاسلام: سید جواد، فرزند حاج سید زین العابدین ظهیرالاسلام (۱۳۰۰-۱۳۴۴). در سال ۱۳۲۴ نایب التولیه مسجد عالی سپهسالار بود. در ۱۳۳۸ نایب التولیه استان قدس رضوی و یکبار نیز سناتور شد.

سانجه شد و درگذشت. وی داماد فتحعلی شاه بود.

مراجع: المتأثر: ۳۱۶

ظهیرالملک: میرزا حسن خان (ت: ۱۲۹۱).

در سال ۱۳۰۹ به خدمت وزارت خارجه و منشی‌گری اداره روس درآمد. دیگر مشاغل وی عبارتند از: معاونت اول اداره روس ۱۳۲۲ - ریاست اداره تحریرات روس ۱۳۲۶ - ریاست محکمات ۱۳۲۸ - ریاست اداره تحریرات عثمانی ۱۳۲۰ - لقب ظهیرالملکی و مستشاری وزارت خارجه ۱۳۳۰.

مراجع: خارجه: ۱۵۳

ظهیر همایون: میرعلی خان (ت: ۱۲۹۴).

بعضی از مشاغل وی عبارت است از: ثباتی در اداره عثمانی ۱۳۱۲ - عضویت در اداره دفتر ۱۳۱۶ - معاونت دایرة پرسنل و دریافت لقب «ظهیر همایون» ۱۳۱۸ - کارگزاری ارومی ۱۳۲۱ - ریاست محکمات و نیابت اول کارگزاری آذربایجان ۱۳۲۲ - قونسولگری باطوم ۱۳۳۰ - قونسولگری عشق آباد ۱۳۳۲.

مراجع: خارجه: ۱۸۶-۷

ظهیرالملک: محمد رضاخان زنگنه (عهد ناصری).

مراجع: عضدی: ۷۸ و ۲۴۴؛ بامداد: ۳: ۴۶۳-۴

ظهیرالدوله: محمد ناصرخان قاجار دولو، فرزند ابراهیم خان سردار دولو (د: ۱۲۹۴).

در سال ۱۲۷۷ به سمت پیشکاری (معاونت) و سرداری (فرماندهی لشکر) خراسان منصوب و به آنجا روانه گشت. در ۱۲۸۸ وزیر عدلیه و در ۱۲۹۲ استاندار خراسان شد.

مراجع: بامداد: ۴: ۱۳-۲۵؛ مستوفی: ۱: ۴۰۹؛ عضدی: ۴۱۸۷

ظهیرالدوله: یار محمدخان (د: ۱۲۶۷).

بعد از سرکوب فتنه حسن خان سالار در خراسان، توسط تلاشی‌های میرزا تقی خان امیرکبیر، صدر اعظم ناصرالدین شاه، خانه را، یار محمدخان، نیز مروعوب فدرت دولت ایران شده و برای تقرب، هدایایی به دربار ایران فرستاد. در همین وقت (۱۲۶۶) بود که از جانب دولت ایران به لقب «ظهیرالدوله» ملقب گردید.

مراجع: مستوفی: ۱: ۶۸؛ حافظی: ۹۸

مراجع: بامداد: ۱: ۷۶

ظهیرالدوله: ابراهیم خان قاجار، فرزند مهدی قلی خان قوپونلو (د: ۱۲۴۰).

در سال ۱۲۱۳ مأموریت یافت تا به منظور حراست از راههای اصفهان و فارس، همراه با لشکری در چمن گندمان توقف نماید. سپس از سال ۱۲۱۸ تا پایان عمر، حکومت کرمان را بر عهده داشت.

مراجع: بامداد: ۱: ۲۱؛ عضدی: ۵: ۱۹۴

ظهیرالدوله: علی خان دولوی قاجار، فرزند محمد ناصرخان ظهیرالدوله (۱۲۸۱-۱۳۴۲).

وی مدتها «ایشیک آقاسی باشی» دربار ناصرالدین شاه بود. «رجال» درباره ظهیرالدوله می‌نویسد: «پس از مردن میرزا حسن صفوی علی شاه - که رئیس جماعتی از یک فرقه صوفیه بود و ساکن طهران بود - ظهیرالدوله مقام ریاست را حائز و ملقب به لقب «صفاعلی شاه» گردید و هنوز که ۱۳۳۶ است در ریاست باقی است». وی حکومت تعدادی از ولایات ایران را بر عهده داشت. به هنگام تعطیلی مجلس (۱۳۲۶) حاکم مازندران بود و چون از طرفداران مشروطیت به شمار می‌آمد به دستور شاه، خانه او را به توب بستند. ظهیرالدوله داماد ناصرالدین شاه بود.

سایر القاب: صفاعلی شاه.

مراجع: رجال: ۷۲؛ عضدی: ۲: ۴۱۸۷؛ بامداد: ۲: ۴۳۶۷-۷۰

التأثر: ۴۰۸؛ مستوفی: ۱: ۴۰۹

ظهیرالدوله: محمدقاسم خان، فرزند سلیمان خان قوپانلو قاجار اعتمادالدوله (د: ۱۲۴۸ یا ۱۲۴۷) بامداد: ۱: ۷۵

در سال ۱۲۷۷ به دستور فتحعلی شاه، همراه با محمد علی میرزا دولتشاه، برای سرکوب عبدالله پاشا ولی بغداد، به آنجا گشیل شد. در ایامی که فتحعلی شاه او را مأمور فارس کرده بود و در حدود سال ۱۲۴۷ (یا ۱۲۴۸) در شهرضا (قمشه) توقف داشت، شبی در اثر مستی و بیهوشی دچار

- حسین خان صدر اصفهانی بود.
- مراجع: بامداد ۴:۶
- عصمه‌الدوله:** فاطمه خانم، فرزند ناصرالدین شاه.
- مراجع: عضدی: ۲۳۷
- عبدالدوله:** سلطان احمد میرزا، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار (۱۳۱۹-۱۲۳۴).
- وی از سال ۱۲۷۰ این مشاغل و مناصب را بر عهده داشته است: حکومت اردبیل و مشکین، حکومت بروجرد و بختیاری، حکومت ملایر و تویسرکان، حکومت قراچه‌داغ، وزیر دارالشوری، حکومت سبزوار، حکومت ملایر و تولیت آستان قدس رضوی. این شاهزاده که به «مچول میرزا» معروف بود، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار و پدر عین‌الدوله، صدر اعظم مظفرالدین شاه و صاحب تاریخ عضدی در شرح احوال زنان، دختران، پسران، نوه‌ها و نتیجه‌های فتحعلی‌شاه می‌باشد که در سال ۱۳۰۴ تألیف شده است.
- مراجع: صدر: ۵-۲۴؛ عضدی: ۱:۲۲۲-۳؛ بامداد: ۲:۷۳-۴؛ مسٹوفی: ۲:۵۴؛ سیدی: ۱۸۲
- الماثر: ۳۰۸ و ۳۱۶؛ حقایق: ۲۵۲.
- عبدالدوله:** محمد میرزا، فرزند عین‌الدوله.
- وی از سال ۱۳۱۳ تا ۱۳۲۴ متصدی اصطب خاصه (امیر آخر) مظفرالدین شاه بود.
- سایر القاب: شمس‌الملک.
- مراجع: بامداد: ۵:۱۹۸
- عبدالسلطنه:** سلطان احمد میرزا، فرزند ناصرالدین شاه (ت: ۱۳۰۸).
- مراجع: بامداد: ۶:۱۱۷
- عبدالملک:** علیرضاخان قاجار قوانلو، فرزند موسی خان، دایی ناصرالدین شاه (۱۳۲۸-۱۲۳۸).
- در زمان محمدشاه و اوایل سلطنت ناصرالدین شاه، غلام‌بچه دربار بود و در سال ۱۲۷۱ غلام‌بچه‌باشی و سپس پیشخدمت خاصه شاه گردید. آخرین سمت وی، نیابت سلطنت احمدشاه قاجار
- عزالممالک:** حاجی امان‌الله اردلان.
- وی در سال ۱۳۳۱ با سمت معاونت مالیه کماشان به کار اشتغال داشت.
- مراجع: مستوفی: ۲:۴۲۶
- عزالممالک:** میرزا حسین خان.
- در سال ۱۳۲۰ به خدمت وزارت خارجه و در ۱۳۱۲ به عضویت اداره تذکره خراسان درآمد. در ۱۳۱۴ و ۱۳۱۸ به ترتیب به نیابت کارگزاری سرخس و خراسان منصب گردید. سپس به لقب «عزالممالک» ملقب و در سال ۱۳۲۱ کارگزار بیرجند و فائنات و یک‌سال بعد کارگزار دره‌جز و کلات شد.
- مراجع: خارجه: ۱۵۸
- عزيزالسلطان:** غلامعلی خان، فرزند میرزا محمدخان امین خاقان (مليجك اول) (د: ۱۳۱۸ خ).
- وی همچون پدرش معروف به « مليجك» و از غلام‌بچگان مورد علاقه ناصرالدین شاه بوده است.
- سایر القاب: سردار محترم.
- مراجع: بامداد: ۳: ۲۰ و ۵۰؛ مستوفی: ۹-۴۹۸؛ المأثر: ۲۱۶
- عزيزالملوک:** قمرالسلطان خانم، فرزند علی‌خان ظهیرالدوله (ت: ۱۲۹۸).
- مادر وی فروغ‌الدوله، دختر هشتم ناصرالدین شاه، است.
- سایر القاب: فروغ‌الدوله ۱۳۱۳.
- مراجع: بامداد: ۳: ۴۵۶
- عصمه‌الدوله:** خدیجه سلطان، فرزند فتحعلی‌شاه.
- وی همسر ابراهیم‌خان، فرزند حاجی محمد حسین خان صدر اصفهانی، صدر اعظم فتحعلی‌شاه بود.
- مراجع: عضدی: ۲۱۲
- عصمه‌الدوله:** سلطان بیگم، فرزند فتحعلی‌شاه.
- وی همسر ابراهیم‌خان ناظرالدوله، پسر محمد

ع-غ

- عبدالفضل:** عبدالباقي میرزا (عهد ناصری).
- «حکومت بندر بوشهر و دشتی و دشتستان و بندرلنگه و گله‌دار، الى کنگان، به امیرزاده عبدالباقي میرزا مفوض مرجع شد. مشارالیه از او ایل حال الى اواسط سال (۱۲۷۸) به ظهور مقال و خفای سوء فعال، در نهایت استقلال گذرانید، چنانکه از خسرو کامل خدیو دریادل، عبدالفضل لقب یافت.
- مراجع: حقایق: ۲۸۷
- عدل‌الملک:** سید حسن شام غازانی، فرزند سید حسین (۱۳۳۶-۱۲۵۷).
- وی از جمله ادب و فضلا و نیز بزرگ خاندان (جدد خانواده) عدل می‌باشد.
- مراجع: بامداد: ۶: ۷۹
- عدل‌الملک:** میرزا حسین خان دادگر، فرزند آقا عبدالکریم (۱۳۴۹-۱۲۶۰).
- در جوانی معمم بود و در مدارس تهران درس می‌خواند. در سال ۱۳۲۷ در تشکیلات مرکزی عدلیه مشغول به کار شد ولی در ۱۳۲۹ از آن منفصل و بیکار گردید. در دوران بیکاری، در جراید به‌ویژه «رعد» مقاله می‌نوشت. در مجلس سوم، رئیس فراکسیون دمکرات بود. در سال ۱۲۹۹ خورشیدی در کابینه سید ضیاء‌الدین، به سمت معاونت وزارت کشور و در سال ۱۳۰۴ خورشیدی در کابینه فروغی، به سمت وزارت کشور منصب گشت. در دوره‌های سوم تا هشتم
- مراجع: بامداد: ۲: ۲۶۸-۷۰؛ المأثر: ۴: ۳۰۸؛ صدر: ۱۹۱
- عزالسلطان:** محمد قاسم‌خان، فرزند آقا ابراهیم امین‌السلطان (۱۳۲۶-۱۲۸۹).
- سایر القاب: وکیل‌السلطنه؛ صاحب جمع.*
- مراجع: بامداد: ۳: ۴۶۴
- عزالملک:** حاجی آفاخان (عهد ناصری).
- مراجع: المأثر: ۲۱۶

او بود. مادر وی عصمتالسلطنه، دختر فرهاد
میرزا معتمدالدوله، و همسرش شوكتالسلطنه،
دخترِ دای خود، عبدالعلی میرزا معتمدالدوله

مراجع: بامداد: ۹۶ و ۴۳۵-۴۲؛ ۲۸۷؛ المائمه:
۳۱۶ سوم، بود.

عضدالملک: میرزا محمد حسین، فرزند میرزا
فضل الله الحسینی (د: ۱۲۸۴).

مراجع: سید: ۸۰
عظیم الدلوه: میرزا یوسف خان منشی (عهد مظفری).
۱۵۷

وی از سال ۱۲۶۷ به مدت سه سال وزیر مختار
ایران در روسیه بود. در ۱۲۷۰ وزیر وظایف و
اوقاف و نیز ملقب به «عضوالملک» شد. دوبار به
سمت متولی باشی آستان قدس رضوی منصوب
گردید. به طور کلی میرزا محمد حسین از رجال
معتبر عصر ناصری و دارای منصب «صدر
دیوانخانه» بود که این شغل در خانواده او
موروثی گشت.

مراجع: بامداد: ۱ و ۴۱۳-۱۶؛ ۱۱۹؛ ۳۸۱-۲ و ۵؛ ۱۰۰ و ۱۲۶
عطاءالدوله: عبدالحسین خان (عهد مظفری).

۴۱: مراجع: سید:

عطاءالملک: محمد حسین خان سرتیپ، فرزند
حیدر-علی خان پسر حاجی محمد حسن خان
صدر اعظم (عهد ناصری).
وی کفیل و پیشکار امور شخصی شاهزاده
محمد تقی رکن الدوله، برادر ناصرالدین شاه، بود
است.

۱۱۳: مراجع: صدر:

عطاءالوزاره: عباس خان (عهد مظفری).
در سال ۱۳۱۶ به خدمت وزارت خارجه درآمد.

۳۱۸: مراجع: سید:

عظیم الدلوه: مصطفی خان امیر تومان، فرزند میرزا
محمد قوام الدوله (عهد مظفری).
در سال ۱۳۱۴ مسئولیت فوج دره جزین بر عهده

۱. این منصب اولین بار به دستور ناصرالدین شاه ابداع شد و
محمد رحیم خان علاءالدوله نخستین کسی است که در عهد
قاجار به این سمت منصوب گردید.

بر این سمت باقی بود. سپس در سال ۱۲۸۸ به
ناب الحکومگی گیلان برگزیده شد اما پس از
یک سال معزول و به کارگزاری تفلیس تعیین
گردید. سه سال بعد مأمور ایران در عراق شد و
مدت پنج سال در عراق عرب ماند ولی مجدداً به
فقاقد بازگشت و دوازده سال در آنجا اقامت گزید.
در سال ۱۳۰۶ به جای میرزا ملکم خان به سفارت
لندن مأمور شد و شانزده سال سفير ایران در لندن
بود. ضمناً در سالهای ۱۳۲۴ تا ۱۳۲۷ و ۱۳۳۰ و
۱۳۳۲ شش بار وزیر خارجه و در ماه صفر سال
۱۳۳۱ برای نخستین بار رئیس وزرا شد.
علاوهالسلطنه در دوره مشروطیت، سه بار به
وزارت فواید عامه، یکبار به وزارت تجارت و
چهار بار به وزارت فرهنگ منصوب گشت. وی
در سال ۱۳۰۷ ملقب به «علاوهالسلطنه» شد.

سایر القاب: معین الوزاره ۱۲۸۸.

مراجع: بامداد: ۳؛ ۴۴۷-۹؛ ۴۰۸؛ ۲؛ ۱۰۸؛ خارجه: ۵۰ و ۲۰-۲۳

علاوهالسلطنه: میرزا مهدی خان، فرزند میرزا محمد-
علی خان علاءالسلطنه.

سایر القاب: مشیرالملک.

مراجع: بامداد: ۴؛ ۱۷۵

علاوهالملک: حاج میرزا عبدالله خان، فرزند میرزا
نبی خان امیر دیوان قزوینی (د: ۱۳۰۸).

ابتدا به خدمت در دفتر استیفا اشتغال داشت.
سپس مدتی وزیر و پیشکار برادر کوچک
ناصرالدین شاه، عبد الصمد میرزا عزالدوله، حاکم
قزوین بود (۱۲۷۴). در سال ۱۲۷۹ که حاکم
همدان بود، ملقب به علاءالملک شد. دیگر
مشاغل وی عبارتند از: حکومت شاهرود و
بسطام - تصدی وزارت وظایف (پس از میرزا
محمد قوام الدوله) - مستوفی همدانی - ۱۳۰۰ -
مستوفی بنایی (محاسب ساختمانهای دولتی
۱۳۰۱ - عضویت در مجلس دارالشورای کبرای

حضور همایون را بر عهده داشت. علاءالدوله
مدت زیادی حاکم شیراز، استرآباد، کرمانشاه و
سایر بلاد ایران بوده و ریاست سواران زرین کمر،
مهدیه و منصور - که جزو گارد شاهی بودند - را
نیز بر عهده داشته است. در سال ۱۳۲۳ حاکم
تهران شد. زمانی که مستر شوستر آمریکایی،
رئیس خزانه ایران، برای اصلاحات مالی در
تهران به کار اشتغال داشت (۱۳۲۹)، علاءالدوله
از مخالفین جدی اقدامات شوستر بود. وی در
جريدة الاسلام (۱۳۲۹) به هنگام رفتن به
جريان انقلاب تهران (۱۳۲۹) به هنگام رفتن به
سفارت روسیه، به ضرب گلوله فردی ناشناس به
قتل رسید.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۸۹؛ مستوفی: ۱؛ ۴۱۰؛ المائمه: ۴۰۸

۷۶-۷ رجال:

علاوهالدین: حسین، فرزند میرزا احمد وقار شیرازی
(۱۲۷۶-۱۳۳۶).

وی علاوه بر خط خوش، طبع شعر نیز داشته و
متأخلاً به «همت» بوده است. علاءالدین
همچنین مدتی کارمند دادگستری و رئیس بدایت
شیراز بود.

مراجع: بامداد: ۶؛ ۲۶

علاوهالسلطنه: علی نقی خان (عهد مظفری).

وی جزو دسته دوم شاگردان مدرسه علوم
سیاسی بود.

مراجع: مستوفی: ۷۹؛ ۲

علاوهالسلطنه: میرزا محمد علی خان، فرزند میرزا
ابراهیم خان مهندس (د: ۱۳۱۵ خ).

وی تحصیلات خود را در تبریز و بغداد گذراند و
به چند زبان مسلط بود. نخستین سمت وی در
دستگاه دولت، نایب آجودانی شاه بود. در ۱۲۷۰
به خدمت وزارت خارجه و عضویت در جنرال
قونسولگری بغداد درآمد. در سال ۱۲۷۶
در حالی که دارای سمت نایب آجودانی بود،
کارپرداز اول ایران در بندر بمبئی شد و تا ۱۲۸۷

او بود. مادر وی عصمتالسلطنه، دختر فرهاد
میرزا معتمدالدوله، و همسرش شوكتالسلطنه،
دخترِ دای خود، عبدالعلی میرزا معتمدالدوله

سوم، بود.

مراجع: سید:

عکاس باشی: آقا رضاخان، فرزند آقا اسماعیل
جدیدالاسلام (۱۳۰۷-۱۲۵۹).
سایر القاب: اقبالالسلطنه؛ آجودان مخصوص؛
خازن صرف جیب شاه.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۵۱۳-۱۶

علاوهالدوله: محمد رحیم خان، فرزند محمد حسن خان
نقچی باشی قاجار دَلُو (عهد ناصری).

وی پس از مرگ برادر بزرگترش، حسن خان، که
نقچی باشی بود، به این سمت دست یافت و در
سفرهای پادشاه، مسئول نظام اردوها بود. در سال
۱۲۶۷ با حفظ سمت، به حکومت خوی

منصوب گشت و در ۱۲۷۴ جزو نویسندهان
وزارت خارجه شد. در ۱۲۷۸ به لقب
«علاوهالدوله» ملقب و یک سال بعد با سمت سفير
کبیر فوق العاده، مأمور دربار عثمانی گردید و در
۱۲۹۲ وزیر اعظم دربار شد. در سال ۱۲۹۸ -

در حالی که وزیر دربار و سرکشیکچی باشی بود -
پیشکار مظفرالدین میرزا و لیمهد شده با اختیارات
کامل به آذربایجان روانه گشت و در همین سال
لقب به «امیر نظام» شد.

سایر القاب: امیر نظام.

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۱۱۱؛ خارجه: ۷۵؛ بامداد: ۳؛
۴۹۷-۴۰۱ خاقان: ۲۷۸؛ صدر: ۲۸۶-۷

علاوهالدوله: میرزا احمد خان، فرزند محمد رحیم خان
قاجار دَلُو علاءالدوله امیر نظام (۱۲۸۳-۱۳۲۹).

وی از اعاظم اعیان ایران در دربار ناصرالدین شاه
بود. از ۱۶ سالگی سمت پیشخدمتی مخصوص

دولتی ۱۳۰۲. حاج میرزا عبدالله، نوه دختری فتحعلی شاه است به این ترتیب که مادرش، ماه-

نوش لب خانم، سی و ششمین دختر فتحعلی شاه و خواهر ماهتابان خانم قمرالسلطنه است.

قمرالسلطنه، همسر برادر نامبرده، میرزا حسین خان سپهسالار بود؛ یعنی پدر و برادرش با هم با جناب بودند. ازدواج یکی از کنانهای توزیع قدرت بوده و اعطای لقب، رویای تشریفاتی آن به حساب می‌آمده است.

مراجع: مستوفی: ۱۹۵؛ حقایق: ۴۰۰؛ بامداد: ۶-۲؛ عضدی: ۲۴۳؛ صدر: ۲۷۸؛ المأثر: ۳۰۸

علاءالملک: سید محمود خان (دبیا)، فرزند میرزا علی اصغر مستوفی (فتحعلی شاه) فرمودند که چاپار خراسان آمده است یا نه. عرض کرد میرزا علینقی آمده است.» که مقصد میرزا علینقی، برادر میرزا تقی ملقب به علام، از دایی زادگان آصف الدونه است.

مراجع: عضدی: ۱۴۷
عمادالاطباء: محمد حسن خان جدیدالاسلام یا بگمز (عهد ناصری).

نامبرده پژشکی از ارامنه اسلامبول بوده که به ایران آمد و مسلمان شد و نام محمد حسن را برای خود برگزید. وی در تهران به طبابت مشغول شد و در سفر ناصرالدین شاه به بیلاقات مازندران (۱۳۰۵) لقب «عمادالاطباء» را از شاه دریافت نمود. پس از آن چندین سال جزو اطبای خاصه ناصرالدین شاه بود. محمد حسن خان با حاج میرزا علی خان امین الدوله ارتباط داشته و طبیب خانوادگی او بوده است.

مراجع: بامداد: ۱-۱؛ المأثر: ۳۱۶
عمادالسلطنه: امامقلی میرزا، فرزند محمدعلی میرزا دولتشاه پسر فتحعلی شاه (۱۲۹۲-۱۲۳۰).

در سال ۱۲۶۸ حاکم کرمانشاه شد و یک سال بعد ملقب به «عمادالدوله» گشت. در ۱۲۷۵ لرستان

۱. خارجه: ۱۲۶۸

چهارم، پنجم، ششم و هشتم از اصفهان و در دوره چهاردهم از نائین به نمایندگی مجلس شورای ملی انتخاب شد و سه دوره نیز سناتور بود. در سال ۱۳۰۵ خورشیدی، در کابینه مستوفی‌الممالک وزیر کشور شد.

مراجع: بامداد: ۶-۲؛ ۲۰۸

عمادالکتاب: میرزا محمد حسین سیفی قزوینی (ت: ۱۲۸۵).

وی استاد خط نتعلیق بود و شاهنامه معروف به «امیر بهادری» و «اویاف الاشراف» خواجه نصیرالدین طوسی به خط اوست. **عمادالکتاب** در سال ۱۳۳۴ به تشکیلات کمیته مجازات – که توسط میرزا ابراهیم خان منشی‌زاده و اسدالله‌خان ابوالفتح‌زاده در تهران تشکیل یافته بود – وارد شد و بیانیه‌های آن سازمان را می‌نوشت. در سال ۱۳۳۵ دستگیر و پس از گذراندن مدتی حبس در تهران، به قم تبعید شد. پس از رهایی از زندان، به تهران آمد و در سال ۱۳۰۴ خورشیدی در دفتر مخصوص دربار رضاشاه پهلوی مأمور تحریرات گردید.

مراجع: بامداد: ۳-۳؛ ۲۸۲-۳

عمادالملک: حاج محمد باقرخان (عهد ناصری). وی حاکم طبس بود و در سال ۱۲۸۴ از سوی ناصرالدین شاه به «عمادالملک» ملقب گشت.

مراجع: بامداد: ۳؛ ۴۰۷، المأثر: ۳۱۶

عمادالوزاره: اوانس یا هوانس خان ماسئیان (ت: ۱۲۸۰) / ۱۸۶۴ م).

وی از ادبی و فضایل ارامنه ایران بود که تحصیلات خود را در تهران و پاریس به اتمام رساند و به سه زبان فرانسه، انگلیسی و آلمانی مسلط بود. در ۱۳۰۱ به خدمت دولت ایران درآمد و در دارالترجمة دولتی مشغول به کار شد. سپس در ۱۳۰۴ به وزارت خارجه انتقال یافت و در سال ۱۳۱۴ ریاست دارالترجمه آنجا را بر عهده

نیز ضمیمه حکومتش شد. در سفر ناصرالدین شاه به اروپا (۱۲۹۰) همراه وی بود و پس از بازگشت به تهران، ناصرالدین شاه تشکیلات سیاسی تازه‌ای را بوجود آورد و برای اولین بار **عمادالدوله** را به وزارت دادگستری منصب نمود که تا اوایل سال ۱۲۹۱ بر این سمت باقی بود. در همین سال حاکم کرمانشاه و کردستان شد. پس از مرگ وی حکومت دو استان مذکور – پس از تقدیم پیشکشی به شاه – به پرسن، بدیع‌الملک میرزا رسید.

مراجع: عضدی: ۲۱۹؛ حقایق: ۱۱۲؛ بامداد: ۱-۱؛ ۱۶۰؛ مستوفی: ۲-۳۲۱؛ المأثر: ۳۰۸؛ سیدی: ۳۰۹

عمادالدوله: بدیع‌الملک میرزا، فرزند امامقلی میرزا **عمادالدوله**.

در سال ۱۲۷۷ نایب‌الایاله نهادند شد. در سال ۱۲۹۱ به لقب «حشمت‌السلطنه» ملقب و از طرف پدر خود – که حاکم کرمانشاه و کردستان بود – به نیابت حکومت کردستان منصب گردید. پس از مرگ پدر، به حکومت کرمانشاه و کردستان رسید و لی یک سال بعد (۱۲۹۳) معزول گشت. در ۱۲۹۷ مجدداً به مدت یک سال حاکم کرمانشاه شد. در ۱۳۰۴ ملقب به «عمادالدوله» گردید. در سال ۱۳۰۵ با پیشکاری میرزا تقی ضیاء‌الملک، حاکم یزد شد ولی یک سال بعد معزول گشت.

سایر القاب: حشمت‌السلطنه.

مراجع: مستوفی: ۱-۱؛ ۴۸۳؛ ۱-۱؛ ۱۸۸-۹۰، المأثر: ۳۰۸

عمادالسلطنه: میرزا محمود‌خان: فرزند صدرالملک.

مراجع: مستوفی: ۱-۱؛ ۱۸۸-۹۰، المأثر: ۳۰۸

عمادالسلطنه: حسینقلی میرزا (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۲۱۶

عمادالسلطنه: میرزا سید مهدی، فرزند میرزا محمد باقرخان مشیرالملک (۱۳۰۷-۱۲۶۷).

وی از کارمندان دولت بود و در فارس، اصفهان و کرمان مأموریت‌هایی داشت. در دوره‌های

گرفت و در همین سال ملقب به «عمادالوزاره» گشت. از سال ۱۳۲۴ تا ۱۳۲۶ نایب اول سفارت ایران در برلن بود و یک سال بعد به لقب «مساعدالسلطنه» ملقب گردید. در ۱۳۲۹ به وزیر مختاری ایران در برلن انتخاب شد تا اینکه در سال ۱۳۳۵ (۱۲۹۴ خ) بنا به درخواست آلمان‌ها برکنار شد و به ایران بازگشت. در دوره ششم از طرف ارامنه جنوب برای نمایندگی مجلس انتخاب و در زمان نمایندگی، به وزیر مختاری ایران در لندن برگزیده شد. در اوخر عمر سفير ایران در توکیو بود. وی نام خانوادگی «مساعد» را برای خود برگزیده بود.

سایر القاب: مساعدالسلطنه.
مراجع: خارجه: ۱۴۴؛ بامداد: ۱؛ ۱۷۳-۴؛ مستوفی: ۲؛ ۷۶.

عدهه السادات: میرزا ابوالقاسم خان.
مراجع: سید: ۱۱۶؛ میرزا سید ابراهیم خان، فرزند میر سید رضی سمنانی (ت: ۱۲۹۲).
عمیدالحكما: میرزا سید ابراهیم خان، فرزند میر سید رضی سمنانی (ت: ۱۲۵۳ خورشیدی).
وی تحصیل کرده دارالفنون تهران است. تا پیش از مشروطیت لقب «عمیدالحكما» داشت و به شغل پدر (طبابت) مشغول بود. در اولین دوره مجلس از طرف مردم سمنان انتخاب شد. پس از فتح تهران به واسطه دوستی که با میرزا حسن خان و شوق الدوله داشت، ابتدا به ریاست دیوان محاسبات وزارت مالیه و سپس به معافی وزارت مالیه نایل آمد. در سال ۱۳۳۹، در کابینه اول و سوم قوام‌السلطنه، به وزارت دادگستری و کابینه دوم و چهارم وی، به وزارت تجارت و فواید عامه تعین و معرفی گردید.

مراجع: خارجه: ۱۹؛ بامداد: ۱.

۱. همان‌گونه که در مقدمه آمده به جهت رعایت اختیاط، از ثبت عنوانین شغلی مانند: دریابیگی، بیگریگی و ... به جای لقب خودداری شده است.

مظفرالدین میرزا ولیعهد آغاز کرد و در سال ۱۳۰۱ در تبریز، نایب اسطبل ولیعهد بود. در سال ۱۳۰۳ میرآخور ولیعهد و در ۱۳۰۶ با حفظ سمت، حکومت قراچه‌باغ (ارسباران) نیز به وی واگذار شد. در سال ۱۳۰۹ علاوه بر سمت میرآخوری، حاکم اردبیل، مشکین، قراچه‌باغ و متصدی خالصجات آذربایجان گشت. یک سال بعد به لقب «عینالدوله» ملقب و در ۱۳۱۹ به حکومت تهران منصوب گردید. در ۱۳۲۱ وزیر داخله، سپس وزیر اعظم شد و یک سال بعد به صدارت نایل آمد. مدتی بعد ملقب به «اتابک اعظم» گردید. در سال ۱۳۲۴ به دلیل نارضایتی شدید مردم از وی، از صدارت معزول شد. بعد از به توب بستن مجلس، از طرف محمدعلی‌شاه مأمور حکومت آذربایجان و سرکوبی مشروطه خواهان آن خطه گشت. هنگام فتح تهران (۱۳۲۷) به مجلس پناه آورد و مورد عفو قرار گرفت. پس از مدتی بیکاری، در سال ۱۳۳۱ در کابینه محمدعلی‌خان علاءالسلطنه، وزارت کشور و سپس در سال ۱۳۳۳ وزارت جنگ و رئیس‌الوزرایی را بر عهده داشت. در ۱۳۳۶ مجدداً مأمور تشکیل کابینه شد. از این سال تا پایان عمر، عینالدوله دیگر به کاری اشتغال نداشت.

سایر القاب: اتابک اعظم.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۹۳-۹؛ مستوفی: ۲؛ ۵۴؛ عضدی: ۲۲۳.

عینالسلطان: محمد حسن، فرزند مغورو میرزا موثق‌الدوله. وی برای مدتی از جانب پدرش، خوانسار و مظفرالدین شاه بود. در ۱۳۱۴ حاکم کاشان و ملقب به «عینالسلطان» شد و دو سال بعد با اقدس‌السلطنه، دختر مظفرالدین شاه، ازدواج کرد. اما چند سال پیشتر طول نکشید که به متارکه انجامید و اقدس‌السلطنه با مهین مزینانی

فاسن خان قاجار قویونلو (د: ۱۲۸۸).
سایر القاب: مجده‌الدوله.
مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۶۷-۹.

عمیدالملک: میر محمد حسین خان. در اوایل سلطنت احمدشاه، مدتی در وزارت خارجه به کار اشتغال داشت. سپس در سال ۱۳۲۹ وارد تشکیلات وزارت مالیه شد.

مراجع: مستوفی: ۲؛ ۳۱.
عمیدالملک: ناصر قلی‌خان، فرزند امیر اسلام‌خان مجده‌الدوله قاجار، خالوی ناصرالدین‌شاه (د: ۱۳۳۰).

وی چهار بار (در سالهای ۱۲۸۵، ۱۲۹۵، ۱۳۰۱ و ۱۳۱۰) حکومت زنجان - خمسه - را بر عهده داشت. در سال ۱۳۰۴ علیرضا عضدالملک، پسردایی ناصرالدین‌شاه، به وزارت عدله منصوب شد و پسردایی دیگر شاه، ناصر قلی‌خان عینالملک، معاون او بود. پس از بازگشت از سفر مکه به « حاجی امجدالدوله » معروف شد. در سال ۱۲۹۵ به لقب پدر خویش، « عینالملک »، ملقب گردید و در ۱۳۱۳ به لقب « امجدالدوله » مفتخر گشت.

سایر القاب: امجدالدوله.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۶۹ و ۵؛ ۳۱۱؛ ۳۱۶؛ المأثر: ۳۱۶.

عمید نظام: میرزا عبدالحسین خان (ت: ۱۳۰۳). نامبرده در سال ۱۳۲۳ به استخدام وزارت خارجه و عضویت اداره تذكرة آذربایجان درآمد و در ۱۳۳۲ به ریاست دفتر کارگزاری تبریز منصوب شد.

مراجع: خارجه: ۱۷۹.

عونالملک: میرزا عبدالله‌خان (د: ۱۳۱۲).

مراجع: سید: ۵.

عینالدوله: سلطان عبدالمجید میرزا، فرزند سلطان احمد میرزا عضدالدوله پسر فتحعلی‌شاه (د: ۱۳۰۶ خ) ابتدا فعالیت خود را در دستگاه

سایر القاب: عمیدالسلطنه.
عمیدالدوله: کیومرث میرزا، فرزند قهرمان میرزا پسر عباس میرزا نایب اول سفارت ایران در برلن

در سال ۱۲۷۵ برای حکومت کرمان تعین شد و به همراه پیشکار خود، محمد اسماعیل‌خان وکیل‌الملک، به آنجا روانه گشت و دو سال حکومت کرد. نامبرده در سال ۱۲۷۷ ملقب به «عمیدالدوله» گردید. پس از مرگ وی این لقب به پسرش، تاج‌الدین میرزا رسید.

مراجع: حقوق: ۲۵۸؛ سید: ۱؛ بامداد: ۳؛ المأثر: ۳۱۶.

عمیدالسلطنه: میرزا سید ابراهیم خان، فرزند میر سید رضی سمنانی (ت: ۱۲۹۲).

سایر القاب: عمیدالحكماء.

مراجع: خارجه: ۱۲۷؛ بامداد: ۱؛ ۱۹؛ رجال: ۸۰ و ۸۱ و ۱۴۱-۲.
عمیدالسلطنه: نصرالله‌خان طالشی گیلانی، فرزند فرج‌الله‌خان (د: ۱۳۳۲).

سایر القاب: سردار امجد.

مراجع: رجال: ۷۹؛ بامداد: ۴؛ ۳۸۲-۲.

عمیدالملک: احمدخان نوابی، فرزند جعفر قلی‌خان. در سال ۱۲۶۴ با به سلطنت رسیدن ناصرالدین شاه، شورش در شیراز رخ داد که با اعزام احمد خان نوابی (نایب‌ایشیک آقاسی- باشی) به شیراز، غائله ختم شد و کارها سامان یافت. وی مورد توجه امیرکبیر واقع شد و به سمت ژنرال قونسول ایران در تفلیس تعین گردید و تا سال ۱۲۶۸ بر این سمت باقی بود. در ۱۲۶۹ به حکومت تبریز و پس از مدتی به حکومت بوشهر منصوب گشت و تا سال ۱۲۷۳ حاکم بوشهر و بنادر خلیج فارس بود. در ۱۲۷۹ مجدداً حاکم بوشهر شد. به گفته بامداد، احمدخان نوابی در سال ۱۲۷۳ به لقب « دریابیگی ۱ » ملقب گردید.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۰۵.

عمیدالملک: امیر اسلام‌خان (ارسان)، فرزند امیر-

مهینالملک ازدواج نمود.

مراجع: بامداد ۵؛ ۲۲۹

عینالملک: انوشروان خان (شیرخان)، فرزند سلیمان خان معروف به خان خانان (د: ۱۲۸۵).

وی از سال ۱۲۷۲ به مدت ده سال در دستگاه

ناصرالدین شاه، خوانسalar (ناظر آشپزخانه)

بود. در ۱۲۷۹ با حفظ سمت به حکومت

مازندران و استرآباد منصوب شد ولی به جای

خود برادرش، محمدعلی خان، را به حکومت آن

دیار فرستاد. در سال ۱۲۸۰ علاوه بر تمامی

سمت‌های گذشته، به منصب ایلخانی گردی

تعیین شد و دو سال بعد، فرماندهی قشون

مازندران، گرگان و گیلان ضمیمه مشاغل او

گشت. سپس مدتی در قزوین، خوزستان و

محلات نیز حکومت کرد. در سال ۱۲۸۵ ریاست

توپخانه به مشاغل متعدد وی اضافه گشت.

نامبرده در ۱۲۷۰ ملقب به «عینالملک» و در

۱۲۸۳ ملقب به «اعتضادالدوله» گردید. وی

پسردایی ناصرالدین شاه و سومین شوهر

عزتالدوله (همسر سابق میرزا تقی خان

امیرکبیر)، خواهر ناصرالدین شاه است و همین

امر اسباب ترقی او را فراهم آورد.

سایر القاب: اعتمادالدوله.

مراجع: بامداد ۲؛ ۱۵۶-۹؛ المأثر: ۳۰۷

عینالملک: علی تقی میرزا، فرزند محمد تقی میرزا

رکنالدوله، پسر محمدشاه قاجار.

سال ۱۳۲۱-۲۲ والی خراسان بود. سپس به مدت

یک سال در کرمان حکومت کرد و در سال ۱۳۳۰

حاکم خراسان شد. در ۱۳۰۹ ملقب به

«عینالملک» و پس از درگذشت پدرش (۱۳۱۸)

ملقب به «رکنالدوله» گردید.

سایر القاب: رکنالدوله.

مراجع: بامداد ۲؛ ۴۹۸-۹؛ سدید: ۲۰۶

عینالملک: موسی خان قاجار (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۶

عینالملک: میرزا حبیب‌الله‌خان (ت: ۱۲۹۴).

در ۱۳۰۶ به استخدام دولت درآمد و به معاونت

حکومت لاهیجان مأمور گشت. در سال ۱۳۲۶

به نیابت وکالت سیاسی مصر، در ۱۳۲۸ به

عضویت دارالترجمه و در ۱۳۳۲ به قونسولگری

ازمیر منصوب شد.

مراجع: خارجه: ۱۵۲

عینالممالک: میرزا محمود‌خان، فرزند میرزا

(محمد) حسین وزیر دفتر (۱۳۱۷ خ-۱۲۳۳ خ).

سایر القاب: اعتضاد لشکر.

مراجع: مستوفی: ۲؛ ۴۳۳؛ بامداد ۵؛ ۲۸۰ و ۲۲۶

غضنفرالسلطنه: محمدخان برازجانی، متخلص به

غضنفر (د: ۱۳۰۸ خ).

وی از خوانین دشتستان بود که به هنگام تصرف

بوشهر (۱۳۳۳)، همراه با تنگستانیها به مقابله با

انگلیسیها پرداخت. مدتی ضابط و کخدای

برازجان بود اما مدتی نگذشت که علم طغیان

برافراشت و در نبرد با نیروهای دولتی کشته شد.

مراجع: بامداد ۶؛ ۱۹۴-۵

فتحالسلطان: غلام‌رضا خان والی پشتکوه، فرزند

فتحالسلطان: عضدی: ۱۳۰ و ۲۶۸

فتحالسلطان: حسین قلی خان ابوقداره.

سایر القاب: صارم‌السلطنه*: سردار اشرف.

مراجع: بامداد ۵؛ ۱۶۹-۷۰

فتحالسلطان: نظرعلی خان.

سایر القاب: سردار اکرم.

مراجع: بامداد ۶؛ ۲۸۳-۵

فتحالسلطنه: حسنعلی میرزا، فرزند سلطان حسین

میرزا نیرالدوله.

وی لقب مذکور را در سال ۱۳۱۰ دریافت نمود.

ف

که جزو تیول وی بود— منصب گردید. در سال ۱۳۲۰ نیرالدوله حاکم خراسان شد و پسر خود، فتحالسلطنه، را رئیس قشون و نایب‌الایاله نمود و داماد خویش، خازن‌الملک، را حاکم نیشابور کرد. در سال ۱۳۲۴ فتحالسلطنه از سوی پدر خود، مجدداً به حکومت نیشابور منصب گشت.

مراجع: بامداد ۵؛ ۷۲-۳

فتحالملک: محمد حسن خان، فرزند میرزا عبدالله خان.

وی از اعیان فارس بود و در سال ۱۳۱۴ ریاست سواران فارس را بر عهده داشت.

مراجع: المأثر: ۳۱۶؛ سدید: ۵۰

فخرالاطبا: میرزا عبدالوهاب (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۶

فخرالاطبا: میرزا علی، فرزند میرزا محمد کنى فخرالاطبا.

نامبرده طبیب مظفرالدین میرزا، وليعهد ناصرالدین شاه بود. لقب فوق پس از مرگ پدرش، به وی رسیده است.

مراجع: بامداد ۳؛ ۲۸۳

فخرالاطبا: میرزا فتاح، فرزند میرزا محمد کنى فخرالاطبا.

وی طبیب مظفرالدین میرزا، وليعهد ناصرالدین-

شاه بود.

مراجع: بامداد ۳؛ ۲۸۳

فخرالدوله: میرزا علی‌اکبرخان (ت: ۱۲۸۸). سال ۱۳۰۳ درحالی‌که غلام‌بچه حرم خانه ناصرالدین شاه بود، به استخدام دولت درآمد و در ۱۳۱۳ در دفتر استیفای گرگان و گلپایگان مشغول شد. در سال ۱۳۱۸ به وزارت خارجه منتقل و عضو اداره تذکره شد و در ۱۳۲۸ به ریاست اجرای محاکمات نایبل آمد. در ۱۳۳۲ کارگزار قزوین شد.

مراجع: خارجه: ۱۸۶

فضل: محمد گروسی (۱۲۵۲-۱۱۹۸).

«اسمش محمد بوده و لقبش فاضل و تخلصش راوی، از طایفه بایندری. که کتابی مشتمل بر اشعار شعرای عصر فتحعلی‌شاه تألیف کرده به نام انجمان خاقان».

مراجع: عضدی: ۱۳۰ و ۲۶۸

فتحالسلطان: غلام‌رضا خان والی پشتکوه، فرزند

فتحالسلطان: نظرعلی خان.

سایر القاب: سردار اکرم.

فتحالسلطنه: حسنعلی میرزا، فرزند سلطان حسین

میرزا نیرالدوله.

وی لقب مذکور را در سال ۱۳۱۰ دریافت نمود.

در ۱۳۱۳ از جانب پدرش به حکومت نیشابور —

- فخرالاطبا:** میرزا محمد کنی (۱۲۹۸-۱۲۳۲). وی به «میرزا محمد حکیم باشی» معروف بود و از اطبای مظفرالدین میرزا و بیعهد - در زمان حکومتش در تبریز - به شمار می‌آمد.
- مراجع: بامداد ۳: ۲۸۲-۳؛ بامداد ۷، ۳: ۳۹۵-۶؛ عضدی: ۱۴۴؛ سمت «ندیم خاصگی» فتحعلی‌شاه اکتفا کرد.
- فخرالدوله:** اشرف (اشرف‌الملوک)، فرزند مظفرالدین شاه (۱۲۳۴ خ- ۱۲۶۱ خ).
- مراجع: عضدی: ۲۱؛ بامداد ۶: ۶۹؛ میرزا فخرالدوله: ما رخسار خانم، دختر فتحعلی‌شاه از سبنل خانم.
- مراجع: بامداد ۳: ۱۹۹؛ میرزا فخرالدوله: تومان آغا، دختر ناصرالدین‌شاه (د: ۱۳۱۰).
- وی هفتمنی دختر ناصرالدین‌شاه و همسر مهدی قلی خان مجلالدوله بود. تومان آغا زنی ادبی، شاعر و خوش خط بود و ناصرالدین‌شاه به او بسیار علاقمند بود آنچنانکه ماهی بیست شب او را در اندرونی، نزد خود نگاه می‌داشت. فخرالدوله در سن سی و سه سالگی به مرض سل درگذشت.
- مراجع: بامداد ۴: ۱۷۹-۸۰؛ فخرالدوله: حاجی محمد حسین خان مروی عزالدین لو، فرزند بیرامعلی خان حاکم مرو (د: ۱۲۳۴).
- وی معروف به «خان مروی» از بزرگان طایفه قاجار و از تیره عزالدین لو - از جمله طوابیف آشاقه‌باش - بود. پدر فخرالدوله از جانب دولت ایران در مرو حکومت موروشی داشت تا اینکه از حاکم بخارا بیک‌جان اوزیک، شکست خورد و به قتل رسید. به این ترتیب پسرش، محمد حسین - خان، حاکم مرو شد. بیک‌جان مجدد از خان فخرالملوک (۱۲۴۲ خ- ۱۲۷۲ خ).
- وی در سال ۱۲۹۱ خورشیدی با عبدالله مستوفی ازدواج کرد. در نخستین سالهای تأسیس جمعیت شیر و خورشید ایران، با این جمعیت همکاری نمود و بارها به نمایندگی از طرف جمیعت به کشورهای اروپایی و آمریکایی مسافت کرد و از مؤسسات صلیب‌سرخ عزیز می‌داشت تا آنجا که شخصاً به دیدنش رفت

- على خان نصرت‌الملک قراگوزلو بود.
- مراجع: عضدی: ۳۰-۱ و ۲۰۵.
- فخرصت‌الدوله:** میرزا محمد نصیر حسینی شیرازی، فرزند جعفر (۱۳۳۹- ۱۲۷۱ خ).
- «میرزا محمد نصیر حسینی شیرازی ملقب به میرزا آقا و فخرصت‌الدوله و متخلص به «فخرصت» در سن ۱۲۷۱ هجری قمری در شهر شیراز متولد شد و در سال ۱۳۳۹ قمری در سن ۶۸ سالگی در شیراز درگذشت و در حافظه به خاک سپرده شد.
- علاوه‌بر علوم متداول از قبیل صرف و نحو و بدیع و معانی و بیان و منطق و حکمت، از نقاشی نیز اطلاع داشته است. وی مؤلف کتاب «آثار عجم» است.
- سایر القاب: میرزا آقا.
- مراجع: بامداد ۱۵.
- فرمانفرما:** حسینعلی میرزا، فرزند فتحعلی‌شاه (۱۲۰۳- ۱۲۵۱).
- وی پنجمین فرزند فتحعلی‌شاه است که در سن یازده سالگی (۱۲۱۴) به پیشکاری چراغعلی‌خان قور یساول باشی (رئیس تفنگداران خاصه)، به حکومت فارس منصب شد و مدت ۳۶ سال متولی، بالقدار کامل بر فارس حکومت کرد. در سال ۱۲۵۱ به مدت سه ماه با نام «حسینعلی‌شاه» در شیراز پادشاه بود. سپس دستگیر و زندان شد. نامبرده دارای ۲۶ فرزند (نوزده پسر و هفت دختر) بود.
- مراجع: صدر: ۴۳۱؛ بامداد ۱: ۴۲-۴۳؛ عضدی: ۴۷ و ۲۰-۲۱؛ میرزا: ۲۹؛ خاتمی: ۲۱.
- فرمانفرما:** سلطان عبدالحمید میرزا، فرزند فیروز میرزا نصرت‌الدوله (د: ۱۳۰۹).
- سایر القاب: ناصرالدوله.
- مراجع: بامداد ۲: ۹۱-۲؛ میرزا: ۲؛ متوسطی: ۱۱؛ المأثر: ۳۱۶.
- فرمانفرما:** عبدالحسین میرزا، فرزند فیروز نصرت‌الدوله فرمانفرما

- کشورهای ترکیه، ایتالیا، آلمان، سویس، فرانسه و انگلستان به دریافت نشان مخصوص نایل آمد.
- مراجع: متوسطی: ۲؛ ۴۲۵.
- فخرالملک:** حاج ابوالحسن خان اردلان، فرزند قلی خان ابتدا از غلام‌بچگان ناصرالدین‌شاه بود. سپس جزو پیشخدمتان وی شد و در سال ۱۳۰۶ همراه با شاه به اروپا رفت. در بازگشت (۱۳۰۷) ملقب به «فخرالملک» گردید. در سال ۱۳۱۲ رئیس فوج عرب و عجم بسطام شد. دو سال بعد حاکم همدان و در ۱۳۱۶ حاکم عراق (اراک) گردید. در سال ۱۳۱۹ همراه با منصب امیر‌томانی، ریاست ایل و سواره نظام خمسه نیز به وی واگذار گشت. در سال ۱۳۲۱ وزیر تجارت شد.
- مراجع: بامداد ۱: ۴۲۱-۲؛ متوسطی: ۴۲۱.
- فخرالملک:** عبدالحسین خان، فرزند محمد حسن خان سردار قاجار.
- سایر القاب: ناصرالسلطنه.
- مراجع: متوسطی: ۱: ۲۵۸ و ۳: ۲۹۴؛ بامداد ۲: ۴۲۴-۷.
- المأثر: ۳۱۶.
- فخرالملوک:** بیگم جان خانم، دختر ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۳-۱۳۱۱).
- وی دختر بزرگ ناصرالدین‌شاه بود. در ۱۲۷۹ با محمد مهدی خان اعتضاد‌الدوله، پسر بزرگ میرزا محمد خان سپهسالار، ازدواج کرد. نامبرده طبع شعر داشت و «فخری» تخلص می‌نمود. لقب فوق را در سال ۱۲۷۹ دریافت کرد.
- مراجع: بامداد ۶: ۱۷۶-۷.
- فخیم‌الملک:** میرزا مهدی خان (د: ۱۳۴۴).
- در سال ۱۳۲۸ کارگزار قوچان و در ۱۳۳۲ کارگزار طوالش بود.
- مراجع: خارجه: ۲۱۴-۱۵.
- فرشته:** زبیده خانم، دختر فتحعلی‌شاه قاجار.
- وی بیست و هفتمنی دختر فتحعلی‌شاه و همسر

- در سال ۱۳۲۵ با سمت مترجمی جنرال قونسولگری تفلیس به خدمت وزارت خارجه درآمد. در سال ۱۳۳۰ ابتدا به کارگزاری اردبیل و سپس به کارپردازی کربلا منصوب شد و در همین سال ملقب به لقب مزبور گردید. در سال ۱۳۳۲ قونسول کرکوک و موصل شد.
- مراجع: خارجه: ۱۴۱؛ فریدالسلطنه: غفارخان (ت: ۱۲۹۲).
- در سال ۱۳۱۰ به خدمت وزارت خارجه درآمد و نایب قونسول عشق‌آباد شد. دیگر سمت‌ها و مناصب وی عبارتند از: نایابت دوم جنرال قونسولگری تفلیس ۱۳۱۴ – معاونت اداره تذكرة قفقاز ۱۳۱۹ – کفالت قونسولگری حاج طرخان ۱۳۲۲ – معاونت اداره تذکره ۱۳۲۳ – قونسولگری باطوم ۱۳۲۵ – قونسولگری قفقاز ۱۳۳۰.
- مراجع: خارجه: ۱۹۱؛ فریدالملک: میرزا محمدعلی خان قراگزلو همدانی، فرزند محمدخان (۱۲۳۴-۱۲۶۳).
- در سال ۱۲۹۲ در دستگاه الله قلی میرزا (الله قلی خان ایلخانی)، حاکم همدان، با سمت منشی باشی (رئیس دفتر حکومتی) به خدمت پرداخت. در ۱۲۹۹ منشی سفارت ایران در لندن بود و در سال ۱۳۰۴ به نایابت همین سفارت خانه منصوب شد. از ۱۳۲۱ به مدت سه سال امور کارگزاری و ریاست تذکره ایالت کرمانشاه را بر عهده داشت. سال ۱۳۲۷ مجدداً برای سه سال به کرمانشاه و سپس به همدان رفت و دو سال نیز کارگزار همدان بود. نامبرده از خاندان قراگزلوست و اخلاق‌نش نام خانوادگی «فرید» را برگزیدند.
- مراجع: بامداد: ۴۶۰-۲؛ فضیح‌الملک: حاج محمد تقی شیرازی، فرزند عباس فریدالسلطنه (ت: ۱۲۹۹).
- مراجع: مستوفی: ۱؛ فریدون میرزا اسماعیل خان (ت: ۱۲۹۹).
- وی در سن ۷ سالگی به واسطه بیماری آبله از هر

- مراجع: مستوفی: ۳؛ ۱۸۵؛ خارجه: ۲۱۱؛ فهیم‌الملک: میرزا خلیل خان فهیمی (ت: ۱۲۹۳).
- در سال ۱۳۱۷ به خدمت وزارت خارجه درآمد. در ۱۳۲۴ مدیر دارالترجمه و سه سال بعد نایب‌الحكومة قزوین شد. در همین سال به وکالت مجلس شورای ملی برگزیده گشت. در سال‌های ۱۳۳۰ و ۱۳۳۱ به ترتیب به مدیریت کل وزارت خارجه و معاونت وزارت مالیه نایل آمد.
- مراجع: مستوفی: ۲؛ ۱۶۴؛ خارجه: ۱۶۴؛ فیلسوف‌الدوله: میرزا کاظم رشتی (۱۲۲۳-۱۲۸۳ خ).
- وی از اطبای معروف دوره محمدشاه و حکیم‌باشی ناصرالدین شاه بود. «بامداد» در مورد القاب او می‌نویسد: «در سال ۱۲۸۹ قمری پس از درگذشت حاجی آقا بابا ملک الاطبا رشتی، حکیم‌باشی و طبیب خاصه ناصرالدین شاه، ملقب به لقب همشهری خود «ملک الاطبا» شد. با اینکه لقب داشته، یکی دو بار لقب خود را تغییر داده با وجود این باز هم از ناصرالدین شاه درخواست می‌کند که او را به لقب «فیلسوف زمان» مفتخر کند. ناصرالدین شاه هم با درخواست موافقت می‌کند.»
- سایر القاب: ملک‌الاطبا؛ فیلسوف زمان.
- مراجع: بامداد: ۳؛ ۱۴۰-۱۴۱؛ المأثر: ۲۱۶؛ فیلسوف‌الدوله: میرزا لقمان، فرزند میرزا کاظم رشتی ملک‌الاطبا فیلسوف‌الدوله.
- سایر القاب: لقمان‌الملک.
- مراجع: بامداد: ۵؛ ۱۸۱؛ فیلسوف زمان: میرزا کاظم رشتی (۱۲۲۳-۱۲۸۳ خ).
- سایر القاب: ملک‌الاطبا؛ فیلسوف‌الدوله.*
- مراجع: بامداد: ۳؛ ۴۰-۱۳۸ و ۵؛ ۱۸۱؛ فیلسوف‌الدوله: میرزا کاظم رشتی
- دو چشم نایینا شد. فضیح‌الملک «شوریده» تخلص می‌کرد. دیوان شعر وی به طبع رسیده است.
- سایر القاب: مجده‌الشعراء.
- مراجع: بامداد: ۳؛ ۳۲۷-۸؛ سدید: ۶۶؛ فطن‌الملک: حاجی میرزا شمس‌الدین خان جلالی، فرزند حاجی میرزا علی اکبرخان آشتیانی.
- در حدود سال ۱۳۲۰ – هنگامی که فتح‌الله‌خان سعید‌السلطنه تبریزی، پسر نظام‌العلماء، پیشکار حکومتی تهران بود. فطن‌الملک با سمت منشی‌گری در ادارات دولت استخدام شد و پس از آنکه فتح‌الله‌خان نایابت حکومت کرمان را بر عهده گرفت، با وی به آن ایالت رفت. در دوره دوم مشروطیت در اداره وزارت جنگ به کار پرداخت و از آن جهت که از جوانی جزو آزادیخواهان بود، زمانی که نصرت‌الله‌خان سيف‌الملک امیر اعظم معاون وزارت جنگ شد، فطن‌الملک استعفا داد و از وزارت جنگ خارج شد. سپس به مدت هفده ماه به اسلامبول و هندوستان مسافت کرد و پس از بازگشت به کلی از خدمات دولتی کناره‌گیری نمود. در ۱۳۳۴ با وکلا و ملتون مهاجرت کرد. بعد به اسلامبول رفت و تا ۱۳۳۶ در آنجا ماند، سپس به ایران بازگشت.
- مراجع: بامداد: ۵؛ ۱۲۰؛ رجال: ۸۲ و ۴۰-۴۹؛ فهیم‌الدوله: مصطفی قلی خان هدایت (ت: ۱۲۸۷).
- وی تحصیل کرده تهران و پاریس است. در سال ۱۳۲۰ به آتشگی سفارت پاریس و در ۱۳۲۴ به وکالت مجلس شورای ملی نایل شد. سپس در سال ۱۳۳۲ ریاست کابینه وزارت داخله را بر عهده گرفت و در ۱۲۹۹ خورشیدی در کابینه سپه‌دار اعظم، فتح‌الله اکبر، کفیل وزارت خارجه شد.

زحمتکش و پرتلانش عصر قاجاری است و میرزا تقی خان امیرکبیر از دست پروردگاهی اوست. قائم مقام در ایجاد سپاه منظم به سبک اروپایی، خدمات بسیاری به قشون ایران نمود و در جنگهای ایران و روس متتحمل زحمات و رنجهای فراوان شد.

مراجع: حقایق: ۱۱، صدر: ۵۹؛ بامداد: ۲: ۵۱۲-۱۳.

قائم مقام الملک: حاج آفارضا رفیع، فرزند محمد مهدی گیلانی بحرالعلوم شریعتمدار (۱۳۴۲ خ-۱۲۶۵ خ/۱۳۰۴).

وی معروف به حاج میرزا محمد رضا شریعتزاده گیلانی و تا دوره سلطنت رضا شاه پهلوی، معمم بود.

در سال ۱۳۴۴ ه.ق. (۱۹۱۶ م) از جانب امپراتوری روسیه تزاری به سمت آتابشه (وابسته) افتخاری سفارت روس در تهران انتخاب و رسماً به دولت ایران معرفی گردید و تا انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ در سمت مذبور برقرار بود. سپس در اوآخر پادشاهی احمدشاه قاجار، ملقب به «قائم مقام الملک» گردید. وی چندین دوره نماینده مجلس شورای ملی و سنا بود.

مراجع: بامداد: ۲: ۴۳ و ۵: ۲۶؛ ۱۳۰۹).

قمرالسلطنه: ماه تابان خانم، دختر فتحعلی‌شاه (د: ۱۳۰۹).

وی همسر میرزا حسین خان مشیرالدوله سپهسالار اعظم بوده است.

مراجع: عضدی: ۳۶ و ۲۰۶؛ بامداد: ۱: ۶-۶ و ۶: ۵۰۰، سید: ۱۰۶.

قمرالسلطنه: ملکه خانم، دختر مظفرالدین شاه (ت: ۱۲۹۲).

نایب‌رده همسر غلام‌رضاخان افتخارالملک احتشام‌الدوله، پسر زین‌العابدین خان حسام‌الملک است.

مراجع: بامداد: ۲: ۵۱-۲.

سایر القاب: أمین‌الدوله.

مراجع: بامداد: ۲: ۱۶۸-۷۰؛ صدر: ۲۴۰؛ حقایق: ۱۲۷.

الما Throne: ۳۰۸.

قائم مقام: میرزا عبدالرحیم خان تبریزی، فرزند میرزا محمد، ناظم میزان (۱۳۱۹-۱۲۴۴).

سایر القاب: ساعدالملک.

مراجع: بامداد: ۵: ۱۴۲-۱۴۳؛ خارجه: ۸۵.

قائم مقام: میرزا علی، فرزند میرزا ابوالقاسم قائم مقام صدر اعظم (د: ۱۳۰۳).

پس از اینکه محمدشاه قاجار فرمان قتل میرزا ابوالقاسم قائم مقام را صادر کرد، تمام فرزندان و بستگان او را به فراهان تبعید نمود ولی در زمان صدارت میرزا تقی خان امیرکبیر مورد عفو واقع و آزاد شدند و در سال ۱۲۷۴ در مرآة مستوفیان درآمدند. میرزا علی مدتی مستوفی خاصه و سپس مستوفی خراسان گردید و در ۱۲۹۹ به عضویت دارالشورای دولتی درآمد. وی در سال ۱۳۰۱ ملقب به قائم مقام گشت.

مراجع: بامداد: ۲: ۳۷۰-۱.

قائم مقام: میرزا عیسی فراهانی، فرزند میرزا حسن (د: ۱۲۳۷).

وی در ابتدا منشی حاج ابراهیم خان کلانتر شیارزی اعتمادالدوله بود و در دستگاه آقامحمدخان و فتحعلی‌شاه در مصدر خدمت قرار داشت. در سال ۱۲۱۴ فتحعلی‌شاه پس از آنکه عباس میرزا را به عنوان ولی‌مهد خود انتخاب کرد، میرزا عیسی قائم مقام را به وزارت وی منصوب نمود. «بامداد» می‌نویسد «لقب قائم مقام از زمان فتحعلی‌شاه معمول شد و در ۱۲۱۸ میرزا عیسی، ملقب به قائم مقام صدارت عظمی گردید که مخفف آن، قائم مقام است که به مرور ایام به همین کلمه اکتفا شده است. وی از مردان

۱. خارجه: ۱۳۲۳.

ق

قائم مقام: مهدی خان، فرزند فرخ خان أمین‌الدوله (۱۲۹۶ خ/۱۳۳۶-۱۲۸۲).

سایر القاب: وزیر همایون؛ آجودان مخصوص.*

مراجع: مستوفی: ۱: ۹۰؛ بامداد: ۳: ۸۵ و ۴: ۱۷۲-۵.

قائم مقام: میرزا ابوالحسن خان، فرزند میرزا ابوالقاسم

قائم مقام فراهانی (د: ۱۳۰۴).

پس از آنکه فرزندان میرزا ابوالقاسم قائم مقام مورد عفو ناصرالدین‌شاه قرار گرفتند، نایب‌رده از تبریز به اراک آمد و به کشاورزی مشغول شد. در اوخر عمر به تهران رفت و پس از درگذشت برادرش، میرزا علی قائم مقام، ملقب به قائم مقام (سال ۱۳۰۰) و عضو شورای دولتی شد.

مراجع: بامداد: ۱: ۶۲ و ۵: ۱۱؛ المأثر: ۳۱۶.

قائم مقام: میرزا صادق (محمد صادق) نوری، فرزند میرزا هدایت‌الله مستوفی (د: ۱۲۸۹).

وی در زمان صدارت میرزا آقاخان نوری، پیشکار مستقل آذربایجان بود و تلاش بسیار سلطنت و ناصرالدین‌شاه را از خیانتهای صدراعظم مطلع سازد. سرانجام کوشش‌های وی نتیجه داد و شاه، صدراعظم خود را در سال ۱۲۷۵ بر کنار نمود و از آن پس شش وزارت‌خانه مستقل در دولت ایجاد کرد که میرزا صادق قائم مقام، وزیر اول و ملقب به امین‌الدوله شد و مسئولیت وزارت داخله به او محوی گشت. در سال ۱۲۸۴ به پیشکاری مظفرالدین میرزا ولی‌عهد، در آذربایجان منصوب گردید.

قام‌الدولیه: میرزا ذبیح‌الله (عهد ناصری).

مراجع: المائتی: ۳۱۶

قام‌الدوله: شکرالله‌خان صدری، فرزند حاج محمد حسین‌خان صدرالدوله اصفهانی.

وی ابتدا در دستگاه مظفرالدین میرزا ولیعهد در آذربایجان بود و در سال ۱۳۱۳ به همراه پادشاه جدید از تبریز به تهران آمد. بعد از فوت مظفرالدین شاه از دربار دوری جست و یکی از چهره‌های مؤثر آزادیخواهان و اعتدالی بوده است. قبل از بستن مجلس (۱۳۲۵) به دستور محمدعلی‌شاه از تهران تبعید شد و به اروپا رفت.

در ۱۳۲۷ پس از فتح تهران، به جرگه آزادیخواهان پیوست و یک سال بعد به وزارت تجارت نایل گردید. پس از مدتی حاکم اصفهان، تهران و در اواخر سال ۱۳۳۴ وزیر فواید عامه شد. همچنین مدتی حاکم لرستان و سپس پیشکار شیخ خزعل، حاکم خوزستان، در تهران بود. وی با مدرس همکاری می‌کرد و با تلاش شیخ خزعل به مجلس دوره پنجم راه یافت و بدین ترتیب رابط میان دربار و مدرس شده بود.

سامیر القاب: معتمد خاقان.
مراجع: بامداد: ۲؛ ۱۵۱.۲؛ ۶۳۷؛ ۳؛ رجال: ۸۵؛ سیدی: ۸۰؛ حقایق: ۶۵ و ۱۸۳؛ مستوفی: ۱؛ ۹۳، المائتی: ۲۷۶-۸

قام‌السلطنه: میرزا عباس‌خان افغانی تفرشی (د: ۱۱۳۱۴).

وی در ابتدا از مشیان میرزا آقاخان نوری بوده و به تدریج ترقی کرده به وزارت خارجه راه یافت و از سال ۱۲۷۲ به سمت منشی اول وزارت خارجه منصوب شد. مدتی بعد، منشی و محروم میرزا یوسف مستوفی‌الممالک گشت. در سال ۱۲۷۵ معاون وزارت خارجه و ملقب به «معاون‌الملک» شد و پس از آن کارگزار آذربایجان گردید. در ۱۲۸۴ امور مالی تهران و توابع

۱. خارجه: ۱۳۱۹

منشی او بود. «بامداد» درباره القاب وی می‌نویسد: «در سال ۱۳۲۴ – که میرزا تقی‌خان مجلدالملک، وزیر داخله، که وزارت رسایل نیز در اداره او بود – دبیر حضور، خواهرزاده خود را به سمت وزیر رسایل (رئیس دفتر وزارت کشور) تعیین نمود و به مناسبت شغلش، لقب او دبیر حضور و بعد ملقب به وزیر حضور شد و در اوایل مشروطیت ملقب به قوام‌السلطنه گردید». نامبرده پس از فتح تهران (۱۳۲۷) معاون وزارت کشور شد و سال ۱۲۹۷-۹۹ خورشیدی، والی خراسان بود. سپس در سال ۱۳۰۰ (به مدت چهار ماه) و در ۱۳۰۱ (به مدت هشت ماه)، رئیس وزاره بود. همچنین در مرداد ۱۳۲۱ خورشیدی و بهمن ۱۳۲۴ خورشیدی، دوبار نخست‌وزیر شد.

در ۲۵ تیرماه ۱۳۳۱ خ، پس از استعفای دکتر محمد مصدق از نخست‌وزیری، قوام‌السلطنه به این سمت منصوب شد، لیکن چهار روز بیشتر طول نکشید که در اثر شورش و اعتراض عمومی مجبور به استعفای گردید و دکتر مصدق مجدداً بنا به درخواست مردم نخست‌وزیر شد.

سامیر القاب: دبیر حضور، وزیر حضور.

مراجع: رجال: ۶ - ۸۵؛ بامداد: ۱: ۹۴-۹؛ مستوفی: ۳: ۲۷۶-۸

قام‌السلطنه: نریمان‌خان، فرزند سلیمان‌خان سهام‌الدوله.

وی پس از مدتی تحصیل و کار در زمینه فنون نظامی، در سال ۱۲۶۸ نایب آجودان‌باشی شد و پس از انتقال به وزارت خارجه، مترجم آن وزارت خانه گردید. در سال ۱۲۷۳ از اعضای هیئتی بود که معاہده پاریس را بین دول ایران و انگلیس منعقد نمودند. از سال ۱۲۷۵ تا ۱۲۹۶ – به استثنای سال ۱۲۹۰ که کارپرداز (کنسول) ایران در مصر بود – سمت مستشاری سفارت ایران در

سامیر القاب: معاون‌الملک.

مراجع: بامداد: ۳؛ ۴۵۵-۷؛ مستوفی: ۱: ۲۳۹

قام‌الدوله: میرزا محمد مستوفی، فرزند میرزا محمد تقی قوام‌الدوله آشتیانی (د: ۱۲۹۰).

وی از رجال با نفوذ و معتبر عصر قاجار به شمار می‌رفت. در سال ۱۲۶۵ به پیشکاری حمزه میرزا حشمت‌الدوله، والی آذربایجان، منصوب و در سال ۱۲۶۸ ملقب به «قام‌الدوله» شد. در سال ۱۲۷۲ به جای میرزا فضل‌الله وزیر نظام، به پیشکاری فریدون میرزا، حاکم خراسان، تعیین گشت و تا ۱۲۷۶ بر این سمت باقی بود. پس از دو سال خانه‌نشینی، در ۱۲۷۸ به وزارت سلطان حسین میرزا جلال‌الدوله، حاکم اصفهان، منصوب شد. در اوخر سال ۱۲۸۰ به پیشکاری ظل‌السلطان، حاکم فارس، تعیین و روane گشت. در ۱۲۸۲ معزول و یک سال بعد برای وزارت گمرکات برگزیده گردید. در سال ۱۲۸۸ به عضویت دارالشورای دولتی درآمد و در همین سال همزمان با صدارت میرزا حسین‌خان مشیر‌الدوله – وزیر محاسبات شد.

مراجع: بامداد: ۳؛ ۲۶۷-۷۲؛ رجال: ۸۵؛ سیدی: ۸۰؛ حقایق: ۶۵ و ۱۸۳؛ مستوفی: ۱: ۹۳، المائتی: ۲۷۶-۸

قام‌السلطنه: میرزا احمدخان، فرزند میرزا ابراهیم معتمدالسلطنه پسر میرزا محمد قوام‌الدوله پسر میرزا محمد تقی قوام‌الدوله

(۱۳۳۳ خ - ۱۲۵۲ خ / ۱۲۹۰ خ).

در ۱۳۱۲ برای مدت کوتاهی، جزو اجزای خلوت و پیشخدمتان ناصرالدین شاه بود. در سال ۱۳۱۴ رئیس دفتر دایی خود، میرزا علی‌خان امین‌الدوله حاکم آذربایجان، شد. یک سال بعد، در زمان صدارت امین‌الدوله، به سمت منشی حضوری وی تعیین گردید. در مدت صدارت سلطان عبدالمحیج میرزا عین‌الدوله (۱۳۲۱-۲۴) با لقب «دبیر حضوری»،

به وی محول گشت و در سال ۱۲۸۸ به عضویت دارالشورای دولتی درآمد. پس از مرگ

میرزا محمد قوام‌الدوله (۱۲۹۰)، ملقب به میرزا عباس‌خان معاون‌الملک شد. در سال ۱۳۰۱ – که مستوفی‌الممالک به صدارت نشست – قوام‌الدوله به نیابت صدارت و وزارت رسایل منصب گشت. نامبرده در ۱۳۰۵ پس از عزل یحیی‌خان مشیر‌الدوله از وزارت خارجه، این سمت را عهده‌دار شد و تا پایان عمر (۱۳۱۴) بر آن باقی بود.

سامیر القاب: معاون‌الملک.

مراجع: خارجه: ۷۰-۷۸؛ مستوفی: ۱: ۹۰ و ۹۱؛ بامداد: ۲: ۲۱۱-۱۵

قام‌الدوله: میرزا محمد تقی آشتیانی، فرزند هاشم‌خان (د: ۱۲۶۲).

در اوایل سلطنت فتحعلی‌شاه، در دستگاه استیفا مشغول به کار شد و به تدریج ترقی کرد. بعد از پیروزی ایران بر عثمانی در جنگ ۱۲۳۷، برای عقد قرارداد صلح به عثمانی مأمور شد و مدتی بعد به لقب «قام‌الدوله» مفتخر گشت. در سال ۱۲۶۲ وزیر فیروز میرزا، حاکم فارس، شد ولی چند ماه بعد استعفا داده، به تهران بازگشت و در همین سال از دنیا رفت.

مراجع: بامداد: ۳: ۲۲۴

قام‌الدوله: میرزا محمدعلی‌خان، فرزند میرزا عباس‌خان تفرشی

عباس‌خان تفرشی قوام‌الدوله.

وی در سال ۱۲۹۹ از مستوفیان درجه اول و چندین سال مستوفی حساب تهران، یزد، صندوقخانه گمرگ، باغات سلطنتی و... بود. در سال ۱۳۰۰ ملقب به لقب سابق پدرش، «معاون‌الملک» شد. در ۱۳۱۴ به دومن لقب خود، قوام‌الدوله، دست یافت. در دوره مشروطیت، در سه کابینه میرزا احمدخان مشیر‌السلطنه (سالهای ۱۳۲۵-۲۶) وزیر دارایی بود.

اسلامبول را بر عهده داشت. از سال ۱۲۹۶ به مدت ۲۵ سال (تا ۱۳۲۱) وزیر مختار ایران در اتریش بود. نریمان‌خان در سال ۱۳۰۹ ملقب به «قام‌السلطنه» گردید.

مراجع: بامداد: ۴؛ ۳۳۴-۵؛ مستوفی: ۳؛
توام‌الملک: حاجی ابراهیم‌خان، فرزند حبیب‌الله-

خان قوام‌الملک پسر محمد رضاخان قوام‌الملک

پسر میرزا علی محمدخان قوام‌الملک پسر میرزا
علی‌اکبر قوام‌الملک پسر حاجی ابراهیم‌خان

اعتماد‌الدوله صدر اعظم. نامبرده پس از کشته شدن پدرش، او نیز لقب

قام‌الملک را دریافت نمود.

سایر القاب: سالارالسلطان، اعتمادالسلطان.

مراجع: بامداد: ۱-۱۱؛ ۳۱۰-۳۱۱؛ سدید: ۴۷؛ مستوفی: ۱؛
قام‌الملک دوم: میرزا علی محمدخان، فرزند حاج

میرزا علی‌اکبر قوام‌الملک (۱۲۴۵-۱۳۰۱).

وی کلانتر فارس بود. در سال ۱۲۸۲ حکومت
دارابجرد و ایل بهارلو را بر عهده داشت و در

همین سال ملقب به قوام‌الملک گردید. عبدالله
مستوفی درباره عنوان «کلانتری» که در خانواده

قام‌الملک موروثی بوده می‌نویسد: «کلانتری از
اجزای حکومتی شهر بود و در حقیقت قائم مقام

حاکم شهر در کارهای بلدی بوده است». و اضافه
می‌کند: «عنوان کلانتری منحصر به فارس و

قوام‌های شیراز بوده زیرا در شهرهای دیگر عنوان
کلانتری دیده نشده است». اعتمادالسلطنه درباره

مرگ نامبرده می‌نویسد: «سی و شش نفر سرید را
که تهمت یاغی‌گری به اهل قریه زده و به این

بهانه در یک شب، در زمان وزارت برادر خود،
جناب میرزا فتحعلی‌خان صاحبدیوان، [این]

سی و ششمین نفر سادات آن قریه را کشت و
خود بعد از سه روز مرد».

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۳۷؛ حقایق: ۳۱۲؛ سدید: ۱۴؛
۴۸۳؛ بامداد: ۲؛ ۴۷

قام‌الملک سوم: محمد رضاخان شیرازی، فرزند
میرزا علی محمدخان قوام‌الملک دوم

(۱۲۶۸-۱۳۲۵). در سال ۱۲۸۸ به سمت کلانتری و بیگلریگی
فارس منصوب و پس از درگذشت پدرش ملقب

وی از فرنگ‌رفته‌های عهد ناصرالدین‌شاه بود که تحصیلات خود را در رشته گیاه‌شناسی و کشاورزی—به ویژه باگانی—به اتمام رساند. ولی چون کاری مناسب با رشته تحصیلی اش به او محول نشد، ناگزیر به‌واسطه تلاش‌های پدرش، در وزارت خارجه مشغول به کار شد.

سایر القاب: محقق‌الدوله.

مراجع: مستوفی: ۶۶

قام حضور: میرزا عبدالله‌خان و شوق.
در سال ۱۳۲۸ ابتدا استیفای آذربایجان و سپس کردستان و خمسه به وی و اگزار گردید.

سایر القاب: معتمدالسلطنه.

مراجع: مستوفی: ۲۲۳

قام دیوان: حبیب‌الله‌خان، فرزند عبدالرحیم‌خان
(عهد مظفری).

مراجع: سدید: ۴۴

قام لشکر: لطفعلی‌خان، فرزند میرزا علی-
محمدخان (ت: ۱۲۷۷).

مراجع: سدید: ۵۱

به «قام‌الملک» شد. وی برخوردهایی با محمد تقی میرزا رکن‌الدوله، برادر ناصرالدین‌شاه و حاکم فارس، داشت که منجر به فلک شدن رکن‌الدوله گشت. اعتمادالسلطنه در ساره قوام‌الملک سوم می‌نویسد: «در سال ۱۳۰۹ حاکم ایلات شیراز و بلوکات و مباشر امور شهر بود. در چند سال قبل، هشتاد نفر را کشت و مغضوب دولت شده، حضرت والا شاهزاده مسعود میرزا—که حکومت اصفهان و فارس را داشت—او را صد هزار تoman جریمه کرد ولی باز هم بعد از آن در ایالت فارس مشغول خدمات شد».

سدیدالسلطنه می‌نویسد: «از ۱۳۱۲ تا ۱۳۱۳ حکومت بوشهر و بنادر را بر عهده داشت.» وی در ماه صفر سال ۱۳۲۵ در سن ۵۷ سالگی در خانه شخصی خود به ضرب گلوله نعمت‌الله، نوکر معتمد دیوان، کشته شد.

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۳۸؛ المأثر: ۳۱۶؛ سدید: ۱۰ و ۴۲۳

صدر: ۴۲-۳؛ بامداد: ۳-۴۰۱

قام‌الوزاره: میرزا عبدالله‌خان، فرزند امین دربار.

زمانی که پدرش ملقب به قوام‌الملک شد (سال ۱۳۰۱)، مناصب خود از قبیل کلانتری و بیگلریگی گری فارس را به پسرش، حبیب‌الله‌خان، واگذار نمود. نامبرده در همین سال ملقب به سالارالسلطنه گردید. در سال ۱۳۲۵ پس از کشته شدن پدرش، او نیز لقب

قام‌الملک را دریافت نمود.

سایر القاب: سالارالسلطنه، اعتمادالسلطنه.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۱-۱۲؛ سدید: ۴۷؛ مستوفی: ۱؛

قام‌الملک دوم: میرزا علی محمدخان، فرزند حاج

میرزا علی‌اکبر قوام‌الملک (۱۲۴۵-۱۳۰۱).

وی کلانتر فارس بود. در سال ۱۲۸۲ حکومت
دارابجرد و ایل بهارلو را بر عهده داشت و در

همین سال ملقب به قوام‌الملک گردید. عبدالله
مستوفی درباره عنوان «کلانتری» که در خانواده

قام‌الملک موروثی بوده می‌نویسد: «کلانتری از
اجزای حکومتی شهر بود و در حقیقت قائم مقام

حاکم شهر در کارهای بلدی بوده است». و اضافه
می‌کند: «عنوان کلانتری منحصر به فارس و

قوام‌های شیراز بوده زیرا در شهرهای دیگر عنوان
کلانتری دیده نشده است». اعتمادالسلطنه درباره

مرگ نامبرده می‌نویسد: «سی و شش نفر سرید را
که تهمت یاغی‌گری به اهل قریه زده و به این

بهانه در یک شب، در زمان وزارت برادر خود،
جناب میرزا فتحعلی‌خان صاحبدیوان، [این]

سی و ششمین نفر سادات آن قریه را کشت و
خود بعد از سه روز مرد».

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۳۷؛ حقایق: ۳۱۲؛ سدید: ۱۴؛
۴۸۳؛ بامداد: ۲؛ ۴۷

قام‌الملک سوم: محمد رضاخان شیرازی، فرزند
میرزا علی محمدخان قوام‌الملک دوم

(۱۲۶۸-۱۳۲۵). در سال ۱۲۸۸ به سمت کلانتری و بیگلریگی
فارس منصوب و پس از درگذشت پدرش ملقب

در سال ۱۳۳۶ نیز به ریاست انبار گندم تهران منصوب گشت.

مراجع:
١٣٦ رجال: و ٩٠
كمال سادات: سيد حسين
مراجع: مستوفى ٣: ٢١٢

گرانمایه: حاجی میرزا حسین خان، فرزند میرزا عبدالله.

امبرده ابتدا به خدمت قهرمان میرزا، پسر عباس
میرزا درآمد. سپس مدتی در تبریز، در دستگاه
محمدخان امیر نظام زنگنه مشغول بود. در آغاز
سلطنت ناصرالدین شاه، به ریاست تذکرۀ
سرحدات اردبیل و مشکین مأمور شد ولی پس از
مدتی به تهران احضار گشت و به جمع مشیان
وزارت خارجه پیوست. در سال ۱۲۷۷ به
کارپردازی طرابوزان مأمور و پس از چند سال
خدمت در آنجا، به کارپردازی ارزنة البروم فرستاده

شد. در ۱۲۸۱ بنایه دستور حاجی میرزا حسین خان مشیرالدوله، وزیر مختار ایران در عثمانی، به مأموریت قنسول ژنرالی مصر برگزیده و رسپار گشت. در ۱۲۹۷ هنگام تصدی میرزا حسین خان مشیرالدوله بر وزارت خارجہ، مأموریت قنسول ژنرالی بغداد به گرانمایه محول می‌شود. «متحن الدوله» درباره لقب گرانمایه می‌نویسد: «چون مرحوم حاجی میرزا حسین خان در مکالمات بسیار دقیق بودند و در تلفظ الفاظ مدد می‌گذاشتند، مرحوم حاجی میرزا حسین خان صدر اعظم ایشان را «گرانمایه» خطاب فرمودند و رفته‌رفته کلمه «گرانمایه» منسوب به ایشان گردید و در فرامین، ایشان را بدین لقب خواندند.»

مراجع: خارجه: ۱۰۱
گرجی خانم: گل سیما خانم (عهد فتحعلی شاه).
مراجع: عضدی: ۷۷

ملقب به کمال‌الملک گردید. در دوران سلطنت مظفرالدین شاه، سفری سه‌ساله به اروپا نمود. در این مدت کمال‌الملک به تحقیق در موزه‌های اروپا به خصوص در شهر فلورانس ایتالیا و کار در موزهٔ لوور پاریس پرداخت. مظفرالدین شاه در دومین سفر خود به اروپا (۱۳۲۰-۲۱)، او را در موزهٔ پاریس می‌بیند و از او می‌خواهد که به ایران بازگردد و کمال‌الملک می‌پذیرد. در تاریخ ۱۳۲۸ به همت میرزا ابراهیم خان حکیم‌الملک، مدرسه‌ای به نام «مدرسهٔ صنایع مستظرفه» تأسیس شد که مدیریت آن را به کمال‌الملک واگذار نمودند. در اوخر عمر به خاطر کدورتی که بین او و سید محمد تدین، وزیر فرهنگ وقت، پیش آمده بود، مدرسه را ترک کرد و معتبرضانه به مشهد رفت. آفتاب عمر کمال‌الملک در مرداد ماه ۱۳۱۹ خورشیدی در نیشابور غروب کرد.

مراجع: رجال: ۸۹؛ بامداد: ۳؛ ۷-۲۶۲
کمال الوزاره: میرزا احمدخان، فرزند میرزا
محمدونخان مشاورالملک قمی ۱ (ت: ۱۲۹۸).
 وی تحصیلات خود را در دارالفنون تهران به
 اتمام رساند و به زبان فرانسه تسلط کامل داشت.
 پس از اتمام تحصیل ابتدا در اداره پست به کار
 پرداخت. در زمان «نوز» بلژیکی، کارمند اداره
 گمرک شد و خیلی زود ترقی نمود. چندی بعد
 ریاست گمرک اغلب بنادر بحر خزر را بر عهده
 گرفت. در سال ۱۳۳۰ که «مرناراد» بلژیکی به
 ریاست خزانه ایران منصب گردید، کمال الوزاره
 به خدمت اداره خزانه‌داری درآمد و مدت زیادی
 معاون ریاست مالیات و مفتش اداره وظایف شد

۱. نویسنده «رجال عصر مشروطیت» لقب پدر کمال‌الوزاره را در صفحه ۹۰ «مشاورالملک» نوشت، حال آنکه در صفحه ۳۶ «مشاورالملک» ثبت کرده است.

ک۔ گ

کاتب‌السلطان: میرزا محمد حسین (د: ۱۳۳۷).
وی خطاط بود و در سال ۱۲۹۵ – که وزارت
تجارت نیز به کامران میرزا نایاب‌السلطنه
و اگذار گردید – با عنوان «احکام‌نویس»، کارمند
وزارت خانه مزبور شد و بدین ترتیب رسماً وارد
دیگار کاران شد. با این ناچار شا

مراجع: بامداد ۳: ۴-۲۷۳

کمالالسلطان: میرزا حسین خان (ت: ۱۲۹۶).
وی در سال ۱۳۲۴ به خدمت وزارت خارجه
درآمد. سایر مشاغل وی عبارتند از: عضویت در
اداره تحریرات عثمانی ۱۳۲۵ – منشی اولی
اداره تشریفات ۱۳۲۷ – منشی اول دارالتحریر
وزارت خارجه ۱۳۲۷ – منشی اولی اداره
عثمانی ۱۳۲۷ – منشی اول اداره تحریرات روس
۱۳۲۹ – معاونت دوم اداره انگلیس ۱۳۳۱

مراجع: خارجه: ۱۶۱

كمال الملك: میرزا محمدخان غفاری، فرزند میرزا
بزرگ کاشانی، (ت: ۱۲۶۸).

وی در دارالفنون درس خواند و چون پیشافت
بسیار چشمگیری داشت، مورد توجه
ناصرالدین شاه واقع شد. در سال ۱۲۹۸ به دربار
راه یافت و از این تاریخ جزو پیشخدمتان شاه و
نقاش باشی او گردید و این سمت را تا اواخر
سلطنت مظفرالدین شاه (۱۳۲۴) حفظ نمود. وی
از نقاشان بزرگ عصر خود بود و در سال ۱۳۱۰

۱. عنوان کارمندان دستگاه کامران میرزا چنین بوده است:
کارگزاران و عمله جات مخصوص دربخانه نواب اشرف والا
امیرکبیر نایابسلطنه وزیر نگنگ.

۲. دکتر فووریه از ۱۳۰۶ تا ۱۳۰۹ در ایران بود.

(معینالاطبا) به پسر بزرگش، محمد حسینخان، رسید.

سایر القاب: معینالاطبا.

مراجع: بامداد: ۳ و ۵: ۲۸۲ و ۸: ۱۰۷.

«لقمانالممالک» گردید. وی در دوره ولیعهدی و نیز سلطنت محمدعلیشاه، حکیمباشی و طبیب خاص او بود. وقتی که زینالعابدینخان ملقب به لقمانالممالک شد، لقب سابقش

ل

لسانالدوله: میرزا علی.

وی در زمان ولیعهدی مظفرالدینشاه در تبریز، شغل پیشخدمتی و کتابداری ولیعهد را بر عهده داشت. سپس کتابدارباشی مظفرالدینشاه شد.

مراجع: بامداد: ۶: ۲ و ۲۸۵.

لسانالشعا: میرزا حسینعلی (ت: ۱۲۷۷).
وی از ادبای سمنان بود و «مشتاق» تخلص می‌کرد.

مراجع: سدید: ۱۸۶.

لسانالملک: میرزا محمد تقی، فرزند آخوند ملا محمدعلی کاشانی (۱۲۹۷-۱۲۰۷).

وی در کاشان متولد شد. در جوانی به تهران رفت و به خدمت فتحعلیخان صبا، ملکالشعرای فتحعلیشاه، درآمد. در سال ۱۲۳۸ پس از فوت صبا، به کاشان بازگشت و به معاونت حکمران کاشان، محمود میرزا پسر فتحعلیشاه، برگزیده شد. در زمان محمدشاه، مداح خاص وی و منشی و مستوفی دیوان بود و به حکم دربار، مأمور تألیف کتاب «ناسخالتاریخ» شد. در سال ۱۲۷۲ ملقب به «لسانالملک» گردید و بعد از درگذشت وی پسر بزرگش، میرزا هدایتالله، به لقب پدر ملقب گشت. نامبرده «سپهر» تخلص می‌کرد.

مراجع: صدر: ۵۷؛ بامداد: ۳: ۲۱-۲۱؛ حقایق: ۱۹۰.

۱. صدر: ۱۲۱۶.

لسانالملک: میرزا هدایتالله، فرزند میرزا محمد

تقی لسانالملک سپهر.
وی مستوفی دیوان و فرزند لسانالملک، صاحب ناسخالتاریخ، است که پس از درگذشت پدرش در سال ۱۲۷۲، به لقب لسانالملک ملقب گردید.

مراجع: صدر: ۲۹۴؛ المائر: ۳۱۷.

لقمانالدوله: دکتر محمد حسینخان، فرزند میرزا زینالعابدینخان لقمانالممالک

(۱۳۲۹خ-۱۲۵۸خ).

مراجع: بامداد: ۳: ۲۸۲.

لقمانالملک: میرزا لقمان، فرزند میرزا کاظم رشتی ملکالاطبا فیلسوفالدوله.

نامبرده از سال ۱۲۹۱ جزو اطبای ناصرالدینشاه بود و لقب مزبور را در تاریخ ۱۳۰۳ دریافت نمود. در سال ۱۳۰۸ حکیمباشی کل نظام شد. پس از فوت پدرش (۱۲۲۲) ملقب به «فیلسوفالدوله» گشت.

سایر القاب: فیلسوفالدوله.

مراجع: بامداد: ۵: ۱۸۱؛ المائر: ۳۱۷.

لقمانالممالک: میرزا زینالعابدینخان، فرزند میرزا محمد خضرالاطبا کنی (۱۲۹۷خ/۱۳۳۷-۱۲۷۱).

وی تحصیل کرده ایران و اروپاست. پس از اتمام تحصیلات در رشته پزشکی (سال ۱۳۰۲)، به ایران بازگشت و همچون پدرش به دستگاه مظفرالدین میرزا ولیعهد پیوست. در سال ۱۳۰۲ ملقب به «معینالاطبا» و در سال ۱۳۱۴ ملقب به

سپس به مشهد و اداره گمرک آنچا منتقل گشت. در دومین دوره مجلس شورای ملی (۱۳۲۷) از خراسان انتخاب شد و پس از اینکه مجلس در سال ۱۳۲۹ تعطیل گردید، به اداره خزانه‌داری پیوست و خیلی زود ترقی کرد. بدليل مستله‌ای که در خیازخانه تهران رخ داد و او را به عدم امانتداری مت McBسب نمودند، از اداره خزانه‌داری منفصل گردید. پس از چندی به روزنامه‌نگاری پرداخت و روزنامه «عصر جدید» را تأسیس نمود. از آنجا که متین‌السلطنه از طرفداران جدی سیاستهای انگلستان بود، در سال ۱۳۳۵ توسط یکی از اعضای کمیته مجازات، در اداره روزنامه خود به قتل رسید.

مراجع: بامداد: ۲: ۴۶۰؛ سید: ۴۲۸۰؛ رجال: ۹۱.
مجاهد دیوان، عبدالرسول خان (عهد مظفری).

مراجع: سید: ۸۴ و ۷۳.
مجتهد: حاجی میرزا باقر، فرزند میرزا احمد مجتهد مغانی (۱۲۲۱-۱۲۸۵).
پس از درگذشت پدرش در سال ۱۲۶۵، به وزارت فرهنگ درآمد. سالیان دراز در تهران و بسیاری از شهرهای ایران همچون زنجان، ارومیه، کرمان، تبریز و اصفهان، سمت‌های مهم فرهنگی داشت.

مراجع: بامداد: ۵: ۱۶۵.
متین‌الدوله: احمدخان، فرزند میرزا محمودخان

مجتهدالشعراء: سید حسین (عهد فتحعلی‌شاه).
مراجع: سید: ۱۶۸.
مجتهدالشعراء: میرزا حبیب قائی، فرزند میرزا محمد علی گلشن (۱۲۷۲).
قائی مداح شاهان و بسیاری از رجال و شاهزادگان قاجار در زمان خود، از قبیل حاج میرزا آفاسی، حسنعلی میرزا شجاع‌السلطنه و برادرش حسینعلی میرزا فرمانفرما و نیز در اواخر عمر از ندما و مذاحان اعتضادالسلطنه علی قلی میرزا و مهدعلیا، مادر ناصرالدین‌شاه، و بسیاری

دوره مدرسه علوم سیاسی بود. در سال ۱۳۲۲ با عضویت در اداره تذکره، به خدمت وزارت خارجه درآمد. در ۱۳۲۶ به نیابت اولی قونسولگری باطوم و در ۱۳۳۱ به کارگاری تربیت و خواف منصب گشت. نامبرده در سال ۱۳۳۳ به نهایتگی مجلس شورای ملی انتخاب شد.

مراجع: متوفی: ۲: ۴۷۹؛ خارجه: ۲۱۴.

مترجم السلطنه: ابوالفتح خان نیک جو.
سابقاً از کارمندان اداره گمرک بود. نامبرده پس از تبعید محمدعلی‌شاه به خارج از ایران، در اروپا متترجم وی شد و لقب «مترجم السلطنه» را دریافت نمود. ابوالفتح خان پس از درگذشت محمدعلی‌شاه، به ایران بازگشت.

مراجع: بامداد: ۳: ۴۴۳.
مترجم همایون: علی محمد فرهوشی

پس از تحصیل در تهران و اسلامبول، به خدمت وزارت فرهنگ درآمد. سالیان دراز در تهران و بسیاری از شهرهای ایران همچون زنجان، ارومیه، کرمان، تبریز و اصفهان، سمت‌های مهم فرهنگی داشت.

مراجع: بامداد: ۵: ۱۶۵.

متین‌الدوله: احمدخان، فرزند میرزا محمودخان

اعتضاد لشکر

۱۳۹۱-۱۳۱۴ / ۱۳۵۰ خ-۱۲۷۵ خ.

سایر القاب: اعتضاد لشکر.

مراجع: بامداد: ۶: ۲۲-۳.

متین‌السلطنه: عبدالحمیدخان ثقی، فرزند حاجی میرزا عبدالباقی اعتضادالاطبا

(د): ۱۳۲۵ / ۱۲۹۶ خ.

تحصیلات خود را در تهران و لندن به اتمام رساند و پس از مراجعت به ایران، در اداره گمرکات بوشهر استخدام گردید. در ۱۳۱۸ روزنامه‌ای به نام «طلع» در بوشهر تأسیس کرد.

دوره مدرسه علوم سیاسی بود. در سال ۱۳۲۲ با عضویت در اداره تذکره، به خدمت وزارت خارجه درآمد. در ۱۳۲۶ به نیابت اولی قونسولگری باطوم و در ۱۳۳۱ به کارگاری تربیت و خواف منصب گشت. نامبرده در سال ۱۳۳۳ به نهایتگی مجلس شورای ملی انتخاب شد.

مراجع: متوفی: ۲: ۴۷۹؛ خارجه: ۲۱۴.

م

ماه‌باجی: بدر جهان خانم، دختر فتحعلی‌شاه قاجار.

مراجع: عضدی: ۳۲۲.

مباشرالمالک: سمینو نیکلا (ذوق‌الفارخان)، فرزند بارتلمی سمینو.

اصل و نسب وی ترکیبی از ایتالیایی، فرانسوی و لهستانی بوده است. زمانی که بارتلمی در ایران بود، فرزند خود، نیکلا، را برای تحصیلات نظامی به فرانسه فرستاد. نیکلا پس از فوت پدرش به ایران آمد و در سال ۱۲۷۰ دین اسلام را اختیار کرد. پس از آن به «ذوق‌الفارخان» موسوم به «مباشرالمالک» ملقب گردید. به این ترتیب عنوان فرانسوی خود را ترک گفت و با خانواده قراگوزلو وصلت نمود. نامبرده چندین سال در اداره پست – که از ادارات تابعه مسئولیت میرزا علی خان امین‌الدوله بود – به عنوان سکرتر ژنرال (رئیس دفتر) مشغول به خدمت بود.

مراجع: بامداد: ۲: ۱۲۷-۹.

مبشرالدوله: میرزا کریم خان (ت: ۱۲۸۵)

در تفلیس متولد شد. در سال ۱۳۰۷ به خدمت وزارت خارجه درآمد و با سمت منشی‌گری، در جنرال قونسولگری تفلیس به خدمت پرداخت.

سایر مشاغل و مناصب وی عبارتند از: نیابت و متجمی جنرال قونسولگری تفلیس – ۱۳۰۸ – آناشگی سفارت پطرزبورغ – ۱۳۱۲ – مدیریت کل تذکره و تحریرات فارس و جنرال قونسولگری تفلیس – ۱۳۱۷ – قونسولگری بادکوبه – ۱۳۲۵.

تعاونت حکومت اصفهان – ۱۳۲۷ – نیابت حکومت گیلان – ۱۳۲۸ – کارپردازی ارز روم – ۱۳۳۲.

مراجع: خارجه: ۶: ۱۹۵.

مبصرالملک: شیخ عبدالحسین خان (عهد مظفری).

مراجع: سید: ۱۷۷.

مین‌السلطنه: میرزا سید مهدی خان (ت: ۱۳۰۴)

وی در تهران متولد شد و جزو شاگردان سومین

از شاهزادگان و رجال دربار بوده است. وی لقب فوق را از فتحعلی‌شاه دریافت نمود.
مراجع: بامداد: ۱؛ ۳۰۷-۱۰.

مجلالادیا: میرزا اسماعیل مشهدی (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۸.

مجلالادیا: میرزا حیدرعلی، حاکم تهران (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۸؛ عیسی خان، دایی ناصرالدین‌شاه قاجار.

مجلالاشراف: جلال الدین محمد، فرزند میرزا ابوالقاسم شریفی حسینی شیرازی (۱۲۴۹-۱۳۳۱).

از مشایخ عظام سلسله ذہبیه (از اهل صوف) بود. وی و پدرش متولی آستان سید میراحمد مشهور به «شاه چراغ» بوده‌اند.

مراجع: بامداد: ۶؛ ۴۸۸: ۱.

مجلالاشرف: میرزا حبیب‌الله تفرشی (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۸؛ حاجی میرزا حبیب‌الله (عهد ناصری).

مجلالاطبا: حاجی میرزا حبیب‌الله (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۷.

مجلالدوله: امیر اصلاح خان، فرزند امیرقاسم خان قاجار قویونلو (د: ۱۲۸۸).

ابتدا از پیشخدمتان مقرب محمدشاه بود. در سال ۱۲۶۳، در زمان ویعهدی ناصرالدین‌شاه، سمت

ایشیک آقاسی‌باشی‌گری (ریاست تشریفات) وی را بر عهده داشت. در سال ۱۲۷۳ به حکومت

گیلان منصوب و ملقب به «عمیدالملک» شد و در ۱۲۷۵ به لقب «مجلالدوله» مفتخر گشت. پس

از مأموریت گیلان (۱۲۷۶) به زنجان رفت و تا ۱۲۸۰ حاکم آنچا بود. در این سال معزول و به سمت ایشیک آقاسی‌باشی‌گری ناصرالدین‌شاه تعیین شد و تا ۱۲۸۵ بر این سمت باقی ماند. در

سال مذکور استاندار گیلان شد ولی یک سال بعد معزول گردید و به پیشکاری سلطان مسعود میرزا

ظل‌السلطان، حاکم اصفهان، منصب گشت. در ۱۳۰۵ خ/ ۱۲۷۴-۱۳۴۵).

سایر القاب: دبیر مهام خارجه.
مراجع: خارجه: ۷۱؛ مستوفی: ۱؛ ۴۳۵؛ بامداد: ۳؛ ۲۸۶-۹.

صدر: ۲۹۵؛ المأثر: ۳۰۸.
مجلالملک: میرزا تقی خان، فرزند حاج میرزا محمدخان مجلالملک سینکی لواسانی ۲ (ت: ۱۲۷۸).

در اوایل عمر از اجزای خلوت ناصرالدین‌شاه به حساب می‌آمد و پس از آن به وزارت وظایف منصوب گردید. در دوره مظفرالدین‌شاه به وزارت داخله تعیین شد. در دوره اول مجلس شورای ملی (۱۳۲۵)، از طرف اعیان تهران به وکالت برگزیده گشت. در حدود سال ۱۳۳۲ که سلطان حسن میرزا ویعهد عازم آذربایجان بود— مجلالملک به ریاست امور شخصی ویعهد منصوب و روانه تبریز گردید. پس از فوت پدر، لقب فوق به میرزا تقی خان رسید و لقب وی (منشی حضور) به برادرزاده‌اش، محسن خان پسر میرزا علی خان امین‌الدوله، اهدا شد.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۲۲۱-۲؛ مستوفی: ۲؛ ۲۸۷؛ رجال: ۹۲؛ المأثر: ۳۰۸.

مجلالوزاره: عبدالالمحمدخان (ت: ۱۲۶۹). در سال ۱۲۸۹ با سمت نیابت قونسولگری داغستان به خدمت وزارت خارجه درآمد. سایر مشاغل و سمت‌های وی عبارتند از: عضویت در قونسولگری بادکوبه ۱۳۰۷—کارگزاری خوی ۱۳۱۴—ریاست تذکرۀ شاه تختی ۱۳۱۹— سرحدداری پلمه‌سوار و حسن خانلو ۱۳۲۰—کارپردازی صامسون ۱۳۲۲—ریاست تذکرۀ جلفا ۱۳۲۹—کارگزاری مراغه ۱۳۲۲.

مراجع: خارجه: ۱۸۲.

مجلالوزاره: میرزا محسن خان (ت: ۱۲۸۴). در سال ۱۲۹۹ به خدمت وزارت خارجه درآمد. سپس به سمت‌های مختلفی از قبیل منشی‌گری اداره روس، معاونت اول همین اداره و عضویت

سایر القاب: فصیح الملک.
مراجع: بامداد: ۳؛ ۲۲۷-۸.

مجلالكتاب: میرزا اسماعیل‌خان.

سایر القاب: منبع السلطنه.
مراجع: خارجه: ۱۴۱.

مجلالملک: حاج میرزا محمدخان سینکی^۱، فرزند فتحعلی‌بیک (۱۲۴۴-۱۲۹۸).

وی در ابتدا با سمت کتابداری‌باشی، در دستگاه قوه‌من میرزا به خدمت پرداخت. سپس در سال ۱۲۶۲ به تهران آمد و وزیر مهد علیا، مادر محمدشاه شد و در بدرو سلطنت ناصرالدین‌شاه به خدمت وزارت خارجه درآمد. در سال ۱۲۶۸ مأمور کارپردازی ایران در حاجی طرفان شد. در سال ۱۲۶۹ درحالی‌که نایب اول وزارت خارجه بود—به لقب «دبیر مهام خارجه» ملقب و مأمور کارگزاری آذربایجان گردید. «بامداد» در مورد لقب فوق می‌نویسد: «در اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه، دبیر مهام خارجه هم لقب بوده و هم شغل». در ۱۲۷۹ به وزارت وظایف و اوقاف منصوب شد و تا ۱۲۸۲ باقی بود. در سال ۱۲۸۴ ناصرالدین‌شاه در ضمن سفر خود به خراسان، وی را به تولیت آستان قدس رضوی منصوب و ملقب به «مجلالملک» می‌کند اما یک سال بعد بر کنار و به تهران احضار می‌شود. در سال ۱۲۸۸ ضمن عضویت در دارالشورای کبرای دولتی، ریاست اداره غله امیران نیز به وی محول گردید. پس از بازگشت ناصرالدین‌شاه از اروپا (۱۲۹۰) و تشکیل هیئت دولت به شیوه جدید، مجلالملک را به وزارت وظایف و اوقاف منصوب نمود و تا ۱۲۹۸ به طول انجامید.

۱. از دهات اطراف لواسان تهران است.

۲. لواسان یکی از بلوکات کوهپایه شمال شرقی اطراف تهران است.

- در مجلس مشاوره وزارت خارجه منصب گشت.
مراجع: خارجه: ۱۹۷
مجلدشکر: حاجی بابا خان (عهد ناصری).
مراجع: مستوفی: ۱: حاج محمد جعفر کبودراهنگی قراگزلو، فرزند حاج صفرخان (د: ۱۲۳۹).
مراجع: بامداد: ۳: حاج میر سلام الله موسی، معروف به حاج کبیر آقا (۱۲۴۷-۱۳۳۰).
مجنوب علی شاه^۱: حاج محمد جعفر کبودراهنگی (۱۲۳۹).
مراجع: بامداد: ۲: حاج میر سلام الله موسی، معروف به حاج کبیر آقا (۱۲۴۷-۱۳۳۰).
مجلدشکر: زین العابدین خان.

وی از پیشخدمتهای خاصه محمدعلی شاه در دوران ولی‌مهدی و از طرفداران جدی شاه در عصر مشروطیت به شمار می‌آمد که در تمامی اقدامات سرکوبگرانه بر ضد مشروطه طلبان و آزادیخواهان دخالت داشت.
سایر القاب: معاون حضور.
مراجع: بامداد: ۶: ۱۱۰-۱۱۱
مجلل السلطان: میرزا علی رضاخان، فرزند میرزا مصطفی خان مؤتمن الدوله.

در مدتی که پدرش کارگزاری کارگزاری آذربایجان بود، کارهای پدر را در تهران انجام می‌داده؛ به این معنی که وکالت کارگزاری آذربایجان را در مرکز بر عهده داشته است.
مراجع: بامداد: ۵: ۲۹۱
مجلل الملک: میرزا احمدخان (ت: ۱۲۷۹).
در سال ۱۲۹۳ با سمت محرومی کارگزاری کردستان؛ به خدمت وزارت خارجه درآمد. سایر مناصب و مشاغل وی عبارتند از: ریاست تذکره و نیابت کارگزاری کردستان - ۱۲۹۶ - ریاست تذکره ارومی ۱۳۰۰ - ریاست تذکره خان اسفندیاری، قلی خان برهان الدوله

^۱ و ۲. از القاب طریقی است.

- محتشم‌الملک
- فرزند میرزا محمدخان صدیق‌الملک (۱۳۲۳ خ / ۱۲۸۳-۱۳۶۴).
وی از کارمندان وزارت خارجه بود و در سال ۱۳۰۷ نیابت سفارت برلن را بر عهده داشت. در ۱۳۱۰ با لقب «محثشم‌السلطنه» به جنرال قونسولی بیمه منصب و روانه گردید. سپس ریاست امور مرکزی وزارت خارجه را در تهران بر عهده گرفت. در اوین دوره مجلس (۱۳۲۵) - که میرزا علی اصغرخان امین‌السلطان رئیس وزرا شد - محتشم‌السلطنه از طرف وی با سمت معاونت رئیس‌الوزرا به مجلس معرفی شد. در سال ۱۳۲۶ مأمور کمیسیون تحدید مرزهای ایران و عثمانی شد و به ارومیه رفت. مدتی در ارومیه در اسارت مجاهدین بود. پس از فتح تهران (۱۳۲۸) توسط آزادیخواهان به تهران آورده شد و به وزارت عدالیه منصب گردید. در اواخر همین سال وزیر خارجه شد. وزارت مالیه، داخله، فرهنگ، نهادنگی و ریاست مجلس شورای ملی از دیگر مسئولیتهایی است که محتشم‌السلطنه بر عهده داشت.
- مراجع: رجال: ۱: ۳۲۱-۲، بامداد: ۱: ۹۲-۳، خارجه: ۸۶-۷ و ۱۵۳، مستوفی: ۲: ۳۸۵
- محتشم‌الملک: میرزا صادق‌خان اکبر، فرزند مهدی خان (د: ۱۳۳۱ خ).
- وی - که به خاطر ازدواج با دختر عموبیش، اکبرخان بیگریگی امشهای داشت، در زمرة ملاکین طراز اول گیلان درآمده بود - چند بار به نهادنگی مجلس شورای ملی انتخاب شد. ابتدا ملقب به «مجیب‌السفر» بود سپس به «محثشم‌الملک» ملقب گشت. نامبرده و پسر عموبیش، فتح‌الله‌خان بیگریگی، از ملاکین بزرگ گیلان به شمار می‌آمدند که برای دریافت لقب «سدار»^۱، هریک دوازده هزار تومان به مظفرالدین شاه تقدیم نمودند. پس از پذیرش
- سایر القاب: سalar معظم؛ سردار مکرم؛ نظام‌السلطنه*.
- مراجع: بامداد: ۲: ۴۱-۴، رجال: ۲۲-۲۰
- مجیو همایون: عزالدین خان (ت: ۱۳۰۷). در تفرش به دنیا آمد و در سال ۱۳۲۸ به عنوان ثبات در اداره تحریرات عثمانی، وارد وزارت خارجه شد. در ۱۳۳۰ مباشر ارسال مراسلات در کایپنه با رتبه ثباتی بود.
- مراجع: خارجه: ۱۸۴
- محاسب‌السلطان: میرزا حسینقلی خان (عهد مشروطیت).
- وی مدتی سرنشیه‌دار کردستان و ساوه بود.
- مراجع: مستوفی: ۱: ۳۲۴ و ۵۲۶
- محترم‌السلطنه: گوهر ملک خانم، دختر احمد میرزا معین‌الدوله پسر عباس میرزا نایب‌السلطنه وی ابتدا همسر محمدحسن میرزا معتقد‌السلطنه بود. پس از جدایی از او با میرزا محمود مستوفی، پسر میرزا شفیع صاحب‌دیوان ازدواج کرد. مادر وی، بلقیس خانم، دختر سیف‌الله میرزا، چهل و دو مین پسر فتحعلی شاه است.
- مراجع: بامداد: ۴: ۴۹
- محثشم‌السلطان: احمدخان ملک ساسانی، فرزند میرزا محمد حسین ملک‌الكتاب فراهانی (۱۳۴۶ خ / ۱۲۶۰ خ).
- در سال ۱۲۲۰ لقب فوق را دریافت نمود و در ۱۳۲۴ برای تکمیل تحصیلات به سوئیس رفت. پس از اتمام تحصیل (۱۳۳۰) به تهران بازگشت و معلم و پیشخدمت شاه شد. در ۱۳۳۳ پیشکار دارایی یزد و چهار سال بعد، مستشار سفارت ایران در اسلامبول گردید. وی دخترزاده عبدالعلی خان ادیب‌الملک، پسر حاجی علی خان مقدم مراغه‌ای حاجب‌الدوله می‌باشد.
- مراجع: بامداد: ۵: ۲۲
- محتشم‌السلطنه: حاج میرزا حسن خان اسفندیاری،

شاہ، فتحاللهخان ملقب به «سردار منصور» و صادقخان نیز ملقب به «سردار معتمد» شد. در سال ۱۲۹۹ خورشیدی، زمانی که فتحاللهخان اکبر سردار منصور با سمت نخستوزیری و با اندیشه کودتا بر ضد شاه، کابینه خود را معرفی نمود، پسر عمومی خود، محتشم‌الملک، را به سمت وزیر پست و تلگراف منصوب کرد.

سایر القاب: مجتب السفراء؛ سردار معتمد.

مراجع: بامداد ۱۶۱.

محتشم حضور: بدیع‌الزمان میرزا، فرزند نادر میرزا ندیم‌باشی.

مراجع: صدر: ۱۴۶؛ خارجه: ۱۷۳.

مححق‌السلطنه: محمد حسن خان محقق، فرزند حاج محمدخان ابری حاج‌الدوله (ت: ۱۲۵۸). وی از پیشخدماتان مقرب ناصرالدین‌شاه بود و در سفرهای اول و دوم شاه در سالهای ۱۲۹۰ و ۱۲۹۵ او را همراهی می‌کرد. در سال ۱۳۱۰ مخاطب به خطاب «جناب» و در ۱۳۱۷ ملقب به «مححق‌السلطنه» گردید. در طول سلطنت مظفرالدین‌شاه و اوایل دوران محمدشاه، سرایداریاش درگاه بود.

مراجع: بامداد ۵؛ ۲۲۹-۳۱.

مححق‌الدوله: حسینقلی خان، فرزند علیقلی خان مخبرالدوله (۱۲۶۴-۱۳۳۵).

در سال ۱۲۹۳ به معاونت پدرش -که وزیر تلگراف بود- منصوب شد. در ۱۲۹۵ به ریاست تلگراف تعیین و در سالهای ۱۳۰۱ و ۱۳۱۵ به ترتیب ملقب به «مخبرالملک» و «مخبرالدوله» گشت. نامبرده از سال ۱۳۱۳ به مدت ده سال وزیر تلگراف بود. سپس مجدداً از سال ۱۳۲۶ تا یک‌سال بعد (۱۲۸۷-۸۸) کابینه‌های میرزا احمدخان مشیرالسلطنه و ابوالقاسم‌خان ناصرالملک، به وزارت پست و تلگراف منصوب گردید.

سایر القاب: مخبرالملک.

مراجع: خارجه: ۱۸۱.

مححق‌الدوله: میرزا عبداللهخان، فرزند امین دربار. به نوشته روزنامه «تریبیت» شماره ۲۶۵ دوم جمادی‌الاول ۱۳۲۰، نامبرده مدیر مدرسه علوم سیاسی و معاون معلمین خاصه، در حقوق ملل بود.

به مرتضی قلی خان صنیع‌الدوله و فرهنگ را به برادر خویش، جعفر قلی خان نیرالملک، متحول نمود.

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۸۶؛ سدید: ۸۶؛ المأثر: ۳۱۷؛ بامداد: ۲؛ ۴۵۵-۹.

مخبرالسلطنه: حاج مهدی قلی خان هدایت، فرزند علیقلی خان مخبرالدوله (۱۲۸۰-۱۳۲۴).

در سال ۱۲۹۵ برای تحصیل به برلین رفت و مدت‌هه سال در آنجا درس خواند و سپس به ایران بازگشت. در ۱۳۱۱ پیشخدمت خاص و چهار سال بعد رئیس گمرکات آذربایجان شد. در حدود سال ۱۳۱۹ با امین‌السلطنه به اروپا، آمریکا، چین، ژاپن و هند سفر کرد و سه سال پس از آن، رئیس مدرسه نظامی تهران گردید. در سال ۱۳۲۴، مصادف با انقلاب مشروطه، اغلب واسطه دربار و مجلس بود و در این رابطه زحمات بسیار زیادی کشید و نقش او در تهیه قانون اساسی مشروطه غیرقابل انکار است. یک‌سال بعد (۱۳۲۵) در کابینه وزیر افخم به وزارت علوم منصوب گشت. در کابینه امین‌السلطنه به همان سمت باقی ماند و در کابینه ابوالقاسم‌خان ناصرالملک، وزیر عدیله شد که این سمت را در کابینه حسینقلی خان نظام‌السلطنه مافی نیز حفظ نمود. در سال ۱۳۲۶ به حکومت آذربایجان منصوب شد و همزمان با به توپ‌بستن مجلس، به برلین رفت. پس از فتح تهران مجدداً والی آذربایجان شد. اما پس از دو سال معزول و به حکومت فارس منصوب گردید. در سال ۱۳۳۵ به نمایندگی از طرف مردم تهران در مجلس چهارم انتخاب گشت و یک‌سال بعد در کابینه عبدالmajید میرزا عین‌الدوله، وزیر عدیله شد. در ۱۳۰۱ خورشیدی، در کابینه مستوفی‌الممالک، وزیر فواید عامه و تجارت و

مراجع: بامداد ۵؛ ۸۹.
مخبرالدوله: علیقلی خان، فرزند رضاقلی خان امیرالشعراء (هدایت) (۱۲۴۵-۱۳۱۵).

در زمان سلطنت محمدشاه (۱۲۶۴)، حاکم فیروزکوه شد. در سال ۱۲۶۸ جزو گروه صد نفرهای بود که می‌باشد در دارالفنون تحصیل کنند ولی بعد از مدتی از تحصیل دست کشید. در ۱۲۷۵ در دستگاه علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه، وزیر علوم، -که مسئولیت تأسیس تکلیف را بر عهده داشت- به خدمت پرداخت. در حدود سال ۱۲۷۶ سیستم تلگراف از تهران تا سلطانیه و تبریز به وسیله مخبرالدوله کشیده شد. نامبرده لقب خود را -که در همین ارتباط بود- در سال ۱۲۸۶ دریافت داشت. چهار سال بعد جزو همراهان ناصرالدین‌شاه در سفر به اروپا بود. در ۱۲۹۱ اداره تلگرافخانه به وی واگذار شد و در همین سال -که سمش رئیس کل اداره تلگراف بود- به وزارت تلگراف نیز منصوب گشت و عنوان «جنابی» را دریافت نمود. در سال ۱۲۹۸ علاوه بر مسئولیت وزارت تلگراف، وزارت علوم نیز به وی متحول گردید (تصدی این دو وزارتخانه در خانواده مخبرالدوله تداوم داشت). در سال ۱۲۹۹ وزارت معادن نیز به سایر مشاغل و مناصب وی اضافه گشت. در سال ۱۳۰۲ به مدت یک‌سال وزارت تجارت را بر عهده داشت و مجدداً در ۱۳۰۴ به همین سمت منصوب شد. پس از عزل امین‌السلطنه (۱۳۱۴)، تا بازگشت امین‌الدوله از آذربایجان و تصدی پست صدارت، مخبرالدوله مناصب مختلفی از قبیل: وزارت علوم، تلگراف، معادن، ریاست ضرابخانه، خزانه و وزارت داخله را عهده‌دار بود. وی به علت کثیر مشاغل، تعدادی از آنها را به نزدیکانش واگذار کرده بود؛ به عنوان مثال تلگراف را به پسر بزرگ خود، حسینقلی خان مخبرالملک، خزانه را

سایر القاب: قوام‌الوزاره.
مراجع: مستوفی: ۲؛ ۷۸ و ۱۷۶.
مححق‌السلطنه: میرزا شفیع خان، فرزند علی‌اکبرخان پسر حاجی میرزا علی پسر میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام (ت: ۱۲۹۷).

وی متولد تهران است و در سال ۱۳۱۸ با عضویت در اداره تفتیش، به خدمت وزارت خارجه درآمد. در سال ۱۳۱۹ معاون اداره دول غیرهمجوار و در ۱۳۲۸ منشی اول اداره مدیریت کل بود.

مراجع: صدر: ۱۴۶؛ خارجه: ۱۷۳.

مححق‌السلطنه: محمد حسن خان محقق، فرزند حاج محمدخان ابری حاج‌الدوله (ت: ۱۲۵۸). وی از پیشخدماتان مقرب ناصرالدین‌شاه بود و در سفرهای اول و دوم شاه در سالهای ۱۲۹۰ و ۱۲۹۵ او را همراهی می‌کرد. در سال ۱۳۱۰ مخاطب به خطاب «جناب» و در ۱۳۱۷ ملقب به «مححق‌السلطنه» گردید. در طول سلطنت مظفرالدین‌شاه و اوایل دوران محمدشاه،

مححق‌الدوله: میرزا سید عبدالکریم خان (ت: ۱۲۹۸).

در تهران به دنیا آمد و فارغ التحصیل مدرسه سیاسی بود. در سال ۱۳۲۲ با عضویت در دفتر مرکزی و کابینه، به خدمت وزارت خارجه درآمد. بعضی از سمت‌های وی عبارتند از: نیابت قونسولگری باطنوم ۱۲۲۳-۱۲۲۴، نیابت اول جنزیل قونسولگری تفلیس ۱۳۲۶ کارگزاری رشت ۱۳۲۸-۱۳۳۰ مدیریت دایرة پرسنل ۱۳۳۰-کارگزاری رشت ۱۳۳۲.

مراجع: بامداد ۵؛ ۲۲۹-۳۱.

مححق‌الدوله: حسینقلی خان، فرزند علیقلی خان مخبرالدوله (۱۲۶۴-۱۳۳۵).

در سال ۱۲۹۳ به معاونت پدرش -که وزیر تلگراف بود- منصوب شد. در ۱۲۹۵ به ریاست تلگراف تعیین و در سالهای ۱۳۰۱ و ۱۳۱۵ به ترتیب ملقب به «مخبرالملک» و «مخبرالدوله» گشت. نامبرده از سال ۱۳۱۳ به مدت ده سال وزیر تلگراف بود. سپس مجدداً از سال ۱۳۲۶ تا یک‌سال بعد (۱۲۸۷-۸۸) کابینه‌های میرزا احمدخان مشیرالسلطنه و ابوالقاسم‌خان ناصرالملک، به وزارت پست و تلگراف منصوب گردید.

سایر القاب: مخبرالملک.

- در سال ۱۳۰۶ خورشیدی، نخست وزیر گردید که این سمت شش سال تداوم داشت. مخبرالسلطنه در طول ۵۳ سال سابقه خدمات دولتی، چندین بار به وزارت و چهار بار به نخست وزیری منصوب شد.
- مختارالدوله:** میرزا ابوتراب خان کاشی (۱۳۱۱ خ- ۱۲۲۹ خ).
- سایر القاب:** بنانالسلطنه؛ بنانالممالک.*
- مراجع:** مستوفی ۲؛ ۷۵؛ بامداد ۴؛ ۱۸۴-۷؛ رجال: ۹۹-۱۰۰
- مخبرالملک:** حسینقلی خان، فرزند علیقلی خان مخبرالدوله (۱۳۳۵).
- سایر القاب:** مخبرالدوله.
- مراجع:** بامداد ۵؛ ۸۹؛ المأثر: ۳۱۷
- مخبرالملک:** محمدقلی خان، فرزند علیقلی خان مخبرالدوله (۱۳۲۹ خ- ۱۲۴۴ خ).
- وی در تهران تحصیلات خود را آغاز و در پاریس آن را تکمیل نمود. در سال ۱۳۱۵ پس از فوت پدر لقب وی، «مخبرالدوله»، به حسینقلی خان، برادر کوچکتر، رسید و لقب برادر، «مخبرالملک»، به محمدقلی خان اعطا شد. با وجود امتناع از پذیرفتن خدمات درباری، در سال ۱۳۱۱ با برادر بزرگ خود، مخبرالسلطنه، در زمرة پیشخدمتان ناصرالدین شاه درآمدند.
- سدبرالسلطنه:** زین العابدین خان، فرزند میرزا عبدالله خان (عهد مظفری).
- سایر القاب:** خطپیرالسلطنه.
- مراجع:** سید ۵۰
- مدحتالوزاره:** حاج عبدالله خان (عهد مظفری).
- مراجع:** سید ۲۹۰
- مدیرالسفرا:** عبدالحسین خان، فرزند محمود خان مدیرالسفرا.
- سایر القاب:** مدیرالملک.
- مراجع:** بامداد ۵؛ ۱۴۱؛ المأثر: ۳۱۸
- مدیرالسلطنه:** میرزا عبدالکریم خان (ت: ۱۲۹۴).
- وی در تبریز به دنیا آمد. در سال ۱۳۲۰ به خدمت وزارت خارجه درآمد و یک سال بعد، منشی اداره تحریرات روس گردید. در ۱۳۲۲ به نیابت کارگزاری خراسان و در طی سالهای ۱۳۲۸ و ۱۳۳۲ به ترتیب، کارگزاری عراق و اربیل را بر عهده داشت.
- مخبر همایون:** میرزا ابوالحسن خان، فرزند میرزا اسماعیل خان اعتبارالسلطنه (ت: ۱۲۹۴).
- وی در تهران به دنیا آمد و در مدرسه دارالفنون تحصیل نمود. در سال ۱۳۱۷ با سمت معاونت اداره تفتیش تذکره، به وزارت خارجه پیوست و پس از آن به عضویت اداره خزانه درآمد. نامبرده

سوم و چهارم مجلس سنای از طرف مردم کرمان به مجلس راه یافت و تا پایان عمر بر این سمت باقی بود.

مراجع: مستوفی ۳؛ ۲۲۵؛ بامداد ۵؛ ۲۸۳-۵

مریخ شاه: محمد باقرخان، فرزند حسینقلی خان برادر فتحعلی شاه قاجار.

مراجع: عضدی ۲۹۶

مزین الدوله: میرزا علی اکبرخان نظری.

وی در سال ۱۲۷۵ همراه با عده‌ای دیگر، برای تکمیل تحصیلات به فرانسه اعزام شد و پس از بازگشت به ایران، سالها استاد تفاسی و معلم زبان فرانسه در دارالفنون تهران بود. در سال ۱۲۸۸ از طرف ناصرالدین شاه ملقب به «نقاش باشی» گردید.

سایر القاب: نقاش باشی.

مراجع: بامداد ۴؛ ۴۲۶

مساعدالدوله: میرزا حسین خان (ت: ۱۲۹۱).

در تهران متولد شد و در سال ۱۳۲۰ به عنوان متترجم زبان فرانسه، به خدمت وزارت خارجه درآمد. در سال ۱۳۲۶ معاون اداره دولت غیرهمجوار بود.

مراجع: خارجه: ۱۶۰

مساعدالسلطنه: اونس (هوانس) خان مساعد (ت: ۱۲۸۰).

سایر القاب: عمادالوزاره ۱۳۱۴.

مراجع: بامداد ۱؛ ۱۷۳-۴؛ خارجه: ۴۴

مساعدالملک: میرزا بهاء الدین خان (ت: ۱۲۷۸). در تهران متولد شد و در سال ۱۳۰۵ به عنوان متترجم زبان انگلیسی، به خدمت میرزا علی اصغرخان امینالسلطان و دولت درآمد. در سال ۱۳۲۲ وارد وزارت خارجه شد و به سمت معاونت اول اداره دول غیرهمجوار منصوب گشت.

مراجع: خارجه: ۱۴۷

مستشارالتولیه: حاج میرزا محمد رضا مستوفی

وی در سال ۱۳۰۲ خورشیدی - در حالی که رئیس دیوان محکمات بود - از طرف شاه، به لقب «مدیرالسلطنه» ملقب گردید.

مراجع: مستوفی ۳؛ ۶۵۰

مدیرالسلطنه: میرزا نعمت الله خان، فرزند میرزا عبدالوهاب خان نظام‌الملک پسر میرزا کاظم خان نظام‌الملک پسر میرزا آفاخان نوری.

سایر القاب: نظام‌الملک.

مراجع: بامداد ۴؛ ۲۲۰

مدیرالملک: عبدالحسین خان، فرزند محمود خان مدیرالسفرا.

در سال ۱۲۹۵ حاکم فومن و ماسوله شد. در سال ۱۳۰۵ به همراه ابوالنصر میرزا حسام‌السلطنه، برای تبریک و ورود کساندرب سوم، امپراتور روسیه، با سمت نیابت دومی به تفلیس مأمور و در سال ۱۳۰۷ به لقب «مدیرالملک» ملقب گردید. در سال ۱۳۱۵ - هنگامی که شیخ محسن خان مشیرالدوله وزیر خارجه بود - سرکنسول ایران در تفلیس شد و این مأموریت تا سال بعد ادامه داشت. پس از فوت پدرش در سال ۱۳۰۲ عبدالحسین خان به لقب و منصب «مدیرالسفرا»ی ملقب و منصب گردید.

سایر القاب: مدیرالسفرا.

مراجع: بامداد ۵

مدیرالملک: محمود خان جم (ت: ۱۳۴۸ خ- ۱۲۶۴ خ).

ابتدا در تبریز در خدمت دکتر کوین، داروساز فرانسوی و طبیب ولیعهد، به عنوان متترجم مشغول به کار شد. در سال ۱۲۸۸ خورشیدی، در اداره گمرک تهران به کار ترجمه پرداخت و در سال بعد، رئیس انبار غله دولتی شد. در اوایل سال ۱۲۹۹ وزیر خارجه و در همین سال در کابینه سید ضیاء الدین طباطبائی، وزیر مالیه بود. در ۱۳۱۴ خورشیدی به نخست وزیری منصوب شد و پس از آن در ۱۳۳۵ خورشیدی - در دوره

سالها در اروپا زندگی کرد و نامخانوادگی «بزرگ امید» را انتخاب نمود.

مراجع: خارجه: ۱۲۸؛ سید ۸۶

مختارالدوله: میرزا ابوتراب خان کاشی (۱۳۱۱ خ- ۱۲۲۹ خ).

سایر القاب: بنانالسلطنه؛ بنانالممالک.*

مراجع: بامداد ۳؛ ۴۴۳

مخترالسلطنه: محمدکریم خان (د: ۱۳۲۱).

سایر القاب: نیرالسلطنه؛ منظمالسلطنه؛ سردار منصور.

مراجع: بامداد ۵؛ ۲۶۰

مدادیح نگار: میرزا ابراهیم (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۹

سدبرالسلطنه: زین العابدین خان، فرزند میرزا عبدالله خان (عهد مظفری).

سایر القاب: خطپیرالسلطنه.

مراجع: سید ۵۰

مدحتالوزاره: حاج عبدالله خان (عهد مظفری).

مراجع: سید ۲۹۰

مدیرالسفرا: عبدالحسین خان، فرزند محمود خان مدیرالسفرا.

سایر القاب: مدیرالملک.

مراجع: بامداد ۵؛ ۱۴۱؛ المأثر: ۳۱۸

مدیرالسلطنه: میرزا عبدالکریم خان (ت: ۱۲۹۴).

وی در تبریز به دنیا آمد. در سال ۱۳۲۰ به خدمت

وزارت خارجه درآمد و یک سال بعد، منشی

اداره تحریرات روس گردید. در ۱۳۲۲ به نیابت

کارگزاری خراسان و در طی سالهای ۱۳۲۸ و

۱۳۳۲ به ترتیب، کارگزاری عراق و اربیل را

بر عهده داشت.

مراجع: خارجه: ۱۸۱

مدیرالسلطنه: عبدالله مستوفی، فرزند میرزا نصرالله

مستوفی: (دوره مشروطه).

سپزواری، فرزند محمد ابراهیم (د: ۱۳۰۸). در سال ۱۲۷۳ استیفای سرنشیه داری کُل مالیات خراسان بر عهده او بود و در ۱۲۷۶ به ریاست دفتر خراسان (پیشکار دارابی) منصوب شد. ده سال بعد (۱۲۸۶) به وزارت حمزه میرزا حشمتالدوله، والی خراسان منصوب گشت. در سال ۱۳۰۰ به عضویت دارالشورای کبرای دولتی درآمد و ملقب به «مؤتمنالسلطنه» گردید. در سال ۱۳۰۳، از طرف ناصرالدین شاه به خطاب «جنابی» مفتخر شد و در سال بعد مجدداً به وزارت خراسان — که محمد تقی میرزارکن الدوله، برادر ناصرالدین شاه، والی آنجا شده بود — منصوب و روانه گردید که تا ۱۳۰۸ به طول انجامید، نخستین لقب وی «مستشارالدوله» بود و بعد در سال ۱۲۸۴ به «مستشارالملک» ملقب گشت.

سایر القاب: مستشارالملک؛ مؤتمنالسلطنه.
مراجع: بامداد: ۵: ۴۰۴-۴۰۶؛ المأثر: ۳۱۸؛ صدر: ۲۵۴
مستشارالدوله: حاجی محمد شریف خان سرتیپ قاجار دلو، فرزند حاجی محمد باقرخان، بیگلربیگی تهران.

سایر القاب: مستشار لشکر.
مراجع: بامداد: ۵: ۴۹-۵۰؛ ۲۴۹

مستشارالدوله: میرزا صادق خان، فرزند میرزا جواد خان مستشارالدوله آذربایجانی (د: ۱۳۷۲). وی تحصیل کرده اسلامبول است. پس از پایان تحصیلات برای مدتی در سفارت ایران در اسلامبول به کار مشغول شد. در این زمان شیخ محسن خان مشیرالدوله، دایی میرزا صادق خان، سفیر کبیر ایران در اسلامبول بود و مستشارالدوله تحت سپریستی وی قرار داشت. پس از بازگشت به ایران، در وزارت خارجه به

۱. خارجه: ۱۳۰۶

محمد صدیق الملک (د: ۱۳۰۹). در سال ۱۲۷۵ برای تحصیل به پاریس رفت. ضمن تحصیل، در سفارت ایران در شهر مذکور، به خدمت پرداخت. از سال ۱۲۸۶ که نایب اول سفارت بود، به عنوان «خان» و مستشاری سفارت برقرار گردید و پس از آنکه به ایران آمد، در وزارت خارجه به سمت های مختلف منصوب گشت.

مراجع: بامداد: ۵: ۱۴۸؛ المأثر: ۳۱۸

مستشارالوزاره: میرزا عبداللطیب خان، فرزند میرزا حسین اصفهانی (د: ۱۳۲۱).

در ابتدا شغل قلمدان سازی داشت و چون در نقاشی بالستعداد بود، او را با ۴۱ محصل دیگر برای تحصیل به فرانسه فرستادند (۱۲۷۵). پس از تکمیل فن نقاشی، به ایران بازگشت ولی او را در دوره پست به خدمت گرفتند (۱۲۹۵) و عنوانش (نقاش پاشی تحویلدار کل پستخانه) بود. در ۱۳۰۱ عنوان «مستشار و تحویلدار کل» را دریافت نمود. در سال ۱۳۰۹ منصب سرتیپ به وی اعطا شد و به «میرزا مطلب خان سرتیپ مستشار و تحویلدار» مخاطب گشت. در ۱۳۱۷ به «مستشارالوزاره» ملقب گردید و در ۱۳۲۱ همراه با محمود خان حکیم الملک، حاکم رشت، به آن دیار مأمور شد.

مراجع: بامداد: ۵: ۱۵۱-۱۵۲

مستشار اعظم: میرزا تقی، فرزند میرزا حسین وزیر تفرشی (ت: ۱۲۸۸).

سایر القاب: ضیاء لشکر.

مراجع: بامداد: ۵: ۴۵

مستشار لشکر: حاجی محمد شریف خان سرتیپ قاجار دلو، فرزند حاجی محمد باقرخان، بیگلربیگی تهران.

در سال ۱۲۷۸ ملقب به «مستشار لشکر» شد و به هنگام حکومت در تربیت حیدریه و ترشیز

سال ۱۳۰۷ به سمت کارگزاری مهام خارجه آذربایجان منصوب گشت. نامبرده از پیشوایان نشر فکر آزادی و تغییر الفتا در ایران بوده است. وی برادر میرزا جواد خان مستشارالدوله و عمومی میرزا صادق مستشارالدوله است.

مراجع: بامداد: ۴: ۴۹۰-۴۹۴؛ المأثر: ۳۱۸؛ خارجه: ۹۵

مستشارالسلطان: علیقی مشیری.

مراجع: مستوفی: ۲: ۳۷۰

مستشارالملک: حاجی میرزا محمد رضا مستوفی سپزواری، فرزند محمد ابراهیم (د: ۱۳۰۸).

سایر القاب: مؤتمنالسلطنه؛ مستشارالدوله.*

مراجع: صدر: ۴۲۵؛ سدید: ۴: ۲۰۷؛ بامداد: ۳: ۴۰۴-۴۰۶

مستوفی: ۱: ۲۰۹

مستشارالملک: میرزا شفیع خان، فرزند میرزا حسن خان (۱۳۲۶-۱۲۵۴).

وی در سال ۱۲۹۹، چند ماه پیشکار دارایی آذربایجان بود. در ۱۳۰۱ با لقب «مستشارالملک»، پیشکار خراسان شد و همراه با میرزا عبدالوهاب خان شیرازی آصفالدوله به آن ایالت روان گشت. در ۱۳۰۳ برکنار شد و به تهران بازگشت. اما مجدداً در ۱۳۰۴ پیشکار مالية امیر نظام گروسی، والی آذربایجان، شده و تا ۱۳۰۷ برقرار بود. پس از مراجعت، به عضویت دارالشورای دولتی درآمد و دو سال پس از آن به پیشکاری محمد تقی میرزا رکنالدوله، برادر ناصرالدین شاه، منصوب و روانه ایالت فارس گردید و تا اواخر همین سال در آنجا بود، سپس به تهران بازگشت.

مستشارالملک نوه میرزا اسماعیل مستوفی و برادرزاده و داماد حاج میرزا نصرالله مستوفی گرگانی است.

مراجع: مستوفی: ۱: ۱۴۰ و ۲: ۲۰۹؛ بامداد: ۲: ۱۴۴-۱۴۵

المأثر: ۳۰۸
مستشارالوزاره: میرزا عبدالله خان، فرزند میرزا

خدمت پرداخت همچین نزد پدرش — که کارگزار تبریز بود — مشغول و ملقب به «صدیق حضرت» گردید. در سال ۱۳۲۴ در دوره اول مجلس شورای ملی، از جانب مردم تبریز انتخاب شد و پس از به توب بستن مجلس در سال ۱۳۲۶، به دستور محمدعلی شاه، دستگیر و در یاغ شاه زندانی گشت. پس از فتح تهران مجدداً از آذربایجان به مجلس دوره دوم راهیافت و مدتی نیز رئیس مجلس بود. در سال ۱۳۲۹ از

وکالت مجلس استعفا داد و در کابینه سپهبدار اعظم وزیر داخله و یک سال بعد در کابینه نجفقلی خان صمامالسلطنه بختیاری، وزیر پست و تلگراف شد. در سال ۱۳۳۳ در کابینه میرزا حسن خان مشیرالدوله نیز وزیر داخله بود. وی در مجلس مؤسسان — که در سال ۱۳۰۴ از خورشیدی برای تغییر بعضی از اصول قانون اساسی تشکیل شده بود — به ریاست برگزیده شد. در ۱۳۱۳ خورشیدی، سفیر کبیر ایران در آنکارا و در ۱۳۲۱ خورشیدی وزیر مشاور در کابینه احمد قوام بود. پس از مرگ پدرش، لقب «مستشارالدوله» به وی اعطا شد.

سایر القاب: صدیق حضرت.
مراجع: بامداد: ۸-۸: ۱۶۶؛ رجال: ۳: ۱۰۴-۱۰۳؛ خارجه: ۴: ۱۷۴

مستوفی: ۲: ۴۳۰

مستشارالدوله: میرزا یوسف خان تبریزی، فرزند حاج میرزا کاظم تاجر تبریزی (د: ۱۳۱۳).

وی خدمات دولتی خود را به عنوان منشی در قنسولخانه انگلیس در تبریز آغاز نمود. چندی بعد به استخدام وزارت خارجه درآمد و پس از آن کارگزار حاجی ترخان شد (۱۲۷۰-۷۹). سپس به تهران بازگشت و کارپرداز فقاز گردید. پس از سه سال خدمت در تفلیس، به مقام «شارژ دفتری» پاریس نایل گشت و به هنگام صدارت حاجی میرزا حسین مشیرالدوله به تهران احضار شد. در

(کاشمر)، در سال ۱۲۸۶، لقب «مستشار‌الدوله» را به وی اعطا نمودند. در ۱۲۹۱ – در زمان

تصدی میرزا حسین خان سپهسالار اعظم بر وزارت جنگ – وی عضو ارشد اداره محاکمات قشون بود.

سایر القاب: مستشار‌الدوله.
مراجع: بامداد: ۵۰ - ۲۴۹.

مستغان‌الممالک: میرزا احمدخان (ت: ۱۲۸۸).
وی در تبریز درس خواند و در سال ۱۲۹۹ با عنوان «ثبتات قنسولگری وان» به خدمت وزارت خارجه درآمد. در سال ۱۳۰۵ نیابت قنسولگری مذکور را بر عهده داشت.

مراجع: خارجه: ۱۲۲؛ میرزا فرج‌الله‌خان (ت: ۱۲۸۰).

مستنصر‌السلطنه: میرزا فرج‌الله‌خان (ت: ۱۲۸۰).
در تبریز متولد شده و در تبریز درس خوانده است. مشاغل وی به ترتیب عبارتند از: آتشگی

سفارت کبرای اسلامبول ۱۳۰۲ – آتشگاهی همین سفارتخانه ۱۳۰۳ – کارپردازی بصره ۱۳۰۸ – نیابت اول سفارت کبرای دولتی ۱۳۱۱ – کارپردازی بصره ۱۳۱۲ – وکالت سیاسی مصر ۱۳۱۴ – ژنرال قونسلوگری تفلیس ۱۳۲۱ – ژنرال قونسلوگری مصر و شارز دافری سفارت کبرای اسلامبول ۱۳۲۸. نامبرده در سال ۱۳۱۵ به لقب «مستنصر‌السلطنه» و منصب سرتیپ اولی ملقب و منصوب گشت.

مراجع: خارجه: ۱۹۳-۴.

مستوفی‌الممالک: آفارضا خواجه باشی (عهد مظفری).

مراجع: سید: ۲۸۲.

مستوفی‌الممالک: حاج شیخ محسن (عهد ناصری).
مراجع: المائر: ۳۰۸.

۱. درباره مشاغل عبدالله‌خان مستوفی‌الممالک، در بخش «الف»
و لقب «امین‌الدوله» توضیح داده شده است.

در سال ۱۲۸۴ شدیداً مورد توجه ناصرالدین‌شاه قرار گرفت و عنوان «رئيس‌الوزاره» را به وی اعطا نمود. در ۱۲۸۸ همزمان با صدارت میرزا حسین مشیر‌الدوله، مجدداً انزوا اختیار کرد و پس از عزل مشیر‌الدوله، به مشاغل پیشین خود بازگشت. در سال ۱۲۹۱ براساس دستور ناصرالدین‌شاه، امور مملکتی به دو دسته تقسیم شد: کارهای داخله و مالیه بر عهده مستوفی‌الممالک و امور وزارت جنگ با مشیر‌الدوله بود. در ۱۲۹۸ میرزا یوسف مستوفی‌الممالک با تصویب شاه، تمام مسئولیتهای خود را به کودک هفت‌ساله‌اش، میرزا حسن، – که ملقب به مستوفی‌الممالک شده بود – واگذار نمود.

مستوفی‌الممالک در ۲۵ جمادی‌الثانی ۱۲۹۸ به موجب دستخط ناصرالدین‌شاه، رسم‌آور صدارت را پذیرفت و در رجب ۱۳۰۳ درگذشت و تمامی کارها و مشاغل وی به پسر خردسالش – به نیابت میرزا هدایت وزیر دفتر – محل گردید.

مراجع: بامداد: ۴ - ۹۰؛ ۴۷۸ - ۴۸۸؛ مستوفی: ۱؛ ۸۸؛ صدر: ۱۳۶ و ۷۳؛ حقوق: ۳۷؛ سید: ۷۳؛ ۲۸۲

مستوفی نظام: میرزا تقی (محمد تقی) خان، فرزند مشهدی قربان هزاوه‌ای فراهانی (د: ۱۲۶۸).

سایر القاب: اتابک اعظم*؛ امیرکبیر؛ امیر نظام؛ وزیر نظام؛ وزیر لشکر.

مراجع: بامداد: ۲۰۹ - ۲۱۰.

مستوفی نظام: میرزا زین‌العادین (عهد ناصری).
مراجع: المائر: ۳۱۷.

مستوفی نظام: میرزا قهرمان قمشه‌ای اصفهانی.
مراجع: المائر: ۱۳۱۰ - ۱۲۴۴.

وی در ابتدا مستوفی نظام آذربایجان بود و در سال ۱۲۷۹ به ریاست دفتر لشکر منصوب شد. در سال ۱۲۸۲ – درحالی‌که دارای شغل و لقب «مستوفی نظام» آذربایجان بود – ملقب به مشیر

گردید و چون از این دوره به بعد اصول انتخابات تغییر کرد – و سیستم خاصی به خود گرفت که در تمام دوره سلطنت پهلوی جریان داشت، به این ترتیب که تمام وکلا را طبق صورت تنظیمی که شهریانی در آن دخالت تام داشت و شاه آن را تصویب می‌نمود انتخاب می‌گردند. مستوفی‌الممالک به این روش اعتراض نمود و نایاندگی مجلس را نپذیرفت و بعدها هم دیگر انتخاب نشد.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۲۱ - ۳۱۸؛ مستوفی: ۱؛ ۱۵۰.

مستوفی‌الممالک: میرزا حسن آشتیانی، فرزند میرزا کاظم (۱۲۶۱).
ابتدا در زمان فتحعلی‌شاه وارد خدمت استیفا شد و سپس مدتی به عنوان مستوفی در خدمت عباس میرزا نایب‌السلطنه بود. در سال ۱۲۵۱ ملقب به «مستوفی‌الممالک» گردید.

مراجع: صدر: ۱۳۶ و ۲۸۲؛ بامداد: ۱؛ ۱۸ - ۳۱۷؛ سید: ۱۰۴ - ۳۱۷.

مستوفی‌الممالک: میرزا یوسف آشتیانی، فرزند میرزا حسن، پسر میرزا کاظم پسر آقا محسن آشتیانی (۱۳۰۳).
در سال ۱۲۶۱ پس از فوت پدرش، میرزا حسن

مستوفی‌الممالک دوم، از طرف محمدشاه ملقب به «مستوفی‌الممالک» گردید و در سال ۱۲۶۸ حکومت عراق (اراک) ضمیمه مشاغل پیشین وی گشت. وی در طول مدت صدارت میرزا آفاخان نوری، خانه‌نشین بود. در سال ۱۲۷۶ به

عضویت مجلس شورای دولتی درآمد و در ۱۲۸۰ وزیر دارایی شد. ناصرالدین‌شاه در تشکیلات

جدیدی که در سال ۱۲۸۳ ایجاد نمود، مشاغل را علاوه بر وزارت دارایی بر عهده نامبرده گذارد که

عبارتند از: اداره امور آذربایجان، کردستان، قم، ساوه، زرنده، اداره رخت‌دارخانه و صندوقخانه شاه، اصطبل خاصه، عمارت‌دولتی و ...

مستوفی‌الممالک: حاج محمد حسین خان، فرزند حاج محمد علی (د: ۱۲۳۹).

سایر القاب: امین‌الدوله*، نظام‌الدوله؛ صدراعظم.

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۲۶ و ۳۰ - ۹۲؛ بامداد: ۳؛ ۸۱ - ۳۷۹.

مستوفی‌الممالک^۱: عبدالله‌خان، فرزند حاج محمد حسین خان صدراعظم اصفهانی (۱۲۶۳).

«بامداد» درباره تاریخچه لقب مستوفی‌الممالک می‌نویسد: «لقب مستوفی‌الممالک از القاب

شغلی و به معنی وزیر دارایی بوده، به این معنی که در زمان سابق هر کس وزیر دارایی می‌شد، او را مستوفی‌الممالک لقب می‌دادند. از اواخر سلطنت ناصرالدین‌شاه به بعد، لقب مزبور جنبه شغلی خود را به کلی از دست داده و فقط جزو القاب دولتی گردید».

سایر القاب: امین‌الدوله.
مراجع: بامداد: ۲؛ ۸۱ - ۲۷۸.

مستوفی‌الممالک: میرزا حسن، فرزند میرزا یوسف متوسطی‌الممالک (۱۳۱۱ خ / ۱۳۵۱).

وی در سن ۷ سالگی با اصرار پدر و تأیید ملقب به «مستوفی‌الممالک» گشت. در سال ۱۳۰۳ – که میرزا یوسف درگذشت – تمام

مشاغل و مسئولیتهای وی را به پسر خردسالش، میرزا حسن، واگذار کردند و به دستور شاه، میرزا حدایت‌الله وزیر دفتر، نیابت او را بر عهده گرفت.

مستوفی‌الممالک در سال ۱۳۱۸ به اروپا سفر کرد و در ۱۳۲۵، پس از هفت سال، به اتفاق میرزا

علی اصغرخان امین‌السلطنه به ایران بازگشت و در کاینه‌ای که او تشکیل داد، وزیر جنگ شد.

«بامداد» درباره وی می‌نویسد:

۱. در دوره مشروطیت بیش از ۱۵ بار وزیر و ۱۱ بار نخست‌وزیر شد. در انتخابات مجلس شورای ملی همیشه از تهران انتخاب می‌شد. در دوره هفتم (۱۳۰۷ خ) نیز به نایاندگی از تهران انتخاب

لشکر گردید و در دستگاه عزیزخان مکری سردار کل، پیشرفت بسیار نمود و مدت بیست سال با حکیم باشی. لقب «امین لشکر» (۱۲۸۴) و با سمت سرنشته‌داری کل قشون و استیفای نظام در خدمت او بود.

مراجع: بامداد ۳: ۱۳۲-۶؛ بامداد ۳: ۲۱۶-۱۷.

مسروورالسلطنه: مسروور میرزا (آقا مسروور)، فرزند تیمور میرزا حسام الدوله. نامبرده از شکارچیان و قوش‌سازان بسیار زبردست ناصرالدین شاه بود.

مراجع: بامداد ۵: ۴۸؛ بامداد ۵: ۴۸-۲۹. مسعودالسلطنه: میرزا احمدخان. در سال ۱۳۲۹ کارگزاری بوشهر را بر عهده گرفت.

مراجع: خارجه: ۱۳۴؛ بامداد ۱: ۱۲۸۷ عزیزخان سردار کل به پیشکاری

حاج میرزا محمد حکیم باشی شیرازی. وی از اطبای دربار بود.

سایر القاب: حافظ الصحة؛ مشارالدوله.

مراجع: سید: ۴۵۰؛ بامداد ۱: ۳۱۵ مشارالدوله: میرزا حسام الدین خان حکمت، فرزند حسام الدین شاه به اروپا (۱۲۹۰)، از همراهان وی بود و در سال ۱۲۹۲ وزیر گمرکات شد که تا در سال ۱۳۰۵ بر عهده یافت. در این سال مجدداً به

پیشکاری و لیعهد تعیین شد اما این سمت چند ماه بیشتر طول نکشید. در سفر اول ناصرالدین شاه به اروپا (۱۲۹۰)، از همراهان وی بود و در سال ۱۲۹۲ وزیر گمرکات شد که تا در سال ۱۳۰۵ به این سمت باقی بود.

در ۱۲۹۹ وزیر فواید عامه شد و دو سال بعد تصدی خالصجات ضمیمه شغل وی گردید و در همین سال عضو دارالشورای کبرای دولت نیز شد. در ۱۳۰۲ از مدیریت خالصجات معزول و مجبور به پرداخت ۱۵ هزار تومان جریمه گشت.

مراجع: مستوفی ۳: ۶۰۵؛ بامداد ۵: ۳۱۸ مشارالملک: میرزا حسن خان (مشار)، فرزند حاج علی اکبرخان (۱۳۲۷-خ). وی در سال ۱۳۲۶ به خدمت وزارت خارجه درآمد و در ۱۳۲۹ ریاست اداره تذکره و

طی سالهای ۱۳۱۴ و ۱۳۲۵ به ترتیب به القاب «موثق‌الممالک» و «مشارالسلطان» ملقب گردید. محسابات را بر عهده داشت. مشارالملک در مدت عمر خود، ۵ بار وزیر دارایی، یکبار وزیر مشاور، سه بار وزیر خارجه و یکبار وزیر دربار بوده است. سایر القاب: موثق‌الممالک.

مراجع: خارجه: ۱۶۴؛ بامداد ۱: ۲۴۵-۷.

مشارالسلطان: میرزا علینقی خان، فرزند حاج آقا اسماعیل جدید‌الاسلام (د: ۱۳۲۱).

سایر القاب: حکیم‌الممالک*؛ والی.

مراجع: بامداد ۲: ۵۰۵-۹؛ سید: ۱۷.

مشارالسلطنه: اسدالله قدیمی لوایی، فرزند میرزا هدایت‌الله (د: ۱۳۱۴-۱۳۵۴ خ).

وی از کارمندان قدیمی وزارت خارجه بود. سپس در کابینه‌های دولت دوره مشروطه، دوبار وزیر دارایی، دوبار وزیر پست و تلگراف، دوبار وزیر دادگستری و سه بار وزیر خارجه شد و سرانجام در آذرماه سال ۱۳۱۴ خورشیدی (برابر با رمضان ۱۳۵۴ هـ) درگذشت.

مراجع: بامداد ۱: ۱۱۵.

مشارالسلطنه: میرزا رفیع خان (۱۲۶۶-۱۳۴۴).

وی در تبریز متولد شد و با سمت وکالت قونسولگری کاظمین، به خدمت وزارت خارجه درآمد. ریاست دایرة مطبوعات (۱۲۹۸)، ریاست تذکرہ بنادر فارس (۱۳۰۲)، ریاست اداره ملل متعدد (۱۳۰۹) و عضویت در مجلس مشاوره وزارت خارجه (۱۳۲۴) از دیگر سمت‌های او بوده است.

سایر القاب: صنیع التولیه؛ سعیدالوزاره. ۱۳۱۱

مراجع: سید: ۱۷۵؛ خارجه: ۱۷۰.

مشارالملک: میرزا محمود خان قمی، فرزند میرزا محمدعلی (۱۲۳۸-۱۲۵۰/۱۲۱۳ خ).

وی جزو نخستین گروهی است که از طرف ناصرالدین شاه برای تحصیل به اروپا فرستاده شدند. تحصیلات خود را در نجوم به پایان رساند

محاسبات را بر عهده داشت. مشارالملک در مدت عمر خود، ۵ بار وزیر دارایی، یکبار وزیر مشاور، سه بار وزیر خارجه و یکبار وزیر دربار بوده است.

مراجع: خارجه: ۱۵۶؛ بامداد ۱: ۲۴۵-۷.

مشارالدوله: میرزا عباس خان، فرزند میرزا رضا مهندس باشی تبریزی (۱۲۵۵-۱۳۴۴).

در مدرسه نظامی تهران درس خواند و از سال ۱۲۸۱ به خدمت دولت درآمد. در ۱۲۸۵ مأموریت پاریس به او محل گشتن و پنج سال بعد مهندسی و سرحداری آذربایجان را بر عهده گرفت. سایر مناصب و مشاغل وی عبارتند از: مبادرت کارخانه چراغ‌گاز ۱۲۹۶-۱۳۰۰ مهندس باشی‌گری کل ۱۲۹۹-۱۳۰۱ ریاست احتساب انعقاد قرارداد راه آهن ۱۳۰۱-۱۳۰۴ شهر تهران و عضویت دارالشورای کبری ۱۳۰۴-۱۳۰۶ مأموریت آذربایجان برای نقشه‌برداری از سرحدات آنجا ۱۳۱۴-۱۳۱۹ ریاست بلدیه ۱۳۱۹-۱۳۲۹ عضویت در هیئت مشاوره وزارت خارجه.

نامبرده در سال ۱۳۳۱ ملقب به «مشارالدوله» گردید.

سایر القاب: مهندس باشی.

مراجع: خارجه: ۱۷۶؛ مستوفی ۲: ۴۲۹؛ بامداد ۵: ۹۶-۷.

مشارالسلطان: میرزا خلیل خان (ت: ۱۲۷۸). در تبریز متولد شد و در سال ۱۳۰۶ با سمت مشغی‌گری اداره دولت غیرهمجوار، به خدمت در وزارت خارجه مشغول گشت. دیگر مشاغل وی عبارتند از: مشغی‌گری در اداره عثمانی ۱۳۰۸-۱۳۱۰ معاونت محکمات وزارت خارجه ۱۳۱۰-۱۳۱۳ ریاست اداره تفتیش ۱۳۲۰-۱۳۲۳ ریاست دفتر وزارت خارجه ۱۳۲۶-۱۳۲۳ ریاست محکمات وزارت خارجه ۱۳۳۱-۱۳۳۱ عضویت در کمیسیون مالیه ۱۳۳۱-۱۳۳۱ نامبرده در

و از علمای این فن شد. «ستاره محمودی» از مکتشفات اوست. در سال ۱۲۸۲ پس از اتمام تحصیلات به ایران بازگشت و ریاست مرکزی تلگرافخانه را بر عهده گرفت. در سال ۱۲۹۳ با سمت کارپردازی طرابوزان، به خدمت وزارت خارجه درآمد و در ۱۲۹۷ کارپرداز بغداد شد. دو سال بعد به خدمت وزارت عدیله درآمد. در ۱۳۱۳ مجدداً به وزارت خارجه بازگشت و در سال ۱۳۱۷ به کارپردازی بغداد منصب گردید.

مشکوٰةالسلطنه: میرزا اسحاق خان، فرزند میرزا عبدالله منجم‌باشی گلستانی. نامبرده خالمهزاده ناصرالدین شاه بوده است.

مشکوٰةالملک: محمد علی میرزا (عهد ناصری).

مشکوٰةالمالک: محمد نظرخان، فرزند فضل الله.

مشکوٰةالمالک: میرزا حسین خان، فرزند فضل الله.

مشکوٰةالمالک: میرزا نایب‌السلطنه

در دارالفنون تهران درس خواند و سال ۱۳۱۷ – زمانی که پدرش کارگزار بغداد بود – مأمور کربلا شد و چند سال در آنجا ماند. به هنگام تسلط بلژیکی‌ها بر گمرک ایران، مأموریتهای زیادی در کردستان و دیگر ولایتهاي غربی بر عهده گرفت. در سال ۱۳۲۶ مأمور خراسان بود و به دلیل حسن ظن مردم نسبت به او، به ریاست بلدیه مشهد منصب شد.

در زمان تعطیلی مجلس (۱۳۲۹)، به تهران آمد و در اداره خزانه‌داری به خدمت پرداخت و مأموریتهای نیز در اطراف تهران (شهریار، زرند، ساوه...) به او محل گردید. در سال ۱۳۳۵ مأمور امور مالیه کردستان گشت.

مراجع: رجال: ۵-۶؛ سدید: ۳۳۷.

مراجع: بامداد: ۵: ۹؛ ۲۷۸؛ رجال: ۱۰۵؛ بامداد: ۱: ۴۰: ۹

مشیراعظم: احمد اتابکی، فرزند میرزا علی اصغرخان امین‌السلطنه اتابک اعظم (د: ۱۳۱۶ خ / ۱۳۵۶).

وی از سال ۱۳۲۱ با پدر خود در خارج از کشور به سر می‌برد. سپس به ایران بازگشت و پس از قتل امین‌السلطنه، مدتی بیکار بود ولی در کابینه محمدولی خان تنکابنی سپهسالار اعظم (۱۲۹۴ خ) وزیر فواید عame شد. وی همچنین در دو کابینه مستوفی‌الممالک (۱۳۰۴ خ) به وزارت پست و تلگراف منصب گشت. در اوآخر عمر از مدرس هواداری نمود و مدرس نیز از او حمایت می‌کرد.

مراجع: بامداد: ۱: ۶-۷

مشیرالحكما: میرزا محمودخان بروجردی، فرزند میرزا علی نقی حکیم‌باشی (د: ۱۳۲۱).

ساير القاب: سپهسالار اعظم؛ صدر اعظم.

مراجع: حقاب: ۳۰۱؛ سدید: ۴۱۳؛ مستوفی: ۱۰۹؛ خارجه: ۳۱، بامداد: ۱: ۴۰۶ و ۴۲۶؛ صدر: ۲۶۱

مشیرالدوله: شیخ محسن خان، فرزند شیخ کاظم رشتی تاجر (۱۲۳۵-۱۳۱۷).

در جوانی مانند پدرش، در اسلامبول مشغول تجارت بود. تحصیلات خود را در مدرسه نظامی سلطانی به پایان برد و مدتی سرهنگ فوج نهادن بود. سپس به خدمت وزارت خارجه درآمد و در سفارت ایران در سن پطرزبورگ (لنسینگراد) مشغول به کار شد. در سال ۱۲۸۰ با سمت مستشاری سفارت ایران در پاریس، روانه آن کشور گردید. در ۱۲۸۳ به ایران بازگشت و در همین سال به سمت شارذ دافری سفارت ایران در لندن منصب شد و تا ۱۲۸۶ بر آن باقی بود. در این سال به سمت وزیر مختاری مقیم انگلستان تعیین گشت و یک سال بعد ملقب به «معین‌الملک» گردید. وی از ۱۲۸۹ تا ۱۳۰۸ سفیر کبیر ایران در اسلامبول بود.

مشیرالدوله: حاج میرزا حسین خان، فرزند میرزا نبی خان امیر دیوان قزوینی (۱۲۴۳-۱۲۹۸).

پدر وی در زمان سلطنت محمدشاه، حاکم اصفهان بود و مشیرالدوله را با خود به اصفهان برد و وکالت امور خویش را به او سپرد. پس از فوت محمدشاه، نامبرده مورد توجه میرزا نبی خان امیرکبیر واقع شد و او را در سال ۱۲۶۴ به قونسولگری بمبهی اعزام داشت. بعد از شش سال به قنسول ژنرالی تفلیس مأمور گشت.

در سال ۱۲۷۷ با سمت وزیر مختاری به دربار سلطان عبدالمحیج راه یافت و در ۱۲۸۵ به عنوان سفیرکبیر ایران در دربار عثمانی انتخاب و ملقب به «مشیرالدوله» گردید. شایستگی‌های فراوان وی موجب شد که در دستگاه حکومت عثمانی نفوذ چشمگری داشته باشد.

در سال ۱۲۸۸ به تهران احضار و به حکم ناصرالدین شاه وزارت عدیله به او واگذار گردید. یک سال بعد به صدارت رسید و پس از چند ماه به سپهسالاری و وزارت جنگ نیز نایل گشت. در سال ۱۲۹۲ ناصرالدین شاه را به اروپا برد ولی در بیانگشت از سفر، در اثر توطئه شاهزادگان و وزرا، به حکم شاه از مناصب و مشاغل قبلی معزول گشت و تنها حکومت گیلان به وی واگذار شد. پس از چند ماه به تهران احضار گردید و مقام سپهسالاری اعظم و چندی بعد، وزارت خارجه نیز به وی تفویض شد. در سال ۱۲۹۷ از سمت‌های مزبور معزول و مأموریت پطرزبورگ به او محل گردید. پس از بازگشت از روسیه، در سال ۱۲۹۸ به حکومت خراسان و تولیت آستان قدس رضوی منصب و روانه گشت.

ساير القاب: سپهسالار اعظم؛ صدر اعظم.

مراجع: حقاب: ۳۰۱؛ سدید: ۴۱۳؛ مستوفی: ۱۰۹؛ خارجه: ۳۱، بامداد: ۱: ۴۰۶ و ۴۲۶؛ صدر: ۲۶۱

در سال ۱۳۰۹ – پس از مدتی که مورد بی‌مهری ناصرالدین‌شاه واقع شده بود – به حکم شاه به وزارت عدله و وزارت تجارت منصوب و ملقب به «مشیرالدوله» گشت و تا ۱۳۱۰ این دو مسئولیت را بر عهده داشت. در ۱۳۱۴ وزیر خارجه شد و دو سال بعد – به مدت دو ماه – رئیس‌الوزرا گردید. اما چون توانست مانند میرزا علی‌خان امین‌الدوله، از انگلستان اسقراض نماید، برکنار شد. در سال ۱۳۱۷ بیمار گشت و برای معالجه به اروپا رفت. ولی سودی نخشید و در همین سال درگذشت.

سایر القاب: مشیرالملک.
مراجع: مستوفی ۲: ۱۷۰ و ۲۴۸؛ رجال: ۶ - ۱۰۵؛ بامداد ۱: ۲۶؛ حقوق: ۲۶؛ صدر: ۱۷۰؛ ۱: ۵ - ۴۳۲؛ خارجه: ۱۵۵.

مشیرالدوله: میرزا سید جعفرخان، فرزند محمد تقی وزیر (د: ۱۲۷۹).

در سال ۱۲۲۵ بنایه صلاح‌دید و دستور عباس میرزا نایب‌السلطنه و میرزا عیسی قائم مقام اول، پنج نفر از جمله میرزا سید جعفر به انگلستان اعزام شدند و هر یک در زمینه‌ای به تحصیل پرداختند. وی پس از چهار سال که به دستور عباس میرزا به ایران بازگشت، به کار تدریس ریاضی و فنون مهندسی و تپیخانه مشغول شد و از طرف شاه، ابتدا به لقب «مهندس‌باشی» و سپس به «مشیرالدوله» ملقب گشت. از سال ۱۲۵۲ به مدت هفت سال سفیر ایران در استانبول بود. در سال ۱۲۶۴ به دستور میرزا تقی خان امیرکبیر، به سمت کارپردازی مهم خارجه منصوب و در تبریز مقیم شد. در همین سال جهت تعیین خطوط مرزی بین ایران و عثمانی، به آن کشور مأمور گردید اما مأموریتش تا سال ۱۲۷۱ به طور انجامید.

در سال ۱۲۷۵ پس از عزل میرزا آقاخان صدر مشیرالسلطنه – وزیر عدله و ملقب به «مشیرالدوله» شد. در همین سال در کابینه ابوالقاسم‌خان ناصرالملک، وزیر خارجه گشت. در سال ۱۳۲۷ مجدداً به وکالت مجلس شورای ملی انتخاب شد و پس از فتح تهران سمت

ملقب به «مصطفی‌الملک» گشت. زمانی که میرزا عباس‌خان قوام‌الدوله به وزارت رسید، نامبرده ملقب به «مشیرالملک» و در واقع همه‌کاره وزارت خارجه گردید.

در سال ۱۳۱۴ به وزارت لشکر منصوب شد اما مدتی نگذشت که وزیر خارجه، شیخ محسن‌خان مشیرالدوله، در همین سال برای معالجه به اروپا رفت و اداره وزارت‌خانه را بر عهده مشیرالملک گذاشت. پس از مرگ شیخ محسن‌خان، مقام و لقب وی به میرزا نصرالله‌خان اعطای شد و مدتی نه سال بر این سمت باقی بود.

در سال ۱۳۲۴-۲۵ صدر اعظم شد و در ۱۳۲۷ از دنیا رفت. مدفن وی در امامزاده صالح تجریش قرار دارد.

سایر القاب: مشیرالملک؛ مصباح‌الملک.

مراجع: مستوفی ۲: ۶۸؛ بامداد ۴: ۴؛ خارجه: ۴۳-۹؛ بامداد ۱: ۳۶۰؛ ۲: ۶۸. میرزا ناصرالدین‌شاه، فرزند میرزا نبی‌خان امیر دیوان قزوینی (۱۲۷۹-۱۳۰۹).

وی برادر میرزا حسین‌خان سپهسالار، صدر اعظم ناصرالدین‌شاه، همسر چهارم ملک‌زاده عزالدوله، همسر سابق میرزا تقی‌خان امیرکبیر، است. در سال ۱۲۷۲ با سمت مترجمی به خدمت وزارت خارجه درآمد. سپس به نیابت سفارت پطرزبورگ تعیین گشت. یک‌سال بعد آجودان میرزا آقاخان نوری و پس از عزل وی، «آجودان مخصوص» و «مترجم حضور» ناصرالدین‌شاه شد. وی از همراهان ناصرالدین‌شاه در سفر به خراسان (۱۲۸۴) بود و در همین سال ملقب به «معتمد‌الملک» گردید. در سال ۱۲۸۸ به حکومت عراق و کمره و سپس لرستان و خوزستان منصوب شد. اندکی بعد به تهران احضار و به وزارت مخصوص و عضویت دارالشورای کبری و نظمت آن تعیین گشت، یک سال بعد حاکم گیلان، در ۱۲۹۱ حاکم یزد و در

وزرا تشکیل شد که نامبرده در آن عضویت داشت. مشیرالدوله با حفظ سمت ریاست دارالشورای دولتی، از طرف دولت ایران، در لندن مأموریت یافت. پس از یک‌سال (۱۲۷۸) به تهران بازگشت و تولیت آستان قدس رضوی نیز علاوه بر سمت پیشین به وی سپره شد. مدت دو ماه مسئولیت اخیر را بر عهده داشت تا اینکه در اوایل سال ۱۲۷۹ درگذشت.

سایر القاب: مهندس‌باشی
مراجع: بامداد ۱: ۲۶؛ حقوق: ۲۶؛ صدر: ۱۷۰؛ ۱: ۳۰۸؛ مستوفی ۱: ۹۰؛ عضدی: ۱۸۱؛ المائت: ۱۸۱؛ ۱: ۲۷۹.

مشیرالدوله: میرزا موسی‌خان تفرشی (عهد مظفری). وی در اوایل سلطنت مظفرالدین‌شاه، رئیس تلگرافخانه بوشهر و دارای منصب سرتیپی بود.

مراجع: سیدی: ۲۷۷.

مشیرالدوله: میرزا نصرالله‌خان نائینی، فرزند آقا محمد (د: ۱۳۲۷).

بعد از فوت پدرش، در سن بیست‌سالگی به تهران آمد و در این دوره (۱۲۸۷) در قهوه‌خانه باغ ایلچی کار می‌کرد. مدتی بعد در خدمت میرزا ابراهیم‌خان پسیان به عنوان منشی مخصوص وزارت خارجه به کار محترم پرداخت و پس از چندی همراه وی به کارگزاری آذربایجان اعزام شد. بعد از مرگ میرزا ابراهیم‌خان، به تهران آمد و به جرگه مشیان وزارت خارجه پیوست تا اینکه در سال ۱۲۹۷ میرزا سعیدخان، مجدداً وزیر خارجه شد و مشیرالدوله را به جای میرزا نصرالله‌خان دیبرالملک شیرازی – که با وزیر دچار اختلاف و خصوصیت شده بود – به مقام نایابت وزارت خارجه منصوب نمود. در دوره وزارت ناصرالملک قره‌گوزلو، نایب اول وزارت‌خانه و در زمان یحیی‌خان مشیرالدوله،

۱: بامداد: ۱۳۲۵.

۱۲۹۲ والی فارس شد. در سال ۱۲۹۴ به حکومت مازندران منصب گردید و در ۱۲۹۵ در غیاب برادرش – که همراه با ناصرالدین شاه به سفر اروپا رفته بود – کفالت وزارت خارجه و سپهسالاری قشون را بر عهده گرفت. در ۱۲۹۷ وزیر بنایی شد و دو سال بعد – پس از درگذشت برادرش، میرزا حسین خان – به لقب «مشیرالدوله» ملقب و به وزارت عدلیه منصب گردید. در ۱۳۰۱ به خطاب «جناب اشرف» مخاطب و در سال ۱۳۰۲-۴ وزیر خارجه شد. در سال ۱۳۰۶ مجدداً به وزارت عدلیه و وزارت تجارت منصب گشت. پس از مرگش، لقب و مشاغل او به حاج شیخ محسن خان معین‌الملک رسید.

مراجع: بامداد: ۱: ۱۳۰۱ به خطاب «جناب اشرف» مشیرالملک: حاج میرزا ابوالحسن خان، فرزند میرزا محمدعلی مشیرالملک (۱۲۲۶-۱۳۰۳).
وی در سال ۱۲۶۲ وزیر فارس شد و مدت سی سال در این سمت برقرار بود.
مراجع: سبد: ۳۰: حقایق: ۸۷؛ بامداد: ۱: ۴۰-۴۹
مشیرالملک: میرزا حبیب‌الله‌خان انصاری (د: ۱۳۰۹).

وی وزیر سلطان مسعود میرزا ظل‌السلطان، پسر ناصرالدین شاه و حاکم اصفهان، بود.
مراجع: بامداد: ۱: ۳۱-۱۳؛ ۳۱۷؛ سبد: ۶۹؛ ۲۳۱
مشیرالملک: میرزا حسن خان پیرنیا، فرزند میرزا ناصرالله‌خان مشیرالدوله نائینی (۱۳۱۴-۱۲۵۰ خ).

سایر القاب: مشیرالدوله.
مراجع: مستوفی: ۲: ۶۸؛ بامداد: ۱: ۳۲۳-۲۵؛ خارجه: ۱۵۵
مشیرالملک: میرزا محمد باقرخان، فرزند میرزا علی محمد (۱۲۷۹-۱۳۴۸).

در آغاز جوانی، با سمت نویسنده به دستگاه میرزا حبیب‌الله‌خان مشیرالملک انصاری، وزیر مقندر اصفهان، راه یافت و به خدمت پرداخت. از سال ۱۳۱۴ به مدت یازده سال کلیه امور سلطان مسعود میرزا ظل‌السلطان با او بود.

مراجع: بامداد: ۶: ۲۰۷-۸
مشیرالملک: میرزا محمدعلی، فرزند میرزا ابراهیم

ایران در لندن ۱۳۲۶.
سایر القاب: علاءالسلطنه.
مراجع: بامداد: ۴: ۱۷۵؛ خارجه: ۲۱۳؛ رجال: ۱۰۶-۷
مشیرالملک: میرزا نصرالله‌خان نائینی، فرزند آقامحمد (د: ۱۳۲۷).
سایر القاب: مصباح‌الملک؛ مشیرالدوله.*
مراجع: بامداد: ۴: ۳۶۰؛ مستوفی: ۲: ۵۰ و ۶۸؛ خارجه: ۴۳
مشیرالوزاره: میرزا محمود‌خان قمی، فرزند میرزا محمدعلی (۱۳۳۸)-۱۲۵۰/۱۲۱۲ خ.
سایر القاب: مشاورالملک.
مراجع: بامداد: ۴: ۴۷؛ المأثر: ۳۱۸
مشیرالوزاره: میرزا مسعود‌خان (ت: ۱۲۸۶).
در تهران متولد شد و در سال ۱۳۰۶ با سمت نیابت جنزال قوسنولی بغداد به خدمت وزارت خارجه درآمد. در سال ۱۳۰۹ ریاست دفتر وزارت عدلیه اعظم، ریاست دارالاشراف و وزارت تجارت را بر عهده گرفت. در ۱۳۲۴ ملقب به «مشیرالوزاره» گردید. معاونت اداره تفتیش تذکره (۱۳۲۶) و معاونت اول اداره محاسبات (۱۳۲۹)، از دیگر سمت‌های او بوده است.
مراجع: خارجه: ۲۰۹
مشیر حضور: ابوالقاسم خان قره‌گوزلو، فرزند احمدخان (۱۳۴۶).
سایر القاب: ناصرالملک*؛ نایب‌السلطنه.
مراجع: بامداد: ۱: ۱۶-۹؛ المأثر: ۳۱۸
مشیر حضور: احمدخان، فرزند یوسف‌خان سرتیپ. وی از درباریان و پیشخدمت‌های ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه و به «جوچه» مشهور بود. در سال ۱۳۱۰ ملقب به «مشیر حضور» گردید.
مراجع: بامداد: ۶: ۲۸
مشیر حضور: میرزا فتح‌الله‌خان (ت: ۱۲۹۷). در تبریز متولد شد و در سال ۱۳۲۰ به خدمت وزارت خارجه درآمد. زنزال قوسنولگری ازمر و اسلامبول، به ترتیب در سالهای ۱۳۲۶ و ۱۳۲۹

مستوفی (۱۲۶۴ یا ۱۲۶۲-۱۱۷۷). پس از اتمام تحصیلات در سال ۱۲۰۶ با سمت مشیشی‌گری به دستگاه حاج ابراهیم‌خان، بسیگلریگی فارس راه یافت. پس از آنکه ابراهیم‌خان به صدارت رسید، میرزا محمدعلی را به سمت وزارت و پیشکاری اسدالله‌خان، پسر دوم خود، – که حاکم بروجرد، لرستان و خوزستان شده بود – منصب نمود. بعد از عزل و حذف صدراعظم و خانواده او در سال ۱۲۱۵، مشیرالملک به شیراز برگشت و در دستگاه پیشکاران و حکام فارس به خدمت پرداخت. در ۱۲۴۳ به وزارت حسینعلی میرزا فرمانفرما، والی فارس، منصب و ملقب به «مشیرالملک» گردید. پس از چندی به دستور فرمانفرما معزول و به اصفهان تبعید شد. مدتی بعد توانست نظر والی فارس را جلب کند و در نتیجه مجددأ شغل سابق خود را بازیافت و تا زمان فوت فتحعلی‌شاه (۱۲۵۰) بر آن باقی ماند. در سال ۱۲۵۱ مدتی نزد منوچهرخان معتمددالدوله، وزیر فارس، خدمت نمود و پس از آن تا سال ۱۲۶۰ بیکار بود. در همین سال حسین خان مقدم نظام‌الدوله، والی فارس شد و مشیرالملک را به شغل سابق خود گماشت و تا پایان عمر در خدمت نظام‌الدوله بود.
مراجع: حقایق: ۲: ۸۷؛ صدر: ۲۰؛ سبد: ۶: ۴۰؛ بامداد: ۴: ۳۵۹-۶
مشیرالملک: میرزا مهدی خان، فرزند میرزا محمدعلی خان علاءالسلطنه آذربایجانی (ت: ۱۲۹۵). مشیرالملک و مناصب وی عبارتند از: نیابت دوم مشاغل و مناصب وی عبارتند از: نیابت دوم سفارت ایران در لندن ۱۳۱۴ – دریافت لقب «علاوه‌السلطنه» ۱۳۱۵ – مترجمی و آجودان حضوری مظفرالدین شاه ۱۳۱۷ – مدیریت دایرة تفتیش در وزارت خارجه ۱۳۱۷ – شارژ دافری همین سفارتخانه ۱۳۲۷ – سفارت دولت

- و وکالت سیاسی مصر در سال ۱۳۳۱ از دیگر سمت‌های وی بوده است.
- مراجع: خارجه: ۱۹۳
- مشیر خلوت:** محمد حسین خان، فرزند حاجی محمدخان ابری حاجب‌الدوله.
- از سال ۱۲۹۵ با سمت فراشبashi به دستگاه کامران میرزا نایب‌السلطنه راه یافت. یک‌سال بعد به سمت پیشخدمتی ناصرالدین‌شاه منصوب و عنوان «پیشخدمت حضور همایون» و «فراشبashi حضرت والا» به وی اعطا شد.
- نامبرده در سال ۱۳۰۰ ملقب به «مشیر خلوت» گردید.
- مراجع: بامداد: ۵؛ المأثر: ۲۳۴
- مشیر دیوان:** میرزا یوسف کردستانی، فرزند میرزا محمد رضا وزیر (۱۲۹۸-۱۳۳۸).
- وی در طول مدت عمر خود غالباً سمت معاونت حکومت و پیشکاری دارایی را بر عهده داشت. از سال ۱۳۱۰ تا دوره مشروطیت — به استثنای یکی دو سال — به کار مشغول بود و شغل معاونت حکومت و ریاست دارایی کردستان — هر دو یا گاهی یکی از این دو شغل — به او واگذار می‌شد.
- نامبرده از خانواده وزیری است.
- مراجع: بامداد: ۶ - ۳۳۵؛ المأثر: ۲۱۷
- مشیر علوم:** میرزا عباس‌خان (ت: ۱۲۹۵).
- وی در طرابوزان متولد شد و در سال ۱۳۱۶ به خدمت وزارت خارجه درآمد. منشی‌گری اداره تشریفات (۱۳۱۷)، دفترداری اداره تذكرة وزارت خارجه (۱۳۲۷)، کارگزاری انزلی (۱۳۳۲)، معاونت کارگزاری و ریاست تذكرة گیلان (۱۳۳۳) از دیگر مشاغل وی به شمار می‌رود.
- مراجع: خارجه: ۱۷۷
- مشیر لشکر:** حاج میرزا ابوالقاسم، فرزند حاج میرزا عباسقلی.
- وی کار خود را با سمت لشکرنویسی آغاز نمود.

- فرخ‌خان امین‌الدوله است.
- مراجع: بامداد: ۵ - ۸
- مصدق‌السلطنه:** دکتر محمد مصدق، فرزند میرزا هدایت‌الله وزیر دفتر.
- مراجع: مسٹوفی: ۲۲۲
- مصدق دیوان: میرزا محمدخان (ت: ۱۲۸۹).
- وی در نائین متولد شد و در سال ۱۳۱۷ با سمت نیابت کارگزاری شیراز، به وزارت خارجه پیوست. در ۱۳۲۰ ملقب به «مصدق دیوان» گردید و در ۱۳۲۳ مدیریت تذکره بادکوبه را بر عهده گرفت.
- مراجع: خارجه: ۱۹۹
- مصلحت‌گذار:** حاج میرزا جبار، فرزند ساج صفرعلی تبریزی.
- «متحن‌الدوله» درباره لقب نامبرده می‌نویسد: «حاج میرزا جبار... از طرف شاهنشاه مبرور، محمدشاه غازی، به لقب مصلحت‌گذار و کارپردازی بغداد مأمور گردید». و در زمان میرزا تقی خان امیرکبیر، به تهران احضار شد و در خدمت امیر قرار گرفت تا آنجا که نزد وی متنزّلی عالی پیدا کرد و ملقب به «ناظم‌المهام» گردید.
- سایر القاب: ناظم‌المهام.
- مراجع: خارجه: ۱۱۲
- تصورالملک:** میرزا مهدی خان نقاش.
- وی در چهره‌سازی، منظره‌سازی از طبیعت و نیز در کپی‌سازی مهارت بسیار داشت. تصاویر روزنامه «شرافت» از آثار اوست. میرزا مهدی در سال ۱۳۱۴ ملقب به «تصورالملک» گردید.
- مراجع: بامداد: ۵ - ۳۰۲
- مظفرالدوله:** آقاجان (عهد ناصری).
- مراجع: المأثر: ۳۱۷
- مظفرالدوله:** سردار سلطان علی خان، فرزند کهنلخان (عهد ناصری).
- مراجع: حقایق: ۱۲۲
- (۱۳۱۴) بر این سمت باقی بود.
- سایر القاب: مصباح دیوان
- مراجع: بامداد: ۴ - ۱۵
- مصباح‌الملک:** میرزا مصطفی خان.
- وی از کارمندان وزارت خارجه بود. مدتی به کارگزاری خواف و تربیت مأمور گشت و در سال ۱۳۳۱ به کارگزاری قوچان اعزام گردید.
- مراجع: خارجه: ۲۱۱
- مصباح‌الملک:** میرزا نصرالله خان نائینی، فرزند آقا محمد (د: ۱۳۲۷).
- سایر القاب: مشیرالملک؛ مشیرالدوله.*
- مراجع: خارجه: ۴۳؛ بامداد: ۴ - ۳۶۰؛ مسٹوفی: ۲ - ۶۸
- التأثیر: ۳۱۷
- مصباح دیوان:** محمد ولی اسدی، فرزند میرزا علی‌اکبر (۱۳۱۴-۱۲۵۷).
- سایر القاب: مصباح‌السلطنه.
- مراجع: بامداد: ۴ - ۱۵
- مصدق‌الدوله:** شهبازخان، فرزند میرزا محمد.
- علی خان مصدق‌الدوله.
- در تهران و برلن درس خواند و در سال ۱۳۲۵ با سمت نیابت سوم سفارت برلن، به وزارت خارجه پیوست. در ۱۳۳۲ به وزارت داخله منتقل و مفتسل مخصوص پادشاه قاجار و رئیس تفتیش مخفی گردید.
- مراجع: بامداد: ۵ - ۴۸؛ خارجه: ۱۷۳
- مصدق‌الدوله:** میرزا محمد علی خان، فرزند میرزا ابراهیم.
- در سال ۱۲۸۰ حاکم کاشان شد. سپس در تبریز به دستگاه مظفرالدین میرزا ولی‌عهد راه یافت. بعد از مرگش، لقب او به پسرش، شهبازخان، رسید.
- مصدق‌الدوله برادر میرزا نظام مهندس‌الممالک و میرزا زین‌العابدین خان شریف‌الدوله و پسرعموی
۱. بامداد: ۱۳۲۵

مظفرالسلطنه: پاشاخان (عهد ناصری).

۳۱۷ مراجع: *الآثار*: ۱۰۲-۱۰۴، سید: ۱۳۹، ستوفی: ۱۰۲-۱۰۴؛ خارجه: ۱۲۵-۱۲۶؛ رجال: ۹-۱۰، ۸-۱۰.

مظفرالملک: حاج میرزا محسن خان، فرزند ملا عبداللطیف طسوچی.

ازدواج خواهر نامبرده با ظل السلطنه، پسر ارشد ناصرالدین شاه، موجب شد که حاج میرزا محسن و برادرش، میرزا مهدی، به دستگاه ظل السلطنه راه یابند. میرزا محسن به دستور ظل السلطنه، از سال ۱۲۹۸ تا ۱۳۰۰ نایب‌الایاله لرستان و بروجرد بود. در ۱۳۰۰ ملقب به «مظفرالملک» شد و از سال ۱۳۰۱ مجدداً به مدت دو سال سمت سابق را عهده‌دار گشت. همچنین سال ۱۳۰۷-۹ نایب‌الحكومة عراق (اراک) و محلات شد.

۳۱۷ مراجع: سید: ۸۶؛ بامداد: ۳-۱۴؛ ۲۱-۲۴؛ *الآثار*: ۱۳۴۴ (۱۲۸۵).

معاضددالوله: میرزا اسماعیل خان (۱۳۴۴-۱۳۰۲). در تبریز متولد شد و تحصیلات خود را در زادگاهش و نیز تهران و عثمانی پشت سر گذارد. در سال ۱۳۰۵ وارد خدمت وزارت خارجه شد.

۳۱۸ مراجع: بامداد: ۱-۱۰؛ ۵۳-۴؛ خارجه: ۱۲۷؛ ستوفی: ۱-۹۰ و ۹۱؛ ۱۳۱؛ خارجه: ۶۸-۷۰. موصل و سليمانیه مأموریت یافت و در ۱۳۲۵ به کارگزاری فارس منصب گردید. در ۱۳۲۸ رئیس اداره تذكرة مرکزی شد.

۳۱۹ مراجع: خارجه: ۱۲۸۹. **معاضددالسلطنه:** میرزا سید عبدالله خان (ت: ۱۲۸۹). در شیراز متولد شد و در سال ۱۳۰۶ به خدمت وزارت خارجه درآمد و تا سال ۱۳۳۰ معاونت اداره دول غیرهمجوار، معاونت اداره انگلیس و ریاست اداره مذکور را بر عهده داشت. در سال ۱۳۲۶ ملقب به «معاضددالسلطنه» گردید.

۳۲۰ مراجع: خارجه: ۱۲۸۲. **معاضددالسلطنه:** میرزا ابوالحسن خان پیرنیا، فرزند میرزا محمد باقر نائینی (ت: ۱۲۸۸). وی برادرزاده میرزا نصرالله خان مشیرالدوله

۳۱۷ مراجع: بامداد: ۱-۱۹؛ خارجه: ۱۲۵؛ رجال: ۹-۱۰، ۸-۱۰؛ ستوفی: ۱۰۲-۱۰۴؛ سید: ۱۳۹؛ معاون‌السلطنه: میرزا جودخان، فرزند میرزا هدایت وزیر دفتر (د: ۱۳۱۸-خ).

زمانی که پدرش وزیر دفتر (وزیر دارایی) بود، وی استیفای گیلان را بر عهده داشت. در دوره سلطنت مظفرالدین شاه، مستوفی کرمانشاه و صندوقخانه سلطنتی شد و تا سال ۱۳۲۳ بر آن باقی بود. از این سال به بعد شغلی نداشت؛ از این‌رو به ملک شخصی خود در کرمانشاه رفت و در سال ۱۳۳۵ به تهران بازگشت و روزنامه «زبان آزاد» را تأسیس نمود. وی در سال ۱۳۰۹ ملقب به «معاون‌السلطنه» شد.

۳۱۸ مراجع: بامداد: ۱-۱۰؛ ۵۳-۴؛ خارجه: ۱۰۹-۱۰.

۳۱۹ مراجع: بامداد: ۱-۱۵؛ ۲۱-۱۱؛ ستوفی: ۱-۹۰ و ۹۱؛ سید: ۱۳۱؛ معاون‌العداله: حاجی سلطان ابراهیم میرزا (عهد ناصری).

۳۲۰ مراجع: *الآثار*: ۲۱۸.

۳۲۱ مراجع: بامداد: ۱-۱۴؛ ستوفی: ۱-۹۰ و ۹۱؛ سید: ۱۳۱؛ معاون‌الملک: میرزا عباس خان تفرشی (د: ۱۳۱۴).

۳۲۲ مراجع: سایر القاب: قوام‌الدوله.

۳۲۳ مراجع: بامداد: ۱-۱۵؛ ۲۱-۱۱؛ ستوفی: ۱-۹۰ و ۹۱؛ خارجه: ۶۸-۷۰.

۳۲۴ مراجع: بامداد: ۱-۱۵؛ ۲۱-۱۱؛ ستوفی: ۱-۹۰ و ۹۱؛ سید: ۱۳۱؛ معاون‌الملک: میرزا محمد علی خان، فرزند میرزا عباس خان قوام‌الدوله.

۳۲۵ مراجع: سایر القاب: قوام‌الدوله.

۳۲۶ مراجع: ستوفی: ۱-۲۳۹؛ بامداد: ۳-۷؛ ۴۵۵-۷؛ *الآثار*: ۳-۳۷؛ معاون‌الوزاره: میرزا محمد علی خان (عهد ناصری).

۳۲۷ مراجع: *الآثار*: ۳۱۸.

۳۲۸ مراجع: حضور: زین‌العابدین خان.

۳۲۹ مراجع: سایر القاب: مجلل‌السلطنه.

۳۳۰ مراجع: بامداد: ۶-۱۱؛ ۱۱-۱۰.

۳۳۱ مراجع: معاون‌لشکر: میرزا زینل.

۳۳۲ مراجع: *الآثار*: ۳۱۷.

۳۳۳ مراجع: بامداد: ۶-۱۱؛ ۱۱-۱۰؛ ستوفی: ۱-۹۰ و ۹۱؛ خارجه: ۱۲۷۷؛ محمدخان مؤمن‌الوزاره (ت: ۱۲۷۷).

درآمد. در طی سالهای ۱۳۲۴ و ۱۳۲۹ نایب اول کارگزاری خراسان و در ۱۳۳۱ رئیس تذكرة خراسان شد.

۳۳۴ مراجع: خارجه: ۱۶۲.

۳۳۵ مراجع: ستوفی: ۲-۳۹؛ معاون‌الایاله: میرزا تقی خان تبریزی.

۳۳۶ مراجع: ستوفی: ۲-۳۹؛ معاون‌الدوله: حسنعلی خان غفاری (ت: ۱۳۰۵).

۳۳۷ مراجع: سایر القاب: امین خلوت.

۳۳۸ مراجع: خارجه: ۱۵۷.

۳۳۹ مراجع: خارجه: ۱۲۷۷-۱۳۳۶؛ معاون‌الدوله: میرزا ابراهیم خان غفاری (۱۳۳۶-۱۲۷۷).

۳۴۰ مراجع: ستوفی: ۲-۳۹؛ در زمان سلطنت ناصرالدین شاه با سمت پیشخدمتی، جزو عمله خلوت سلطنتی بود. وی

۳۴۱ مراجع: خارجه: ۱۳۳۴-۱۳۲۹؛ در تصمیم‌گیریهای دولتی نفوذ قابل توجهی داشت و اغلب همراه با برادر خود، مهدی خان

۳۴۲ مراجع: خارجه: ۱۳۳۴-۱۳۲۹؛ وزیر همایون، و پسرعموی خود، میرزا احمدخان اقبال‌الدوله، بر ضد نفوذ و اقتدار میرزا

۳۴۳ مراجع: خارجه: ۱۳۳۴-۱۳۲۹؛ علی اصغرخان امین‌السلطنه فعالیت می‌نمود. مشاغل و مناصب میرزا ابراهیم خان عبارتند از:

۳۴۴ مراجع: خارجه: ۱۳۳۴-۱۳۲۹؛ تصدی و وزارت تجارت (۱۳۰۹) — جنرال قونسولگری تفلیس (۱۳۱۲) — تصدی مجدد وزارت تجارت (۱۳۱۶) — وزیر مختاری ایران در

۳۴۵ مراجع: خارجه: ۱۳۳۴-۱۳۲۹؛ دول بالکان (۱۳۱۹) — ریاست ضرابخانه (۱۳۲۵) — وزیر مختار رم (۱۳۲۶) — تصدی وزارت خارجه در کابینه سپهبد اعظم (۱۳۲۸) —

۳۴۶ مراجع: خارجه: ۱۳۳۴-۱۳۲۹؛ تصدی وزارت تجارت و وزارت پست و تلگراف (۱۳۲۹) — وزارت مالیه در کابینه نجفقلی خان (۱۳۳۰) — تصدی وزارت صمام‌السلطنه (۱۳۳۰) — تصدی وزارت خارجه در دو کابینه میرزا حسن خان

۳۴۷ مراجع: خارجه: ۱۳۳۴-۱۳۲۹؛ مسٹوفی‌الممالک و کابینه میرزا حسن خان مشیرالدوله (۱۳۳۳)

۳۴۸ مراجع: خارجه: ۱۳۱۹.

۳۴۹ مراجع: خارجه: ۱۲۷۸.

۳۵۰ مراجع: خارجه: ۱۳۰۷-۹.

صدر. اعظم است که در نائین متولد شد و در سال ۱۳۱۰ به خدمت وزارت خارجه درآمد. سال

۱۳۱۱ در کارگزاری آذربایجان مشغول به کار گردید. در ۱۳۲۲ قونسول دولت ایران در بادکوبه شد. در اوایل مشروطیت به تهران آمد و به جرگه مبارزان نهضت پیوست. در سال ۱۳۲۴ به وکالت مجلس شورای ملی انتخاب شد. همزمان با بسته شدن مجلس (۱۳۲۶) به اروپا رفت و پس از فتح تهران در ۱۳۲۷، بازگشت و مجدداً وکیل مجلس

۱۳۲۹ در سال ۱۳۲۹، به وزارت پست و تلگراف منصب و در ۱۳۳۲ برای حکومت یزد نامزد گردید.

۱۳۳۳ در سال ۱۳۳۳ با سایر مشروطه‌خواهان به قم مهاجرت کرد. سپس از آنجا به نائین رفت. در سال ۱۳۰۲-۳ در کابینه رضاخان سردار سپه، وزیر دادگستری بود. سرانجام در استانداری شیراز به عارضه سکته قلبی درگذشت.

۱۳۳۴ مراجع: خارجه: ۱۰۷-۸؛ بامداد: ۱-۳۸-۹؛ ستوفی: ۱-۹۰-۲.

۱۳۳۵ مراجع: خارجه: ۱۲۹۱. **معاضددالملک:** میرزا اسماعیل خان (ت: ۱۲۹۱).

۱۳۳۶ مراجع: خارجه: ۱۲۸۹. در کرمانشاه متولد شد و تحصیلات خود را در

۱۳۳۷ رشته طب، در مدرسه دارالفنون گذراند. در سال ۱۳۱۵ به استخدام وزارت خارجه درآمد. در ۱۳۲۱ معاون کارگزاری کرمانشاه و در سال ۱۳۲۷ کفیل کارگزاری مذکور شد. در همین سال از طرف مردم کرمانشاه به نمایندگی مجلس شورای ملی انتخاب گردید و مدتی بعد به معاونت وزارت مالیه منصب گشت.

۱۳۳۸ مراجع: خارجه: ۱۲۹۳.

۱۳۳۹ مراجع: خارجه: ۱۳۰۷-۹. **معاضددالسلطنه:** میرزا سید عبدالله خان (ت: ۱۲۸۹).

۱۳۴۰ مراجع: خارجه: ۱۲۸۸. در تهران متولد شد و در سال ۱۳۰۶ با عضویت در کارگزاری بجنورد، به خدمت وزارت خارجه

وی در شیراز متولد شد. مدتی ریاست جبهه خانه فارس و سپس کارگزاری بنادر فارس را بر عهده داشت. در سال ۱۳۰۶ به خدمت وزارت خارجه درآمد و در ۱۳۱۱ به ریاست تجارت شیراز منصوب و ملقب به «معتصم‌الملک» گردید. در سال ۱۳۲۳ کارگزار استرآباد و پس از آن قونسول عشق‌آباد شد.

مراجع: سید: ۲۸۴؛ خارجه: ۱۳۹

معتضدالاطبا: میرزا حسن (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۸

معتضدالدوله: محمد حسن میرزا، فرزند مهدی قلی میرزا، پسر عباس میرزا نایب‌السلطنه (د: ۱۳۱۹).

سایر القاب: حشمت‌السلطنه.

مراجع: بامداد: ۵؛ ۲۲۸

معتضدالسلطان: مصطفی خان میرپنج (عهد مظفری).

مراجع: سید: ۲۸۹

معتضدالسلطنه: محمد حسن میرزا، فرزند علیقلی میرزا اعتضاد‌السلطنه، پسر فتحعلی‌شاه.

وی مانند سلطان حسین میرزا نیرالدوله، معروف به «شاهزاده پیشخدمت» بود. در سال ۱۲۹۸ پیشخدمت شاه شد و در ۱۳۰۹ ملقب به

معتضدالتجار: حاجی شیخ جعفر (عهد ناصری). مراجع: المأثر: ۳۱۸

معتضدالتجار: میرزا محسن، فرزند حاجی میرزا شفیع امین‌التجار اصفهان (معروف به آذربایجانی).

پدر وی از تجار معتر اسلامبول به شمار می‌آمد. پس از فوت پدر، میرزا محسن شغل وی را ادامه داد تا اینکه در سال ۱۳۲۶ به تبریز مسافرت کرد. این امر مصادف بود با به توب بستن مجلس شورای ملی و حمله نیروهای دولتی به

ریاست عین‌الدوله به شهر تبریز و تحت تأثیر افکار ملی و تمایلات آزادیخواهانه قرار گرفت و

به مسایل ملی و سیاسی علاقمند گردید. در طی همین حادثه - تسخیر شهر توسط نیروهای دولتی - دارایی معتمدالتجار به غارت رفت.

مراجع: خارجه: ۲۰۱

معتضدالوزاره: میرزا احمدخان (ت: ۱۲۸۶).

۱۲۷۶ با تشکیل شورای دولتی، به عضویت آن درآمد. نامبرده تا پایان عمر در سمت وزارت عدلیه باقی بود. پس از مرگش، لقب و شغل وی به برادرش، محمد ابراهیم‌خان جوانشیر، اهدا شد. سایر القاب: والی.

مراجع: صدر: ۲۴۳؛ مستوفی: ۱؛ ۸۸؛ بامداد: ۲؛ ۲۲۷-۹؛ ۳۰۸؛ حقایق: ۲۴۳؛ عضدی: ۱۴ و ۱۸۰؛ المأثر: ۲۴۳

معتمددالدوله: عبدالعلی میرزا، فرزند حاج فرهاد میرزا معتمددالدوله.

سایر القاب: احشام‌الدوله، احشام‌الملک.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۲۷۰-۳؛ سید: ۸۰

معتمددالدوله: فرهاد میرزا، فرزند عباس میرزا نایب‌السلطنه (۱۲۳۰-۵).

وی پانزدهمین پسر عباس میرزا ویعهد فتحعلی‌شاه است و در سال ۱۲۵۰ حکمران خوزستان گردید. او به دلیل حمایت از عباس میرزا ملک‌آرا، برادر ناصرالدین‌شاه، مورد بی‌مهری شدید شاه قرار گرفت به طوری که بارها به سفارتخانه انگلستان پناهنده شد.

در سال ۱۲۷۸ به حکومت لرستان و عربستان منصب گشت و تا پیش از سال ۱۲۹۰ به حکومت کردستان رسید ولی در این سال - با عزم ناصرالدین‌شاه مبنی بر سفر به اروپا - فرهاد میرزا به تهران احضار شد تا با کمک نایب‌السلطنه به اداره امور مملکت پردازد.

نامبرده در سال ۱۲۹۳ به حکومت فارس منصب گشت و تا ۱۲۹۸ بر این سمت باقی بود.

(بامداد) درباره القاب وی می‌نویسد: «فرهاد میرزا پیش از اینکه به لقب معتمددالدوله‌ای در سال ۱۲۷۸ نایل شود، لقب او نایب‌الایاله بود».

وی دارای تألیفات متعددی است که عبارتند از: جام جم، قمقام، نصاب انگلیسی به فارسی، سفرنامه مکه معممه، خاصه‌الحساب، منشآت و

تبیبل.

۱. صدر: ۱۲۹۵

سایر القاب: نایب الدوله.

مراجع: صدر: ۴۸-۹؛ بامداد: ۳، ۸۶-۹۲؛ مستوفی: ۱؛ ۱۲۵

عضوی: ۹؛ سید: ۴۹؛ حقایق: ۲۸۴؛ المأثر: ۳۰۸

معتمدالدوله: منوچهرخان ارمی، معروف به گرجی (د: ۱۲۶۳).

وی جزو اسرایی بوده که آقا محمدخان قاجار در سال ۱۲۰۹ از تفلیس به ایران آورد. مدتی بعد

جزو خواجهگان حرامسرا و پس از آن غلام پیشخدمتان خاصه شد. سپس در دربار

فتحعلی شاه تقرب بیشتری یافت و به سمت ایچ-

آفاسی (خواجه باشی) و به دنبال آن به سمت ایشیک آفاسی باشی منصب گشت. در سال ۱۲۳۹ به پیشکاری یحیی میرزا - کودک هفت-

سالهای که حاکم گیلان بود - تعین و پس از فوت میرزا عبدالوهاب معتمدالدوله، ملقب به

(«معتمدالدوله») گردید. در ۱۲۵۱ به وزارت فیروز

میرزا، والی فارس، و یک سال بعد به حکومت کرمانشاه، لرستان و خوزستان منصب شد. در

سال ۱۲۵۴ علاوه بر حکومت لرستان و خوزستان، حکومت اصفهان را نیز به وی واگذار نمودند که تا پایان عمر بر این سه منطقه حکومت

کرد.

مراجع: حقایق: ۱۲۷ و ۲۵۶؛ بامداد: ۴، ۶-۷؛ بامداد: ۴؛ ۲۱۳ و ۱۹۱؛ عضوی: ۲۵

معتمدالملک: میرزا حسین خان یحیائیان، فرزند یحیی خان مشیرالدوله (ت: ۱۲۹۱).

وی برادرزاده میرزا حسین خان سپهسالار مشیرالدوله است - چون سپهسالار فرزندی نداشت، اسم خود را در زمان حیات بر

معتمدالملک گذاشت - نامبرده ابتدا حکومت قزوین را بر عهده داشت. سپس در سال ۱۳۱۶ به عنوان مترجم زبان انگلیسی و فرانسه، به

خدمت وزارت خارجه درآمد. در سال ۱۳۲۳ نایب اول سفارت لاهه، در سال ۱۳۲۶ جنرال

قونسول طرابیزان و در ۱۳۲۸ نایب اول سفارت کبرای اسلامبول شد.

مراجع: عضوی: ۱۷؛ بامداد: ۲؛ ۳۱۸-۲۰؛ صدر: ۱۰۵

معتمدالسلطنه: میرزا احمدخان (عهد ناصری).

مراجع: سید: ۱۷۳

معتمدالسلطنه: میرزا ابراهیم خان مستوفی، فرزند میرزا محمد قوام الدوله آشتیانی.

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۳۰۰؛ بامداد: ۱؛ ۴۳۰-۳؛ المأثر: ۴؛ ۳۱۷

حجاج میرزا علیقی باغمیشه‌ای. در سال ۱۳۱۷ بیگلریگی تبریز بود و در دوره مشروطه - پس از فوت غلامرضا آصفالدوله - ملقب به «آصفالدوله» گردید. میرزا صالح به تناوب حاکم قزوین، گیلان، زنجان و تهران بود و در سال ۱۳۳۶ - درحالی که بیش از پنجاه سال داشت - مجدها حاکم زنجان شد.

سایر القاب: آصفالدوله؛ وزیر اکرم. مراجع: بامداد: ۲؛ ۱۷۳-۴؛ رجال: ۱۴

معتمد نظام: جلیل خان (عهد ناصری). مراجع: المأثر: ۳۱۸

معدلالدوله: میرزا منصورخان، فرزند میرزا طاهر کاشی.

وی در دارالفنون درس خواند و مدت زیادی به کار معدن‌شناسی اشتغال داشت. پدرش مستوفی سمنان و دامغان بود. نامبرده در اوایل سلطنت مظفرالدین شاه، مأمور ممیزی مالیات خراسان گردید. در دو مین دوره مجلس شورای ملی (۱۳۲۸) از طرف مردم قاین و سیستان به وکالت انتخاب شد و در اوایل سال ۱۳۳۳ به ریاست مالیه آذربایجان منصب گشت.

مراجع: رجال: ۱۱۱

معدلالسلطنه: میرزا علی محمدخان (۱۲۷۸-۱۳۴۴)

در شیراز متولد شد و در سال ۱۳۰۵ با شغل استیفا به خدمت وزارت مالیه درآمد. در ۱۳۱۲ ملقب به «معدلالسلطنه» گردید. سایر مشاغل و مناصب وی عبارتند از: نیابت اول و سرداری وزارت خارجه (۱۳۱۵)، ریاست اداره تحریرات بلژیک (۱۳۱۸) و وزیر مختاری بالکان (۱۳۲۷).

مراجع: خارجه: ۱۸۹

معدلالملک: میرزا محمد شیرازی.

مسعود میرزا ظل السلطنه، حاکم یزد، در سال

خارج: ۱۵۹

معتمدالملک: یحیی خان، فرزند میرزا بنی خان امیر دیوان (۱۳۰۹-۱۲۴۷).

سایر القاب: آجودان مخصوص؛ مشیرالدوله*؛ وزیر مخصوص.

مراجع: بامداد: ۴؛ ۴۳۸ و ۴۷۲؛ مستوفی: ۱؛ ۱۰۹ و ۱۲۴ و ۲۳۱

معتمدالوزاره: حاج حسینقلی خان، فرزند میرزا آفاخان نوری صدراعظم (ت: ۱۲۵۷).

سایر القاب: صدرالسلطنه.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۶۰-۶۱؛ سید: ۲۶۶؛ المأثر: ۲۱۸

معتمدالوزاره: مصطفی خان، فرزند حسن خان (د: ۱۳۲۰-خ).

وی در سال ۱۳۱۱ ملقب به «معتمدالوزاره» و در دوره مشروطیت ملقب به «نیرالسلطان» گردید. در سال ۱۳۰۰ خورشیدی، در کابینه احمد قوام (قوامالسلطنه) وزیر فواید عامه بود.

سایر القاب: نیرالسلطنه.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۱۵۱-۲؛ رجال: ۸۵

معتمدالوزاره: میرزا اسدالله خان (۱۲۸۱-۱۳۴۴).

سایر القاب: مکرمالسلطنه.

مراجع: خارجه: ۱۳۶

معتمدالوزاره: میرزا حسین خان.

وی در سال ۱۳۳۱ به طور افتخاری، در وزارت خارجه (اداره روس) عضویت داشته است.

مراجع: خارجه: ۱۶۱

معتمد دیوان: میرزا حسین خان کواری (د: ۱۳۲۶).

وی ابتدا از منشیان دستگاه محمد رضاخان قوامالملک شیرازی بود و در سال ۱۳۲۶ - در دوران حکومت مسعود میرزا ظل السلطنه -

ابواب جمعی و ایل خمسه (اینالو، بهارلو، عرب و نفر) به وی محول گشت.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۴۰۵

از سال ۱۲۹۷ تا سال ۱۳۰۹ مستوفی (محاسب) آذربایجان بود. در ۱۳۰۹ به عضویت دارالشورای دولتی (مجلس وزرای دربار اعظم) درآمد و در سال ۱۳۱۸ به وزارت و پیشکاری ملک منصور

میرزا شعاعالسلطنه، پسر دوم مظفرالدین شاه و استاندار فارس، منصب گردید.

مراجع: سید: ۸؛ بامداد: ۱؛ ۲۸-۹؛ مستوفی: ۱؛ ۴۶۱

رجال: ۸۵؛ المأثر: ۳۱۷

معتمدالسلطنه: میرزا عبدالله خان وثوق.

سایر القاب: قوام حضور.

مراجع: مستوفی: ۲؛ ۲۲۳

معتمدالشريعة: میرزا محمد حسین اصفهانی (عهد ایشیک آفاسی باشی منصب گشت. در سال ۱۲۳۹ به پیشکاری یحیی میرزا - کودک هفت-

مراجع: المأثر: ۳۱۸

معتمدالملک: اسدالله خان قاجار (د: ۱۲۷۶).

در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه، به ریاست اصطبل خاصه و امیر آخری دربار سلطنتی منصب شد. در سال ۱۲۶۹ به حکومت همدان تعیین و روانه گردید و تا اواخر عمر (۱۲۷۶) حاکم آنجا بود. بعد از مرگ وی، حکومت همدان به پسرش، محمد حسین خان، رسید.

مراجع: حقایق: ۱۲۷ و ۲۵۶؛ بامداد: ۶-۷؛ بامداد: ۴

معتمدالملک: میرزا حسین خان یحیائیان، فرزند یحیی خان مشیرالدوله (ت: ۱۲۹۱).

وی برادرزاده میرزا حسین خان سپهسالار

مشیرالدوله است - چون سپهسالار فرزندی نداشت، اسم خود را در زمان حیات بر

معتمدالملک گذاشت - نامبرده ابتدا حکومت قزوین را بر عهده داشت. سپس در سال ۱۳۱۶ به عنوان مترجم زبان انگلیسی و فرانسه، به

خدمت وزارت خارجه درآمد. در سال ۱۳۲۳ نایب اول سفارت لاهه، در سال ۱۳۲۶ جنرال

قونسول طرابیزان و در ۱۳۲۸ نایب اول سفارت کبرای اسلامبول شد.

۱۳۰۳ معدل الملک را از طرف خود به حکومت یزد فرستاد و به اصطلاح نایب الحکومه نمود.

مراجع: بامداد: ۶؛ ۱۹۰.

معز الدلوه: بهرام میرزا، فرزند عباس میرزا نایب السلطنه (د: ۱۲۹۹).

در سال ۱۲۴۳ از طرف پدر خود به حکومت خوی منصوب شد. پس از درگذشت فتحعلی شاه

و جلوس برادرش، محمد شاه، در سال ۱۲۵۰ به حکومت کرمانشاه، لرستان و خوزستان تعین

گشت. بهرام میرزا دو سال بر این سمت بود تا

اینکه معزول گردید و در ۱۲۵۳ به پیشکاری طهماسب قلی خان قزوینی، حاکم قزوین،

منصوب شد. در سال ۱۲۶۴ به وزارت میرزا فضل الله نصیرالملک علی آبادی، عازم فارس شد

و به مدت دو سال و چند ماه والی فارس بود. در

۱۲۷۵ به لقب «معزان الدلوه» ملقب و با پیشکاری عزیز خان مکری سردار کل، به حکومت آذربایجان منصوب گردید و دو سال آنجا ماند. در

سال ۱۲۸۲ رئیس مجلس تحقیق دیوان نظام (اداره دادرسی ارشن) و از ۱۲۸۵ تا ۱۲۸۷ حکمران خوزستان و لرستان بود. در اوآخر سال

۱۲۸۹ به حکومت مازندران منصوب و یک سال بعد معزول گشت. در سال ۱۲۹۲ به مدت یک سال حاکم خوزستان شد و در ۱۲۹۵ به وزارت عدیله منصوب گردید.

مراجع: عضدی: ۸؛ حقایق: ۶؛ بامداد: ۱؛

۳۰۸.

معز الدلوه: میرزا اسماعیل میرزا (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۷.

معز السلطان: حاج میرزا علی خان حسابی تفرشی.

سایر القاب: یمین الملک.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۳۷۲-۳؛ رجال: ۱۳۰؛ مستوفی: ۲؛

معز السلطان: عبدالحسین خان رشتی، فرزند حاجی

کاظم وکیل الرعایا (د: ۱۳۳۹ / ۱۳۰۰ خ).

شد. در سال ۱۳۲۷ از طرف مردم خراسان به نمایندگی مجلس شورای ملی انتخاب شد. بعد از بسته شدن مجلس (۱۳۲۹)، به ریاست نظام خراسان منصب و در دوره سوم مجلس (۱۳۳۳) مجدداً وکیل مردم خراسان در مجلس گشت.

در سال ۱۲۹۷ خورشیدی، حاکم گیلان و سه سال بعد، در کابینه سوم میرزا حسن خان مشیرالدوله، وزیر عدیله و در سال ۱۳۰۲ حاکم کرمان شد.

همزمان با تأسیس سلسله پهلوی، طی سالهای ۱۳۰۴-۱۱ خورشیدی وزیر دربار بود. در سال ۱۳۱۱ از وزارت معزول و دستگیر و زندانی شد و در نهم مهر ماه ۱۳۱۲ خ در زندان قصر به قتل رسید.

سایر القاب: سردار معظم. مراجع: مستوفی: ۲؛ ۸۵ و ۸۹؛ رجال: ۹؛ ۵۸؛ بامداد: ۲؛

۲۴۴-۹. **معز الدلوه: کریم دادخان نزدینی (عهد مظفری).**

سایر القاب: امیر منظم. مراجع: مستوفی: ۲ و ۱۷۵

معز دیوان: میرزا تقی خان (ت: ۱۲۸۶). در آذربایجان متولد شد و در سال ۱۳۳۲ به خدمت وزارت خارجه درآمد. بعد از مدتی در بانک شاهنشاهی به کار منشی گردی پرداخت. در ۱۳۲۸ با لقب «معز دیوان»، منشی دارالانشای وزارت خارجه شد.

مراجع: خارجه: ۱۴۸. **معز الدلوه: محمد حسن خان.**

معظم الدلوه: محمد حسن خان. وی در سال ۱۳۱۴ حاکم قم بود.

مراجع: سید: ۱۰۳. **معظم السلطان: میرزا محمد خان مظفی گلپایگانی، فرزند میرزا یحیی خان معظم السلطان** (۱۳۱۲ خ-۱۲۵۴ خ).

گمرکات آذربایجان – که مهمترین منبع درآمد دولت ایران بود – را به دایی خود، معز الدلوه، واگذار و او را به سمت ناظم میزانی (رئیس گمرکات) آذربایجان منصب نمود. نقی خان همچنین سالیان دراز متصدی امور غلات کشور بود و از این راه ثروت هنگفتی بدست آورد.

سایر القاب: ناظم میزان، میزان آفاسی. مراجع: بامداد: ۱: ۵-۲۲۳.

معزالمالک: میرزا خلیل (عهد مظفری). در سال ۱۳۱۶ نیابت رضاقلی خان سالار معظم، حاکم بوشهر، را بر عهده داشت.

مراجع: سید: ۱: ۳۴۷.

معز الدلوه: میرزا تقی خان (ت: ۱۳۰۱).

در تهران متولد شد و در سال ۱۳۱۸ به طور غیررسمی، به عضویت کارگزاری آذربایجان درآمد. در ۱۳۲۷ با سمت قونسول باطوم در وزارت خارجه به خدمت پرداخت. در سال ۱۳۳۰ قونسول عشق آباد و در ۱۳۳۱ کارگزار خراسان شد. نامبرده در ۱۳۳۲ ملقب به «معز الدلوه» گردید.

مراجع: خارجه: ۱۴۸؛ ۱: ۱۴۸.

معزالسلطان: میرزا حسین خان (ت: ۱۲۸۸).

وی در تبریز متولد شد و در سال ۱۳۱۰ به خدمت وزارت خارجه درآمد. در ۱۳۲۶ به کارگزاری گیلان و در ۱۳۳۳ به کارگزاری استرآباد منصب گردید.

مراجع: خارجه: ۱۵۸.

معزالملک: عبدالحسین خان (تیمور تاش)، فرزند حاج کریم دادخان نزدینی بجنوردی معزالملک

امیر منظم (۱۳۱۲ خ-۱۲۵۸ خ). پس از طی مراحل تحصیل در ایران، به مدرسه نظامی در پطرزبورگ (لینینگراد) رفت. در سال ۱۳۲۵ به ایران بازگشت و با سمت مترجمی زبان روسی، در دفتر وزارت خارجه مشغول به کار

وی در دوره پنجم مجلس شورای ملی (۱۳۰۲خ) و دوره ششم (۱۳۰۵خ) نماینده مردم گلپایگان در مجلس بود.

مراجع: بامداد ۱۴۹: ۶

معظمالسلطنه: میرزا موسی خان، دولت، (ت: ۱۲۹۸).

در سال ۱۳۲۷ در وزارت خارجه و در اداره عثمانی به خدمت پرداخت و یک سال بعد نیابت سومی سفارت کبرای اسلامبول را بر عهده گرفت.

مراجع: خارجه: ۲۱۲

معظمالملک: میرزا سید رضی خان (ت: ۱۲۵۷). در سال ۱۲۸۲ به خدمت وزارت خارجه درآمد و کارگزاری گیلان، سرخس، دره جز و کلات و نیز کارگزاری سیستان از جمله مشاغلی است که بدانها اشتغال داشته است.

مراجع: خارجه: ۱۷۰

معمار مخصوص: میرزا مهدی خان، فرزند میرزا رضاقلی شفاقی سرابی.

سایر القاب: متحن الدوله.

مراجع: بامداد ۱: ۵۰۰ - ۴۹۵

معیرالممالک (دوم): دوستعلی خان اول، فرزند حسینعلی بیک بسطامی معیرالممالک اول (د: ۱۲۲۷).

وی در سال ۱۲۳۷، خزانه‌دار اردوبی نظامی فتحعلی شاه در عراق عرب بود ولی بدليل شیوع بیماری، با چند تن دیگر جان خود را از دست داد. پس از مرگ، لقب و شغل وی به پسرش، حسینعلی خان، رسید.

مراجع: عضدی: ۶۶ و ۴۲۷؛ بامداد ۱: ۱ - ۵۰۰

معیرالممالک (سوم): حسینعلی خان، فرزند دوستعلی خان اول معیرالممالک (دوم) (د: ۱۲۷۴).

وی در سال ۱۲۳۷ به جای پدرش به ریاست ضرایبانه و خزانه‌داری منصوب شد. نامبرده در ۱۲۴۹ با فرزانه خانم، دختر فتحعلی شاه ازدواج نمود.

مراجع: ستوفی: ۱: ۳۹۱؛ بامداد ۱: ۵۰۲ - ۳؛ المأثر: ۳۰۸

معیرالممالک: دوستعلی خان، فرزند حسینعلی خان معیرالممالک (۱۲۳۶-۱۲۹۰).

در اوآخر سلطنت محمدشاه، حاکم یزد شد و در

مراجع: سدید: ۲۱؛ رجال: ۹۳ - ۹۴؛ بامداد ۹۳: ۶، ۲۴۷؛ حقایق: ۹۷

معینالتوالیه: هاشم میرزا (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۸

معینالدوله: احمد میرزا، فرزند عباس میرزا نایب السلطنه (۱۳۰۴-۱۳۱۰).

در سال ۱۲۵۰ به دستور محمدشاه زندانی شد. اما یک سال بعد، همزمان با قتل قائم مقام، او و سه تن از برادرانش — که آنها نیز زندانی بودند — به توپسرکان و ملایر فرستاده شدند و با دریافت مواجب دولتی و تیول، در آنجا ساکن گشتند تا اینکه در زمان صدارت میرزا تقی خان گشتند تا هر یک از ایشان شغلی محول شد.

معینالدوله در سال ۱۲۶۷ به حکومت گلپایگان و خوانسار و در ۱۲۷۱ به حکومت مازندران منصب گردید. یک سال بعد معزول و در ۱۲۷۵ مجدداً حاکم گلپایگان و خوانسار شد. در ۱۲۷۶ ملقب به «معینالدوله» گردید. در سال ۱۲۷۷ از طرف مسعود میرزا یمینالدوله، حاکم مازندران و استرآباد، به نایب‌الحکومگی استرآباد تعیین و در ۱۲۸۳ به حکومت ارومیه منصب گشت.

در سال ۱۲۹۶ مجدداً به حکومت ارومیه فرستاده شد و در ۱۲۹۹ برای مدتی، نیابت محمد تقی میرزا رکن‌الدوله، والی خراسان، را بر عهده داشت.

مراجع: صدر: ۱۸۷؛ سدید: ۲۱۹؛ بامداد ۱: ۵ - ۱۰۳؛

حقایق: ۲۸۳؛ المأثر: ۳۰۸.

معینالرعايا: حسن خان کیش دره‌ای.

وی در ابتداء از یاران بسیار نزدیک میرزا کوچک‌خان جنگلی بود ولی سرانجام تسلیم نیروهای دولتی شد و به میرزا خیانت کرد. همکاری معینالرعايا با دولت سبب شد که او را به سمت حاکم نظامی فومنات منصب نمایند. وی به دست یکی از مبارزان جنگل، به نام ابراهیم ندامانی کشته شد.

مراجع: عضدی: ۴۰ و ۴۷؛ بامداد ۹۳: ۶، حقایق: ۹۷

معینالاطبا: میرزا زین‌العابدین خان (لقمان)، فرزند

میرزا محمد کنی فخرالاطبا

۱۲۷۱خ / ۱۳۳۷ - ۱۲۷۱.

تحصیلات پزشکی خود را در ایران و اروپا پشت‌سر گذاشت و پس از بازگشت، به تبریز رفت و در دستگاه مظفرالدین میرزا ولي‌عهد، به عنوان پزشک مخصوص وی به خدمت پرداخت.

در سال ۱۳۰۲ ملقب به «معینالاطبا» و در ۱۳۱۴ ملقب به «لقمان‌الممالک» گردید. در دوران ولي‌عهدی و پادشاهی محمدعلی‌شاه نیز طبیب خاص وی بود.

سایر القاب: لقمان‌الممالک.

مراجع: بامداد ۳: ۲۸۲؛ ۵: ۸ - ۱۰۷.

معینالبکا: میرزا باقر (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۸

معینالتجار: حاجی آقا محمد بوشهری، فرزند حاج محمد رحیم دهدشتی.

پس از آنکه پدرش در کار تجارت شکست می‌خورد، معینالتجار از فرط فقر، در نجف اشرف و در حرم حضرت امیر، به کار کفش‌داری زوار می‌پردازد تا اینکه به تدریج پیشرفت می‌کند و مدتی بعد دارایی عبدال‌المحمد، ملک التجار بوشهر را تصاحب می‌نماید. (یا بنایه قولی، از طریق عمده‌اش — که همسر ملک التجار بود — به وی می‌رسد).

نامبرده دارای منصب سرتیپی نیز بود و در اوایل سلطنت مظفرالدین‌شاه، با کمک و همراهی میرزا علی اصغرخان امین‌السلطان، بکوه مسمنی در فارس را خریداری نمود.

در دوره اول مجلس شورای ملی از طرف تجار تهران و در دوره سوم از طرف مردم بوشهر انتخاب گردید.

- نجف تبعید کرد. نامبرده در اواخر عمر به مشهد بازگشت.
- معینالملک: شیخ محسن خان، فرزند شیخ کاظم رشتی تاجر (۱۳۱۷-۱۲۳۵).
- معینالملک: حاج جعفر قلی خان اعتمادی، فرزند عیسی خان والی اعتمادالدوله قاجار قویونلو (ت: ۱۲۸۰).
- سایر القاب: جلالالملک*؛ حاجب الدوله.
- معینالملک: محسن خان، فرزند حاج میرزا علی خان امین الدوله (۱۳۲۹-۱۲۹۳).
- سایر القاب: امین الدوله، منشی حضور.
- معینالملک: محسن خان، فرزند حاج میرزا علی خان امین الدوله (۱۳۲۳-۱۲۹۲).
- معینالملک: میرزا علی واعظ، فرزند حاج میرزا باقر واعظ اصطهباناتی (ت: ۱۲۹۶).
- وی «فقیر» تخلص می‌کرد و دارای تأیفاتی به سبک گلستان و بوستان سعدی است. میرزا علی در سن ۵۴ سالگی، در شیراز درگذشت.
- معینالعداله: شیخ رضاخان (۱۳۴۴).
- در لندن درس خواند، سپس وارد خدمت وزارت خارجه شد و در ۱۳۱۴ ریاست اداره ملل متعدد را بر عهده گرفت. نامبرده در سال ۱۳۲۹ عضو هیئت مشاوره بود.
- معینالعزیزا: حاج میرزا ابوالقاسم (۱۳۳۹).
- وی از روحانیون و علمای درجه اول خراسان بود. تحصیلات خود را ابتداء در مشهد و سپس در نجف پشت سر گذاشت و پس از بازگشت، در اوایل مشروطیت به نیشابور رفت و به توصیه و تحریک یکی از روحانیون محلی، به نام حاج ملام محمد باقر، دون تن از اعضای فرقه اسماعیلیه را در آبادی درود - از دهات نیشابور - سر برید. از آنجا که انگلیس خود را حامی اسماعیلیان قلمداد می‌کرد، به این کشثار اعتراض نمود. در نتیجه دولت ایران - که توانایی مقابله و مجازات این روحانی بزرگ را نداشت - وی را به

- مجاهدين، به فرماندهی عبدالحسین خان معزالسلطان (سردار محی) از پای درآمد.
- سایر القاب: سردار افخم، وكيل الدوله.
- مراجع: ۵۶۷؛ بامداد ۱؛ ۱۸۴۷؛ المأثر: ۲۱۸.
- مفخارالسلطنه: میرزا محمدخان (ت: ۱۲۶۸).
- در تهران به دنیا آمد. پس از اتمام تحصیلات در مدرسه دارالفنون، وارد خدمت وزارت خارجه گردید. در سال ۱۳۰۴ نایب دوم و مترجم سفارت کبرای فرق العاده ایران در لندن بود. سپس در سال ۱۳۲۳ به کارگزاری بجنورد منصب گشت.
- مراجع: خارجه: ۱۹۸.
- مفخارالملک: علی نقی خان، فرزند صادقخان داروغه تبریز (د: ۱۲۲۷).
- وی از مقربان دربار محمدعلی شاه قاجار بود که در زمان ولیعهدی محمدعلی شاه (۱۳۲۴)، حکومت خوی و سلاماس را بر عهده داشت. در کابینه چهارم میرزا احمدخان مشیرالسلطنه (۱۳۲۶) - که پس از به توپ بستن مجلس تشکیل شد - وزیر تجارت شد. مدتی نیز از طرف محمدعلی شاه، حاکم تهران بود.
- مفخارالملک در سال ۱۳۲۷ به دست میلیون فتح تهران تیرباران شد.
- مراجع: بامداد ۲؛ ۵۰۵.
- مفتاحالدوله: میرزا مسعودخان (۱۳۴۴-۱۲۸۸).
- در تهران متولد شد و در سال ۱۲۹۹ به خدمت وزارت خارجه درآمد. در ۱۳۱۴ به نیابت وزارت خارجه نایبل و در همین سال ملقب به «مفتاحالدوله» گردید. در سال ۱۳۲۸ به قونسولگری حاج طرخان منصب گشت.
- مراجع: خارجه: ۲۰۹.
- مفتاحالسلطنه: میرزاداوودخان، مفتح، (ت: ۱۲۹۰).
- در تهران متولد شد و در سنتین جوانی به استخدام وزارت خارجه درآمد. برخی مشاغل وی عبارتند از: اشتغال در اداره عثمانی، ۱۳۰۵

- فارغ التحصیل شد. در سال ۱۳۱۸ به خدمت وزارت خارجه درآمد و در سفارت ایران در لندن به کار پرداخت. در سال ۱۳۲۳ نایب دوم همین سفارت خانه گشت. در سال ۱۳۲۶ مترجم حضور محمدعلی شاه و سپس چنبار وزیر، وزیر مختار، سفیر، نخست وزیر، وزیر دربار و نماینده مجلس شورا و سنا شد.
- مراجع: بامداد ۱؛ ۴۰۱؛ خارجه: ۱۶۰؛ مستوفی ۲؛ ۱۷۵.
- معین لشکر: میرزا علی، فرزند میرزا بابا حکیم باشی (۱۲۵۵-۱۳۱۰).
- وی برادر میرزا محمد اقبالالملک بود و در سال ۱۲۷۹ به منصب لشکرنویس منصب گردید.
- مراجع: بامداد ۵؛ ۱۵۶؛ المأثر: ۳۱۸.
- معین نظام: میرزا محمدعلی خان مشهور به آقا بالاخان (د: ۱۳۲۷).
- وی از بستگان کامران میرزا نایبالسلطنه، پسر ناصرالدین شاه، بود و در دستگاه ویعهد به تدریج ترقی کرد تا آنجاکه در سال ۱۳۰۱ سرهنگ و در ۱۳۰۳ میرپیچ و سرتیپ فوج اول (مخصوص) نایبالسلطنه شد. در سال ۱۳۰۴ ملقب به «معین نظام» گردید و در ۱۳۰۸ به منصب امیر تومنی (سرلشکری) و سپس به ریاست «مخزن تدارکات عسکریه» نایبل گشت.
- در سال ۱۳۰۹ ملقب به «وکیل الدوله» شد و در همین سال پس از درگذشت جهانگیری خان، وزیر صنایع و رئیس قورخانه، به جای او منصب گردید.
- (بامداد) دریاره لقب «سردار» وی می‌نویسد: «در سال ۱۳۱۰ لقب سرداری (سپهبدی) هم در آخر لقبش اضافه شد و عنوانش: جانب امیرالامراء - العظام وکیل الدوله سردار، بود».
- در سال ۱۳۱۳ ملقب به «سردار افخم» گشت. در ۱۳۲۶ از طرف محمدعلی شاه، حاکم گلستان شد و لی یک سال بعد در رشت به ضرب گلوله

مدیریت اداره انگلیس ۱۳۱۶، مدیریت کل وزارت خارجه ۱۳۲۸ و جنرال قونسلگری هندوستان ۱۳۲۹.

مراجع: مستوفی ۲؛ ۲۹۹؛ خارجه: ۱۶۵

مفتاح الملک: میرزا محمود خان (مفتاح) در سال ۱۲۸۶ با سمت منشی گردی، به خدمت وزارت خارجه درآمد. در سال ۱۲۹۰ رئیس اداره رمز و زارت خارجه و در سال ۱۳۰۰ ملقب به «مفتاح الملک» گردید. در ۱۳۱۷ به عضویت دارالشورای کبرای دولتی پذیرفته شد و در سال ۱۳۲۵ معاون وزارت خارجه گشت.

مراجع: خارجه: ۲۰۵؛ المائر: ۳۱۷

مفخم الملک: میرزا عبد الرحیم خان (ت: ۱۲۸۸). در تهران متولد شد و در سال ۱۳۰۷ به منصب سرهنگی دست یافت. در ۱۳۱۴ به خدمت وزارت خارجه درآمد و یک سال بعد ملقب به «مفخم الملک» گردید. در سال ۱۳۱۶ به ژنرال قونسلوگری مصر منصوب شد. پس از گذشت سه سال، ریاست تشریفات محمدعلی شاه را در زمان ولیعهدی بر عهده گرفت. برخی دیگر از مشاغل اوی عبارتند از: نیابت حکومت کردستان، ۱۳۲۴ نیابت اولی سفارت بژیریک، ۱۳۲۵ قونسلگری بادکوبه ۱۳۲۹ و کارگزاری رشت ۱۳۳۲.

مراجع: خارجه: ۱۷۹ - ۸۰

مفخم الدوله: میرزا اسحاق خان، فرزند میرزا عبدالغنی (ت: ۱۲۷۶).

تحصیلات خود را در رشته علوم سیاسی در تبریز و اروپا پشت سرگذاشت و در سال ۱۳۰۰ با سمت آتشگی سفارت پطرزبورگ به خدمت وزارت خارجه درآمد. در طی سالهای ۱۳۰۲ و ۱۳۰۷ و ۱۳۰۹ به ترتیب به سمت نیابت سوم، دوم و اول در سفارت پطرزبورگ منصوب شد. در دوره دوم صدارت میرزا علی اصغرخان امین‌السلطان، منشی مخصوص وی و نیز ژنرال

آجودان مظفرالدین‌شاه بود. در سال ۱۳۱۶ به لقب «مفخم الدوله» ملقب و یک سال بعد وزیر مختار ایران در واشنگتن شد. میرزا اسحاق خان همچنین در سفر اول مظفرالدین‌شاه به اروپا، از ملتزمین رکاب وی بود.

در ایامی که در واشنگتن بود، با دول شیلی و مکزیک عهده‌نامه‌های تجاری منعقد نمود. برخی دیگر از مشاغل وی عبارتند از: وزیر مختاری اتریش ۱۳۲۲، وزیر مختاری پطرزبورگ ۱۳۲۶ و وزیر مختاری پطرزبورگ ۱۳۳۰.

مراجع: رجال: ۱۱۱-۱۲؛ المائر: ۶ - ۷؛ مستوفی: ۲

۱۷۰

مفخم السلطنه: میرزا محمود خان (ت: ۱۲۸۵). سایر القاب: احتشام‌الدوله.

مراجع: خارجه: ۲۰۶ - ۷

مفخم السلطنه: ییمور پاشاخان. در تهران متولد شد و تحصیلات خود را در مدرسه نظامی پشت سرگذارد و در سال ۱۳۰۸ به خدمت قشون درآمد. در ۱۳۱۴ سرتیپ اول و دو سال بعد کارمند وزارت خارجه شد. کارگزاری مازندران ۱۳۲۶، کارگزاری قوچان ۱۳۳۰ و کارگزاری سبزوار ۱۳۳۲ از دیگر مشاغل وی به شمار می‌آید.

مراجع: خارجه: ۱۴۸

مفخم السلطنه: میرزا علی‌اکبرخان (ت: ۱۲۹۰). در تبریز به دنیا آمد و در سال ۱۳۰۹ به عنوان منشی در ژنرال قونسلگری تفلیس استخدام گردید. نامبرده در سال ۱۳۱۲ کارگزار سلماس، در ۱۳۱۳ نایب سوم سفارت پطرزبورگ، در ۱۳۱۸ نایب دوم همان سفارتخانه و در ۱۳۳۱ ژنرال قونسلو اسلام‌بیول شد.

مراجع: خارجه: ۱۸۶؛ مستوفی: ۲

مفخم الملک: حاج میرزا موسی خان (ت: ۱۳۴۴-۱۲۸۸).

در تبریز متولد شد و در سال ۱۳۱۰ به عنوان ثبات در سفارت اسلام‌بیول به خدمت پرداخت.

در سال ۱۳۱۴ نایب سوم سفارت مذکور شد. نیابت اولی و ریاست دفتر سفارت اسلام‌بیول ۱۳۲۵ و مستشاری سفارت کبرای اسلام‌بیول ۱۳۲۸ از دیگر مشاغل وی می‌باشد.

مراجع: خارجه: ۲۱۱-۱۲

مقبل السلطنه: عبدالله میرزا دارایی (شاہزاده دارا)، فرزند محمد حسین میرزا یمین‌السلطنه. نامبرده در سال ۱۳۱۲ ملقب به «مقبل السلطنه» و در زمان سلطنت احمدشاه قاجار، ملقب به «سردار حشمت» گردید. سمت وی در دربار «کالسکه‌چی‌باشی» و نزد شاه، «مقرب» بود. سایر القاب: سردار حشمت.

مراجع: بامداد: ۵

مقدترالملک: میرزا شفیع خان (د: ۱۳۴۴). نامبرده در وزارت خارجه سمت‌هایی همچون: ریاست تشریفات وزارت خارجه، ژنرال قونسلگری مصر (۱۳۲۶)، معاونت وزارت خارجه (۱۳۲۷) و وزیر مختاری رم (۱۳۲۹) را بر عهده داشت.

مراجع: خارجه: ۱۷۳

مقدترالممالک: محمد جعفر متخالص به شهید شیدا، فرزند حاج رستم خان، پسر فتحعلی خان گراشی (عهد مظفری).

مراجع: سدید: ۴۲۹

قرب الدله: (محمد) جواد مستوفی، فرزند میرزا رضا مستوفی پسر میرزا نصرالله (ت: ۱۳۰۵).

مراجع: مستوفی: ۱

قرب السلطنه: میرزا ابوالقاسم خان (ت: ۱۲۷۰). در تهران درس خواند و در سال ۱۲۹۸ با سمت منشی‌گری وارد خدمت وزارت خارجه شد. در سال ۱۳۱۲ معاون اداره عثمانی در وزارت‌خانه مذکور و در ۱۳۱۶ ملقب به «قرب‌السلطنه» گردید.

در سال ۱۳۲۵ مدیر اداره عثمانی شد.

مراجع: خارجه: ۱۲۹

مقدم‌الملک: میرزا مهدی‌خان، فرزند حاجی میرزا

حبيب‌الله مجdalat‌bāh همدانی.

در سال ۱۳۲۴ در مدرسه فلاحت تهران - به

ریاست مسیو داشر بلزکی - مشغول به کار شد

و در ۱۳۲۹ - که فرد مذکور رئیس خالصجات

تهران گردید - میرزا مهدی‌خان مترجم وی

گشت. نامبرده در سال ۱۳۲۶ در خزانه‌داری به

کار پرداخت.

مراجع: رجال: ۱۱۲

مقدم دیوان: میرزا اسدالله (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۸

مکرم‌الدوله: میرزا مهدی‌خان آذری (ت: ۱۲۹۶).

در تبریز متولد شد و به نیابت پاریس (۱۳۲۳) و

قونسلگری باطوم (۱۳۳۰) منصوب گردید.

مراجع: خارجه: ۲۱۴

مکرم‌السلطنه: میرزا اسدالله‌خان (۱۲۸۱-۱۳۴۴).

در طربوزان متولد شد و در اسلام‌بیول و بیروت

درس خواند. در سال ۱۳۰۷ با سمت کارپردازی

شام، به خدمت وزارت خارجه درآمد. سایر

مشاغل و مناصب وی عبارتند از: کارگزاری

مازندران ۱۳۱۴، کارپردازی طرابوزان ۱۳۱۵،

جنرال آجودانی مظفرالدین‌شاه ۱۳۱۸ و جنرال

قونسلگری بغداد ۱۳۲۹.

نامبرده در سال ۱۳۱۵ ملقب به «معتمد‌الوزاره» و

در ۱۳۱۸ ملقب به «مکرم‌السلطنه» گردید.

سایر القاب: معتمد‌الوزاره.

مراجع: خارجه: ۱۳۶

مکرم‌السلطنه: حاج میرزا علی‌اکبرخان، فرزند آقا

صمد آذری‌ایجانی (ت: ۱۲۶۷).

در تبریز به دنیا آمد و در سال ۱۲۹۷ کارمند

وزارت خارجه شد. در ۱۳۱۰ به کارگزاری

ساوجبلاغ و سه سال بعد به ژنرال قونسلگری

اسلامبول منصوب گردید. در سال ۱۳۲۹ عضو مجلس مشاوره وزارت خارجه بود.

مراجع: خارجه: ۶ - ۱۸۵.

ملاباشی: میرزا محمد تسوجی ۱.

وی از فضلا و ادبای آذربایجان و برادرش، معلم مظفرالدین میرزا ولیعهد بود. در سال ۱۲۹۵ - که برادرش درگذشت - میرزا محمد به جای او معلم ولیعهد و ملقب به «ملاباشی» گردید.

مراجع: بامداد: ۶ - ۱۸۶.

ملک آرا: اسدالله میرزا، فرزند عبدالحسین میرزا شمس الشعرا.

سایر القاب: شهاب الدوله.

مراجع: رجال: ۶۷.

ملک آرا: عباس میرزا، فرزند محمدشاه قاجار (۱۲۵۵-۱۳۱۴).

سایر القاب: نایب السلطنه.

مراجع: صدر: ۱۷۸؛ بامداد: ۲ - ۴۲۲-۲۷؛ المأثر: ۳۰۸. ملک آرا: کیومرث میرزا، فرزند فتحعلی شاه قاجار (۱۲۲۴-۱۲۸۹).

سایر القاب: ابوالملوک.

مراجع: عضدی: ۵ - ۱۸۴؛ بامداد: ۵ - ۲۵۲؛ ۴۳۳. ملک آرا: محمدقلی میرزا، فرزند فتحعلی شاه (۱۲۰۳-۱۲۸۹).

وی در سال ۱۲۱۴ حاکم مازندران شد و سالها در آن خطه حکومت کرد. بعد از فوت فتحعلی شاه، نامبرده نیز مانند اغلب برادرانش تمایلی به اطاعت از محمدشاه، برادرزاده شاه متوفی، نداشت؛ از اینرو میرزا فضل الله مستوفی مأمور شد که او را از مقبر حکومتی اش به تهران ببرد. اما چون در ملاقاتهایش با محمدشاه، به وی اعتنا نمی‌کرد، به همدان تبعید شد و تا اواخر عمر در همانجا ماند.

۱. ده است بزرگ در ۴۸ کیلومتری تبریز.

۱۳۱۴ و ۱۳۱۵ هنگامی که مهدی علی خان و سرجان ملکم، سفیران لرد ولزلی فرمانفرمای هندوستان، به دربار ایران وارد شدند، ملک التجار مشاور ایشان به شمار می‌آمد.

نامبرده از سال ۱۳۱۳ علاوه بر تجارت پررونقی که داشت، به خاطر انگلیسی‌ها رسم‌آوارد سیاست شد. در سال ۱۳۱۵ پس از سفر سرجان ملکم به ایران و عقد قرارداد سیاسی و تجاری حاجی محمد خلیل همچون یکی از دولتمردان بزرگ، بمعنوان سفیر دولت ایران، به هندوستان اعزام و در ۲۲ مهر ۱۲۱۷ وارد بمی‌شد. نامبرده پس از ۴۸ روز اقامت در آنجا به قتل رسید.

مراجع: بامداد: ۵ - ۲۴۱-۶.

ملک التجار: حاجی محمد کاظم ساکن تهران، فرزند آقا محمد مهدی ملک التجار تبریزی (د: ۱۳۰۵ خ).

وی در سال ۱۲۸۷، پس از درگذشت پدرش، ملقب به «ملک التجار» گردید و لی برخلاف پدر، سابقه و وجهه چندان خوبی نداشت. حاجی محمد کاظم به واسطه ارتباط با میرزا علی اصغر-خان اتابک اعظم مرجعیت یافت و از این راه بر ثروت و ارثیه پدری افزود. وی با آنکه مردی باهوش، زیرک، خوشبیان و نسبتاً باسواد بود، بهدلیل تقلباتی که در کارها صورت می‌داد - از قبیل کاغذسازی، جعل اسناد و ... - مردم او را متخلفی بی اعتیار می‌دانستند. زشت‌ترین عمل ملک التجار، برداشت از سرمایه شرکت عمومی، به مبلغ چهارصد هزار تومان به سود خود بود. شرکا و سهامداران چندین سال برای مطالبه پول خود اقدام کردند و با اینکه بارها در محاکم دادگستری محکوم شد، هیچ‌یک از طبلکاران به حق خود نرسید.

مراجع: بامداد: ۳ - ۱۴۲.

پس از درگذشت حاجی محمد خلیل خان ملک التجار - که مأمور دولت ایران در هندوستان بود - آقا نبی خان در سال ۱۲۱۸ به نمایندگی سیاسی ایران در هندوستان انتخاب شد و لقب، مشاغل و مناصب شوهر خواهر خود، حاجی محمد خلیل خان، را به دست آورد. در سال ۱۲۱۹ (۱۸۰۵ م) با وجود عدم تمايل شدید حکومت انگلیسی هندوستان، وارد بمی‌شد و دو سال بعد بدون هیچ‌گونه دستاورده، جز تحصیل مواجب ماهیانه یک هزار روپیه از طرف کمپانی هند شرقی تا پایان عمر برای خود، به ایران بازگشت. سپس از طرف حسنعلی میرزا فرمانفرمای، به حکومت بندر بوشهر و متعلقات آن منصوب گردید و دو سال براین سمت باقی بود. در سال ۱۲۲۳ به وزارت فارس تعیین و در همان سال معزول گشت. سرانجام فتحعلی شاه دستور ضبط اموال محمدنبی خان را صادر می‌کند. او از ترس جان در بقعه امامزاده سید میر محمد، در شیراز، بست نشست و در همین شرایط درگذشت.

سایر القاب: مؤتمن الدوله.

مراجع: بامداد: ۵ - ۷۸-۲۶۵.

ملک التجار: حاج عبدالمحمد (د: ۱۲۷۳).

وی در سال ۱۲۷۲ ملک التجار بندر بوشهر بود.

مراجع: سدبند: ۴۱ - ۱۶۸.

ملک التجار: حاج قاسم.

مراجع: سدبند: ۵ - ۲۱۵.

ملک التجار: حاجی محمد خلیل خان، فرزند حاجی محمد قزوینی (د: ۱۲۱۷ / ۱۲۰۲ م).

وی از تجار معتر معروف بوشهر و حتی ایران بود. در زمان سلطنت آقامحمدخان قاجار، ملقب به «ملک التجار» گردید و به واسطه روابط تجاری مهمی که با هندوستان برقرار نمود، ارتباط حسن‌های با انگلیسی‌ها پیدا کرد و در طی سالهای

مراجع: بامداد: ۳ - ۴۷۱-۳؛ عضدی: ۴۷ و ۴۲۱. ملک آرا: محمد میرزا، فرزند عباس میرزا ملک آرا (۱۲۷۶-۱۳۲۴).

پدرش در سال ۱۲۶۸ به بغداد تبعید شد و محمد میرزا در همین شهر به دنیا آمد. در ۱۲۹۵ - که عباس میرزا ملک آرا پس از ۲۷ سال تبعید به وساطت میرزا حسین خان سپهسالار به ایران بازگشت - نامبرده همراه با پدرش به تهران آمد. عباس میرزا ملک آرا در سال ۱۲۹۶ حاکم زنجان و پس از چندی به مدت دو سال حاکم گیلان شد و طی این مدت، محمد میرزا نیابت وی را بر عهده داشت. در ۱۳۱۴ وزارت عدليه و تجارت به عباس میرزا و معاونت هر دو وزارت‌خانه به پسرش، محمد میرزا، متحول گشت. نامبرده در همین سال به سمت پیشخدمتی شاه منصوب گردید و چند ماه بعد که پدرش درگذشت، ملقب به لقب پدر، ملک آرا، شد. در سال ۱۳۲۲ حکومت اراک را بر عهده گرفت.

مراجع: بامداد: ۳ - ۲۸۹ و ۵ - ۱۹۹ و ۶ - ۱۹۵.

ملک‌الاطبا: حاجی آقا بابا رشتی (د: ۱۲۸۹).

در ابتدا چندین سال در رشت و تهران به طبایت پرداخت و از شهرت چشمگیری برخوردار شد. پس از آنکه برای معالجه ناصرالدین شاه به دربار راه یافت، از پزشکان خاصه شاه و معروف به «حکیم‌باشی» گردید. نامبرده در سال ۱۲۷۹ ملقب به «ملک‌الاطبا» شد.

مراجع: بامداد: ۵ - ۷.

ملک‌الاطبا: میرزا کاظم رشتی (۱۲۸۳-۱۳۲۳).

سایر القاب: فیلسوف‌الدوله*؛ فیلسوف زمان (۱۳۰۵).

مراجع: ستوفی: ۱ - ۴۸۹؛ بامداد: ۵ - ۱۸۱؛ المأثر: ۳۱۸.

ملک التجار: آقا محمد نبی خان، فرزند آقا کوچک تاجر شیرازی (۱۸۱۵ / م ۱۲۳۰).

ملک التجار: حاجی محمد مهدی، فرزند محمد حسین (ت: ۱۲۷۷).

مراجع: سید: ۴۱، مسٹوفی: ۱۷.

ملک التجار: محمد جعفر (عهد ناصری).

مراجع: سید: ۲۳.

ملک التجار: محمد علی (د: ۱۲۹۵).

مراجع: سید: ۲۱.

ملک الخطاطین: میرزا زین العابدین شریف قزوینی وی یکی از شاگردان میرزا رضا کلهر، خطاط معروف عصر ناصرالدین شاه، بوده است.

مراجع: مسٹوفی: ۱۶.

ملک الشعرا: ابوالقاسم خان، فرزند فتحعلی خان ملک الشعرا صبای کاشانی (د: ۱۲۹۱).

وی از جمله ادب، فضلا، خطاطان، نقاشان و هنرمندان به حساب می‌آمد و در زمان فتحعلی شاه سمت پیشخدمتی داشت. در سال ۱۲۶۱ به وزارت و پیشکاری الله قلی خان ایلخانی، حاکم بروجرد، کمره، گلپایگان، خوانسار و لرستان، منصوب شد. محمود خان در اویل سلطنت ناصرالدین شاه، جزو اعضای مصلحت خانه (وزارت عدیله) و مدتی رئیس اداره روزنامه‌ها و انتبهات دولتی بود.

مراجع: بامداد: ۵؛ ۲۸۱-۳؛ المأثر: ۳۱۸.

ملک الشعرا: میرزا محمد حسین، فرزند رضاقلی همای شیوازی (۱۳۰۸). وی متخلف به «عنقا» و از ادب، شعرا و خوشنویسان عصر خود بود که دارای دیوان شعر می‌باشد.

مراجع: بامداد: ۶ و ۹.

ملک الشعرا: میرزا محمد کاظم، فرزند حاجی محمد باقر کاشانی (۱۳۲۲-۱۲۷۰).

وی ملک الشعرا آستان قدس رضوی، متخلف به «صبوری» و پدر محمد تقی بهار است.

مراجع: بامداد: ۴؛ ۳۴۹؛ صدر: ۲۷۷.

ملک الشعرا عراقین: میرزا عبدالوهاب یزدی، فرزند میرزا محمد علی محروم یزدی.

وی از مذاهان محمدشاه قاجار بود که بعدها در مدرسه دارالفنون به عنوان مترجم و آموزگار زبان فرانسه مشغول به کار شد. میرزا عبدالوهاب متخلف به «محرم» بود.

ملک الشعرا: محمد تقی بهار، فرزند میرزا محمد کاظم صبوری ملک الشعرا (۱۳۳۰-۱۲۵۳).

وی پس از مرگ پدرش، ملک الشعرا آستان قدس رضوی شد. همچنین در مشهد و تهران، مدیر روزنامه نوبهار بود. نامبرده ۵ بار در دوره‌های سوم، چهارم، ششم، دهم و پانزدهم نماینده مجلس شورای ملی شد. در سال ۱۳۲۴

پسر مظفرالدین شاه و حاکم کردستان، مشغول به کار شد. با بروز نهضت مشروطه، میرزا نصرالله یکی از سخنوران بر جسته این دوره گردید. پس از آنکه محمدعلی شاه مجلس شورای ملی را به توب بست (۱۳۲۶)، تعدادی از آزادگان و سران مشروطه از جمله ملک المتكلمين را دستگیر کرده و به باغ شاه بردن و به دستور شاه نامبرده را خفه نمودند.

مراجع: سید: ۴؛ ۲۹۱؛ بامداد: ۸؛ ۳۴۶-۸.

ملکه ایران: تومان آغا، فرزند خازن‌الدوله.

ساير القاب: فروغ‌الدوله.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۵۱۴ و ۵۱۷.

ملیچک: غلامعلی خان، غلام پنجۀ ناصرالدین شاه.

«مستوفی» درباره لقب فوق می‌نویسد: «در اویل که عشق شاه به این بچه شروع شده بود، گنجشکی توجه به راه خود جلب کرد. پسک با لهجه گروسی اشاره به گنجشک کرد و گفت: «ملیچک، ملیچک» شاه این لغت را برای او لقب قرار داده و به او ملیچک می‌گفت».

مراجع: مسٹوفی: ۱.

ممتازالدوله: میرزا اسماعیل خان، فرزند میرزا علی اکبر مکرم‌السلطنه (ت: ۱۲۸۹).

در تبریز متولد و در سال ۱۳۰۶ به نیابت کارگزاری آذربایجان منصوب شد. در ۱۳۱۴ آنائۀ سفارت اسلام‌آباد و یک‌سال بعد جنزال قونسول همین سفارت گردید. سپس در سال ۱۳۲۳ با سمت منشی‌گری و مترجمی در دستگاه عبدالالمجید میرزا عین‌الدوله به خدمت پرداخت.

در دوره اول، وکیل مجلس شورای ملی شد. بعد از به توب بستن مجلس، ابتدا در سفارت فرانسه در تهران متحصّن گردید و پس از آن به پاریس رفت. در سال ۱۳۲۷، پس از فتح تهران، بازگشت و از طرف مردم آذربایجان به نمایندگی انتخاب و اندکی بعد رئیس مجلس شد. در ۱۳۲۹ مجدداً به

مراجع: بامداد: ۲؛ ۳۱۷. ملک‌الكتاب: میرزا محمد حسین فراهانی، فرزند میرزا مهدی ملک‌الكتاب (۱۲۶۴-۱۳۳۱) وی از کارمندان وزارت خارجه و متخلف به «گلبن» بود. دارای تألیفاتی از جمله سفرنامه مکه می‌باشد. وی پدر احمدخان ملک ساسانی است.

مراجع: بامداد: ۵؛ ۲۳۷؛ المأثر: ۳۱۸.

ملک‌الكتاب: میرزا مهدی فراهانی، فرزند میرزا روح‌الله (۱۱۸۲-۱۲۷۰).

وی از خوشنویسان و شعرای عصر قاجاریه و در عین حال از رجال و مصادر مهم امور دوره فتحعلی شاه بوده است. در سال ۱۲۱۹ در دستگاه میرزا عیسی قائم مقام اول، عموزاده و پدرزنش، که وزیر عباس میرزا نایب‌السلطنه نیز بود—در تبریز مشغول به کار شد.

در ۱۲۲۵ ملقب به «ملک‌الكتاب» گردید و در سال ۱۲۳۰ به شغل کتابت خاصه اشتغال ورزید. اندکی بعد منشی‌الممالک فتحعلی شاه شد.

وی پس از قتل قائم مقام، صدر اعظم محمدشاه، چون از بستگانش به شمار می‌رفت—مورد بی‌مهری قوارگرفت و اموالش را ضبط و خودش را دستگیر نمودند. لیکن از جس‌گریخت و در قم متحصّن شد. با روی کار آمدن میرزا تقی خان امیرکبیر، اوضاع به حال سابق بازگشت، لیکن پس از قتل امیر، مجدهاً میرزا مهدی و بستگانش در سختی و فشار قرار گرفتند.

مراجع: بامداد: ۴؛ ۱۶۸-۷۰.

ملک‌المتكلمين: حاج میرزا نصرالله، فرزند میرزا محسن (۱۳۲۶-۱۲۷۷).

در آغاز کار روپه خوان سیار در دهات و قصبات اصفهان بود. وی در فن موسیقی نیز مهارت داشت و چون او را به بایگری متهم نمودند، از اصفهان خارج شد و به تهران رفت. در سال ۱۳۲۲ در دستگاه ابوالفتح میرزا سالارالدوله،

ریاست مجلس برگزیده گشت. برخی دیگر از مشاغل وی عبارتند از: وزارت مالیه در کابینه محمدولی خان سپهبدار اعظم، وزارت عدیله در کابینه صمصم السلطنه بختیاری و تصدی مجده وزارت عدیله در کابینه محمدعلی خان علاء السلطنه ۱۳۳۵.

مراجع: خارجه: ۱۳۹؛ رجال: ۱۱۴

ممتأزالسلطنه: صمدخان، فرزند آقا علی اکبر مکرم السلطنه (۱۳۳۴-خ). ۱۲۴۸

متحن الدلوه: میرزا مهدی خان، فرزند میرزا رضاقلی شفاقی سرابی، از خوانین ایل شفاقی (ت: ۱۲۶۳). در سراب متولد شد و در سال ۱۳۰۷ به خدمت دولت درآمد. دو سال بعد وارد وزارت خارجه گردید و در کارگزاری آذربایجان مشغول به کار شد. در طی سالهای ۱۳۱۰ و ۱۳۱۲ و ۱۳۱۵ به ترتیب نیابت سومی، نیابت دومی و نیابت اولی سفارت پطرزبورگ را بر عهده داشت و ملقب به «ممتأزالسلطنه» گشت. در ۱۳۲۰ وزیر مختار ایران در لاهه و از ۱۳۲۲ به مدت چندین سال، سفير ایران در پاریس بود.

مراجع: خارجه: ۱۸۳-۴؛ بامداد: ۲؛ ۱۸۱؛ رجال: ۱۱۴، ۲۲۱؛ ۲

ممتأزالملک: مرتضی خان مرتضایی، فرزند حاجی میرزا اجبار نظام المهام (۱۳۰۴-خ). ۱۲۸۱ در تهران متولد شد و ابتدا از غلام بیچگان اندرونی ناصرالدین شاه بود. وی تحصیلات خود را در تهران و پاریس گذراند.

در سال ۱۲۹۹ پیشخدمت مخصوص و مترجم مخصوص ناصرالدین شاه شد. در ۱۳۰۱ در اداره انتطباعات و دارالترجمه دولتی، مترجم زبان فرانسه بود و پس از آن به خدمت وزارت خارجه درآمد. در سال ۱۳۱۴ ملقب به «ممتأزالملک» گردید و به سمت نیابت وزارت خارجه و جنرال قونسول تفلیس منصب گشت. در ۱۳۲۲ وزیر مختار ایران در آمریکا بود. در سال ۱۳۲۴، در کابینه محمدولی خان سپهبدار

می شد. در اوایل مشروطیت به کارگزاری اردبیل و در دوره دوم مجلس به نمایندگی مردم آذربایجان تعیین و انتخاب شد. در مجلس سوم نیز از جانب مردم مازندران به مجلس راه یافت.

مراجع: رجال: ۱۴۲

منتصرالملک: فرج‌الله‌خان، فرزند میرزا عبدالحسین خان عطاء‌الدوله (عهد مظفری).

مراجع: سید: ۴۱

منتصرالملک: میرزا محمدعلی خان (ت: ۱۲۹۲). در تهران متولد شد و در سال ۱۳۱۷ به سرحدداری ذهاب منصب گردید. در سال ۱۳۲۲ کاربرداز کربلا و در ۱۳۲۷ کاربرداز بصره بود. وی در سال ۱۳۳۱ ملقب به «منتصرالملک» گشت.

مراجع: خارجه: ۲۰۴

منتصرالممالک: میرزا یوسف‌خان (ت: ۱۲۹۴-۱۳۴۴). در سال ۱۳۲۴ معاونت اداره محاسبات وزارت خارجه و در ۱۳۳۲ معاونت اول و کفالت اداره محاسبات همین وزارتخانه را بر عهده داشت.

مراجع: خارجه: ۲۲۲

منتظم‌السلطنه: میرزا ابراهیم‌خان (ت: ۱۳۰۱). در تهران درس خواند و در سال ۱۳۲۳ به آتشگی سفارت لاهه منصب گردید. در ۱۳۳۲ کارگزار عراق شد و چند سال بعد، درحالی که کارگزار قزوین بود، از دنیا رفت.

مراجع: خارجه: ۱۲۶

منجم باشی: میرزا عبدالباقي لنگرودی، فرزند میرزا محمد مهدی معروف به حاج آقا بزرگ. میرزا عبدالباقي و پدرش میرزا محمد مهدی و میرزا محمد رضا، پدر میرزا موسی نایب رشتی، در خاندان منجم‌باشی لنگرودی از جمله کسانی هستند که اطلاعاتی درباره نجوم داشتند ولی عنوان «منجم‌باشی» برای سایر افراد خانواده موروثی و به منزله لقب بوده است.

مراجع: خارجه: ۱۹۵
متحن‌الملک: میرزا آفاخان (ت: ۱۲۸۵).

در جاجرم متولد شد و در مدرسه دارالفنون تهران و مدرسه مسلمانان تفلیس درس خواند. سپس در سال ۱۳۰۰ با سمت نیابت سواره جاجرم، به خدمت دولت درآمد. سه سال بعد به معاونت نایب‌الحکومه جاجرم نایل و در ۱۳۰۸ دفتردار غیررسمی جنرال قونسولگری تفلیس شد. کارگزاری قوچان (۱۳۲۳)، قونسولگری باطنوم (۱۳۲۴)، کارگزاری بجنورد (۱۳۲۵) و قونسولگری فقاز (۱۳۳۳) از دیگر مشاغل وی بهشمار می‌رود.

مراجع: خارجه: ۱۴۲

متحن‌الممالک: میرزا ابوالقاسم‌خان (ت: ۱۲۸۳). در تهران درس خواند و در سال ۱۲۹۹ با سمت منشی‌گری به استخدام وزارت خارجه درآمد. در ۱۳۱۷ نایب اول کارگزاری خراسان و در ۱۳۲۸ کارگزار مازندران بود. نامبرده ۵۳ سال عمر کرد.

مراجع: خارجه: ۱۲۹

ممیز‌الملک: میرزا مصوص خان. وی در زمان پادشاهی محمدشاه قاجار، «فراش خلوت» بود و در دوره سلطنت مظفرالدین شاه، در اداره خالصجات تهران اشتغال داشت.

مراجع: مستوفی: ۷۰

منتخب‌الدوله: میرزا محمد رضاخان. وی در سال ۱۳۲۸ به ریاست دفتر محاسبات کل – که اداره‌ای تازه تأسیس بود – منصب گردید. میرزا محمد رضاخان برادر دکتر امیرخان امیراعلم، داماد و ثوق‌الدوله، است.

مراجع: مستوفی: ۲۲۳

منتصرالسلطنه: صادق‌خان اصفهانی، فرزند مرتضی قلی‌خان متصدرالسلطنه. وی در اصفهان و تهران درس خواند و تا پیش از مشروطیت به مأموریتهای وزارت خارجه اعزام

نامبرده پس از پدرش به مقام پیشکاری گیلان رسید و در سال ۱۲۶۷ متولی باشی آستان قدس رضوی شد. در ربیع الاول ۱۲۶۹ از مقام خود معزول گردید؛ سپس به تهران آمد و بعد از چند سال اقامت در تهران از دنیا رفت.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۲۳۶۷

منجم باشی: میرزا موسی گیلانی، فرزند میرزا محمد رضا منجم باشی (د: ۱۲۶۵).

وی از رجال معتبر و مقرب در دربار فتحعلی‌شاه بود. ضمناً حسین و حسن منشور، فرزندان منشور‌الملک هستند.

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۴۴۷ و ۲؛ ۱۷۲؛ خارجه: ۱۳۲

منشی‌الملک: حاج میرزا رضاقلی نوایی، فرزند عبدالمجید.

وی از رجال معتبر و بافوذ دوره آقامحمدخان و فتحعلی‌شاه قاجار بود. در سال ۱۲۰۶ به سمت «منشی‌الملک» آقامحمدخان منصوب شد. در ۱۲۲۰ نظافت امور درب سرای سلطنت و سرداری شاه (ریاست عمله خلوت خاصه همایونی) و نیز امور خزانه را بر عهده داشت. در سال ۱۲۲۱ به دستور فتحعلی‌شاه امور دولت میان چهار وزیر تقسیم گشت که وزارت رسایل به منشی‌الملک محول گردید. در ۱۲۲۴ به وزارت حاکم خراسان (محمدولی میرزا، پسر فتحعلی‌شاه) تعیین شد.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۳۷-۹؛ صدر: ۲۰

منشی‌الملک: عبدالوهاب میرزا.

وی در سال ۱۲۲۹ (۱۸۱۴م) همراه با میرزا شفیع مازندرانی، صدراعظم و نایب‌الوزاره میرزا بزرگ قائم‌مقام، عهدنامه‌ای را میان دولتين ایران و انگلیس امضا نمود.

مراجع: صدر: ۶۴

منشی‌الملک: میرزا تقی (عهد ناصری).

مراجع: السائر: ۳۱۷

منشی‌الملک: میرزا فردون مشهور به میرزا خانلر، فرزند حاجی‌خان جان جلال خور بند پشی مازندرانی (د: ۱۲۴۵).

مراجع: بامداد: ۴؛ ۱۶۵-۸

منشور‌الملک: میرزا احمدخان، فرزند میرزا عباسقلی (ت: ۱۲۸۵).

در مدرسه دارالفنون درس خواند و در سال ۱۳۰۷ وارد وزارت خارجه گردید. در ۱۳۰۷

۱. «نوا»، دهی است از دهستان بخش لاریجان در شهرستان آمل.

مراجع: بامداد: ۳؛ ۹۶-۵

منشی‌باشی: میرزا محمودخان بهرامی.

مراجع: مستوفی: ۲؛ ۳۱۶

منشی‌حضور: میرزا تقی‌خان، فرزند حاج میرزا

محمدخان مجdal‌الملک (ت: ۱۲۷۸).

سایر القاب: مجلد‌الملک.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۲۲۱-۲

منشی‌حضور: میرزا محسن‌خان، فرزند حاج میرزا

علی‌خان امین‌الدوله (ت: ۱۲۹۳).

سایر القاب: امین‌الدوله*؛ معین‌الملک.

مراجع: السائر: ۳۱۷

منشی‌حضوری: حاج میرزا علی‌خان، فرزند حاج

محمدخان سینگی مجلد‌الملک

(۱۲۶۰-۱۳۲۲).

سایر القاب: امین‌الدوله*؛ امین‌الملک؛ صدر

اعظم.

مراجع: صدر: ۲؛ ۲۷۰؛ بامداد: ۲؛ ۳۵۴

منشیه: ماه شرف، همسر فتحعلی‌شاه.

وی عمه حاجی ملا صالح مجتهد برگانی، پدر

قره‌العین - زن نام‌آوری که حجاب از چهره

برگرفت و در جمع مردان شد - می‌باشد.

مراجع: عضدی: ۱۹ و ۱۸۹

منصورالسلطنه: سید مصطفی عدل، فرزند حاج

میرزا ابراهیم رکن‌الدهله (د: ۱۳۲۹).

در سال ۱۳۱۶ خورشیدی - درحالی که نماینده

ایران در مجمع اتفاق ملل بود - به ریاست

یکصدمین دوره اجلالیّه شورای جامعه انتخاب

شد. همچین‌چند بار در کابینه‌های مختلف، به

وزارت منصب گردید. سرانجام در ۲۱ تیرماه

۱۳۲۹ خورشیدی به عارضه سرطان درگذشت.

مراجع: مستوفی: ۲؛ ۳۱۴؛ بامداد: ۴؛ ۱۰۷-۸

منصورالسلطنه: مرتضی قلی میرزا، فرزند امامقلی

میرزا عمام‌الدوله (د: ۱۳۳۲).

در سال ۱۳۱۰ به منصب سرتیپ اولی نایل شد و

وی پس از درگذشت میرزا عبدالوهاب نشاط

اصفهانی معتمدالدوله، در سال ۱۲۴۴، به سمت

منشی‌الممالکی منصوب گردید اما یک سال بعد

بر اثر بیماری وبا، در تهران درگذشت.

مراجع: بامداد: ۶؛ ۹۶

منشی‌باشی: میرزا ابوالفتح‌خان والاتیار، فرزند میرزا

فضل‌الله وکیل‌الملک (۱۳۳۷ خ-۱۲۳۵ خ).

از سال ۱۳۰۳ با سمت منشی‌گری، در دستگاه

پدرش - که منشی‌باشی مظفرالدین میرزا وليعهد

بود - به خدمت پرداخت. سپس به عنوان

مستوفی، نزد محمدعلی میرزا اعتضادالسلطنه

(محمدعلی‌شاه) مشغول شد. در سال ۱۳۰۸ در

تبزیز و در دستگاه وليعهد به رتبه

منشی‌باشی‌گری ارتقا یافت. در سال ۱۳۱۱ به

لقب «ثقة‌الدوله» ملقب گردید و در دوران

ولي‌عهد محمدعلی‌شاه، پدرش ملقب به «وزیر

خلوت» و وی ملقب به پدر (وکیل‌الملک) شد.

میرزا ابوالفتح‌خان در عصر محمدعلی‌شاه به لقب

«حشمت‌الدوله» مفتخر گشت.

وی در دو کابینه حسن و ثروق (وثوق‌الدوله) در

طی سالهای ۱۲۹۵ خ و ۱۲۹۸ خ - که معروف به

کابینه قرارداد بود - به وزارت جنگ در کابینه

حسن پرینیا و ۱۲۹۱ خ به وزارت کشور منصوب

گردید. همچنین در دوره سلطنت رضاشاه

(۱۳۳۶-۳۸) حاکم کرمان شد.

سایر القاب: ثقة‌الدوله؛ حشمت‌الدوله؛

وکیل‌الملک.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۵۲-۴

منشی‌باشی: میرزا احمدخان.

سایر القاب: مشیرالسلطنه.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۱۰۰-۳

منشی‌باشی: میرزا فضل‌الله‌خان.

سایر القاب: وکیل‌الملک؛ وزیر خلوت؛ دبیر

السلطنه*.

- یک سال بعد ملقب به «منصورالسلطنه» گردید.
در سال ۱۳۱۲ – که حسنعلی خان امیر نظام
گروسی، حاکم کرمانشاهان، همدان، اسدآباد،
ملایر توپسرکان، نهواند و گروس بود – مرتضی
قلی میرزا منصورالسلطنه، نایب‌الایاله
کرمانشاهان بود.
- مراجع: بامداد: ۵: ۲۸۶
منصورالملک: میرزا رجبعلی خان (ت: ۱۳۰۴).
- در تهران به دنیا آمد و از مدرسهٔ سیاسی
فارغ‌التحصیل شد. در سال ۱۳۲۵ با اشتغال در
دارالترجمه به خدمت وزارت خارجه درآمد. در
۱۳۳۲ به وزارت مالیه منتقل و در ادارهٔ
محاسبات کل خزانه مشغول به کار شد.
منصورالملک در همین سال مجدداً به وزارت
خارجه بازگشت.
- مراجع: خارجه: ۱۶۶
منصورالملک: میرزا علی خان (عصر احمدشاه).
- مراجع: مستوفی: ۲۹۸
منصورالمالک: میرزا مهدی خان.
- در اوایل سلطنت محمدعلی شاه، در گمرک بندر
انزلی مشغول به خدمت بود.
- مراجع: مستوفی: ۲: ۱۷۱
منصور علی شاه: حاج ملا عباس علی قزوینی،
فرزنده اسماعیل (۱۲۷۷-۱۳۵۷).
- در قزوین متولد شد و در سال ۱۳۰۶ برای
تحصیل به عراق رفت. پس از بازگشت، در
سال ۱۳۱۳ به خراسان و گناباد مسافرت کرد
و مرید سلطان علی گنابادی، پیشوای دراویش
گناباد، شد و از طرف او به لقب «منصور
علی شاه» ملقب گردید. اما در سال ۱۳۴۴
از سلک صوفیه خارج شد و در مقابل آنها
ایستاد.
- ۱ و ۲. از القاب طریقی است.

- سعیدخان انصاری مؤتمن‌الملک وزیر خارجه
(۱۲۶۴-۱۳۴۴).
- در تبریز متولد شد و در سال ۱۲۷۹ با عنوان
«منشی حضور» میرزا سعیدخان، وزیر خارجه،
در وزارت خارجه مشغول گشت. در سال‌های
۱۲۸۵ و ۱۲۸۶ به ترتیب نایب اول و نایب دوم
وزارت‌خانه منکور بود. در سال ۱۲۹۰ کفالت
وزارت خارجه و در ۱۲۹۸ تولیت آستان قدس را
بر عهده داشت. در سال ۱۳۰۰ وزیر دارالشورای
دولتی و ملقب به «مؤتمن‌الدوله» گردید. از
۱۳۱۷ به مدت دو سال کارگزار مهام خارجه
آذربایجان بود.
- مراجع: بامداد: ۵: ۲۹۱؛ خارجه: ۱۰-۲۰۹؛ المأثر: ۳۱۷
مؤتمن‌السلطنه: حاج میرزا محمدعلی خان
(ت: ۱۲۰۹).
- در طبس به دنیا آمد و در سال ۱۳۱۸ به نیابت
اولی کارگزاری خراسان منصب شد. در ۱۳۲۲
کارگزار تربت، در ۱۳۲۶ کارپرداز از روم و در
۱۳۳۰ کارگزار خراسان بود.
- مراجع: خارجه: ۲۰۴
مؤتمن‌السلطنه: حاجی میرزا محمد رضا مستوفی
سبزواری، فرزند میرزا محمد ابراهیم مستوفی
(د: ۱۳۰۸).
- سایر القاب: مستشارالدوله*؛ مستشارالملک.
مراجع: صدر: ۵: ۲۵۴؛ بامداد: ۳: ۶-۴؛ مستوفی: ۱:
۲۰۹؛ سید: ۲۰۷
- مؤتمن‌الملک: میرزا حسین خان، فرزند میرزا
فتحعلی خان صاحبدیوان.
- وی در طول حیات سیاسی خود در کنار پدرش
بود و از امتیازات او بهره می‌برد. در سال ۱۲۷۲
مسئولیت سواره نظام اصلانلوی بلوكخوار را
بر عهده داشت. در ۱۲۸۸ از طرف پدر – که
پیشکار مظفرالدین میرزا ویعهد بود – به
حکومت ساوجبلاغ مکری و مراغه منصب
- سایر القاب: مجده‌الكتاب.
مراجع: خارجه: ۱۴۱
موثق‌الدوله: مغورو میرزا.
- در خردسالی، یعنی در حدود سال ۱۲۸۴، از
غلام‌پچه‌های حرم‌سرای ناصرالدین‌شاه بود.
یک‌سال بعد به خدمت ولی‌عهد درآمد و در ۱۲۹۲
به حکومت مرند و در سال ۱۳۰۲ به نظارت
خاصه (خوانساری) و نیز حکومت گرگر
منصب و ملقب به «موثق‌الدوله» گردید. در سال
۱۳۱۴ حکومت کاشان ضمیمه مشاغل وی
گشت. در سال ۱۳۲۰ حاکم مازندران و بعد از
محمدعلی‌شاه، چندین سال وزیر دربار احمدشاه
بود. وی از نوادگان حسنعلی میرزا شجاع‌السلطنه
است.
- مراجع: بامداد: ۵: ۲۹۴-۵
موثق‌الملک: میرزا سیدعلی خان مستوفی، فرزند
سیدحسن.
- وی ریاست صندوق خانه و رخت‌دارخانه
مظفرالدین‌شاه را – چه در زمان ویعهدی و چه
در دوران پادشاهی – بر عهده داشت.
- مراجع: مستوفی: ۲: ۳۸۴؛ بامداد: ۴: ۴۵
موثق‌الممالک: میرزا خلیل خان (ت: ۱۲۷۸).
- سایر القاب: مشاورالسلطنه.
- مراجع: خارجه: ۱۶۴
مؤتمن‌الاطباء: میرزا زین‌العابدین خان کاشانی.
مراجع: سید: ۱: ۱۴۴؛ المأثر: ۳۱۸
- مؤتمن‌التجار: حاج میرزا سید ابوالقاسم ساکن
کردستان (عهد ناصری).
- مراجع: المأثر: ۳۱۸
مؤتمن‌الدوله: آقا محمدنبی خان، فرزند آقا کوچک
تاجر شیرازی (م/۱۲۳۰-۱۲۸۳).
- سایر القاب: ملک التجار.
- مراجع: بامداد: ۵: ۲۶۵-۷۸
مؤتمن‌الدوله: میرزا مصطفی خان، فرزند میرزا
- حجاج ملا عباس علی متخلص به «کیوان» و دارای
تألیفات زیادی است که اغلب آنها علیه سلسله
متصرفه گناباد نوشته شده است.
- مراجع: بامداد: ۶: ۱۳۰
منظمه‌الدوله: میرزا کریم خان فیروزکوهی.
- سایر القاب: سردار فیروز؛ سردار مکرم؛ صمصام
السلطنه*.
- مراجع: بامداد: ۳: ۱۷۵
منظمه‌السلطنه: محمدکریم خان (د: ۱۳۲۱).
- سایر القاب: سردار منصور؛ مختارالسلطنه؛
نیترالسلطنه*.
- مراجع: بامداد: ۵: ۲۶۰-۲
منورعلی‌شاه^۲: حاج آقا محمد شیرازی
(۱۲۲۴-۱۳۰۱).
- وی مرجع و مقتدای دراویش نعمت‌اللهی بوده
است.
- مراجع: بامداد: ۳: ۲۲۸
منیع‌السلطنه: اوانس خان (۱۲۶۴-۱۳۳۵).
- در ازیز به دنیا آمد و در همانجا درس خواند. در
سال ۱۲۹۲ به عنوان متوجه در کارپردازی از سر
مشغول شد. تصدی کارپردازی ازیز (۱۳۰۱)،
ریاست قونسولگری ایران در ازیز (۱۳۰۳-۹) و
متوجه اولی سفارت ایران در اسلامبول
(۱۳۲۰-۳۵) از دیگر مشاغل وی به شمار
می‌رود. اوانس خان در سال ۱۳۱۶ ملقب به
«منیع‌السلطنه» گردید. نامبرده با اوانس خان
مساعدالسلطنه، تنها مشابهت اسمی دارد.
- مراجع: خارجه: ۱: ۱۴۴؛ بامداد: ۱: ۱۷۴
منیع‌السلطنه: میرزا اسماعیل خان.
- وی در سال ۱۲۹۷ به خدمت وزارت خارجه
درآمد و در ۱۳۰۶ معاون اداره تذکرۀ تبریز بود.
نامبرده در سال ۱۳۰۹ به لقب «مجده‌الكتاب» و در
۱۳۱۷ به لقب «منیع‌السلطنه» ملقب گردید. وی
مدتی نیز منشی کارگزاری آذربایجان بود.

گردید و سپس در سال ۱۳۰۰ که پدرش حکومت فارس را بر عهده گرفت - میرزا حسین‌خان را به حکمرانی بندر بوشهر و دشتستان فرستاد. یک سال بعد به درخواست پدرش، ملقب به «مؤتمن‌الملک» شد. در سال ۱۳۰۸ هنگامی که صاحبدیوان، والی خراسان شد، حکومت سبزوار را به پسرش واگذار نمود که دو سال طول کشید.

در سال ۱۳۱۴، پس از فوت پدرش، لقب وی (صاحب‌دیوان) را از مظفرالدین‌شاه دریافت نمود. سپس در سال ۱۳۲۰ حکومت اراک، گلپایگان، خوانسار و کمره به وی واگذار گردید و در سال ۱۳۲۱ از آن معزول گشت.

سایر القاب: صاحبدیوان.

مراجع: صدر: ۴۳؛ بامداد: ۵؛ سدید: ۹۷

مؤتمن‌الملک: میرزا حسین‌خان پیرنیا، فرزند میرزا نصرالله‌خان نایبی مشیرالدوله (ت: ۱۲۵۴).

وی در مدرسه علوم سیاسی پاریس درس خواند و در سال ۱۳۲۱ به سمت ریاست مدرسه سیاسی وزارت خارجه و مترجم حضور همایونی (مظفرالدین‌شاه) منصب گردید و در ۱۳۲۴ به نایندگی مجلس شورای ملی انتخاب شد. در ۱۳۲۵، در کابینه ابوالقاسم‌خان ناصرالملک، به وزارت تجارت و در ۱۳۳۳، در کابینه میرزا احمدخان مشیرالسلطنه، به وزارت فواید عامه و تجارت منصب گشت. در مجلس دوم نیر وکیل بود و ریاست آن را بر عهده داشت.

مؤتمن‌الملک چندین بار وکیل و وزیر و از دوره دوم تا هفتم - به استثنای چند ماه - رئیس مجلس شورای ملی بوده است.

از دوین دوره انتخابات مجلس به بعد، همواره از طرف مردم تهران به مجلس راه یافته است.

۱. از القاب طبقی است.

وزارت وی منصب شد و به آنجا رفت. مدتها نیز نایب‌الحکومه تهران شد.

در دوره مشروطیت، هنگامیکه عبدالحسین میرزا فرمانفرما وزیر داخله بود، موقرالدوله چند ماهی نیابت وزارت‌خانه مزبور را بر عهده داشت. وی داماد میرزا نصرالله مستوفی بود.

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۴۴۷؛ بامداد: ۱-۵۰.

موقرالدوله: میرزا علی محمدخان (ت: ۱۲۸۱).

در شیراز به دنیا آمد و در زادگاهش و بمقی و لندن درس خواند. در ۱۲۹۹ نیابت کارگزاری بوشهر و سپس در ۱۳۱۱ کفالت کارگزاری بنادر فارس را بر عهده داشت. در سال ۱۳۱۸ جنرال قونسول کلکته بود و پس از آن به حکومت بوشهر منصب گردید.

مراجع: خارجه: ۱۸۸

موقرالسلطنه: حبیب‌الله‌خان، فرزند عبداللطخان ناظم‌السلطنه کشیکچی باشی (ت: ۱۲۸۸).

در ابتدا از غلام‌بچه‌های اندرونی ناصرالدین‌شاه بود. سپس به پیشخدمتی و در ۱۳۰۴ به پیشخدمت باشی‌گری ارتقا یافت. در ۱۳۰۹ قولر آفاسی باشی (رئیس غلامان) شد و در سال ۱۳۱۱ با دوهزار تومن پیشکش به شاه، به منصب کشیکچی باشی‌گری دست یافت.

در سال ۱۳۲۷، پس از فتح تهران به دست آزادیخواهان، موقرالسلطنه به همراه محمدعلی-شاه به سفارت روس پناهنده شد و به اتفاق به اروپا رفتند. پس از آن نامبرده با گذرنامه جعلی به تهران بازگشت، لیکن بلا فاصله شناسایی و دستگیر شد و پس از محکمه، به اعدام محکوم و حکم اجرا گردید. حبیب‌الله‌خان شوهر ملک‌الملوک شکوه‌الدوله، دختر مظفرالدین‌شاه، بود.

مراجع: بامداد: ۵-۶۰

مونس‌علی‌شاه: حاج میرزا عبدالحسین، فرزند میرزا

منصب شد. بعد به شیراز رفت و در ۱۳۱۸ به مشهد مأمور شد. نامبرده در نیشاپور از دنیا رفت. وی از بستگان میرزا آفاخان‌نوری و پسرش، میرزا آفاخان لشکرنویس‌باشی، بود. اغلب لشکرنویس‌ها و لشکر نویس‌باشی‌ها از بستگان آنان بوده‌اند.

مراجع: بامداد: ۱۹۱-۳؛ المائة: ۳۱۷.

مؤدب‌الملک: یوسف‌خان ویشار، فرزند میرزا رضاخان (ژول ریشار فرانسوی)

وی مانند پدرش، میرزا رضاخان، سال‌ها در دارالفنون زبان فرانسه تدریس می‌کرد و در سن ۶۹ سالگی در تهران درگذشت. یوسف‌خان دارای مجموعه مسکوکات نفیس و اشیاء گران‌بها بود.

مراجع: بامداد: ۴۴ و ۶-۶ و ۲۹۶

موقق‌السلطنه: میرزا اسدالله‌خان (یمین اسفندیاری) (ت: ۱۳۰۴).

تحصیلات خود را در تهران و تفلیس پشت سرگذاشت و در سال ۱۳۲۰ با اشتغال در اداره تذکره، به خدمت وزارت خارجه درآمد. در ۱۳۲۳ به لقب «موقق‌السلطنه» ملقب و یک سال بعد به ریاست اداره تذکره منصب گردید. در سال ۱۳۲۹ نیابت حکومت عراق را بر عهده داشت.

سایر القاب: یمین‌الممالک.

مراجع: خارجه: ۱۳۸

موقرالدوله: حاج میرزا محمودخان (موقر)، فرزند حاج میرزا عباسقلی.

بعد از آنکه برادرش، حاجی میرزا ابوالقاسم مشیر لشکر، به وزارت رسید، شغل لشکرنویسی وی به موقرالدوله واگذار گردید و زمانی که ابوالفضل میرزا عضد‌السلطنه، حاکم اراک بود، نامبرده به

مراجع: خارجه: ۱۶۰؛ بامداد: ۱؛ المائة: ۳۱۷؛ ۳۱۷

مؤتمن‌الملک: میرزا سعیدخان انصاری، فرزند میرزا سلیمان شیخ‌الاسلام (۱۳۰۱-۱۲۳۱).

میرزا تقی خان امیرکبیر در سال ۱۲۶۴ او را به خدمت گرفت و بدليل داشتن خط زیبا، منشی و کاتب اسرار امیر شد. در سال ۱۲۶۸ پس از فوت میرزا محمدعلی‌خان شیرازی، وزیر دول خارجه - میرزا سعیدخان به سمت دبیری مهام خارجه منصب و به لقب «مؤتمن‌الملک» ملقب گردید. یک سال بعد وزیر خارجه شد و در سال ۱۲۷۶ با حفظ سمت قبلی، به عضویت دارالشورای دولتی درآمد. در سال ۱۲۸۳ اداره حکومتی کرمانشاه، لرستان، نهاوند، حرغان، اداره تذکره، اداره راهسازی و امور ملل متنوعه اتباع ایران به وی محول شد.

در سال ۱۲۹۰ از وزارت خارجه معزول و به تولیت آستان قدس رضوی منصب گردید. وی در سال ۱۲۹۷ به تهران احضار و مجدداً به وزارت خارجه منصب گشت.

نامبرده مجموعاً مدت ۳۰ سال سابقه خدمت در وزارت خارجه داشت که از این مدت، حدود ۲۵ سال وزیر بود (از ۱۲۶۹ تا ۱۲۹۰ و از ۱۲۹۷ تا ۱۳۰۱). در زمان مسئولیت او، وزارت خارجه تشکیلات جدیدی یافت و اولین نظم نامه وزارت خارجه در سال ۱۲۹۹ تنظیم گردید.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۶۶-۷۰

مستوفی: ۱؛ ۸۷؛ المائة: ۴؛ خارجه: ۹۸؛ صدر: ۲۴۲

مؤتمن‌الوزاره: میرزا محمدخان، فرزند حاج میرزا اسدالله و قایع نگار (ت: ۱۳۱۸).

در طی سال‌های ۱۲۷۴-۷۷ لشکرنویس‌باشی خراسان بود. سپس برای مدتی در تهران و شیراز مأموریت داشت و پس از آن مجدداً در سال ۱۳۰۶ به سمت لشکرنویس‌باشی‌گری خراسان

۱. خارجه: ۱۲۳۲

علی آقا و فاعلی شاه (۱۳۳۲ خ - ۱۲۵۲ خ).
وی شاعر، نویسنده، واعظ، روزنامه‌نویس،
آزادیخواه و عضو حزب دمکرات بود. همچنین
ادعا می‌کرد که قطب سلسله دراویش
نعمت‌اللهی است.
سایر القاب: ذوالریاستین.

مراجع: بامداد: ۶

مؤیدالاسلام: سید جلال الدین، فرزند سید
محمد رضا مجتبه کاشانی
(۱۳۰۹ خ / ۱۲۴۹ خ - ۱۳۴۹ خ / ۱۲۸۰ خ).

در کاشان متولد شد و پس از گذراندن
تحصیلات مقدماتی برای ادامه تحصیل به
اصفهان و سپس به سامرا رفت. بعد به بندرعباس
بازگشت و در ۱۳۰۴ با سید جمال الدین اسدآبادی
در بوشهر آشنا شد و با او به تهران آمد.

در سال ۱۳۰۸ به بمبهی و از آنجا به کلکته
رفت و در ۱۳۱۱ روزنامه حبل المتن را منتشر
نمود و انتشار آن را تا سال ۱۳۴۹ (زمان وفاتش)
ادامه داد. پس از او روزنامه نیز تعطیل
شد.

مراجع: بامداد: ۷-۲؛ صدر: ۴۳؛ بامداد: ۶؛ ۳۰-۳؛ المأثر:
۳۱۷

مؤیدالاسلام: مؤید احمدی.
نامبرده در دوره مشروطیت، یکی از وکلای دوره
مجلس شورای ملی بود.

مراجع: مستوفی ۳: ۲۱۰
مؤیدالاطبل: میرزا محمدعلی.

وی حکیم مخصوص ائمیں ایں شاه، همسر و
سوگلی ناصرالدین شاه، میرزا رضاخان به عنوان

سوگلی ناصرالدین شاه، میرزا رضاخان (ت: ۱۲۹۲).
مراجع: سید: ۴۸؛ صدر: ۴۳؛ بامداد: ۶؛ ۳۰-۳؛ المأثر:
۳۱۷

مؤیدالوزاره: حاج میرزا مهدی خان (ت: ۱۲۸۷).
سایر القاب: ساعدالسلطنه.
مراجع: خارجه: ۲۱۳-۱۴

در سال ۱۲۸۷ از طرف پدرش به حکومت یزد
منصور گردید. در ۱۲۸۸ و ۱۲۹۳ به ترتیب،
حکومت اصفهان و وکرستان، به نیابت از

مراجع: سید: ۸۵

مؤیدالسلطنه: محمد مهدی میرزا.

مراجع: سید: ۸۵

مؤیدالملک: میرزا احمد خان، فرزند میرزا محمد-
خان بیگلریگی، پسر میرزا علی‌اکبر قوام‌الملک،
پسر میرزا ابراهیم خان اعتمادالدوله
(۱۲۵۳-۱۳۴۲).

در شیراز متولد شد و در سال ۱۲۷۲ به کمک
عمو و پدرزن خود، میرزا فتحعلی خان
صاحبیوان، به جرگه مستوفیان پیوست. در
۱۲۸۴ بیگلریگی و کلاتر فارس شد. در سال
۱۲۸۸ به تبریز رفت و با حمایت عمویش،
صاحبیوان، که پیشکار و لیعهد شده بود - به
سمت لشکرنویس پاشی آذربایجان منصب
گردید. در ۱۲۹۸ هنگامی که صاحبیوان به
پیشکاری سلطان حسین میرزا جلال‌الدوله، والی
فارس، تعین گشت، مؤیدالملک نیز به فارس
بازگشت و رئیس دفترخانه (پیشکار) دارایی شد.
وی در دربار مظفرالدین شاه برای مدتی سمت
پیشخدمتی شاه را بر عهده داشت.

مراجع: سید: ۴۸؛ صدر: ۴۳؛ بامداد: ۶؛ ۳۰-۳؛ المأثر:
۳۱۷

مؤیدالمالک: میرزا علی خان (ت: ۱۲۹۲).

مراجع: سید: ۴۸

مؤیدالوزاره: حاج میرزا مهدی خان (ت: ۱۲۸۷).

سایر القاب: ساعدالسلطنه.

مراجع: خارجه: ۲۱۳-۱۴

مؤید حضور: میرزا اسدالله خان.

وی از کارمندان وزارت خارجه بود. مدتی در
اداره تحریرات عثمانی مشغول گردید و پس از
آن در سال ۱۳۳۰ به کارگزاری ساوجبلاغ
منصب شد.

مراجع: خارجه: ۱۲۸

مهام‌الملک: میرزا ابوالقاسم خان (ت: ۱۲۹۰).

سمت اخیر گردید ولی چندماه بعد از هر دو
سمت معزول گشت.

در اوایل سال ۱۲۹۵ حکومت‌های ملایر، نهاند
و توپسرکان به مؤیدالدوله واگذار شده بود.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۲۰۰-۱۹۵؛ عضدی: ۷۰ و ۲۴۱؛
مستوفی: ۱؛ المأثر: ۴۰۸؛ سید: ۸۵

مؤیدالدوله: میرزا رضاخان، فرزند حاج میرزا
حسین خان گرانایه سرابی (ت: ۱۲۶۱).

در تبریز متولد شد و در تهران و پاریس درس
خواند. تحصیلات خود را تا پایان مقطع دکتری
در رشته حقوق ادامه داد و در سال ۱۲۸۱ در

سفارت پاریس مشغول به کار شد. در ۱۲۸۳ بنایه
درخواست میرزا حسین خان مشیرالدوله، به

اسلامبول رفته و مقام نیابت سفارت کبری را
عهده‌دار گشت. در سال ۱۲۹۰ - درحالی‌که

آجودان صدراعظم و رئیس کابینه وزارت خارجه
بود - در سفر اول ناصرالدین شاه به اروپا با وی

همراهی نمود. بعد از آنکه دولت آلمان سفيری به
تهران فرستاد، قرار شد که در سال ۱۳۰۳ از طرف

دولت ایران نیز سفيری به برلن اعزام شود و بنا به
خواهش سفير آلمان و توصیه امينه اقدس،

سوگلی ناصرالدین شاه، میرزا رضاخان به عنوان
وزیر مختار ایران به برلن اعزام گردید و تا

در آنجا اقامت گزید.^۱

در سال ۱۳۲۶، در کابینه حسینقلی خان
نظام‌السلطنه مافی، وزیر عدیله بود.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۲۳-۲۴؛ خارجه: ۱۰۳ و ۱۶۷

مؤیدالسلطنه: محمد حسین میرزا (عهد مظفری)

وی از اعقاب محمد علی میرزا دولتشاه، پسر

دوم فتحعلی شاه، است که برای مدتی ریاست

تلگرافخانه اصفهان را بر عهده داشت.

۱. این اولین وزیر مختار و نماینده سیاسی ایران در آلمان
می‌باشد.

حسام‌السلطنه، به وی واگذار شد. در سال ۱۲۹۸
به لقب «مؤیدالدوله» ملقب گردید و تا یک‌سال

پس از آن همچنان حاکم کردستان بود. در این

سال به حکومت زنجان تعیین شد و در ۱۳۰۳ از طرف کامران میرزا نایب‌السلطنه

به حکومت گیلان دست یافت و تا سال ۱۳۰۵

بر این سمت باقی بود. سه سال بعد مجدداً

به حکومت گیلان منصب گردید و لی

در سال ۱۳۱۰ وی را به استانداری خراسان

و تولیت آستان قدس رضوی اعزام نمودند.

حکومت فارس را بر عهده داشت اما در

همین سال برکنار گردید و در ۱۳۳۰ از دنیا رفت.

افسرالدوله، دختر ناصرالدین شاه، همسر
مؤیدالدوله بوده است.

مراجع: بامداد: ۵۱-۳؛ المأثر: ۳۰۸ و ۳۱۷

مؤیدالدوله: طهماسب میرزا، فرزند محمدعلی میرزا
دولتشاه پسر فتحعلی شاه قاجار.

پس از فوت پدرش، ابتدا در دستگاه پدرزن و

عموی خود، عباس میرزا نایب‌السلطنه، مشغول

به کار گشت. سپس در سال ۱۲۵۰ از طرف

محمدشاه به حکومت کاشان فرستاده شد و

یک‌سال بعد به حکومت همدان تغییر مأموریت

داد. در ۱۲۶۴ از طرف میرزا تقی خان امیرکبیر به

حکومت کرمان روانه گردید و در سال ۱۲۶۸ از

آن برکنار شد. وی مدت کوتاهی نیز حاکم همدان

بود. سپس والی فارس شد و پس از شش سال

حکومت، در سال ۱۲۷۵ معزول گردید. در

۱۲۷۷ مجدداً به حکومت فارس منصب و در

۱۲۸۵ به سمت پیشکاری و لیعهد، در تبریز

برگزیده گشت. در اوایل سال ۱۲۸۷ از سمت

ذکور برکنار شد و یک‌سال بعد به عضویت

دارالشورای کبرای دولتی درآمد. در همین سال

(۱۲۸۸) به حکومت کرمانشاه منصب و در

اوایل سال ۱۲۹۱ حکومت کردستان نیز ضمیمه

علی آقا و فاعلی شاه (۱۳۳۲ خ - ۱۲۵۲ خ).

وی شاعر، نویسنده، واعظ، روزنامه‌نویس،
آزادیخواه و عضو حزب دمکرات بود. همچنین

ادعا می‌کرد که قطب سلسله دراویش
نعمت‌اللهی است.

سایر القاب: ذوالریاستین.

مراجع: بامداد: ۶

مؤیدالاسلام: سید جلال الدین، فرزند سید
محمد رضا مجتبه کاشانی
(۱۳۰۹ خ / ۱۲۴۹ خ - ۱۳۴۹ خ / ۱۲۸۰ خ).

در کاشان متولد شد و پس از گذراندن
تحصیلات مقدماتی برای ادامه تحصیل به

اصفهان و سپس به سامرا رفت. بعد به بندرعباس
بازگشت و در ۱۳۰۴ با سید جمال الدین اسدآبادی
در بوشهر آشنا شد و با او به تهران آمد.

در سال ۱۳۰۸ به بمبهی و از آنجا به کلکته
رفت و در ۱۳۱۱ روزنامه حبل المتن را منتشر
نمود و انتشار آن را تا سال ۱۳۴۹ (زمان وفاتش)
ادامه داد. پس از او روزنامه نیز تعطیل
شد.

مراجع: بامداد: ۷-۲؛ صدر: ۴۳؛ بامداد: ۶؛ ۳۰-۳؛ المأثر:
۳۱۷

مؤیدالاسلام: مؤید احمدی.
نامبرده در دوره مشروطیت، یکی از وکلای دوره
مجلس شورای ملی بود.

مراجع: مستوفی ۳: ۲۱۰
مؤیدالاطبل: میرزا محمدعلی.

وی حکیم مخصوص ائمیں ایں شاه، همسر و
سوگلی ناصرالدین شاه، بود.

مراجع: سید: ۳۲۵

مویدالدوله: ابوالفتح میرزا، فرزند سلطان مراد میرزا
حسام‌السلطنه (د: ۱۳۳۰).

در سال ۱۲۸۷ از طرف پدرش به حکومت یزد

منصور گردید. در ۱۲۸۸ و ۱۲۹۳ به ترتیب،
حکومت اصفهان و وکرستان، به نیابت از

در تبریز و اسلامبول درس خواند و در سال ۱۳۱۷ با اشتغال در سفارت کبرای اسلامبول، به خدمت وزارت خارجه درآمد. در ۱۳۲۵ ملقب به «مهام‌الملک» گردید و در همین سال کارپرداز بصره شد. در ۱۳۲۸ به کارگزاری انزلی و در ۱۳۳۲ به کارگزاری کرمان منصوب گشت.

مراجع: خارجه: ملک جهان خانم، دختر محمد قاسم خان، پسر سلیمان خان اعتمادالدوله قوانلو (۱۲۹۰-۱۲۲۰).

وی همسر محمدشاه و مادر ناصرالدین شاه است. پدرش قاسم خان اعتمادالدوله قاجار قوانلو و مادرش بیگم جان خانم، دختر فتحعلی شاه، بود (بیگم جان خواهر صلبی و بطنی حسینعلی میرزا فرمانفرما و حسنعلی میرزا شجاع‌السلطنه است). ناصرالدین شاه مادر خود را «نواب» خطاب می‌کرد. مهدعلیا، در سال ۱۲۳۵، در ۱۶ سالگی با محمدشاه، پسردایی خود، عروسی کرد.

پس از فوت محمدشاه، مهدعلیا به سرعت چاپاری به تبریز فرستاد و پسر خود را از طرف دولت، برای تحصیل به فرانسه فرستاده شد. پس از بازگشت به ایران، به عنوان مترجم نزد میرزا علی‌اصغرخان امین‌السلطنه به خدمت پرداخت. در سال ۱۳۱۶ وزیر معادن و در سال ۱۳۲۵، در کابینه‌های وزیر افخم و اتابک اعظم و مشیرالسلطنه، وزیر فواید عامه بود. در کابینه‌های مشیرالسلطنه و ناصرالملک (۱۳۲۶) وزیر فواید عامه و وزیر معارف و در دو کابینه میرزا حسن مستوفی‌الممالک (۱۳۳۲-۳) وزیر فواید عامه، وزیر بازرگانی و وزیر فرهنگ شد. وی از طایفه غفاریهای کاشان و پسرعموی فرخ خان امین‌الدوله است.

نامبرده در عزل، تبعید و قتل امیرکبیر نقش عمده‌ای داشت به این ترتیب که هنگامی که ناصرالدین شاه در یک بزم شبانه کاملاً مست بود، حکم قتل امیر را امضا می‌نماید و مهدعلیا بلافاصله حاجی علی خان مراغه‌ای حاجب‌الدوله، قاتل امیرکبیر، را در پی اجرای فرمان به کاشان روانه نمود.

۱. بارفروش، نام قدیم شهر بابل در مازندران است.

ناگُری از طایفه خواجه (نوری). زمانی که میرزا اسدالله‌خان نوری، پدر میرزا آفاخان صدراعظم، ریاست دفتر لشکر (حسابداری قشقون) را بر عهده داشت، میرزا بزرگ را – که از بستگانش بود و خط زیبایی داشت – با سمت نویسنده‌گی، در دفتر لشکر استخدام نمود. نامبرده پس از مدتی، لشکرنویس توپخانه و کشیک خانه شد و در سال ۱۲۳۰ به وزارت امام وردی میرزا، پسر فتحعلی‌شاه، منصب گردید. میرزا عباس در اواخر عمر به دلیل سعادت و حسادت رقبا، تمام مشاغل و اموالش را از دست داد و در تنگdestی از دنیا رفت. «بامداد» درباره لقب وی چنین می‌نویسد: «فتحعلی‌شاه وقتی خط بسیار زیبای نستعلیق وی را دید، از او بسیار خوش آمد و او را «میرزا بزرگ» خطاب کرد و از این زمان، خطاب میرزا بزرگ برای او لقب گردید».

میرزا حسینعلی، معروف به «بهاء‌الله^۱» و میرزا یحیی، معروف به «صبح ازل^۲» از پسران میرزا عباس هستند.

مراجع: بامداد: ۶: ۱۲۶-۹.

میرزا پاشا: میرزا عبدالوهاب وکیل‌الرعایا. وی پدر حاج میرزا کاظم طباطبائی وکیل‌الرعایا اعتضادالملالک است.

مراجع: بامداد: ۶: ۱۸۰.

میزان آفاسی: (محمد) تقی خان، فرزند آقا اسماعیل. سایر القاب: معزالملک^{*}، نظام میرزا.

مراجع: بامداد: ۱: ۲۲۳-۵.

در سال ۱۲۵۳، در لشکرکشی محمدشاه به هرات، در زمینه مهندسی رزمی مانند ساختن سرگرهای قلعه‌ها، نقش بسزایی داشت. همچنین طرح بنای مدرسه دارالفنون در زمان امیرکبیر، از اوست.

مراجع: بامداد: ۵: ۹۵-۷.

مهندنس باشی: میرزا سید جعفرخان، میرزا محمد تقی وزیر (د: ۱۲۷۹).

سایر القاب: مشاورالدوله.

مراجع: حقایق: ۲۶؛ بامداد: ۱: ۲۴۱-۴.

مهندنس باشی: میرزا عباس خان، فرزند میرزا رضا مهندس باشی: میرزا علی تقی تبریزی (۱۲۵۵-۱۳۴۴).

سایر القاب: مشاورالدوله.

مراجع: خارجه: ۱۷۶؛ ستوفی: ۲؛ ۲۹۹؛ بامداد: ۵: ۹۶-۷.

مهین‌السلطنه: میرزا علی تقی خان (ت: ۱۲۸۱). در شیراز به دنیا آمد و در سال ۱۳۱۰ با اشتغال وزارت جنگ، خدمات دولتی خود را آغاز نمود. شش سال بعد به وزارت خارجه منتقل گشت و در ۱۳۲۵ ملقب به «مهین‌السلطنه» گردید.

مراجع: خارجه: ۱۹۰.

میرزا آقا: میرزا محمد‌نصر حسینی شیرازی، متخلص به «فرضت» (۱۲۷۱-۱۳۳۹).

سایر القاب: فرست‌الدوله.

مراجع: بامداد: ۴: ۱۵.

میرزا بزرگ: میرزا عباس نوری، فرزند رضاقلی بیک

۱. پیشوای بهائیان.
۲. پیشوای فرقه ازلی.

مراجع: صدر: ۱۷۸؛ عضدی: ۲۴۴؛ بامداد: ۴: ۳۲۶-۷.

مهندعلیا: نه خانم بارفروش^۱، همسر فتحعلی شاه.

مراجع: عضدی: ۳۶.

مهندنس‌الملک: رضا، فرزند باقر نجمی تبریزی (۱۳۳۵ خ - ۱۲۹۶ خ).

وی در تبریز متولد شد و در مدرسه دارالفنون تهران درس خواند. پس از اتمام تحصیلات، در سال ۱۳۱۷ به عنوان معلم ریاضی در همین مدرسه مشغول به تدریس شد و در ۱۳۲۴ ملقب به مهندس‌الملک گردید.

مراجع: بامداد: ۶: ۱۰۴-۵.

مهندنس‌الملک: میرزا نظام (الدین) خان کاشانی، فرزند میرزا ابراهیم (۱۳۳۳-۱۲۶۰).

در کاشان به دنیا آمد و در سال ۱۲۷۵ از طرف دولت، برای تحصیل به فرانسه فرستاده شد. پس از بازگشت به ایران، به عنوان مترجم نزد میرزا علی‌اصغرخان امین‌السلطنه به خدمت پرداخت. در سال ۱۳۱۶ وزیر معادن و در سال ۱۳۲۵، در کابینه‌های وزیر افخم و اتابک اعظم و مشیرالسلطنه، وزیر فواید عامه بود. در کابینه‌های مشیرالسلطنه و ناصرالملک (۱۳۲۶) وزیر فواید عامه و وزیر معارف و در دو کابینه میرزا حسن مستوفی‌الممالک (۱۳۳۲-۳) وزیر فواید عامه، وزیر بازرگانی و وزیر فرهنگ شد. وی از طایفه غفاریهای کاشان و پسرعموی فرخ خان امین‌الدوله است.

مراجع: ستوفی: ۱: ۵۱۷؛ بامداد: ۴: ۳۸۳-۷؛ المأثر: ۳۱۷.

مهندنس باشی: میرزا رضا (محمد رضا) مهندس تبریزی (۱۲۰۳-۱۲۹۹).

وی جزو پنج نفری است که به دستور عباس میرزا نایب‌السلطنه در سال ۱۲۳۰ جهت تحصیل در رشته مهندسی به انگلستان اعزام شدند و در سال ۱۲۳۴ به ایران بازگشتد. میرزا رضا پس از مدتی ملقب به «مهندنس باشی» گردید.

نوری از صدارت، به وزارت تجارت و صنایع منصوب گردید. علاوه بر سمتی که داشت به عضویت شورای دولتی نیز پذیرفته شد. در سال ۱۲۸۱ به عنوان سفير مقیم لندن، رهسپار انگلستان شد.

زمانی که میرزا حسین خان مشیرالدوله به صدارت رسید (۱۲۸۹)، ناصرالملک را به نیابت خود برگزید و امور مربوط به جنگ، سپاهالاري و نیز ریاست شورای عسکريه را به وی واگذار نمود در سفر دوم ناصرالدین شاه به فرنگ (۱۲۹۵) از ملتزمن رکاب شاه بود و از سال ۱۲۹۹ تا ۱۳۰۰ حکومت کردستان و کرمانشاهان را به نیابت از ظل السلطان در اختیار داشت. در ۱۳۰۱ پس از درگذشت میرزا سعیدخان انصاری، به جای وی به وزارت خارجه منصوب گشت. دو سال بعد از طرف شاه به حکومت خراسان منصوب و ملقب به «فرمانفرما» گردید. حکومت وی نزدیک به هجده ماه طول کشید. سایر القاب: فرمانفرما.

مراجع: خارجه: ۱۶۰؛ بامداد: ۴۵-۹؛ سدید: ۱۷۹؛ متوفی: ۱۲۴؛ صدر: ۲۵؛ حقایق: ۲۸۳؛ المآثر: ۳۰۷.

ناصرالوزاره: میرزا اسداللهخان (ت: ۱۲۹۲).

در سال ۱۳۱۲ به خدمت وزارت خارجه درآمد و در کارگزاری تبریزی مشغول گردید. در ۱۳۲۵ ریاست تذکره و کارگزاری اردبیل و آستارا و در سال ۱۳۳۳ کفالت کارگزاری آذربایجان را بر عهده داشت.

مراجع: خارجه: ۱۳۷.

ناصرالوزاره: میرزا عباس خان (ت: ۱۲۸۱).

در تهران به دنيا آمد و سال ۱۳۲۷ در کارگزاری مازندران مشغول به کار شد. سپس مدتی در دواير مختلف وزارت خارجه به منشی گرى پرداخت و در سال ۱۳۳۱ به کارگزاری سبزوار منصوب گشت.

محمودخان ناصرالملک، لقب «مشیر حضور» را از شاه دریافت نمود. زمانی که محمودخان درگذشت (۱۳۰۵)، کلیه مناصبی از جمله حکومت همدان و نیز لقبش (ناصرالملک) به ابوالقاسم خان، نوه متوفی، رسید. ناصرالملک در زمان صدارت میرزا علی خان امينالدوله، به وزارت دارایی منصب می‌شود و تا سال ۱۳۱۶ (به مدت دو سال) بر این سمت باقی می‌ماند. در اولین کابینه دوره مشروطیت، به ریاست سلطان علی خان وزیر افخم (۱۳۲۵)، وزیر مالیه بود و در کابینه میرزا علی اصغرخان امينالسلطان، اتابک اعظم (در همین سال)، وزیر دارایی شد. مجدداً در سال مذکور، ناصرالملک مأمور تشکیل هیئت دولت گردید اما کابینه‌اش دو ماه بیشتر طول نکشید. سپس به اروپا رفت و پس از فتح تهران (۱۳۲۷)، بازگشت. یک سال بعد از طرف مجلس شورای ملی به نیابت سلطنت ایران برگزیده شد و تا ۱۳۳۲ – که احمدشاه به سن بلوغ رسید – نایب‌السلطنه بود. پس از آن مجدداً به اروپا رفت و تا سال ۱۳۰۵ خ (۱۳۴۵) در آنجا ماند. در همین سال به ایران بازگشت.

سایر القاب: مشیر حضور، نایب‌السلطنه.

مراجع: متوفی: ۲؛ بامداد: ۱؛ ۶۶-۹؛ المآثر: ۳۱۹؛ ناصرالملک: محمودخان قره‌گوزلو همدانی، فرزند فضل‌الله‌خان (د: ۱۳۰۵).

نامبرده پس از فوت پدر به منصب سرهنگ فوج قره‌گوزلو منصب شد. مدتی نیز در خدمت عباس میرزا نایب‌السلطنه بود. در آغاز سلطنت ناصرالدین شاه، امیرکبیر او را به نیابت آجودان- ایران در سن پظرزبورگ شد. در سال ۱۲۶۹ اول سفارت باشی انتخاب نمود. در سال ۱۲۷۵ به لقب «ناصرالملک» ملقب و بعد از عزل میرزا آقاخان

۱. خارجه: ۱۳۰۶.

ناصرالسلطنه: ناصر نداماني گيلاني (عهد احمدشاه).

حسن خان سردار قاجار.

در اوایل سال ۱۳۰۰ به لقب «فخرالملک» ملقب گردید اما ناصرالدین شاه در سال ۱۳۰۷ این لقب را از وی گرفت و در ازای دریافت دویست اشرفی پیشکشی، به ابولحسن خان اردنلان داد. علت این امر آن بود که ناصرالسلطنه در طی سفری به اروپا، زمانی نسبتاً طولانی در آنجا ماند و این رفتار، شاه را آزرده ساخت و دستور داد مواجب، تبولات و لقب وی را قطع و ضبط نمایند. عبدالحسين خان در طول مدتی که در اروپا بود با میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله، مقالاتی را در ضدیت با دولت ایران برای روزنامه‌ها می‌نوشت.

در سال ۱۳۰۹ به ایران بازگشت و مورد عفو شاه قرار گرفت و لقب «ناصرالسلطنه» به اضافه تیولی از بلوکات شیراز به وی واگذار گردیده. نامبرده به عبدالحسين خان کفری معروف بوده است.

سایر القاب: فخرالملک.

مراجع: متوفی: ۳؛ بامداد: ۲؛ ۲۹۴-۷؛ ناصرالملک: ابوالقاسم خان قره‌گوزلو همدانی، فرزند احمدخان (۱۲۸۲-۱۳۴۶).

وی در سال ۱۲۹۵ به انگلستان رفت و در دانشگاه آکسفورد درس خواند. در ۱۳۰۱ به ایران بازگشت و به پیشخدمت‌دان ناصرالدین شاه پیوست. در سال ۱۳۰۲ بنابر درخواست پدربرگش،

ن

ناصرالاسلام: ناصر نداماني گيلاني (عهد احمدشاه).

مراجع: متوفی: ۳؛ ۲۰۶.

ناصرالدوله: سلطان عبدالحميد میرزا، فرزند فیروز میرزا نصرت‌الدوله (د: ۱۳۰۹).

وی مدت یازده سال (از ۱۲۹۸ تا ۱۳۰۹) والی کرمان و بلوچستان بود و وفاتش در ماه رمضان ۱۳۰۹ در کرمان، پس از ابتلا به چند بیماری، اتفاق افتاد.

سایر القاب: فرمانفرما.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۹۱-۲؛ سدید: ۱۱۱؛ ۱۷۶؛ المآثر: ۳۰۸.

ناصرالدوله: سلطان عبدالمحيد میرزا، فرزند عبدالحميد میرزا ناصرالدوله (عهد مظفری).

مراجع: سدید: ۱۷۶.

ناصرالدوله: محمد ابراهيم خان، فرزند حاجي محمد حسين خان صدر اصفهاني، صدراعظم فتحعلی‌شاه.

وی شوهر عصمه‌الدوله، دختر فتحعلی‌شاه قاجار، است که مراسم ازدواج این دو، از عروسی‌های پرخرج و افسانه‌ای عصر قاجار به شمار می‌رود.

مراجع: صدر: ۱۰۶.

ناصرالسلطنه: حاجي سيد نصرالله ديما، فرزند حاجي ميرزا رفيع نظام‌العلماء تبريزی (۱۳۱۲- ۱۲۴۰).

سایر القاب: دبيرالسلطنه.

مراجع: بامداد: ۴؛ ۲۴۸-۹.

مراجع: خارجه: ۱۷۷

ناصر دیوان: خواجه عبدالله، فرزند خواجه حسنعلی (د: ۱۳۱۴ خ).

سالهای متتمادی او و نیاکانش، به طور موروثی سمت کلانتری کازرون را در اختیار داشتند. وی فردی وطنخواه بود و پس از انعقاد قرارداد ۱۹۰۷ میلادی و تقسیم ایران به دو منطقه نفوذ بیگانگان، با انگلیسیها در منطقه کازرون درگیر شد و آنان را شکست داد.

مراجع: بامداد: ۳: ۲۷۸ و ۶: ۶-۱۹۵.

ناظم‌الاطباء: میرزا علی اکبرخان نفیسی (د: ۱۳۰۳).
وی طبیب رجال معتبر و با نفوذی همچون میرزا حسینخان سپهسالار بود و از سال ۱۳۰۱ به بعد در زمرة اطباء دربار ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه قرار گرفت.

مراجع: بامداد: ۲: ۴۳۵؛ المائر: ۳۱۹.

ناظم‌الاطباء: میرزا موسی خان، فرزند سید عقیل.
نامبرده از سادات عقیلی مقیم اصفهان و نیز از پزشکان معروف این شهر بود. وی از اعقاب میر سید محمد حسین می‌باشد که او نیز از پزشکان معروف زمان خود بود.

فرزندان میرزا موسی خان، شغل پدر را پیش خود ساختند.

مراجع: بامداد: ۶: ۲۶۸-۹.

ناظم‌البکاء: میرزا علی اکبر (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۲۱۹.

ناظم‌التجار: حاجی ملاحسن (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۲۱۹.

ناظم‌التولیه: نواب حسینقلی خان (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۲۱۹.

ناظم‌الدوله: میرزا اسدالله‌خان، فرزند میرزا علی اصغر

مستوفی تبریزی (د: ۱۳۱۹).

در ابتدا، مدتدی زیردست میرزا عبدالرحیم‌خان قائم مقام مشغول به کار گردید. در سال ۱۳۰۱ درحالی‌که وزیر مختار ایران در پطرزبورگ بود-

۱. خارجه: ۱۳۱۸

۱۲۸۸-۹ به سمت مستشار میرزا حسین‌خان مشیرالدوله صدراعظم منصب گردید و در همین سال با لقب «نظام‌الملک»، سفير ایران در لندن شد که تا سال ۱۳۰۷ (مدت هجده سال) ادامه یافت. در سال ۱۳۰۶ امتیاز لاتاری (بلیت بخت‌آزمایی) را از ناصرالدین‌شاه گرفت. سپس آن را به یک شرکت انگلیسی فروخت؛ این درحالی بود که پیش از این، در اثر مخالفت امین‌السلطنه و روحانیون، امتیاز مزبور به دستور ناصرالدین‌شاهلغو شده بود. پس از مدتی شرکت انگلیسی پول خود را مطالبه نمود و ملکم‌خان از پرداخت آن امتناع نمود، به‌همین علت شاه او را از تمام سمت‌هایش عزل کرد و در مقابل، نظام‌الدوله نیز روزنامه «قانون» را در ضدیت با دولت ایران، منتشر نمود.

مظفرالدین‌شاه در اولین سفر خود به اروپا (۱۳۱۷)، میرزا ملکم‌خان را در پاریس به حضور می‌پذیرد و مورد عفو قرار می‌دهد. در ضمن او را ملقب به «نظام‌الدوله» می‌نماید و منصب وزیر مختاری ایران در ایتالیا را به وی محول می‌کند. مأموریت اخیر ملکم‌خان، ۹ سال به درازا می‌انجامد.

سایر القاب: نظام‌الدوله؛ نظام‌الملک؛ نظام‌الملک. مراجع: مستوفی: ۱: ۱۲۵؛ بامداد: ۴: ۵۴ - ۵۶؛ المائر: ۳۰۸

ناظم‌السلطنه: عبدالله‌خان، فرزند محمد رحیم‌خان علاء‌الدوله قاجار دولو (۱۳۰۲ خ - ۱۳۴۱ خ). در سال ۱۲۸۹ پس از آن‌که پدرش به سمت کشیکچی‌باشی منصب شد، عبدالله‌خان را به ریاست غلامان کشیکخانه - که سابقاً به آن «قوللر آقاسی» می‌گفتند - تعیین نمود. در ۱۳۱۱ ملقب به «ناظم‌السلطنه» گردید و در همین سال با پرداخت دوهزار تومان پیشکشی به شاه، منصب کشیکچی‌باشی گری به پسرش، حبیب‌الله‌خان

ملقب به «وکیل‌الملک» شد. وزیر مختاری وی تا سال ۱۳۰۴ به طول انجامید. سپس به تهران احضار و به حکومت اردبیل و خوی منصب گردید. در سال ۱۳۰۸ به لقب «ناظم‌الدوله» ملقب و به سفارت ایران در اسلامبول تعیین شد و تا سال ۱۳۱۰ مأموریت وی به طول انجامید. برخی دیگر از مناصب و مشاغل وی عبارتند از: حکومت فارس (۱۳۱۳)، وزارت عدله (۱۳۱۵)، حکومت تهران (۱۳۱۵) و ریاست دارالشورای کبرای دولتی (۱۳۱۷).

لقب نامبرده (ناظم‌الدوله)، پس از مرگ به پسرش، میرزا یحیی، رسید.

سایر القاب: وکیل‌الملک.

مراجع: خارجه: ۸۸؛ بامداد: ۱: ۱۱۶-۱۸؛ سید: ۳۶

ناظم‌الدوله: میرزا ملکم‌خان، فرزند میرزا یعقوب ارمی‌جلفایی (۱۳۲۶).

وی از ارامنه جلفای اصفهان بود و در سال ۱۲۵۹ (در سن ده سالگی) به پاریس رفت و مشغول به تحصیل شد. پس از بازگشت به ایران، در دارالفنون به شغل معلمی و مترجمی پرداخت. در سال ۱۲۷۲ مترجم وزارت خارجه شد و دو سال بعد، با کسب اجازه از ناصرالدین‌شاه، فراموش‌خانه را در تهران دایر نمود که اعضای آن متشکل از شاهزادگان، اعیان و بعضی از محصلین دارالفنون بود. رازداری شعار اصلی اعضاً شکل بود و چون مقاصد جمهوری خواهی آنان به گوش ناصرالدین‌شاه رسید، در سال ۱۲۷۸ دستور انحلال آن را صادر نمود.

میرزا ملکم‌خان در ۱۲۷۹ با سمت کنسول ایران، به مصر رفت. سپس در سال ۱۲۸۰ رابطه‌اش با دولت ایران تیره گشت و در ۱۲۸۵ از خدمت دولت استعفا داد و با حقوق ماهانه ۴۰ لیره به استخدام وزارت خارجه عثمانی درآمد. در

موقرالسلطنه، وآگذار شد.

مراجع: بامداد ۵: ۲۸۵ و ۵: ۵۶.

نظام العدليه: فتح الله خان (عهد ناصری).
مراجع: المأثر: ۳۱۹.

نظام العلما: سید (محمد) باقر جمارانی، فرزند سید هاشم.

وی با بعضی از رجال معتبر و بانفوذ عصر ناصرالدین شاه، همچون خانواده میرزا آقاخان نوری، پاشاخان امین الصره و میرزا علی خان امین الدوله ارتباط نزدیک داشت و از این راه به نان و نوای رسید. لقب مذکور را نیز به واسطه نفوذ میرزا علی خان امین الدوله دریافت نمود.

مراجع: بامداد ۵: ۲۱۸.

نظام العلوم: علی خان، فرزند محمد قاسم خان تحصیلات خود را در رشتہ توپخانه در پاریس به اتمام رساند و پس از بازگشت به ایران، در قشون مسعود میرزا ظل السلطان، پسر ارشد ناصرالدین شاه، به کار تدریس و تعلیم مشغول شد. وی در زمان سلطنت مظفرالدین شاه، مدتها رئیس مدرسه علمیه بود.

مراجع: بامداد ۲: ۴۳۸۴-۵؛ مستوفی ۱: ۸۶.

ناظم الملک: میرزا جهانگیرخان، فرزند محب علی-خان مرندی نظام الملک.

وی در دستگاه معزالدوله بهرام میرزا، در تهران، مشغول به کار بود و در سال ۱۲۶۵ به حکومت بوشهر منصب و روانه گشت.

مراجع: حقوق: ۸۰.

ناظم الملک: میرزا ملکم خان، فرزند یعقوب ارمی جلفایی (۱۲۴۹-۱۳۲۶).

ساير القاب: نظام الدله؛ نظام الدوله؛ نظام الملک.

مراجع: مستوفی ۱: ۱۲۵؛ بامداد ۴: ۵۴-۵۶؛ المأثر: ۱۳۱۷-۲۲.

در سال ۱۳۱۳ کارگزار آذربایجان شد و تا ۱۳۱۵ در آنجا اقامت داشت. از سال ۱۳۱۷-۲۲ سرکنسول ایران در تفلیس بود و یک سال بعد به کارگزاری خراسان مأمور گردید. نامبرده مدتها نیز

گردید و در ۱۳۲۷ به سمت معاونت اول اداره مذکور تعیین گشت.

مراجع: خارجه: ۱۵۹.

نامه‌نگار: میرزا شکرالله، فرزند فتحعلی خان تنکابنی. وی «از بدوجوانی به واسطه عشق به معارف و شوق خطاطی و علوم ادبیه، از سلحشوری و جنگ‌آوری کنار جسته و داخل صنایع بدیع و تحصیل خط گردید. به همین جهت در سال ۱۲۸۰ مرحوم وزیر، میرزا سعیدخان مؤتمن‌الملک، مفتون فنون بنای ایشان گشته، جلب به وزارت خارجه فرموده. پس از درگذشتن میرزا رضا نامه‌نگار، که از اجله خوشنویسان عصر خود بودند، مقام نامه‌نگاری با منصب و لقب به ایشان مرحمت گشت».

فتحعلی خان تنکابنی برادر محمد ولی خان سردار تنکابنی است که در فتح هرات کشته شد. پدر ایشان محمد هادی خان سردار تنکابنی بود.

مراجع: خارجه: ۹۱.

نایب‌الایاله: اسدالله میرزا.

مراجع: سدید: ۱۰۵.

نایب‌الایاله: رضاقلی میرزا، فرزند حسنعلی میرزا فرمانفرما (۱۲۷۹-۱۲۲۰).

وی در شیراز به دنیا آمد. در سال ۱۲۵۰ پدرش در مقابل محمدشاه ادعای سلطنت نمود و حتی رضاقلی میرزا را از جانب خود به حکومت فارس منصب نمود. اما پس از شکست از سپاهیان محمدشاه و دستگیری، نایب‌الایاله با نقدینه و جواهر بسیار از شیراز گریخت و در سال ۱۲۵۱ وارد لندن گشت. بعد از آنکه دولت انگلیس برای او مقرر ماهیانه‌ای تعیین نمود، روانه بغداد شد و در همانجا ماند. تا اینکه در ۱۲۷۹ به قصد زیارت امام هشتم (ع) عازم سفر زیارتی به مشهد شد اما در همین سال در کرمانشاه درگذشت.

مراجع: بامداد ۵: ۲۰۰؛ عضدی: ۲۲۰.

در سال ۱۲۶۸ وارد مدرسه دارالفنون شد و پس از فراغت از تحصیل، به خدمت دولت درآمد. از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۰۷ با منصب سرتیپی، نایب دوم سفارت ایران در لندن بود.

در سال ۱۳۰۷ پس از آنکه ملکم خان، برادر کوچک نامبرده، از وزیر مختاری لندن معزول گشت، به همراه برادر بزرگتر، به تهران احضار شد، اما اسکندرخان به تنها بی‌ازگشت و میرزا ملکم خان در لندن ماند و روزنامه «قانون» را منتشر نمود. به همین دلیل نظام‌الملک در منزل شخصی تحت نظر قرار گرفت و چندی بعد تبعید شد. پس از مدتها نامبرده عفو گردید.

مراجع: بامداد ۶: ۳۷-۸.

ناظم‌الملک: خان خانان (ت: ۱۳۰۳).

در سال ۱۳۲۴ به خدمت وزارت خارجه درآمد. در سال ۱۳۲۷ منشی دوم اداره کابینه وزارت خارجه و سه سال بعد، منشی اول اداره عثمانی شد.

مراجع: خارجه: ۱۶۴.

ناظم‌الملک: حاج میرزا اجبار، فرزند حاج صفرعلی خوبی.

سایر القاب: مصلحت‌گذار.

مراجع: بامداد ۱: ۲۳۳؛ خارجه: ۱۱۲؛ المأثر: ۳۱۹.

ناظم خلوت: آقا رضاخان؛ (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۹.

ناظم دفتر: میرزا تقی خان (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۹.

ناظم لشکر: میرزا غلامعلی (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۲۱۹.

ناظم میزان: (محمد) تقی خان، فرزند آقا اسماعیل.

سایر القاب: معزالملک*، میزان آفاسی.

مراجع: بامداد ۱: ۵-۵؛ بامداد ۴: ۴۲۳؛ المأثر: ۳۱۹.

نامه‌نگار: حاج میرزا حسین خان (ت: ۱۲۹۷).

در تهران به دنیا آمد و در سال ۱۳۱۴ وارد وزارت

خارجه شد. مدتها بعد معاون دوم اداره تشریفات

نایب‌الایاله: فرهاد میرزا، فرزند عباس میرزا
نایب‌السلطنه (۱۳۰۵-۱۲۳۳).

سایر القاب: معتمدالدوله.

مراجع: بامداد: ۳، ۹۲، ۸۶؛ حقایق: ۳۲.

نایب‌الایاله: فریدون میرزا، فرزند عباس میرزا
نایب‌السلطنه (د): ۱۲۷۲).

در سال ۱۲۷۴ از جانب پدرش به حکومت
آذربایجان منصوب گشت و میرزا اسحاق، برادر
میرزا ابوالقاسم قائم مقام دوم، را به وزارت او
برگزید.

پس از فوت فتحعلی‌شاه در ۱۲۵۰، محمدشاه از
تبریز به تهران آمد و برادر خود، فریدون میرزا، را
به لقب «نایب‌الایاله» ملقب و به حکومت
آذربایجان منصوب نمود. مأموریت وی تا ۱۲۵۱
به طول انجامید.

در سال ۱۲۵۲ به لقب «فرماننخدا» ملقب و به
فارس فرستاده شد. وزیر او در ابتدا، میرزا محمد
تقی قوام‌الدوله بود که پس از مدتی جای خود را
به میرزا جعفر مستوفی سوادکوهی داد. مدت
حکومت وی در فارس، چهار سال بود که با
شورش مردم خاتمه یافت.

در سال ۱۲۷۰ به حکمران ایالت خراسان منصوب
گشت. در ۱۲۷۱ محمدامین‌خان، خان خیوه، با
خشونت بالغ بر چهل هزار نفر به طرف سرخس
حملهور شد اما با مقاومت شجاعانه فریدون
میرزا مواجه گشت و پس از شکست، همراه با
۱۴ تن از شاهزادگان به اسارت درآمد. نایب‌الایاله
یک سال بعد (۱۲۷۲) در مشهد از دنیا رفت.

سایر القاب: فرماننخدا.

مراجع: عضدی: ۲۸۳؛ بامداد: ۳، ۹۲-۴؛ حقایق: ۲۳.

نایب‌الایاله: نورالدھر میرزا، فرزند محمدقلی میرزا
ملک‌آرا، پسر فتحعلی‌شاه (د): ۱۳۰۷).

وی از سال ۱۲۷۲ تا ۱۲۸۵ نایب خوانساری
نوشروان خان اعتمادالدوله و پس از مرگ وی،

بر تخت سلطنت، برادر خود را در سال ۱۲۶۸ به
عراق عرب تبعید کرد.
پس از بیست و هفت سال تبعید و اقامت در
بغداد و مدت کمی در اسلامبول، در سال ۱۲۹۵
به تهران بازگشت و از جانب ناصرالدین‌شاه
ملقب به «ملک‌آرا» گردید و به وساطت میرزا
حسین‌خان مشیرالدوله، به حکومت زنجان
منصوب شد. همزمان با اوج گیری شورش شیخ
عبدالله گرد در سال ۱۲۹۷، شیخ تصمیم داشت
 Abbas میرزا را در مقابل شاه قرار دهد، لیکن
نایب‌السلطنه نپذیرفت و موضوع را به
ناصرالدین‌شاه اطلاع داد. این خدمت موجب شد
که شاه وی را به حکومت قزوین منصوب نماید.
وی در سال ۱۳۰۳ به وزارت تجارت تعیین
گشت. پس از فتوش، لقب وی (ملک‌آرا) به
پرش، محمد میرزا، اعطای شد.

سایر القاب: ملک‌آرا.

مراجع: صدر: ۱۷۸؛ بامداد: ۲، ۲۲۲-۲۷؛ حقایق: ۱۰۴
نایب‌السلطنه: کامران میرزا، فرزند ناصرالدین‌شاه
(ت): ۱۲۷۲).

وی در سال ۱۲۷۷ (شش سالگی) با وزارت
پاشاخان امین‌الملک، حاکم تهران شد. در ۱۲۸۵
پس از عزل عزیزخان مکری سردار کل، سمت او
به کامران میرزا تفویض شد. در همین سال نیز
ملقب به «امیرکبیر» گردید. در ۱۲۸۷ در غیاب
ناصرالدین‌شاه – که به زیارت عتبات مقدسه رفته
بود – نایب وی را بر عهده گرفت. در سال ۱۲۸۸
پس از ازدواج با سرووالدله، دختر سلطان مراد
میرزا حسام‌السلطنه، به وزارت جنگ منصوب
شد اما در همین سال مسئولیت وزارت خانه مزبور
به میرزا حسین‌خان سپهسالار محول گشت.
ناصرالدین‌شاه در دو سفر خود به اروپا (۱۲۹۰ و
۱۲۹۵)، کامران میرزا را – که در سال ۱۲۷۵
ملقب به «نایب‌السلطنه» شده بود – به نایب خود

آذربایجان مأمور شد.
 Abbas میرزا یکی از شاهزادگان لایق و با
شخصیت خاندان قاجار بود. در اغلب جنگها بی
که بین ایران و روس درگرفت، اگرچه منجر به
شکست ارتش ایران گردید، نایب‌السلطنه از خود
رشادهای بسیار به خرج داد و چه بسا اگر در
دارالخلافه با وی و طرحهایش موافقت
می‌نمودند، سرنوشت جنگهای مزبور غیر از آن
می‌شد که اتفاق افتاد. شکست‌های ایران در دو
دوره جنگهای ایران و روس، که در سال ۱۲۲۸
به معاهده گلستان و در ۱۲۳۳ به معاهده
ترکمنچای انجامید، او را بیش از پیش با
ضعف‌های اساسی ایران و تفاوت فاحش آن با
مالک پیش‌رفته آشنا و آگاه نمود. به همین جهت
محصلینی را به کشورهای اروپایی برای کسب
علم و دانش بهویژه در زمینه فنون نظامی اعزام
کرد. و این یکی از خدمات بزرگ وی به شمار
می‌آمد. همچنین احداث اولین چاپخانه در ایران
و ایجاد بعضی از صنایع دیگر، در زمان او انجام
شد.

هنگام مرگ ازوی ۲۶ پسر و ۲۲ دختر به جا ماند
که بزرگترین پسرش محمد میرزا (شاه)، ۲۷ ساله
بود.

مراجع: صدر: ۵۱-۲؛ عضدی: ۳۲۳؛ مستوفی: ۱؛ ۲۸، ۱۱، ۱۲ و ۲۲؛ بامداد: ۲، ۲۱۵-۲۲؛ سیدی: ۱۰۵

نایب‌السلطنه: Abbas میرزا، فرزند محمدشاه قاجار
(۱۲۵۵-۱۳۱۴).

Abbas میرزا شدیداً مورد علاقه محمدشاه بود
به طوری که شاه تصمیم داشت ناصرالدین میرزا
را از ولیعهدی برکنار کند و Abbas میرزا را
جاگزین وی نماید. به همین دلیل نامبرده را
ملقب به «نایب‌السلطنه» نمود. این امر موجب
شد که روابط دو برادر سرد و تیره شود تا آنچه
پس از فوت محمدشاه و جلوس ناصرالدین‌شاه

از ۱۲۸۵ به بعد، همین سمت را در دوره
خوانساری عیسی خان عین‌الملک، فرزند
اعتضادالدوله، بر عهده داشت. نامبرده همچنین
دو سال (۱۲۹۴-۹۶) از جانب علیرضاخان قاجار
عضو‌الملک و از سال اخیر‌الذکر تا ۱۲۹۹، از
جانب کامران میرزا نایب‌السلطنه، نایب‌الحكومة
مازندران بود. «چون نورالدھر میرزا چند سالی از
طرف این و آن، نایب‌الحكومة می‌شد او را
نایب‌الایاله نیز خطاب می‌کردند و برایش بدمنزله
لقب قرار گرفته بود».

مراجع: بامداد: ۵؛ ۲۲۱.

نایب‌التلیه: حاج سید حسین، فرزند سید سعید آل
ثبات (د): ۱۳۳۵).

وی معروف به «نایب‌التلیه عرب» و شوهر دوم
اشرف‌السلطنه، همسر سابق محمد حسن‌خان
اعتماد‌السلطنه، می‌باشد. پدرش کلیددار سابق
حرم حضرت Abbas (ع) بود.

نامبرده در سال ۱۳۰۲ همراه با شیخ محسن‌خان
معین‌الملک، سفیرکبیر ایران در اسلامبول، به
ایران آمد و پس از دریافت لقب فوق از
ناصرالدین‌شاه، در مشهد مقیم شد.

مراجع: بامداد: ۳؛ ۲۴۲.

نایب‌السلطنه: ابوالقاسم خان قره‌گوزلو، فرزند
احمدخان (۱۲۸۲-۱۳۴۶).

سایر القاب: مشیر حضور؛ ناصرالملک.*

مراجع: بامداد: ۱؛ ۶۶-۹.

نایب‌السلطنه: Abbas میرزا، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار
(۱۲۰۳-۱۲۴۹).

«بامداد» درباره چگونگی آغاز به کار نامبرده
می‌نویسد: «... در سن ۱۲۱۳ قمری در سن یازده
سالگی، به لکگی سلیمان‌خان قاجار
اعتضادالدوله و وزارت میرزا عیسی فراهانی،
مشهور به میرزا بزرگ و سرداری ابراهیم‌خان
سردار قاجار، به عنوان حکمرانی و ولیعهدی به

در ایران به جا گذاشت. در سال ۱۲۹۳ حکومت قم، ساوه، زرند و کاشان ضمیمه حکومت وی (تهران) گشت. پس از بازگشت شاه از سفر دوم خود به اروپا، دستگاه کامران میرزا نیز عریض و طویلتر شد، بدین ترتیب که حکومتهای قزوین، گیلان، مازندران، دماوند، فیروزکوه، ملایر، توبیسرکان، نهادن، استرآباد، شاهروود، بسطام، دامغان و سمنان به دیگر مشاغل وی علاوه گردید. نامبرده مدت ۱۶ سال (۱۳۱۳-۱۲۹۷) وزارت جنگ را بر عهده داشت. در سال ۱۳۰۵ صدراعظم میرزا علی اصغرخان امین‌السلطان، موفق شد که اختیارات کامران میرزا را محدود به حکومت تهران کند. ناصرالدین‌شاه در سفر سوم خود به اروپا (۱۳۰۶) کامران میرزا را مستقل از نایب‌السلطنه خود قرار داد. در سال ۱۳۲۴، بعد از ده سال برکناری، مجدداً به وزارت جنگ منصوب شد و یک سال بعد، در کابینه سلطان علی‌خان وزیر افخم، وزیر جنگ بود. در زمان سلطنت احمدشاه (۱۳۳۵)، حاکم خراسان گشت. پس از این مأموریت - که یک سال و چند ماه به طول انجامید - تا پایان عمر بیکار بود.

سایر القاب: امیرکبیر.

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۹۷ و ۱۴۹؛ بامداد: ۳؛ ۶۱؛ ۱۴۹-۱۲۷۰؛ سید: ۳؛ ۲۰۶؛ حقایق: ۲۵۰؛ المائر: ۳۰۶.

نایب‌الصدر: حاج میرزا معصوم، فرزند میرزا زین‌العابدین رحمت‌علی‌شاه (۱۳۴۴-۱۲۷۰).

تحصیلات مقدماتی خود را در شیراز پشت‌سر گذاشت. سپس برای تکمیل آن به عراق رفت و مدت چهار سال در کربلا و در خدمت فاضل اردکانی درس خواند و در سال ۱۲۹۳ به شیراز بازگشت.

در آغاز مشروطیت به آزادیخواهان پیوست و پس از آن در مجلس شورای ملی به سمتی مهم دست یافت. در سال ۱۳۲۶ بعد از به توب بستن

بر عهده داشت. در ۱۳۲۴ نایب‌الدوله اداره دول غیره‌محوار و در ۱۳۲۹ منشی دوم اداره محکمات در وزارت خارجه بود.

مراجع: خارجه: ۱۹۹-۲۰۰؛ نبیل‌السلطنه: میرزا ابراهیم‌خان (ت: ۱۲۸۲).

وی در بمبهی و تهران درس خواند و در سال ۱۲۹۹ به عضویت وزارت خارجه درآمد. سمت او در آغاز منشی اولی بود. در سال ۱۳۱۹ کارگزاری قوچان و در ۱۳۳۱ ریاست وصول مطالبات بانک شاهنشاهی را بر عهده داشت. نامبرده در سال ۱۳۱۵ به لقب نبیل‌السلطنه ملقب گردید.

مراجع: خارجه: ۱۲۶؛ نجم‌الدوله: حاج میرزا عبدالغفارخان، فرزند آخوند ملاعی محمد اصفهانی (۱۲۷۸-۱۲۵۵ خ).

سایر القاب: نجم‌الملک.*

مراجع: بامداد: ۲؛ ۲۷۳-۴؛ مستوفی: ۱؛ ۴۳۶-۲؛ سید: ۲۶۷.

نجم‌الملک: حاج میرزا عبدالغفارخان، فرزند آخوند ملاعی محمد اصفهانی (۱۲۵۵-۱۳۲۶).

وی از تحصیل کرده‌های اولین دوره مدرسه دارالفنون است که در همانجا به تدریس ریاضیات عالی پرداخت. در سال ۱۲۹۰ به سمت منجم‌باشی گری^۱ نایب‌السلطنه منصوب گردید و در ۱۲۹۹ با چند مهندس، مأمور ساخت سد اهواز شد.

سایر القاب: نجم‌الدوله.

مراجع: مستوفی: ۱؛ ۸۶ و ۳۶۲؛ بامداد: ۲؛ ۲۷۳؛ المائر: ۳۱۹.

نجم‌الملک: میرزا ابوالقاسم‌خان (ت: ۱۳۰۹).

وی فارغ‌التحصیل مدرسه علوم سیاسی است و در سال ۱۳۳۰ با سمت آتشگاه اداره محاسبات، وارد وزارت خارجه گردید.

مراجع: خارجه: ۱۳۰.

نایب‌الوزاره: میرزا حسین (عهد ناصری).

مراجع: المائر: ۳۱۹.

نایب‌الوزاره: میرزا عبدالوهاب‌خان شیرازی، فرزند محمد جعفرخان، جبهه‌داری‌شی فارس (۱۳۰۴).

سایر القاب: آصف‌الدوله*؛ نصیر‌الدوله.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۱۷-۱۷؛ حقایق: ۲۸۵.

نایب‌الولاية: میرزا احمد تبریزی، فرزند عبدالحی (۱۲۸۶-۱۳۷۵).

وی از اقطاب سلسله ذہبیه بود. در جوانی به خدمت مجده‌الاشراف شیرازی، پیشوای این فرقه در شیراز، رسید. پس از فوت مجده‌الاشراف، نامبرده از سال ۱۳۳۱ تا ۱۳۷۵ به مدت ۴۴ سال پیشوای ذہبی‌های فارس، خراسان، گیلان و... بود. پس از درگذشت وی، حاج محمد علی اردبیلی حب‌حیدر، جانشین و پیشوای ذہبی‌ها گردید.

سایر القاب: وحید‌الاولیاء.

مراجع: بامداد: ۶-۱؛ ۳۰.

نایب‌الدوله: علیقلی‌خان ضرابی، فرزند عبدالرحیم کلانتر (ت: ۱۲۹۵).

در کاشان به دنیا آمد و در دارالفنون و خارج از کشور درس خواند. در سال ۱۳۲۰ به خدمت وزارت خارجه درآمد و آتشگاه سفارت و اشتبکن گشت. در سال ۱۳۲۸ نایب اول و شارز دافر و در ۱۳۳۲ مستشار سفارتخانه مزبور شد.

مراجع: خارجه: ۱۸۸.

نایب‌الدوله: میرزا محمد‌خان (ت: ۱۳۰۴).

در سال ۱۳۱۸ نایب اداره تذکره‌کرمانشاهان را

۱. یکی از وظایف منجم‌باشی این بود که هنگام فرار گرفتن خورشید در برج زحل، در سلام خاصی که در تالار موزه در حضور ناصرالدین‌شاه و رجال دربار برگزار می‌شد، فراری‌سین ساعت و دقیقه تحویل سلام را اعلام می‌کرد.

ندیم باشی: نادر میرزا، فرزند بدیع‌الزمان میرزا صاحب اختیار، پسر محمد قلی میرزا ملک‌آر، پسر فتحعلی‌شاه (۱۳۰۳-۱۲۴۲).

در سال ۱۲۵۷ برای کسب علم از تهران به تبریز رفت. در ۱۲۶۵ با ورود به دستگاه حمزه میرزا از طرفداران جدی و سرخست محمدعلی‌شاه و از شمنان کینه‌توz مشروطه‌خواهان بود. رحیم‌خان به اتفاق پس‌رانش بارها در آذربایجان، به خصوص در قراچه‌داغ (ارسباران)، دست به شرارت و غارتگری زد اما از آنجا که مورد حمایت روسها بود، این رفخار غیر انسانی آنها در مرکز مورد اغراض واقع می‌شد. سرانجام در سال ۱۳۲۹ با تدبیر مهدی قلی هدایت، والی آذربایجان، به تبریز کشانده شد و به حکم انجمن ایالتی تبریز به قتل رسید. رحیم‌خان در زمان محمدعلی‌شاه ملقب به «سردار نصرت» گردید.

... در سال ۱۳۰۰ مظفرالدین میرزا ولیعهد او را به مصب و لقب ندیم‌باشی گردی انتخاب نمود و بعد در سال ۱۳۰۱ ناظم شهر و داروغه بازار شد.

مراجع: بامداد: ۵: ۳۰۹-۱۱؛ سردار نصرت: حبیب‌الله‌خان قوام‌الملک، فرزند حبیب‌الله‌خان قوام‌الملک.

مراجع: بامداد: ۱: ۴۳۱۵-۱۱؛ مستوفی: ۱: ۴۳۸؛ حقوق: ۲۰

نصرالسلطنه: محمدولی‌خان تنکابنی، فرزند حبیب‌الله‌خان ساعدالدوله سردار رضاخان قوام‌الملک (سوم) (ت: ۱۲۹۱). سایر القاب: انتظام‌الممالک.

مراجع: سدید: ۴۷

نصرالدوله: میرزا حسن‌خان (ت: ۱۲۹۸). در آذربایجان متولد شد و در تبریز و تهران درس خواند. در سال ۱۳۱۱ وارد خدمات دولتی شد و پس از مدتی به ریاست کل فلاحت تهران و ریاست علوم آذربایجان نایل گشت. در ۱۳۲۳ به وزارت خارجه منتقل و کنسول حاجی ترخان گردید. در سال ۱۳۳۰ به لقب «نصرالدوله» ملقب و دو سال بعد به کارگزاری آذربایجان منصب گشت.

مراجع: حقوق: ۶ - ۱۵۵
نصرالسلطنه: رحیم‌خان چلبانلو، فرزند حاج‌علی- خان (د: ۱۳۲۹).

فوج فراهان تعیین گشت. در همین سال ملقب به «نصرالملک» گردید.
در سال ۱۲۹۰ ناصرالدین‌شاه را در اولین سفرش به اروپا همراهی نمود و در ۱۲۹۸ به عنوان سرکرده فوج قزوین در سرکوب شورش شیخ عبدالله گرد نشنبیدی، در کردستان، نقش فعل داشت. بعد از درگذشت نامبرده، لقب، منصب و ریاست ایلات قزوین و افواج تحت سرپرستی وی به پسرش، میرزا نبی‌خان، واگذار شد. ناصرالله‌خان برادر صلبی میرزا حسین‌خان مشیرالدوله، یحیی‌خان مشیرالدوله و میرزا عبدالله‌خان علاء‌الملک می‌باشد.

مراجع: صدر: ۲۷۸؛ عضدی: ۲۴۳؛ بامداد: ۴: ۴۳۶۰-۳-۴

مستوفی: ۱: ۴۴۶

۴۴۶۰

۱۳۱۷

۱۳۱۸

نصرالدوله: عبدالحسین میرزا، فرزند فیروز میرزا نصرالدوله فرمانفرما

۱۲۷۴

خ/۱۲۳۶

۱۳۱۸

وی پس از ازدواج با عزت‌السلطنه^۱، دختر

مصطفی‌الدین میرزا ولیعهد، (۱۳۰۶) صندوقدار

ولیعهد شد. در ۱۳۰۹ با لقب «سالار لشکر»،

فرمانده قشون آذربایجان گردید و در همین سال

پس از فوت برادر بزرگش، سلطان عبدالحمید

میرزا فرمانفرما (حاکم کرمان)، لقب و منصب وی

را دریافت نمود. در سال ۱۳۱۱ از حکومت

را کرمان معزول و یکسال بعد از طرف ولیعهد، به

حکومت کردستان تعیین گردید. اندکی بعد به

کرمان بازگشت و تا ۱۳۱۴ در آنچه اقتامت داشت.

در همین سال با حفظ سمت گذشته، حاکم تهران

نیز شد.

سالشمار و قایع مهم، مشاغل و مناصب

نصرالدوله از این قرار می‌باشد: تصدی و وزارت

جنگ (ریاست امور و مهام عسکریه و نظام) در

زمان صدارت میرزا علی‌خان امین‌الدوله

(۱۳۱۴)، تبعید به بین‌النهرین (۱۳۱۷) به مدت

در سال ۱۳۳۲ ملقب به «نصرالملک» و رئیس دفتر کابینه وزرا شد. در کابینه میرزا حسن‌خان مشیرالدوله، وزیر پست و تلگراف و در کابینه محمدعلی‌خان علاء‌السلطنه (۱۳۳۵)، مجدداً متصدی وزارت خانه مذکور گشت. یکسال بعد در همان کابینه و نیز در کابینه‌های مستوفی‌الممالک و صمام‌السلطنه، به وزارت عدیله منصب گردید. در سال ۱۲۹۹ خ در کابینه وثوق‌الدوله، سپه‌دار اعظم، ابتدا وزیر مشاور و سپس وزیر فواید عامه و تجارت شد. همچنین در کابینه مستوفی‌الممالک (۱۳۰۱ خ)، وزیر دارایی و در ۱۳۰۷ خ وزیر مختار ایران در عراق گشت.

مراجع: رجال: ۱۱۸؛ بامداد: ۱: ۴۳۸-۹

۱۵۷

۱۳۰۷

ستوفی: ۳: ۱۷۹ و ۱۸۵ و ۵۵۰

نصرالملک: میرزا حسین‌علی‌خان، فرزند علی‌اکبر قوام‌الملک، پسر حاجی ابراهیم‌خان اعتمادالدوله

صدر اعظم.

در زمان صدارت میرزا آقاخان نوری، بوشهر توسط انگلیسیها به تصرف درآمد و چون دولت ایران حاضر شد که دست از محاصره هرات بکشد و به طورکلی از آن چشم‌پوشی کند، آنان نیز بوشهر را تخلیه نمودند و در همین زمان، ناصرالملک به حکومت بوشهر منصب گشت.

مراجع: صدر: ۴۰

نصرالملک: ناصرالله‌خان، فرزند میرزا نبی‌خان امیر دیوان (د: ۱۳۰۹).

مسئلوبیت دو فوج از قشون قزوین همواره بر عهده وی بوده و همچنین ریاست ایلات قزوین را داشته است. در سال ۱۲۶۷ با درجه سرهنگی، رئیس فوج گلپایگان شد و در ۱۲۸۶ به سرتیپی

۱. عزت‌السلطنه، دختر ام‌الخافان و نوه عزت‌الدوله (خواهر ناصرالدین‌شاه) و میرزا تقی‌خان امیرکبیر است.

وی از سال ۱۳۰۰ به بعد، ریاست دسته‌ای از سواران آذربایجانی را بر عهده داشت و در دوره مظفرالدین‌شاه، با درجه میرپنجی، رئیس طایفه چلبانلو و ملقب به «نصرالسلطنه» شد. نامبرده از طرفداران جدی و سرخست محمدعلی‌خان و حشمت‌الدوله، والی آذربایجان، خدمات دولتی رحیم‌خان به اتفاق پس‌رانش بارها در آذربایجان، سراب شد. در زمان ولی‌عهد مظفرالدین‌شاه در تبریز، ریاست اداره نظمیه و داروغه شهر به نامبرده واگذار گردید.

... در سال ۱۳۰۰ مظفرالدین میرزا ولی‌عهد او را

به مصب و لقب ندیم‌باشی گردی انتخاب نمود و بعد در سال ۱۳۰۱ ناظم شهر و داروغه بازار شد.

مراجع: بامداد: ۵: ۳۰۹-۱۱؛ سردار نصرت:

نصرالسلطنه: محمدولی‌خان تنکابنی، فرزند

حبیب‌الله‌خان ساعدالدوله سردار

رضاختان قوام‌الملک (سوم) (ت: ۱۲۹۱).

سایر القاب: انتظام‌الممالک.

مراجع: سدید: ۴۷

نصرالدوله: میرزا حسن‌خان (ت: ۱۲۹۸).

در آذربایجان متولد شد و در تبریز و تهران درس

خواند. در سال ۱۳۱۱ وارد خدمات دولتی شد و

پس از مدتی به ریاست کل فلاحت تهران و

ریاست علوم آذربایجان نایل گشت. در ۱۳۲۳ به

وزارت خارجه منتقل و کنسول حاجی ترخان

گردید. در سال ۱۳۳۰ به لقب «نصرالدوله» ملقب

و دو سال بعد به کارگزاری آذربایجان منصب گشت.

مراجع: حقوق: ۶ - ۱۵۵

نصرالسلطنه: رحیم‌خان چلبانلو، فرزند حاج‌علی-

خان (د: ۱۳۲۹).

یک سال، تصدی وزارت عدله و چندی بعد
حکومت آذربایجان در کابینه سلطان علی خان
وزیر افخم (۱۳۲۵)، تصدی وزارت عدله، چندگی
و کشور به ترتیب در کابینه پس از فتح تهران
(۱۳۲۷)، کابینه مستوفی‌الممالک (۱۳۲۸) و
کابینه عین‌الدوله (۱۳۳۳)، ریاست وزرا و نیز
وزارت کشور (۱۳۳۴) و اداره حکومت فارس
(۱۳۳۶) در کابینه وثوق‌الدوله.

وزارت کشور (۱۳۳۴) و اداره حکومت فارس (۱۳۳۶) / ۱۲۹۷ خ در کابینه وثوق الدوله.

عبدالحسین میرزا از رجال بسیار بانفوذ و
همه کاره عصر خود بود. پس از فوت پدرش، در
سال ۱۳۰۳، به لقب «نصرت‌الدّوله» ملقب گردید

سایر القاب: فرمانفرما، سalar لشکر.
مراجع: بامداد: ۲؛ ۵۳-۴۴۷؛ المأثر: ۳۱۹.
حصصت الدولة: فیروز میرزا، فرزند عباس میرزا
نایاب السلطنه: (۱۳۰۳-۱۲۳۳).

در سال ۱۲۵۰ پس از جلوس محمدشاه بر تخت سلطنت، فیروز میرزا را با وزارت منوچهرخان معتمدالدوله، به حکومت فارس منصوب نمود در سال ۱۲۵۳ به حکومت کرمان و دفع شورش آفاخان محلاتی مأمور شد. از ۱۲۶۶ تا ۱۲۶۹ مجدداً حاکم فارس گشت. سپس برای مدتی نیابت معین الدین میرزا و لیعهد را در آذربایجان بر عهده گرفت. در ۱۲۷۴ به حکومت اراک (عراق) و یک سال بعد به حکومت تهران منصوب گردید. در سال ۱۲۷۶ با حفظ سمت های قبل، به عضویت دارالشورای دولتشی پذیرفته شد. در ۱۲۸۴ به پیشکاری و لیعهد داد آذربایجان تعیین و چندی بعد به حکومت قزوین مأمور گشت. در سال ۱۲۸۶، در خدمت وزیر جنگ چهارده ساله، کامران میرزا، به نیابت وزارت جنگ منصوب شد. در سفر اول ناصرالدین شاه به اروپا (۱۲۹۰) همراه وی بود و پس از بازگشت به ایران، وزارت جنگ و عمارت توپخانه به وی محول گشت. اندکی بعد معزول و توبخانه به وی محول گشت.

سیانگذار شوی خینه یک است.
بایزگشت و بیش از سی سال حکومت کرد. وی
مرزداری و حکومت خرمشهر، به خوزستان
سپردن تعهد خدمت به دولت مرکزی، با سمت
در سال ۱۲۶۴ دستگیر و روانه تهران شد. پس از
حاکم وقت خوزستان، اردشیر میرزا رکن الدوله،
وی پس از یک دوره سرکشی و طغیان توسط

مراجع: بامداد ۱: ۲۳۰

جابرخان نصرت الملک (ت: ۱۲۸۰).

وی در سال ۱۳۱۵ پس از به قتل رساندن برادرش، شیخ مزعل، به حکومت محمد رضا شاه پهلوی رسید. در آغاز جنگ جهانی اول، آشکارا در زیر چتر حمایتی امپراتوری انگلیس قرار گرفت و پیمانی را با آنان منعقد نمود. بر طبق این قرارداد، دولت انگلیس متعهد شد که از شیخ در مقابل تهاجم هر دولتی، از جمله دولت ایران، حمایت کند و تا هنگامی که خانواده و اعقاب وی به انگلیس وفادار بمانند، دولت مزبور نیز شیخوخیت آنان را تضمین نماید و مورد حمایت قرار دهد.

شیخ خزعل بعد از جنگ جهانی اول، قیام استقلال طلبانه اعراب خوزستان موسوم به «قیام سعادت خوزستان» را رهبری کرد. در سال ۱۳۰۴ خ، پس از جنگی کوتاه مدت، توسط قواه دولتی دستگیر و به تهران فرستاده شد و در سال ۱۳۱۵ خ، در سن ۷۵ سالگی، به دست چند تن از مأموران شهریاری خفه شد.

ساير القاب: سردار ارفع؛ سردار اقدس؛
معناها اعظم

میر سستھا۔

نصرت الملك: شيخ مزعل، فرزند حاج جابرخان
نصرت الملك.

پس از آزادی، مدتی بیکار بود تا اینکه در سال ۱۳۱۵ مجدداً به زندان افتاد و پس از گذشت یک سال، توسط مأموران شهریانی به وضع فجیعی کشته شد.

مراجع: رجال: ۱۹-۱۸؛ بامداد: ۳؛ ۲۴-۱۱؛ مستوفی: ۲؛ ۱۱

نصرت السلطان: میرزا محمد علی خان (ت: ۱۲۸۷).

1

نصرت‌السلطان: میرزا محمد علی خان (ت: ۱۲۸۷). در تهران به دنیا آمد و در سال ۱۳۰۶ به نیابت اولی جنزال کنسولگری هندوستان منصوب گشت. سپس در ۱۳۲۴ به نمایندگی مجلس شورای ملی انتخاب شد. مدتی نیز معاونت حکومت کرمان را بر عهده داشت.

مراجع: خارجه: ۲۰۳-۴

نصرت‌السلطنه: حسنعلی میرزا، فرزند مظفرالدین-شاه.

مراجع: خارجه: ۲۰۳-۴

مراجع: مستوى ٤: ١٤٧

نصرت السلطنه: روح الله ميرزا، فرزند فتح الله ميرزا
شعاع السلطنه، پسر فتحعلی شاه (د: ۱۳۹).
_____

ابتدا در تبریز و در دستخا^ن خواه رزازه خود، مظفرالدین میرزا ولیعهد، مشغول به کار شد. از سال ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۴ رئیس دیوانخانه عدیله تبریز بود. ضمن آنکه در ۱۳۰۲ پیشخدمت باشی و مهردار ولیعهد شد. در سال ۱۳۰۴ علاوه بر سمت‌های مذکور، حکومت دهخوارقان واسکو به وی محول گشت. یک سال بعد از همه سمت‌ها، بجز پیشخدمت باشی گری، برکنار شد لیکن در سال ۱۳۰۹، بعد از عزل امیر نظام گروسی از پیشکاری آذربایجان، مجدداً تمام مناصب و مشاغل سابق را بدست آورد و ریاست امور تجارت نیز ضمیمه آنها شد. با جلوس مظفرالدین شاه، نامبرده به ریاست عمله خلوت خاصه و مهرداری شاه برگزیده گشت.

مراجع: بامداد ۴: ۱۳۱

نصرت الملک: شیخ جابر (حاج جابر) خان، فرزند

وی پس از مرگ جابرخان، رئیس عشیره بنی‌کعب شد و پس از مدتی با برادر بزرگتر خود، شیخ محمد، حاکم محمره (خرمشهر) درگیر شد و بر او چیره گشت. وی هفده سال حکومت کرد و با انگلیس ارتباط دوستانه داشت. به تدریج بر اعتیار و نفوذ او افزوده گشت و از طرف دولت مرکزی، ابتدا به لقب پدرش، «نصرت‌الملک»، و سپس به لقب «معزالسلطنه» و درجه امیر تومنی نایل گردید و فرمانده فوج پادگان خرمشهر شد. نامبرده در یک رقابت سخت برای حفظ قدرت، توسط برادر کوچک خود، شیخ خزعل، به قتل رسید. بدین ترتیب که یکی از غلامان وی به نشانه وفاداری به شیخ خزعل، ارباب خود را به ضرب گلوله از پای درآورد.

سایر القاب: معزالسلطنه.

مراجع: بامداد: ۷۴؛ سید: ۷۶.

نصرت‌الملک: علی خان قراگوزلو، فرزند رستم خان.

وی داماد فتحعلی‌شاه و در سال ۱۲۷۸ دارای عنوان و منصب سرتیپ اولی بود.

مراجع: بامداد: ۲؛ سید: ۳۷۱؛ عضدی: ۳۰ و ۲۰۵.

نصرت‌الملک: علی مردان خان تیموری.

مراجع: مستوفی: ۲؛ سایر: ۳۹؛ المأثر: ۳۱۹.

نصرت‌الوزاره: (محمد) حسن، فرزند ملارضا بهبهانی، معروف به حاج محمد رضاخان

نصرت‌الوزاره (۱۳۱۶ خ-۱۲۵۱ خ).

در کاظمین به دنیا آمد و «بدیع» تخلص می‌کرد.

نصرت‌الوزاره: میرزا احمدخان، فرزند میرزا

عبدالوهاب خان آصف‌الدوله شیرازی (۱۲۸۷-۱۳۴۹).

وی از ابتدای جوانی در وزارت خارجه به

خدمت پرداخت و از سال ۱۳۲۲ تا اواخر سال

۱۳۲۴ وزیر مختار ایران در بلژیک بود. در کابینه

اول و شوق‌الدوله (اواخر ۱۳۳۴) به معاونت

وزارت خارجه و در کابینه دوم نامبرده

نصرت‌الوزاره: ملارضا، معروف به حاج محمد رضاخان

حواله و اطلاق است. شخصاً محترم است و در حضور والی هم محترم است».

مراجع: صدر: ۴۱-۲؛ بامداد: ۶؛ حقایق: ۸۲؛ سید: ۳۱۲؛ المأثر: ۴۴

نصیرالملک: میرزا فضل‌الله علی‌آبادی، فرزند میرزا نصرالله علی‌آبادی مازندرانی (د: ۱۲۷۹).

در سال ۱۲۳۷ به وزارت لشکر منصب شد و در زمان وی‌عهدی ناصرالدین‌شاه در تبریز (۱۲۶۲) وزیر وی بود. دو سال بعد، وزارت و پیشکاری ایالت فارس به وی واگذار گردید. در سال ۱۲۷۵ — بعد از عزل میرزا آقاخان نوری از صدارت — دستگاه اجرایی کشور به شش وزارتخانه تقسیم گردید که نامبرده مسئول وزارتخانه وظایف و اوقاف گشت.

مراجع: حقایق: ۲۵ و ۴۱؛ بامداد: ۶-۳؛ سید: ۹۵؛ المأثر: ۲۰۳؛ صدر: ۴۸؛ بامداد: ۱؛ سیاست: ۱؛ صدر: ۴۸.

نصیرخاقان: امان‌الله‌خان، فرزند اسد‌الله‌خان آقا ولی.

وی پزشک بانوی عظمی، خواهر ظل‌السلطان مسعود میرزا، بود.

مراجع: بامداد: ۵؛ صدر: ۲۵.

نظام‌التجار: حاج میرزا حبیب‌الله کاشانی (عهد ناصری).

مراجع: سید: ۱۷۷.

نظام‌الحكما: میرزا سید حسین‌خان (عهد ناصری).

مراجع: سید: ۱۴۴.

نظام‌الدوله: امیر اصلان‌خان، فرزند میرزا محمدخان

موقول‌الدوله.

سایر القاب: نظام‌السلطان.

مراجع: مستوفی: ۱؛ سید: ۳۶۸؛ بامداد: ۱؛ ۱۷۲-۳.

نظام‌الدوله: حاج حسین‌خان شاهسون (د: ۱۲۹۲).

در هنگام فتح هرات به وسیله ارتش ایران (۱۲۷۳)، نامبرده از سرکردگان سپاه بود. سپس به درجه سرتیپی نایل و چاپارچی باشی شد (۱۲۷۷) و در هشتمین سال ملقب به

(۱۲۹۷) به وزارت فرهنگ منصب گردید. در کابینه میرزا حسن‌خان مستوفی‌الممالک

(۱۳۰۵) نیز وزیر فرهنگ بود. میرزا احمدخان در سال ۱۳۰۱ ملقب به «نصیرالدوله» شد.

مراجع: مستوفی: ۲؛ سید: ۴۷۴؛ رجال: ۱۱۹؛ بامداد: ۱؛ المأثر: ۲۱۹.

نصیرالدوله: میرزا عبدالوهاب خان شیرازی، فرزند محمد جعفرخان (۱۲۴۲-۱۳۰۴).

سایر القاب: آصف‌الدوله؛ نایب‌الوزاره.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۳۰۱-۱۷؛ مستوفی: ۱؛ ۱۳۹ و ۲۶۷-۸.

خارجه: ۸۳؛ صدر: ۲۸۱؛ المأثر: ۳۰۸.

نصیرالسلطان: میرزا حسین‌خان، فرزند میرزا نصرالله‌خان دبیر‌الملک شیرازی (د: ۱۲۹۸-۱۳۳۷ خ).

سایر القاب: دبیر‌الملک.

مراجع: بامداد: ۱؛ ۹-۶.

محترشم‌السلطنه (ت: ۱۳۰۲).

در تهران به دنیا آمد و در مدرسه علوم سیاسی درس خواند. در سال ۱۳۲۲ با اشتغال در اداره

تذکرہ، به خدمت وزارت خارجه درآمد. در سال ۱۳۲۶ نایب اول کنسولگری باطنوم، در ۱۳۳۱ کارگزار تربیت و خواف و در ۱۳۳۳ وکیل مجلس شورای ملی شد.

مراجع: مستوفی: ۲؛ ۱۳۷؛ خارجه: ۲۱۴.

نصیرالملک: ابوالقاسم‌خان (عهد مظفری).

مراجع: سید: ۴۸.

نصیرالملک: میرزا حسن‌علی‌خان، فرزند حاج میرزا علی‌اکبر‌قوام‌الملک شیرازی (ت: ۱۲۳۷).

وی از ملاکین و ثروتمندان فارس بود و بیشتر عمر خود را در منصب حکومت نواحی فارس و بوشهر گذراند. «اعتماد‌السلطنه» درباره وی

می‌نویسد: «اکنون (۱۳۰۹) در شیراز، در ایالت شاهزاده معتمددالدوله، پیشکار مالیات و مشغول

طرف یحیی خان معتمدالملک، به حکومت یزد تعیین و ملقب به «سعدالملک» گردید. سال شمار حوادث زندگی، مشاغل و مناصب وی از این قرار است: حکومت بوشهر، دشتی و دشتستان از جانب معتمدالملک، والی فارس (۱۲۹۲)، تصدی غلات ایران در دستگاه آقا ابراهیم امینالسلطان (۱۲۹۳)، حکومت و تصدی گمرکات بنادر خلیج فارس (۱۲۹۹)، حکومت خمسه (زنجان) از جانب میرزا علی اصغرخان امینالسلطان (۱۳۰۳)، مفترخ شدن به لقب نظامالسلطنه (۱۳۰۵)، تصدی حکومت خوزستان و بختیاری و چهارمحال (۱۳۰۵)، تصدی امور بنادر و گمرکات بنادر فارس و اصفهان (۱۳۰۸-۹)، پیشکاری نصرالدین میرزا سالارالسلطنه (حاکم یازده ساله فارس) (۱۳۱۰)، حکومت خوزستان- بختیاری- چهارمحال- لرستان و بروجرد (۱۳۱۲)، وزارت تجارت و عدلیه پس از عزل امینالسلطان و نیز در صدارت میرزا علی خان امینالدوله، وزارت مالیه در زمان صدارت امینالسلطان (۱۳۱۶)، پیشکاری محمدعلی میرزا و لیعهد و حکومت آذربایجان (۱۳۱۷)، حکومت اصفهان (۱۳۲۵)، وزارت مالیه و مأموریت برای تشکیل کابینه (۱۶ ذی القعده ۱۳۲۵)، استعفا از صدارت (محرم ۱۳۲۶) و تشکیل کابینه های کوتاه مدت (۱۳۲۶). نظامالسلطنه چندی بعد در تابستان سال ۱۳۲۶ از دنیا رفت.

سایر القاب: سعدالملک.

مراجع: ستوفی ۲؛ ۴۰ بامداد ۱؛ ۴۴۸ و ۴۵۶ سدید: ۳۱۹؛ المأثر: ۱۶

نظامالسلطنه: رضاقلی خان مافی، فرزند حیدرقلی خان برهانالدوله فارسی (۱۳۰۳ / ۱۳۴۳ خ- ۱۲۴۶ خ).

۱. حقایق: ۱۲۷۱

وی برادرزاده حسینقلی خان نظامالسلطنه و پیشکار کارهای او در تهران بود. تا سال ۱۳۱۶ قمری در حضور ویعهد لقب وی «مجیرالسلطنه» بود و در این سال- پس از تقبل ریاست قشون آذربایجان- ملقب به «سالار معظم» گردید. سپس حاکم بنادر جنوب شد. در سال ۱۳۲۲ به حکومت لرستان و خوزستان و لقب «سردار مکرم» نایل گشت و پس از درگذشت حسینقلی خان نظامالسلطنه (۱۳۲۶) نامبرده به لقب عمومی خود ملقب گردید.

در سال ۱۳۲۹ به حکومت کرمانشاهان و سپس به حکومت فارس منصوب شد. چندی بعد به مدت دو سال به اروپا رفت. پس از بازگشت (۱۳۳۱) به حکومت بروجرد و لرستان روانه گشت. در ۱۳۳۴ با نیروهای روسی- که قصد تصرف خاک عثمانی از راه ایران را داشتند- جنگید. با وجود این، روسها با تصرف کرمانشاه، خود را به خاک عثمانی رساندند. بعد از شکست آلمان و مصالحه با متفقین، مهاجران و همچنین نظامالسلطنه به ایران بازگشتهند و دیگر کاری به وی ارجاع نگردید.

سایر القاب: سالار معظم؛ سردار مکرم؛ مجیرالسلطنه.

مراجع: بامداد ۴-۶؛ ۳۱-۴؛ رجال: ۲-۱۲۰

نظامالعلماء: حاج ملا محمود تبریزی (د: ۱۱۲۷۲).

وی از ادبای معروف و معلم ناصرالدین شاه در دوران ویعهدی و از علمای شیخیه آذربایجان بود. در سال ۱۲۵۳ همزمان با محاصره هرات بوسیله محمدشاه، نیکلای اول، امپراطور روسیه، از بخششای جنوبی فرقان بازدید نمود. محمدشاه نیز پس از تهیه هدایای بسیار، هیئتی را که شامل محمدخان امیرنظام، میرزا تقی خان وزیر نظام و حاجی ملامحمد ناظمعلما می شد، همراه ویعهد، ناصرالدین میرزا، به

حضور امپراطور روس فرستاد.

«سامداد» درباره وی می نویسد: «در مجلسی که در سال ۱۲۶۳ قمری در حضور ویعهد برای مناظره و مباحثه، بلکه محاکمه سیدعلی محمد یاپ در تبریز انعقاد یافت، نظامالعلماء نیز یکی از ارکان مهم آن مجلس بود. بعد از صورت محکمات مجلس مذبور راضمیه مطالبی دیگر در رساله خود مرتب و منتشر کرد».

مراجع: بامداد: ۴-۶۰؛ ۵۹؛ صدر: ۲۰۱؛ حقایق: ۱۶۰

نظامالعلماء: حاج میرزا محمد رفیع طباطبائی، فرزند میرزا علی اصغر مستوفی (د: ۱۳۲۷).

وی از جمله ادبی و صاحب تألیفاتی چند از جمله دیوان شعر رضویه است.

مراجع: بامداد: ۳-۴۰

نظامالعلماء: میرزا محمدخان قاجار.

مراجع: المأثر: ۳۱۹

نظامالعلماء: نصراللهخان قاجار قوانلو (عهد ناصری).

مراجع: حقایق: ۱۷۰

نظامالملک: کنت دمتن فرت (عهد ناصری).

مراجع: المأثر: ۳۱۹

نظامالملک: میرزا عبدالوهاب خان، فرزند میرزا کاظم خان نظامالملک، پسر میرزا آقاخان نوری (۱۲۶۵-۱۳۰۷).

بعد از عزل میرزا آقاخان نوری، خانواده وی سالها مورد بیمه روی بودند. تا اینکه در سال ۱۲۸۸ میرزا حسین خان مشیرالدوله آنان را از تبعید و بیکاری نجات داد. در این سال میرزا کاظم خان به عضویت دارالشورای دولتی و سپس به ریاست دفتر استیفا منصوب شد و میرزا عبدالوهاب خان پیشکار کارهای پدر گردید. از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۷ که میرزا کاظم خان وزارت کشور را بر عهده داشت، نامبرده به جای پدر به ریاست دفتر استیفا منصوب گردید.

سایر مشاغل و مناصب وی عبارند از: وزارت لشکر (۱۳۰۷)، پیشکاری کامران میرزا نایبالسلطنه، حاکم تهران (۱۳۱۰)، وزارت لشکر و سپس وزارت مالیه در اوایل سلطنت مظفرالدین شاه (۱۳۱۴)، کارگزاری فارس (۱۳۱۶)، تصدی وزارت عدالتی در دوران محمد حسن میرزا ویعهد در تبریز (۱۳۳۳). مراجع: رجال: ۵؛ بامداد: ۲-۲۲؛ صدر: ۴۲۸؛ سدید: ۱۸۷؛ مستوفی: ۲-۳۲۱

نظامالملک: میرزا کاظم خان، فرزند آقاخان اعتمادالدوله صدراعظم نوری (۱۲۴۶-۱۳۰۷).

در سال ۱۲۶۵ در دستگاه استیفا، به سمت مستوفی گری منصوب و در ۱۲۶۸ به لقب «نظامالملک» ملقب گردید. دو سال بعد به نیابت صدراعظم (پدرش) و سپس به وزارت دفتر استیفا (وزارت مالیه) تعیین و از این تاریخ به «شخص دوم مملکت» معروف گشت. پس از «شخص دوم مملکت» معروف گشت. پس از عزل پدرش در سال ۱۲۷۵، به همراه وی تبعید شد اما در سال ۱۲۸۱، پس از فوت صدراعظم، به تهران بازگشت و در ۱۲۸۸ به سلطنت میرزا حسین خان مشیرالدوله، به عضویت دارالشورای کباری دولتی درآمد و در همین سال به ریاست دفتر استیفا تعیین شد. حکومت یزد (۱۲۹۰)، وزارت عدالتی (۱۲۹۱) و تصدی وزارت عدالتی (۱۲۹۲) و تصدی وزارت لشکر بنایه توصیه کامران میرزا نایبالسلطنه (۱۲۹۹) از دیگر مشاغل وی به شمار می رود.

مراجع: صدر: ۲۳۷؛ مستوفی: ۱؛ بامداد: ۳-۸؛ حقایق: ۱۰۸؛ المأثر: ۱۰۸

نظامالملک: میرزا ملکم خان، فرزند میرزا یعقوب

- ارمنی جلفایی (۱۳۲۶-۱۲۴۹).
سایر القاب: نظام‌الدوله*؛ نظام‌الدوله؛ نظام‌الملک.
مراجع: بامداد ۴: ۵۴-۱۲۹؛ بامداد ۱: ۲۰۱؛ المائر: ۲۱۴؛ سید: ۳۰۸
- نظام‌الملک: میرزا نعمت‌الله‌خان، فرزند عبدالوهاب-خان نظام‌الملک، پسر میرزا آقاخان نوری.
در سال ۱۳۰۷، زمانی که عبدالوهاب‌خان وزیر شکر شد، مناصب سابق وی (لشکرنویس-باشی‌گری و نیابت وزارت) به پسرش، میرزا نعمت‌الله‌خان، واگذار گردید. در ۱۳۱۰ به لقب «مدیرالسلطنه» و پس از مرگ پدر، به لقب «نظام‌الملک» ملقب گشت.
سایر القاب: مدیرالسلطنه.
مراجع: بامداد ۲: ۳۲۰
- نظام‌الممالک: میرزا برویزخان (ت: ۱۲۹۳).
در مدرسه نظامی تهران درس خواند و در سال ۱۳۲۴ وارد وزارت خارجه گردید. سپس به اداره تذكرة فرقاز مأموریت یافت و در ۱۳۲۶ رئیس تذكرة آذربایجان شد. دو سال بعد به وزارت داخله منتقل و مشغول گشت. اما در سال ۱۳۲۲ مجدداً به وزارت خارجه بازگشت و در همین سال به کارگزاری ارزی منصوب و روانه گردید.
مراجع: خارجه: ۱۴۷
- نظم‌الدوله: میرزا ابوتراب‌خان، فرزند میرزا حبیب‌الله‌خان خواجه نوری (۱۲۷۷/۱۲۳۹-خ).
- وی در تهران و تبریز درس خواند. در سال ۱۲۹۶ ابتدا مترجم اداره پلیس و سپس در ۱۳۰۳ آن اداره شد. در سال ۱۳۰۹ با موافقت و دستور کامران میرزا نایب‌السلطنه، وزیر نظمه (رئیس شهریانی) گردید. هنگامی که ناصرالدین‌شاه به قتل رسید (۱۳۱۳)، مسئولیت بازپرسی از میرزا رضا کرمانی به نظام‌الدوله سپرده شد.
مراجع: بامداد ۱: ۷۱ و ۱۷؛ ۵: ۱۵-۱۷؛ مستوفی ۲: ۷؛ سید: ۲۶۲-۳

- شعبان ۱۳۰۵ قمری درگذشت و در حرم حضرت امام رضا(ع) در مشهد مدفون گردید». مراجع: عضدی: ۱۸۷ و ۲۳۲-۳؛ بامداد ۱: ۲۰۱؛ المائر: ۲۱۴؛ سید: ۳۰۸
- نیرالدوله: سلطان حسین میرزا، فرزند پرویز میرزا نیرالدوله، پسر فتحعلی‌شاه (د: ۱۳۲۶).
در کودکی و جوانی از غلام بچه‌های اندرونی پیشخدمت حضور همایون شد. همچنین مدتی حاکم نیشابور بود. در دو سفر ناصرالدین‌شاه به اروپا (۱۲۹۰ و ۱۲۹۵) وی را همراهی نمود. در ۱۳۰۵ پس از مرگ پدر، به لقب «نیرالدوله» ملقب گردید. در سال ۱۳۰۹ حکومت سروایت (سبزوار) و غیره ضمیمه حکومت سابق (نیشابور) گشت.
از سال ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۱ حاکم خراسان بود و در ۱۳۲۳ به حکومت تهران منصوب شد. در سال ۱۳۳۰ - پس از آشوبهایی که در مشهد رخ داد و روس‌ها صحن و گنبد امام رضا(ع) را به توب بستند - نیرالدوله به حکومت خراسان تعیین و روانه آن دیار گشت.
مراجع: عضدی: ۲۳۳؛ بامداد ۲: ۸۶-۹۰؛ المائر: ۳۱۹؛ سید: ۲۶۵
- نیرالدوله: فخر سیر میرزا، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار.
مراجع: عضدی: ۱۶ و ۱۸۷ و ۲۲۵
- نیرالسلطان: قهرمان‌خان.
«در سال ۱۳۱۸ قمری در زمان ولی‌عهدی محمدعلی‌شاه، امیر آخرور و از سال ۱۳۱۹ قمری، فراش‌باشی او بود و ملقب به نیرالسلطان گردید. در سال ۱۳۲۴ قمری که محمدعلی میرزا به سلطنت رسید، او را به همراه خویش از تبریز به تهران آورد و حاجب‌الدوله خود نمود. قهرمان‌خان در زمان حاجب‌الدولگی اش، خانم‌باشی (زن سوگلی ناصرالدین‌شاه) را گرفت و از وی دو پسر و دو دختر پیدا کرد».

۱. از القاب طبقتی است.

- حکومت قم منصوب گردید اما چیزی نگذشت که توسط نیروهای طرفدار محمدشاه به فرماندهی منوچهرخان معتمدالدوله دستگیر و محبوس شد. چندی بعد از بندگریخت و به استانبول رفت. از آنجا به شام سفر کرد و مقیم گشت.
مراجع: عضدی: ۵۲ و ۱۱۳-۱۴
- نواب متعالیه: همایون سلطان خانم، فرزند فتحعلی‌شاه.
«مشهور به خانم خانمان، ملقب به متعالیه، از مادر شاهزاده حسینعلی میرزا فرمانفرما، وی همسر ظهیرالدوله ابراهیم‌خان قاجار، حاکم کرمان، بود». مراجع: عضدی: ۳۱۶
- نورعلی‌شاه^۱: حاجی ملاعلی، فرزند ملا سلطان علی گنابادی سلطان علی‌شاه (۱۲۳۷/۱۲۹۷-خ-۱۲۸۸-خ-۱۲۵۰).
در سال ۱۳۱۴ ملا سلطان علی، پسرش را خلیفة خویش نمود. نورعلی‌شاه در سال ۱۳۲۷، در سن ۳۹ سالگی، پس از کشته شدن پدرش، جانشین او و پیشوای دراویش معروف به گنابادی گردید. در سال ۱۳۳۷ او را با سم از پای دراوردنده پس از حاجی ملاعلی، پسرش شیخ محمد حسن صالح علی‌شاه، در سن ۲۹ سالگی جانشین پدر شد.
مراجع: بامداد ۶: ۳۶-۷
- نواب: الله وردی میرزا، فرزند فتحعلی‌شاه (ت: ۱۲۱۶).
«شاہزاده الله وردی میرزا ملقب به نواب، حکومت شاهزاده و بسطام را داشت». در سال ۱۲۴۵ وی پنجه و سومین پسر فتحعلی‌شاه با عده‌ای از سربازان از مرگ، لقب او به پسرش، سلطان حسین میرزا، رسید. «بامداد» درباره او می‌نویسد: «در اوایل سال ۱۲۸۴ قمری ملقب به نیرالدوله شد و غالباً حاکم نیشابور و ترشیز (کاشمر) بوده و در ماه

- مراجع: بامداد ۶: ۱۶۱-۲
نیرالدوله: پرویز میرزا، فرزند فتحعلی‌شاه (د: ۱۳۰۵).
وی پنجه و سومین پسر فتحعلی‌شاه است. پس از مرگ، لقب او به پسرش، سلطان حسین میرزا، رسید. «بامداد» درباره او می‌نویسد: «در اوایل سال ۱۲۸۴ قمری ملقب به نیرالدوله شد و غالباً

نامبرده در طی سالهای ۱۳۰۹-۱۰ از طرف کامران میرزا، وزارت خزانه نظام را بر عهده داشت. عبدالله خان در ۱۳۰۹ به «اعتمادالملک» ملقب گردید و در سال بعد بر اثر بیمار و با درگذشت.

سایر القاب: اعتمادالملک.
مراجع: بامداد ۵: ۵۱ - ۱۴۹.

والی: علی خان، فرزند قاسم خان والی دامغانی.
مراجع: رجال: ۷۴.

والی: عیسی خان، فرزند امیر قاسم خان قوللو قاجار (۱۲۷۸).

در سال ۱۲۷۱ حاکم گیلان و چهار سال بعد حاکم بیزد شد. پس از عزل میرزا آفخان نوری، به لقب والی (اعتمادالدوله)، ملقب گردید. نامبرده دایی ناصرالدین شاه است.

سایر القاب: اعتمادالدوله.
مراجع: بامداد ۲: ۱۲ - ۵۱.

والی: قاسم (محمد قاسم) خان، فرزند دوستعلی خان معیرالممالک، پسر حسینعلی بیک بسطامی (د: ۱۲۸۹).

ابتدا غلام پیشخدمت خاصه بود و در سال ۱۲۶۸ ژنرال قونسول ایران در تفلیس شد. در ۱۲۷۱ به سمت مستشار و شارژدار سفارت ایران در پترزبورگ تعیین گشت. دو سال بعد به وزیر مختاری ایران در سفارتخانه منکور ارتقا یافت. در سال ۱۲۷۸ ملقب به «والی» گردید و

۹

والی: اسدالله خان.
مراجع: سید: ۲۰۶.

والی: امانالله خان (عهد ناصری).
 وی در سال ۱۲۷۷ از طرف ناصرالدین شاه به حکومت کردستان منصوب و به آن دیار روانه گردید.
مراجع: حقایق: ۲۶۶؛ المأثر: ۳۰۹.

والی: خسروخان گرجی، فرزند سهراب خان گرجی (د: ۱۲۷۳).
 «خسروخان گرجی، ملقب به والی که اکران قدیمی و جانثاران صمیمی این درگاه آسمان جاه بود، در ذیحجه این سال (۱۲۷۳) ارتحال از این دار پر ملال نمود».

پدر والی، وکیل خرج ناصرالدین شاه بود. خسروخان صاحب اثری به نام «رساله فجوریه» است که سندی گویا برای معرفی درباریان آن روزگار می‌باشد.
مراجع: حقایق: ۲۳۲.

والی: عباسقلی خان جوانشیر، فرزند ابوالفتح خان (د: ۱۲۷۸).
سایر القاب: معتمدالدوله.
مراجع: بامداد ۲: ۲۲۷-۹.

والی: عبدالله خان، فرزند حاج علی خان (د: ۱۳۱۰). در ابتدا پیشخدمت خاص کامران میرزا نایب‌السلطنه بود و پس از آن پیشخدمت باشی او شد. در سال ۱۲۹۸ به لقب «والی» ملقب گردید.

با تأسیس دارالفنون (۱۲۶۸) به آنجا وارد گشت و مدرک مهندسی خود را از مدرسه مذکور دریافت نمود. در سال ۱۲۷۶ رئیس کتابخانه آنجا شد و سال بعد، ناظم مدرسه و در ۱۲۷۸ رئیس دارالفنون گردید و تا ۱۳۱۲ این سمت را بر عهده داشت. سمت‌های دیگر وی عبارتند از: نایب وزارت علوم همراه با ریاست مدرسه دارالفنون (۱۲۹۲-۹۹)، دریافت لقب «نیرالملک» (۱۳۰۲)،

تصدی وزارت علوم (۱۳۱۳-۲۲) و تصدی وزارت علوم و اوقاف، به مدت یک ماه و چند روز، در کابینه میرزا احمدخان مشیرالسلطنه (۱۳۲۵).

مراجع: مستوفی: ۷۵؛ ۷۶؛ بامداد ۵: ۱ - ۵۰؛ المأثر: ۳۱۹.
نیرالملک: رضاقلی خان هدایت.

در سال ۱۳۰۰ خورشید، در کابینه مشیرالدوله، وزیر معارف بود.

مراجع: مستوفی: ۴۶۹؛ ۳.
نیرالوزاره: محمد یوسف میرزا (ت: ۱۲۹۵). پس از استخدام در وزارت خارجه، به سمت نایب سوم وزارت خانه مذکور تعیین گردید و در ۱۳۱۴ ملقب به نیرالوزاره شد. در ۱۳۱۷ عضو اداره تحریرات انگلیس بود و مدت‌ها بعد، منشی تسویه مطالبات بانک شاهنشاهی شد.

مراجع: خارجه: ۲۰۵.

نیرالسلطنه: محمد کریم خان (د: ۱۳۲۱). در سال ۱۲۸۲ به خدمت نظام درآمد و در ۱۲۹۶ - که فرازخانه تأسیس شد - جزو نیروهای قزاق گشت. در سال ۱۳۱۲ ابتدا ملقب به «نیرالسلطنه» و پس از آن ملقب به «منظمه‌السلطنه» گردید. در همین سال از طرف وجیه‌الله میرزا امیرخان سردار، به حکومت سمنان و دامغان منصوب شد و حدود دو سال آنجا ماند. در ۱۳۱۵ نایب سفارت فوق العاده دربار لندن را بر عهده داشت و پس از بازگشت به ایران، رئیس اداره نظمه‌ی (شهربانی) و احتسابیه (شهرداری) شده و به لقب «مختارالسلطنه» و سپس در سال ۱۳۱۷ به لقب «سردار منصور» ملقب گشت.

سایر القاب: سردار منصور؛ مختارالسلطنه؛ منظم‌السلطنه.
مراجع: بامداد ۲: ۵.
نیرالملک: جعفرقلی خان، فرزند رضاقلی خان هدایت، معروف به لله باشی (۱۲۴۷-۱۳۲۲/خ).

حاکم گیلان شد. این حکومت هفت سال به طول انجامید. در ۱۲۸۸ ابتدا وزیر مسعود میرزا ظل‌السلطان، حاکم فارس، شد و پس از آن در همین سال شخصاً به حکومت فارس منصوب گشت.

مراجع: بامداد ۵: ۱۰۱؛ عضدی: ۲۲۰.

والی: نصرالله میرزا، فرزند محمدعلی میرزا دولتشاه.

مراجع: عضدی: ۲۱۹.

والی: والی خان (ارگلی خان)، فرزند سهرباب خان گرجی.

در سال ۱۲۷۸، بعد از مرگ پدر، به سمت صاحب جمعی گمرک خانه‌ها (رئیس کل گمرک) منصوب گردید و مدتی نیز عهده‌دار ریاست گمرک بود.

نام اصلی وی، ارگلی خان ملقب به «والی» بود اما به تدریج نام اصلی او به علت عدم استعمال، فراموش شد و لقب «والی» جایگزین آن گردید. از آن پس به «والی خان» معروف گشت.

مراجع: بامداد ۵: ۲۲۲.

والی پشتکوه: حسینقلی خان ابوقداره، فرزند حیدرخان، پسر حسن خان والی (د: ۱۳۱۷).

والیان پشتکوه از اولاد حسین خان، اولین والی لرستان هستند. حسین خان در دستگاه شاه ویردی خان، آخرین اتابک لرستان، مشغول به کار بود. «بامداد» دربارهٔ جد حسینقلی خان می‌نویسد: «حسن خان با محمد حسن خان، پسر اسماعیل خان بوده و مرکز حکومت والیان پشتکوه، تا زمان اسماعیل خان، قلعهٔ فلک‌الافلاک در خرم‌آباد بوده است. بعداً به واسطه اختلافاتی که در امور مرزی بین ایران و عثمانی روی داد، محمد حسن خان والی، بنایه امر دولت مقرر خود را از خرم‌آباد به پشتکوه—که

به خط مرزی نزدیکتر بود—انتقال داد تا از تجاوزات دولت عثمانی و تحрیکات دائمی آنان جلوگیری به عمل آورد. والیان پشتکوه از حسین خان تا غلام‌رضاخان، در

الماه: ۳۰۹.

والی: محمدخان، فرزند قاسم خان والی، پسر دوستعلی خان معتبرالممالک، پسر حسینعلی بیک بسطامی (۱۳۰۹-۱۲۶۰).

در سال ۱۲۶۸ وارد دارالفنون شد و در رشتهٔ تپیخانه تحصیل نمود. سپس برای تکمیل آن به اروپا رفت و پس از بازگشت به ایران، در سال ۱۲۷۶ به سمت نیابت سفارت ایران در پطرزبورگ منصوب گشت. شش سال بعد حاکم یزد شد و در ۱۲۸۹—پس از فوت پدرش—به لقب «والی» ملقب گردید. از سال ۱۲۹۰ به مدت شش سال، مجددًا حاکم یزد شد و در سال ۱۳۰۴ به حکومت خوی و شاهپور اعزام گشت که تا پایان عمر بر این سمت باقی بود.

على خان، برادر محمدخان و پسر قاسم خان، نیز ملقب به «والی» بود اما از قاسم خان سردار همایون، پسر علی خان، (د: ۱۳۱۲ خ) به بعد، این لقب برای آنان حکم نام خانوگی را پیدا کرد.

مراجع: رجال: ۷۴؛ بامداد ۵: ۲۱۱.

والی: میرزا علی نقی خان، فرزند حاج آقا اسماعیل جدیدالاسلام (د: ۱۳۲۱).

سایر القاب: حکیم‌الممالک^{*}: مشاورالسلطان.

مراجع: بامداد ۲: ۵۰۵-۹.

والی: نجفقلی میرزا، فرزند حسینعلی میرزا فرمانفرما. حسینعلی میرزا در سال ۱۲۵۰ ادعای سلطنت نمود ولی از نیروهای طرفدار محمدشاه شکست خورد و نجفقلی میرزا به همراه دو برادرش، رضاقلی نایب‌الایاله و تیمور میرزا حسام‌الدوله،

میرزا حسن خان در اولین کابینهٔ محمدولی خان سپهبدار اعظم، وزیر عدیله شد. سپس در کابینه‌های بعدی وی (۱۳۲۷ و ۱۳۲۸) وزیر دارایی و در ۱۳۲۹ وزیر داخله بود. همچنین در پنج کابینهٔ صمصام‌السلطنه بختیاری و در کابینهٔ میرزا محمدعلی خان علاء‌السلطنه، وزارت خارجه را بر عهده داشت.

در سال ۱۳۳۴ ریاست کابینه و وزارت خارجه و در کابینهٔ عین‌الدوله (۱۳۳۶)، وزارت فرهنگ بر عهدهٔ وی بود. در ۲۹ شوال همین سال، برای دو مین‌بار مسئول تشکیل کابینه‌ای شد که دو سال دوام یافت. در همین زمان بود که با انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ میلادی، عمالاً راه نفوذ و تسليط انگلیس بر ایران را هموار نمود و در قبال این خوش‌خدمتی، شصت هزار لیره از دولت انگلستان حق‌الزحمه دریافت کرد. پس از آنکه کابینه‌اش سقوط کرد، به اروپا رفت و در سال ۱۳۰۴ خورشیدی، با گرفتن تأمين جانی به ایران بازگشت و در مجلس ششم (۱۳۰۵ خ) وزیر دارایی و بعد وزیر دادگستری شد. پس از استعفای رضاشاه، از اوضاع آشفتهٔ کشور استفاده نموده و در حالی که برادرش، قوام‌السلطنه، نخست‌وزیر بود—حدود ۳۵ میلیون متر مربع از زمینهای شرق تهران را به نام خود ثبت کرد.

سایر القاب: وثوق‌الملک.

مراجع: رجال: ۱۲۶-۷؛ خارجه: ۱۵۶؛ بامداد ۱: ۵۲-۵؛ ۳۴۸.

وثيق‌السلطنه: میرزا هادی خان (ت: ۱۲۸۲). وی در کرمان زاده شد و در سال ۱۳۰۳ در زمرةٰ منشیان وزارت خارجه درآمد. در ۱۳۱۹ کارگزار مازندران، در ۱۳۲۴ کارگزار بجنورد و در ۱۳۲۸ کارپرداز کربلا بود.

مراجع: خارجه: ۲۱۹.

وثيق‌الملک: اسدالله‌خان، فرزند حبیب‌الله‌خان مشیرالملک (عهد مظفری).

حدود ۳۳۴ سال والی لرستان و پشتکوه بوده‌اند». حسینقلی خان در سال ۱۳۱۷ درگذشت و پرسش جانشین وی و ملقب به «صارم‌السلطنه» و «سردار اشرف» گردید.

سایر القاب: صارم‌السلطنه؛ سردار اشرف.

مراجع: بامداد ۵: ۸۳-۹.

والی زاده: هماخانم، دختر خسروخان والی کردستان (د: ۱۳۱۱).

وی در سال ۱۲۷۲ همسر ناصرالدین‌شاه شد. نامبردهٔ مادر والی، دختر چهارم ناصرالدین‌شاه، است که در سن ۵۳ سالگی در تهران از دنیا رفت.

مراجع: بامداد ۶: ۸۴.

والیه: حسن جهان خانم، دختر فتحعلی‌شاه.

مراجع: عضدی: ۲۱.

والیه: عباسه‌خانم، دختر عزالدوله عبدالاصمد میرزا، پسر محمدشاه قاجار.

نامبردهٔ همسر حاجی ابوالحسن خان فخرالملک بود.

مراجع: مستوفی ۲: ۴۲۱.

وثوق‌الدوله: میرزا حسن خان (وثوق)، فرزند میرزا ابراهیم خان معتمد‌السلطنه، پسر میرزا محمد قوام‌الدوله، پسر میرزا تقی قوام‌الدوله آشتیانی و خواهزاده حاج میرزا علی خان امین‌الدوله (۱۲۹۰-۱۳۷۰).

ابتدا در دستگاه استیفای آذربایجان مشغول به کار شد و در سال ۱۳۱۰ به جای پدرش، مستوفی آذربایجان گردید. در ۱۳۱۱ به خطاب «جناب» نایل و در سالهای ۱۳۱۲ و ۱۳۱۴ به ترتیب به لقبهای «وثوق‌الملک» و «وثوق‌الدوله» ملقب گشت. در سال ۱۳۲۴ از طرف تجار تهران به نهایتگی مجلس شورای ملی انتخاب و بعد از مدتی نایب رئیس مجلس شد. پس از فتح تهران (۱۳۲۷) عضو هیئت بود که شیخ فضل‌الله نوری را محکوم به اعدام نمود.

مراجع: سید: سعدالملک محمد حسن خان مافی.

مراجع: سید: ۲۶۸

وزیر:

میرزا اسدالله خان، فرزند میرزا فتح الله

اصفهانی

(۱۳۳۶-۱۲۶۳).

وی در اصفهان متولد شد و از مستوفیان و رجال

معروف اصفهان در زمان حکومت ظل السلطان

بود. نامبرده از اعقاب فتحعلی اعتمادالدوله

(زمان شاه سلطان حسین صفوی) بوده است.

«میرزا اسدالله خان چون مدتی مدد سمت

وزارت و پیشکاری اصفهان را عهدهدار بود، به

اصطلاح معمول زماش، به لقب وزیر معروف

گردید و در سال ۱۳۳۶ در سن ۷۳ سالگی در

اصفهان درگذشت».

مراجع: بامداد: ۳۶

وزیر ابنيه: میرزا محمود خان بروجردی، فرزند میرزا

علی نقی حکیم باشی (د: ۱۳۲۱).

سایر القاب: حکیم الملک*

*مشیرالحکماء؛ وزیر

مسکوکات و دارالاضرب.

مراجع: بامداد: ۴

وزیر افخم: سلطان علی خان، فرزند محمد خان

سالارالملک، پسر محمد تقی خان یزدی

(شیرازی).

وی از سال ۱۳۰۱ به مدت پنج سال، از اجزای

خلوت و پیشخدمت مظفرالدین میرزا ولیمهدی در

تبریز بود. از سال ۱۳۰۳ سمت محصل مالیات را

نیز بر عهده گرفت. در عهد سلطنت

مظفرالدین شاه، علاوه بر مدیریت مجلس دربار

اعظم، وزیر بقایا نیز بود و لی در سال ۱۳۲۱ جای

خود را در وزارت خانه مزبور به محمدعلی خان

امینالسلطنه سپرد. در ۱۳۲۵ اولین کابینه

مشروطیت را تشکیل داد اما این کابینه ۴۴ روز

بیشتر دوام نداشت.

وی در سال ۱۳۱۹ به لقب «وزیر افخم» ملقب

گردید.

نامبرده در مجلس سوم (۱۳۳۳) نیز از تهران به

مجلس راه یافت. در سال ۱۳۳۴ همراه با

مهاجرین به بغداد و از آنجا به اسلامبول و سپس

در ۱۳۳۶ به برلین رفت.

مراجع: رجال: ۱۲۸

وحیدالملک: میرزا علی خان کاشی، منشی

سایر القاب: عضدالملک.

مراجع: بامداد: ۱

وزیر خلوت: میرزا فضل الله خان.

سایر القاب: دبیرالسلطنه*؛ منشی باشی؛

وکيل الملک.

مراجع: بامداد: ۳

وزیر دفتر: میرزا (آقا) هدایت الله، فرزند میرزا حسین

آشتیانی (د: ۱۳۱۰).

در سال ۱۲۷۶ از طرف میرزا تقی خان امیرکبیر،

مأمور تعديل مالیات صائین قلعه شد و از سال

۱۲۷۵ تا ۱۲۸۹ وزیر لشکر (رئیس دارایی ارتش)

و در سال ۱۲۹۰ رئیس دفتر استیفا (وزیر دارایی)

و ملقب به «وزیر دفتر» گردید. در ۱۲۹۹ به دلیل

درگیری که با میرزا یوسف مستوفی‌الممالک پیدا

کرد—از سمت خود استغفنا نمود. در سال ۱۳۰۳،

بعد از فوت میرزا یوسف مستوفی‌الممالک، تمام

مشاگل و سمت‌های وی به پسر یازده‌ساله‌اش،

میرزا حسن، رسید و میرزا هدایت الله به دستور

ناصرالدین شاه، به نیابت مستوفی‌الممالک

خردسال منصب گردید.

وزیر دفتر، بعدها این نیابت را به پسرش، میرزا

حسین، واگذار کرد و خود وزیر مالیه شد. نامبرده

در سال ۱۳۱۰ به بیماری وبا درگذشت و سمت و

لقب وی (وزیر دفتر) به پسرش، میرزا حسین

اعطا گردید. میرزا هدایت الله، پدر دکتر محمد

مصطفی (صدق‌السلطنه) و پسرعموی میرزا

یوسف مستوفی‌الممالک بود.

مراجع: ستوانی: ۱

وزیر دفتر: میرزا (محمد) حسین آشتیانی، فرزند

میرزا هدایت الله وزیر دفتر.

وی «در اواسط سال ۱۲۹۶ قمری به نیابت

وزارت دفتر (تعاونت وزارت دارایی) که

پدرش از سال ۱۲۹۰ قمری وزیر دفتر وزارت

دارایی شده بود— منصب گردید.

مراجع: ستوانی: ۲

وزیر اکرم: میرزا صالح خان کلاتر تبریزی، فرزند

حاج میرزا علی نقی باغمیشه (حاجی کلاتر).

سایر القاب: آصف‌الدوله؛ معتمد دیوان.*

مراجع: رجال: ۱۴

وزیر حضور: غلام‌حسین خان غفاری، فرزند میرزا

هاشم خان امین‌الدوله

(۱۳۲۶ خ / ۱۳۶۶ - ۱۲۷۶).

سایر القاب: امین خلوت*؛ صاحب اختیار؛ وزیر

محخصوص.

مراجع: رجال: ۶۸

وزیر حضور: فرج (ابوطالب) خان کاشی، فرزند

میرزا مهدی (د: ۱۲۸۸).

سایر القاب: امین‌الدوله*؛ امین‌الملک.

مراجع: بامداد: ۶

ستوفی: ۱

وزیر حضور: میرزا احمدخان، فرزند میرزا

ابراهیم خان معتمد‌السلطنه (۱۳۳۳ خ - ۱۲۵۲ خ).

سایر القاب: دبیر حضور؛ قوام‌السلطنه.*

مراجع: رجال: ۶

ستوفی: ۱

وزیر حضور همایون: علیرضا خان قاجار قوانلو،

فرزند موسی خان، دایی ناصرالدین شاه

(۱۲۲۸ - ۱۳۲۸).

(اویین کسی که در ایران به لقب وزیر حضوری

ملقب شد، فرج خان کاشی امین‌الملک بود که بعد

از بازگشت از فرانسه در سال ۱۲۷۵ قمری و

بستان آن قرارداد بسیار سنگین با دولت

انگلستان—که تمام مodash بزیان ایران بود—به

لقب مزبور (که در آن زمان به معنای وزارت دربار

بود) ملقب گردید و بعد لقب فوق تعلق گرفت به

علی رضاخان عضدالملک، با این تفاوت که کلمه

همایون هم در آخر آن اضافه شده بود و

می‌گفتند: عضدالملک وزیر حضور همایون.

سعده‌الملک محمد حسن خان مافی.

مراجع: سید: ۲۶۸

وزیر: میرزا اسدالله خان، فرزند میرزا فتح الله

اصفهانی (۱۳۳۶-۱۲۶۳).

وی در اصفهان متولد شد و از مستوفیان و رجال

معروف اصفهان در زمان حکومت ظل السلطان

بود. نامبرده از اعقاب فتحعلی اعتمادالدوله

(زمان شاه سلطان حسین صفوی) بوده است.

«میرزا اسدالله خان چون مدتی مدد سمت

وزارت و پیشکاری اصفهان را عهدهدار بود، به

اصطلاح معمول زماش، به لقب وزیر معروف

گردید و در سال ۱۳۳۶ در سن ۷۳ سالگی در

اصفهان درگذشت».

مراجع: خارجه: ۱۵۲

وحیدالملک: میرزا عبد‌الحسین خان، فرزند حاجی

میرزا آقاخان، پسر حاجی میرزا محمد مهدی

حاکم کاشان ابتدا در هندوستان به تحصیل

پرداخت، سپس برای تکمیل آن به لندن رفت و

پس از اتمام تحصیلات، خبرنگار روزنامه

«تاپیز» شد و حدود سال ۱۳۲۲ به ایران

بازگشت.

وی در تهران به آزادیخواهان کمک بسیار نمود و

اخبار مربوط به انقلاب مشروطه را به لندن

مخابره می‌کرد. در سال ۱۳۲۱ پس از فتح تهران،

از طرف ملیون برای نمایندگی مجلس دوم

انتخاب شد و در همین زمان در دارالفنون، حقوق

و زبان انگلیسی تدریس می‌کرد.

نامبرده در مجلس سوم (۱۳۳۳) نیز از تهران به

مجلس راه یافت. در سال ۱۳۳۴ همراه با

مهاجرین به بغداد و از آنجا به اسلامبول و سپس

در ۱۳۳۶ به برلین رفت.

مراجع: رجال: ۱۲۸

وحیدالملک: میرزا علی خان کاشی، منشی

- بعد از وفات میرزا هدایت‌الله وزیر دفتر در سال ۱۳۱۰ قمری، میرزا محمد حسین به سمت وزیر لشکر: میرزا داودخان (عهد ناصری).
مراجع: متأثر: ۵۱؛ مستوفی: ۲؛ لشکر: میرزا (محمد) تقی‌خان، فرزند مشهدی
وزیر دواب: میرزا سید کاظم، فرزند میرزا سید هدایت‌الله تفرشی (۱۲۶۸-۱۳۰۸).
وزیر لشکر: میرزا (محمد) تقی‌خان، فرزند مشهدی
قربان هزاوهای فراهانی (د: ۱۲۶۸).
سایر القاب: اتابک اعظم*؛ امیرکبیر؛ امیر نظام؛ مستوفی نظام؛ وزیر نظام.
مراجع: بامداد: ۲۰۹ و ۲۲۱
وزیر مخصوص: غلامحسین خان غفاری، فرزند میرزا هاشم خان امین‌الدوله
مستوفی اصطبیل شد. از سال ۱۲۹۹ تا ۱۳۰۸ خ/ ۱۳۶۶-۱۲۷۶).
سایر القاب: امین خلوت*: صاحب اختیار؛ وزیر حضور.
مراجع: رجال: ۶۸؛ بامداد: ۳؛ ۷۱-۷۲؛ مستوفی: ۴۱۳
وزیر مخصوص: یحیی‌خان، فرزند میرزا نبی‌خان
امیر دیوان (۱۲۴۷-۱۳۰۹).
سایر القاب: آجودان مخصوص؛ مشیرالدوله*؛ معتمدالملک.
مراجع: مستوفی: ۱؛ ۱۰۹ و ۱۲۴؛ بامداد: ۴؛ ۷۲-۷۳؛ ۴۲۸
وزیر مسکوکات و دارالضرب: میرزا محمودخان بروجردی، فرزند میرزا علی نقی حکیم‌باشی (د: ۱۳۲۱).
سایر القاب: حکیم‌الملک*؛ مشیرالحكما؛ وزیر ابینه.
مراجع: بامداد: ۴؛ ۷۰-۷۱
وزیر نظام: حسن خان افشار، فرزند الله‌بخارخان آجودان‌باشی کل نظام (د: ۱۲۹۶ خ/ ۱۳۳۶).
سایر القاب: سردار کل؛ سيف‌السلطنه*.
مراجع: مستوفی: ۳؛ ۵۰۷؛ بامداد: ۵؛ ۶-۶۵
وزیر نظام: محمد ابراهیم‌خان، فرزند محمد تقی‌خان
معمارباشی (د: ۱۳۰۹).
وی مانند پدرش، ریاست بناخانه (ساختمانهای دولتی) و منصب معمارباشی‌گری را داشت. تا سال ۱۲۷۹ معروف به «معمارباشی» بود اما دو

- از سال اخیر تا ۱۲۷۲، متولی آستان قدس رضوی و وزیر فریدون میرزا فرماننفرما، حاکم خراسان، بود. یک‌سال بعد به عنوان وزیر و پیشکار فیروز میرزا، والی آذربایجان، و نیز به ریاست امور نظام آن دیار، برای بار دوم، برگزیده شد که تا سال ۱۲۷۵ تداوم داشت. در این سال، با عزل میرزا آفخان نوری از صدارت، وی نیز برای همیشه برکنار گردید.
مراجع: مستوفی: ۱؛ ۷۸؛ سید: ۲۳۴؛ بامداد: ۳؛ ۱۰۶-۸؛ ۴۰۹
حقایق: ۱۲۰؛ المأثر: ۳۰۹
وزیر نظام: میرزا (محمد) تقی‌خان، فرزند مشهدی
قربان فراهانی (د: ۱۲۶۸).
سایر القاب: اتابک اعظم*؛ امیرکبیر؛ امیر نظام؛ مستوفی نظام؛ وزیر نظام.
وزیر دواب: امیر چهارپایان.
کاظمی‌های تهران و تفرش به وی منتب
می‌باشند.
وزیر صنایع: جهانگیرخان، فرزند سلیمان خان
سهام‌الدوله (۱۲۴۹-۱۳۰۹).
وی از رجال برجسته عصر ناصرالدین‌شاه است.
در سال ۱۲۷۹ با منصب سرتیپی و ژنرال آجودانی شاه، به ریاست قورخانه منصوب شد.
در ۱۲۹۹ به منصب امیر‌ثومانی نایل و به وزارت صنایع تعیین گردید. جهانگیرخان برادر نریمان‌خان قوام‌السلطنه است.
مراجع: بامداد: ۱؛ ۲۸۵-۷
وزیر لشکر: میرزا آفخان نوری، فرزند میرزا اسدالله-خان نوری (۱۲۲۲-۱۲۸۱).
سایر القاب: اعتمادالدوله*؛ شخص اول؛ صدراعظم*.
مراجع: صدر: ۴۳؛ حقایق: ۲۳۶
وزیر لشکر: میرزا اسدالله‌خان نوری (عهد فتحعلی‌شاه).

- اجراهیات وزارت دارایی)، شغل موروث و منصب مخصوص آبا و اجدادش، منصوب شد. پس از فوت [محمد جعفر] و قایع نگار، پدرش، در سال ۱۲۹۷ قمری مستوفی اول شد و پس از فوت داود و قایع نگار در سال ۱۳۰۵ قمری، ملقب به قایع نگار گردید.
- مراجع: بامداد: ۵ و ۲۳۹؛ ۶ و ۲۴۰.
- وکیل الدوله:** آقا نور (عهد مظفری).
- مراجع: سید: ۷۷.
- وکیل الدوله:** حاج آقا (محمد) حسن (د: ۱۳۰۹).
- وی از اعراب مهاجر به ایران و ساکن در کرمانشاه و توابع آن بود و انگلیسیها او را به سمت نماینده سیاسی خود در کرمانشاه و غرب ایران تعین کردند. به همین جهت نامبرده به «وکیل الدوله انگلیس» معروف گشت و مدت دوازده سال این عنوان را داشت. علاوه بر آن، از طرف دولت انگلستان، نشان «سن میشل» با لقب «بهادرخانی» را دریافت نمود و عنوانش شد: حاجی حسن خان بهادر وکیل الدوله. پس از مرگش، لقب و منصب او به پسرش، میرزا عبدالرحیم خان، رسید.
- مراجع: سید: ۱۲۷؛ بامداد: ۱؛ ۳۵۳-۴، المأثر: ۳۲۰.
- وکیل الدوله:** حاج میرزا عبدالرحیم خان، فرزند حاج آقا حسن وکیل الدوله (د: ۱۳۲۱).
- (پس از درگذشت پدرش در سال ۱۳۰۹ قمری - که بیش از دوازده سال وکیل الدوله یعنی نماینده سیاسی انگلستان در کرمانشاه بود - شغل وی از طرف دولت مزبور به پسرش، حاج عبدالرحیم خان، - که بعد او هم ملقب به خان بهادر گردید - واگذار شد).
- حاج عبدالرحیم خان پس از بیازده سال که وکیل الدوله انگلیس در کرمانشاه بود، در سال ۱۳۲۱ قمری درگذشت.
- پسران وی، بسیار مورد توجه دولتهای وقت

- بر عهده داشت. در سال ۱۲۸۳ - در حالی که پدرش حاکم کرمان بود - با درجه سرتیبی، به ریاست دو فوج کرمان منصوب گردید. در ۱۲۸۶ ملقب به لقب پدر خود، وکیل‌الملک، شد و به مدت ۹ سال به حکومت کرمان و بلوچستان تعیین و روانه گشت.
- مراجع: بامداد: ۳؛ ۲۹۷-۸ و ۴؛ ۶۲-۳؛ ۳۰۹.
- وکیل‌الملک:** میرزا ابوالفتح خان، فرزند میرزا فضل‌الله‌خان وکیل‌الملک (د: ۱۳۳۷ خ - ۱۲۳۵).
- ساير القاب:** ثقة‌الدوله؛ حشمت‌الدوله؛ منشی‌باشی.*
- مراجع: بامداد: ۱؛ ۵۲۴-۱.
- وکیل‌الملک:** میرزا اسد‌الله‌خان تبریزی، فرزند میرزا علی‌اصغر مستوفی تبریزی (د: ۱۳۱۹).
- ساير القاب:** نظام‌الدوله.
- مراجع: رجال: ۸۸؛ بامداد: ۱؛ ۱۱۶-۱۸؛ المأثر: ۲۲۰.
- وکیل‌الملک:** میرزا فضل‌الله‌خان.
- ساير القاب:** دبیر‌السلطنه*؛ منشی‌باشی؛ وزیر خلوات.
- مراجع: بامداد: ۳؛ ۹۴-۵.
- وکیل‌الممالک:** میرزا محمد اسماعیل خان (د: ۱۳۴۴).
- در تهران به دنیا آمد و در مدرسه علوم سیاسی تحصیل نمود. در سال ۱۳۲۷ به خدمت وزارت خارجه درآمد. در ۱۳۲۸ ابتدا به منشی اولی اداره تحریرات روس و سپس در همین سال، به کارگزاری کرمان منصوب گردید. یک سال بعد به نیابت حکومت کرمان و در سال ۱۳۳۲ به ریاست شعبه جزایی محاکمات وزارت خارجه مأمور گشت.
- مراجع: خارجه: ۲۰۱.
- وکیل خراسان:** امیر حسن خان عرب زنگویی، فرزند

- عبدالوهاب وکیل‌الرعايا (۱۳۰۳ خ / ۱۲۴۶-۱۳۲۱). مراجع: بامداد: ۱-۶؛ ۱۸۰.
- وکیل‌الرعايا:** میرزا اسماعیل خان، ساکن قزوین (عهد ناصری).
- مراجع: المأثر: ۳۲۰.
- وکیل‌السلطنه:** محمد قاسم خان، فرزند آقا ابراهیم امین‌السلطنه (د: ۱۳۲۶).
- ساير القاب: صاحب جمع*؛ عز‌السلطان.
- مراجع: بامداد: ۳؛ ۴۶۴؛ مستوفی: ۱؛ ۳۷۲ و ۳۷۵.
- وکیل‌الملک:** سید عبد‌الحسین خان، فرزند فضل‌الله وکیل‌الملک وزیر خلوات (د: ۱۳۶۰ خ - ۱۳۰۶).
- وی «برادر کهتر حشمت‌الدوله» و «الاتبار، در ایران و پاریس تحصیلاتی نمود و به تناوب دارای این مشاغل بود: پیشخدمت شاه - رئیس محاسبات سرکنسولی ایران در تفلیس - رئیس محاسبات خزانه - کنسول ایران در باطوم و رئیس محاسبات دربار شاهنشاهی. ضمناً با چند زبان بیگانه آشنا بود».
- مراجع: بامداد: ۵؛ ۱۴۲.
- وکیل‌الملک:** محمد اسماعیل خان نوری (د: ۱۲۸۴).
- وی از سال ۱۲۷۵ تا ۱۲۸۳ نایب‌الحكومة کرمان بود و پس از آن تا پایان عمر، حکومت کرمان را بر عهده داشت. در سال ۱۲۷۶ ملقب به «وکیل‌الملک» و در ۱۲۸۲ علاوه بر لقب فوق، ملقب به «سردار» نیز شد و از این تاریخ او را «وکیل‌الملک سردار» یا «سردار محمد اسماعیل خان وکیل‌الملک» خطاب می‌کردند.
- وی جد خاندان اسفندیاری کرمان می‌باشد.
- ساير القاب: سردار.
- مراجع: بامداد: ۳؛ ۲۹۷-۸؛ المأثر: ۳۰۹.
- وکیل‌الملک:** مرتضی قلی خان، فرزند محمد اسماعیل خان وکیل‌الملک نوری (د: ۱۲۹۶).
- در سال ۱۲۷۲ به درجه سرهنگی نایل شد و مدتی با همین درجه، مسئولیت فوج ملایر را

۵۴

هربرالسلطان: اسدالله‌خان، فرزند اسماعیل خان	مراجع: بامداد: ۶/ ۹۳
امیرمؤید سوادکوهی (د: ۱۳۰۳ خ).	مراجع: بامداد: ۱/ ۱۲۷
یمن الدوّله: سلطان مسعود میرزا، فرزند ناصرالدین شاه (۱۳۳۶/ ۱۲۶۶).	مراجع: بامداد: ۱/ ۱۳۰
سایر القاب: ظل‌السلطان.	هملدم سلطان: سیده بیگم خانم، دختر فتحعلی شاه، همسر زکی خان نوری.
مراجع: حقایق: ۲۶۶، مستوفی: ۱/ ۹۷، بامداد: ۴/ ۱۰۰، ۷۸-۷۷.	مراجع: عضدی: ۲۸
یمین الدوّله: میرزا علی محمد خان. سدید: ۹/ ۷۸، المائر: ۳۲۰.	همدم‌السلطنه: همدم‌الملوک، فرزند میرزا تقی خان امیرکبیر (د: ۱۲۹۶).
مراجع: سدید: ۲۳۳.	وی همسر سلطان مسعود میرزا ظل‌السلطان، فرزند ارشد، ناصرالدین شاه، بود.
یمین‌السلطان: محمد حسین میرزا، فرزند عبدالله میرزا دارا، پسر فتحعلی شاه.	مراجع: بامداد: ۲/ ۷۷
در سال ۱۲۸۸ امیرآخور شاه شد و در ۱۳۰۱ مجدداً این سمت را بر عهده گرفت. سه سال بعد، صاحب جمع (رئیس حمل و نقل) گردید و در سال ۱۳۲۳ حاکم همدان شد. یمین‌السلطان از سال ۱۳۱۵ تا ۱۳۲۰ ریاست ایلخانی گری ایل قاجار را بر عهده داشت.	یارشاه: بیگم رستم.
وی در سال ۱۳۱۴ ملقب به «یمن‌السلطان» گردید.	وی از زنان نوازنده و آوازه‌خوان حرمخانه طاووس خانم تاج‌الدوّله، سوگلی فتحعلی شاه، بود.
مراجع: مستوفی: ۱/ ۴۱۵، بامداد: ۵/ ۵-۴، ۲۳۴.	مراجع: عضدی: ۲۰
یمین‌السلطان: میرزا مهدی خان.	یمین‌الدوّله: حسینعلی میرزا ترکمان قاجار، فرزند ناصرالدین شاه (ت: ۱۳۰۸).
مراجع: مستوفی: ۲/ ۳۲۲.	در جوانی همراه برادرش، سلطان احمد میرزا عضد‌الدوّله، برای تحصیل در رشته نظام، به اتریش فرستاده شد و پس از مدتی به ایران بازگشت. وی از مریدان علی خان صفا ظهیر‌الدوّله قاجار بود.
یمین‌السلطنه: نظرآقا (ت: ۱۲۴۳/ ۱۸۲۷). مراجع: بامداد: ۶/ ۱۲۴۳.	چون مادرش، مرجان خانم، ترکمن بود؛ به همین مناسبت خانواده نامبرده، نام خانوادگی «ترکمن قاجار» را برای خود انتخاب نمودند.
وی از آشوری‌های ارومیه بود که در جوانی به اسلام بیول رفت و پس از تحصیل در آنجا، به ایران بازگشت و در دارالفنون به تدریس تاریخ و جغرافیا پرداخت. سپس در سال ۱۲۷۱ با سمت	

وکیل لشکر: حاج میرزا محمد تقی، فرزند مصطفی وکیل لشکر.
در سال ۱۲۸۰ عضو دفترخانه وزارت لشکر شد و دو سال بعد سمت لشکرنویسی یافت. در ۱۲۹۸ پس از درگذشت پدرش، منصب و لقب «وکیل لشکر»‌ی به او داده شد.

در سال ۱۳۰۹ قمری، مشاغل خود را به میرزا مصطفی لشکرنویس، پسرخویش، واگذار نمود و خود در جزو وزاری دارالشورای کبرای دولتی منسلک گردید. در سال ۱۳۱۲ قمری، لقب وکیل لشکری را هم به میرزا مصطفی، فرزند خود، انتقال داده و خودش ملقب به لقب دبیرالدوله شد».

سایر القاب: دبیرالدوله.

مراجع: بامداد ۵: ۲۲۰

علی مردان خان عرب زنگویی (د: ۱۲۳۵). در سال ۱۲۰۲ حکمران طبس بود و در ۱۲۳۳ از طرف فتحعلی شاه، ملقب به «وکیل خراسان» گردید. از این تاریخ امرازی طبس را خانواده وکالت می‌گفته‌ند.

مراجع: بامداد ۱: ۳۴۱ و ۵: ۶۲

وکیل خراسان: امیر علی نقی خان عرب زنگویی (د: ۱۲۳۵).

«رؤسای عرب زنگویی، سالهای متتمادی در طبس و فردوس به‌طور وراثت حکومت داشته‌اند».

مراجع: بامداد ۲: ۵۰۱

وکیل دفتر: سید محمودخان دیبا، فرزند میرزا علی اصغر مستوفی (خ: ۱۳۴۴- ۱۲۵۸) سایر القاب: علاءالملک.

مراجع: بامداد ۴: ۴۲- ۳۹

- متجمی ژنرال قونسولگری ایران، به تفلیس مأمور گردید. در همین سال مترجم دوم عباسقلی خان سیف‌الملک، سفير ایران در سن پطرزبورگ، شد. سایر مناصب وی عبارتند از: مترجم اولی حسنعلی خان گروسی، وزیر مختار ایران در دول اروپا (۱۲۷۵)، شارژ دافری (کارداری) سفارت ایران در پاریس (۱۲۸۶)، وزیر مختاری فرانسه (۱۲۹۰) و وزیر مختاری ایران در فرانسه (۱۳۲۲).
- مراجع: بامداد: ۴؛ ۳۸۷-۹۰
- یمین‌الملک:** حاج میرزا علی خان حساب تفرشی. ابتدا از مستوفیان وزارت دفتر استیفا بود و پس از مدتی، سرنشیه‌دار اداره گمرک آذربایجان شد. در همین زمان بود که ملقب به «معزالسلطان» گردید. هنگامی که اداره گمرک ایران در اختیار مسیو نوز بلژیکی قرار گرفت (۱۳۱۷)، معزالسلطان ابتدا به سمت مترجمی و سپس به معاونت کل او انتخاب شد و مدت شش سال در خدمت وی بود.
- با اخراج «نوز» در سال ۱۳۲۲، میرزا علی خان نیز به عراق رفت و پس از آن به بیروت، مکه و اروپا سفر کرد. در حدود سال ۱۳۲۷ به وزیر مختاری ایران در مادرید مأمور گشت و در ۱۳۳۱ به ایران مراجعت نمود.
- نامبرده در کابینه عبدالحسین میرزا فرمانفرما (۱۳۳۴)، وزیر مالیه بود. سپس در کابینه محمدولی خان سپهسالار اعظم، در همین سمت ابقاگردید. پس از سقوط کابینه مزبور، او نیز بیکار شد و مدتی بعد در تهران درگذشت.
- حاج میرزا علی خان، بزرگ خاندان «حسابی» هاست.

۱. رجال: عبدالمحیمد.

- سایر القاب: معزالسلطان.
- مراجع: مستوفی: ۲؛ ۴۶۷؛ بامداد: ۴؛ ۳۷۲-۳؛ رجال: ۱۳۰
- یمین‌المالک:** میرزا اسدالله خان یمین اسفندیاری (ت: ۱۳۰۴).
- سایر القاب: موفق‌السلطنه.
- مراجع: خارجه: ۱۲۸
- یمین‌المالک:** میرزا جعفرخان، فرزند میرزا محمد رئیس صدیق‌الملک نوری (۱۲۸۴-۱۳۳۶).
- در تهران به دنیا آمد و رشته مهندسی را در دارالفنون فراگرفت. سپس به خدمت وزارت خارجه درآمد و در اداره نامه‌نگاری مشغول شد. در طی سالهای ۱۳۰۶-۲۳ رئیس اداره تذکره بود. ضمن اینکه در سال ۱۳۱۳ ملقب به «یمین‌المالک» گردید. در ۱۳۲۳ سرکنسول ایران در بغداد شد.
- معاونت وزارت جنگ (۱۳۲۸)، حکومت گیلان (۱۳۲۹)، حکومت تهران (۱۳۳۰) و حکومت مازندران (۱۳۳۱) از دیگر مشاغل وی به شمار می‌رودند.
- مراجع: خارجه: ۱۴۹؛ بامداد: ۵؛ ۴۹؛ رجال: ۱-۱؛ ۱۳۰
- مستوفی: ۲؛ ۸۴؛ سید: ۲۶۰
- یمین خاقان:** اسدخان (بهادر)، فرزند میرزا محمد علی خان (ت: ۱۲۹۹).
- وی در پطرزبورگ تحصیل نمود و به زبان‌های روسی، آلمانی و فرانسه تسلط داشت. در سال ۱۳۱۷ پیشخدمت و آجودن حضور مظفرالدین شاه شد و دو سال بعد به وزارت خارجه منتقل و به سمت نیابت دومی سفارت ایران در پطرزبورگ منصب گردید. در ۱۳۲۵ سمت نیابت اولی و چهار سال بعد سمت مستشاری همین سفارت را بر عهده گرفت.
- مراجع: مستوفی: ۲؛ ۸۵؛ ۱۰۲؛ خارجه: ۱۳۷
- یمین نظام:** عبدالحمید^۱ غفاری کاشی، فرزند میرزا علی‌اکبر خان (۱۳۴۳-۱۲۸۸).

مشروعه طبلان پیوست و در سال ۱۳۳۲ ملقب به «سردار مقندر» گشت. در ۱۳۳۳ به معاونت وزارت جنگ منصب شد و در سال ۱۳۳۴ ریاست قشونی را بر عهده داشت که به اتفاق سپاه عثمانی، کرمانشاه را از روس‌ها گرفتند اما پس از حمله روس‌ها، بدون اطلاع، به نیروهای دشمن پیوست و به تهران رفت.

سایر القاب: سردار مقندر.

مراجع: بامداد: ۲؛ ۲۶۰؛ رجال: ۶۰

وی از تحصیل کردگان رشته توپخانه مدرسه نظامی در اسلامبول است، در حدود سال ۱۳۱۵ به ایران آمد و شش سال بعد، برای تحديد مرزهای سیستان و رود هیرمند، همراه با کمیسیونی به آن حدود اعزام گردید. می‌گویند با گرفتن ده هزار لیره رشوه از انگلیسیها، به ایران خیانت نمود. از آن پس ایران حق استفاده از هیرمند را برای همیشه از دست داد.

نامبرده پس از به توب بستن مجلس (۱۳۲۶) چند روزی به زندان افتاد. پس از فتح تهران، به

فهرست منابع

۱. تاریخ رجال ایران در قرون ۱۲، ۱۳ و ۱۴. مهدی بامداد، کتابفروشی زوار، تهران، ۵۱-۱۳۴۷ خورشیدی،
ج ۱ تا ۶.
۲. تاریخ عضدی. سلطان احمد میرزا عضدالدوله، به کوشش دکتر عبدالحسین نوابی، چاپ اول، انتشارات
بابک، اسفند ۲۵۳۵.
۳. چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه. محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، به کوشش
ایرج افشار، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۳-ج ۱.
۴. حقایق الاخبار ناصری. محمد جعفر خورموجی، به کوشش خدیو جم، چاپ دوم، نشرنی، ۱۳۶۳.
۵. در زمینه ایرانشناسی. به کوشش چنگیز پهلوان، زستان ۱۳۶۸.
۶. رجال عصر مشروطیت. ابوالحسن علیی، به کوشش حبیب یغمایی، بازنخوانی و تجدید چاپ از ایرج
افشار، چاپ اول، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۳.
۷. رجال وزارت خارجه در عصر ناصری و مظفری. میرزا مهدی خان متمن الدوله شاققی و میرزا هاشم،
به کوشش ایرج افشار، چاپ اول، انتشارات اساطیر، ۱۳۶۵.
۸. سفرنامه سدیدالسلطنه. محمدعلی خان سدیدالسلطنه مینابی بندرعباسی، تصحیح و تحشیه از احمد
افتداری، انتشارات بهننشر، تهران، ۱۳۶۲.
۹. سیرالملوک (سیاستنامه). خواجه نظام الملک طوسی، به اهتمام هیوبرت دارک، بنگاه ترجمه و نشر کتاب،
تهران، ۱۳۴۰.
۱۰. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. عبدالله مستوفی، چاپ دوم. کتابفروشی
زوار، تهران، ۱۳۴۳.
۱۱. صدرالتواریخ. محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، به کوشش محمد مشیری، چاپ دوم، انتشارات روزبهان،
تهران، ۱۳۵۷.

نمايه

- آقا کوچک تاجر شیرازی ۱۷۰
آقا محمد (پدر میرزا نظر علی حکیم باشی) ۶۲
آقا محمد خان قاجار، ۱۳، ۳۲، ۴۲، ۴۰، ۳۴، ۵۲، ۵۶، ۵۳، ۶۳ ۱۷۱، ۱۶۰
آقا نور (وکیل الدوله) ۲۱۶
آباخان (فروغ الدوله) ۱۲۰
ابراهیم آشتیانی اعتضاد الملک مستوفی ۳۱
ابراهیم (اعتضاد الدوله) ۳۲
ابراهیم (امین التجار کردستانی) ۴۲
ابراهیم (امین السلطان) ۲۶، ۹۳، ۸۱، ۴۵، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۹۵، ۹۴، ۴۷، ۴۲، ۳۴، ۱۳، ۱۲۳ ۱۹۷، ۱۸۳، ۱۲۶
ابراهیم (امین الصحہ) ۹۸، ۴۴
آقاخان (پدر میرزا عبدالحسین خان وحید الملک) ۲۱۲
آقاخان (پدر میرزا نصرالله خان جلیل الملک) ۵۵
آقاخان صدراعظم نوری ۱۵، ۴۳، ۳۴، ۴۷، ۵۱، ۸۴، ۶۷، ۵۱، ۱۵۰، ۱۴۵، ۱۲۴، ۲۲، ۹۶، ۹۴، ۸۷، ۱۵۹، ۱۵۱، ۱۵۰ ۲۰۶، ۲۰۵، ۲۰۳، ۲۱۰، ۱۹۷، ۱۹۰، ۱۸۷، ۱۸۵، ۱۶۱
آقاخان (عزالملک) ۱۰۸
آقاخان کرمانی ۱۸۸، ۱۱۲
آقاخان لشکرنویس باشی ۱۸۱
آقاخان محلاتی ۱۹۸، ۹۷، ۹۰
آقاخان مقدم (از امرای معروف صفويه) ۲۰۲
آقاخان (معتزن الملک) ۱۷۵
آقسی بیک ۹۴
آقسی (صدراعظم محمد شاه) ۱۳۳، ۴۳
ابراهیم جوانشیر ۱۵۹
ابراهیم (حب علی شاه) ۵۸
ابراهیم (حکیم الملک) ۶۱
ابراهیم خلیل سرتیپ ۶۰
ابراهیم (رکن العداله) ۱۷۷
ابراهیم (رکن الوزاره) ۷۰
ابراهیم سردار قاجار دزلو ۱۹۲، ۱۰۷

- ابوالحسن (مخير همایون) ١٤٠، ٣٥
ابوالحسن (مشیرالملک) ١٥٢
ابوالفتح (پدر عباسقلی خان جوانشیر والی) ٢٠٩
ابوالفتح (ثقة الدوله) ٥٣
ابوالفتح (حشمت الدوله) ٦٠
ابوالفتح (سالار الدوله) ١٧٣، ٧٣
ابوالفتح (صارم الدوله) ٩٤
ابوالفتح (معتمد الدوله) ١٥٩
ابوالفتح (مؤبد الدوله) ٢٠٤، ١٩٥، ١٨٢
ابوالفتح نیک جو (مترجم السلطنه) ١٣٣
ابوالفتح والاتبار (منشی باشی) ١٧٧
ابوالفتح (وکیل الملک) ٢١٧
ابوالفضل (عضدالسلطان) ١٨١
ابوالقاسم اصفهانی ٦٨، ٥٢
ابوالقاسم (انتظام الملک) ٤٨
ابوالقاسم شریفی حسینی شیرازی ١٣٤
ابوالقاسم (ضیاءالعلما) ١٥٣، ٩٥
ابوالقاسم (ضیاءلشکر) ١٠٤
ابوالقاسم (عمدةالسداد) ١١٤
ابوالقاسم فرهنگ ٢١٥
ابوالقاسم (قائم مقام) ١٩٢، ١٣٨، ١٢٣، ١٢٢، ٩٨، ٨٧، ٢٥
ابوالقاسم (مشیرلشکر) ١٥٤
ابوالقاسم (معین الغربا) ١٩٦
ابوالقاسم (معینالملک) ١٩٦
ابوالقاسم (مقرب السلطنه) ١٦٩
ابوالقاسم (ملک الشعرا) ١٧٢
ابوالقاسم (متحن الممالک) ١٧٥
ابوالقاسم (همام الملک) ١٨٣
ابوالقاسم (مؤمن التجار) ١٧٩
ابوالقاسم نائینی (سلطان الحكماء) ٨٢
ابوالقاسم (ناصرالملک) ٢٤، ١٥١، ١٣٩، ١٣٨، ١٠٤
ابوالقاسم (رفیع الوزاره) ٦٩
ابوالقاسم (شیخ) ١١٢، ٣٧
ابوالقاسم (ساعدالملک) ٧٢
ابوالقاسم (سیف الممالک) ٤١
ابوالقاسم (ناصرالملک) ٨٧، ٧٨، ٤٦
ابوالقاسم (شیف الملک) ٨٩
ابوالقاسم (صلیبیل الملک) ٩٩
ابوالقاسم (عضدالدوله) ٨٥، ٤٠، ٢٥، ١٩
ابوالحسن (علام الدوّله) ١١٥
ابوالتراب (اعلاءالعمالک) ٣٤
ابوالتراب (بنان الممالک) ١٤٠، ٥٥
ابوالتراب (حسام الممالک) ٥٩
ابوالتراب (نظم الدوله) ٢٠٦
احمد (ممکال وزاره) ١٣٢
احمد گیلانی (امین الاطباء) ٤٢
احمد (میرزا علیتی) ١٦٥
احمد (معتمدالسلطان) ١٦٥
احمد (مین الدوّله) ١٣٣
احمد مجتهد مغانی ١٣٣
احمد محلاتی (پدر محمد ابراهیم صدیق خلوت) ١٠٠
احمد (مستغان الممالک) ١٤٤
احمد (مسعودالسلطان) ١٤٦
احمد (مشیرالدوّله) ٢٠٥، ٣٩
احمد (مشیرالسلطنه) ١٢٤، ١٣٨، ١٥٥، ١٦٧، ١٨٠، ٢٠٨
احمد (مشیرالسلطنه منشی باشی) ١٧٧، ١٥٢
احمد (معتضدالوزاره) ١٥٨
احمد (معین الدوّله) ١٣٧
احمد ملک ساسانی (احتشام حضور) ٢٧
احمد (مشیرالملک) ١٧٦
احمد اقتداری ٦٢، ٢٥
احمد (امین الصنایع) ٤٤
احمد بحرانی ٤٧
احمد (بدر ابوالقاسم خان ناصرالملک) ١٩٢، ١٨٦، ١٥٣
احمد (بدر تبریزی (نایب الولایه) ١٩٥، ٢١٢
احمد نراقی (حاج ملا) ٥٨
احمد (نصرالدوّله) ٢٠١، ٢٠٠
احمد خان سرتیپ (پدر محمد علی خان سیدالسلطنه) ٢٠٦
احمد نوابی (عمیدالملک) ١١٤
احمد وقار شیرازی ١١١
اردشیر اول ١١
اردشیر (رکن الدوّله) ٢١٦، ١٩٩، ٦٩
ارسلان (ناصر همایون) ١٨٨
ارغون خان ١٣
اسحاق (مشکوكة السلطنه) ١٤٨
اسحاق (مفخم الدوّله) ١٦٨
اسحاق (نایب الوزاره) ١٩٤
اسدالله آقا ولی ٢٥١
اسدالله ابوالفتح زاده ١٤٨، ١١٣

- ابوالنصر (حسام السلطنه) ١٤١، ٥٨
ابوالتراب (اعلاءالعمالک) ٣٤
ابوالتراب (بنان الممالک) ١٤٠، ٥٥
ابوالتراب (حسام الممالک) ٥٩
ابوالتراب (نظم الدوله) ٢٠٦
احمد (ممکال وزاره) ١٣٢
ابوطالب زرگر اصفهانی (پدر حاجی میرزا علیتی) ١٦٥
صنيع الممالک) ١٠١
ابولحسن اصفهانی (صنيع الملک) ١٠١
اجبار نظام المهام ١٧٤
احمد اتابکی (مشیر اعظم) ١٤٩
احمد اشرف ٢٠، ١٦، ١١، ٩
احمد (اعتمادالملک) ٣٥
احمد (اعتماد دیوان) ١٣٦، ٣٦
احمد (اقبال الدوّله) ١٥٧
احمد اقتداری ٦٢، ٢٥
احمد (امین الصنایع) ٤٤
احمد بحرانی ٤٧
احمد (بدر ابوالقاسم خان ناصرالملک) ١٩٢، ١٨٦، ١٥٣
احمد تبریزی (نایب الولایه) ١٩٥، ٢١٢
احمد (حکیم باشی) ٦٢
احمد (جلام الدوّله) ٥٥
احمد خان سرتیپ (پدر محمد علی خان سیدالسلطنه) ٢٠٦
٧٦
احمد (دیر حضور - قوام السلطنه) ١٥٧، ٥١، ٥٧، ٥٦
اردشیر اول ١١
اردشیر (رکن الدوّله) ٢١٦، ١٩٩، ٦٩
ارسلان (ناصر همایون) ١٨٨
ارغون خان ١٣
اسحاق (مشکوكة السلطنه) ١٤٨
اسحاق (مفخم الدوّله) ١٦٨
اسحاق (نایب الوزاره) ١٩٤
اسدالله آقا ولی ٢٥١
اسدالله ابوالفتح زاده ١٤٨، ١١٣

- اسدالله (احتشام همایون) ٢٨
 اسدالله (پدر حاج میرزا ابراهیم خان صدیق الممالک) ٩٩
 اسدالله (شکوتوازره) ٩١
 اسدالله (شهاب الدوله) ١٧٥، ٩١
 اسدالله (شيخ الحرم) ٩١
 اسدالله (صفوة الملك) ١٥٠
 اسدالله عرب خزیمه (حسام الدوله) ٥٨
 اسدالله قدیمی لوایی (مشاورالسلطنه) ١٤٧
 اسدالله (شکرنبیشی) ٢١٤، ١٨٥، ٨٨، ٥٢، ٤٧، ٣٤
 اسدالله (معتمدالوزاره) ١٦٠
 اسدالله (معینالرعايا) ١٦٦
 اسدالله (مقوم دیوان) ١٦٩
 اسدالله (موقع السلطنه- یمین الممالک- یمین اسفندیاری) ٢٢٥، ١٨١
 اسدالله (مؤید حضور) ١٨٣
 اسدالله (ناصرالوزاره) ١٨٧
 اسدالله (ناظم الدوله) ٢١٧، ١٨٨
 اسدالله (نایب الایاله) ١٩١
 اسدالله (والی) ٢٥٩
 اسدالله (وثيق الملك) ٢١١
 اسدالله (وزیر) ٢١٢
 اسدالله وقایع نگار ١٨٠
 اسدالله (هزیرالسلطنه) ٢١٩
 اسدخان (بهادر) (یمین خاقان) ٢٢٠
 اسفندیار بیگ گرجی ٣٦
 اسکندر (پدر فتح الله خان مقدم مراغه‌ای سردار مؤید) ١٥٥، ٧٩
 اسکندر (ناظم الممالک) ١٩١، ١٩٥
 اسماعیل ٢١٥
 اسماعیل آقا امیر فضلی (امیر لشکر) ٤٠
 اسماعیل (اعتبارالسلطنه) ١٤٠، ٣٥
 اسماعیل (اعزازالسلطنه) ٣٦
 اسماعیل (امیر مؤید) ٢١٩، ٨٤، ٨٩، ٤١
 اسماعیل (امین الملك) ٦٣، ٤٥
 اسماعیل (بشیرالدوله) ٤٩
 اسماعیل بیک ثقیفی ٣٢
 اسماعیل پدر تقی خان معزالملک) ١٩١، ١٨٥
 اسماعیل (پدر آقا باقر سعدالسلطنه) ٨١
 اسماعیل (پدر تقی خان معزالملک) ١٩١، ١٨٥
 اسماعیل (پدر حاج ملا عباس علی قزوینی منصور علی شاه) ١٧٨
 اسماعیل (پدر حاج میرزا زین العابدین رئیس الطلاق) ٦٨
 اسماعیل (پدر حسین خان امیر معتمد) ٤١
 اسماعیل (پدر مرتضی خان اعتماد حضرت) ٣٦
 اسماعیل پیشخدمت باشی ٢٧
 اسماعیل جدید الاسلام ٢٣، ٣٧، ٦٢، ٦٣، ١٤٧، ١١٠
 اسماعیل کجوری ٨٢
 اسماعیل مستوفی ١٤٣
 اسماعیل مشهدی ١٤٤
 اسماعیل (معاضدالدوله) ١٥٦
 اسماعیل (معاضدالملک) ١٥٦
 اسماعیل (معتصم الملك) ١٥٧
 اسماعیل (معزالدوله) ١٦٢
 اسماعیل (معزالدوله) ١٦٢
 اسماعیل (ممتازالدوله) ١٧٣
 اسماعیل (منبعالسلطنه) ١٧٨، ١٣٥
 اسماعیل نویری ٣١
 اسماعیل آشتیانی (عماد لشکر) ٢٩
 اسماعیل (آصفالوزاره) ٢٥

- امیر سردار قاجار دلو ٩٣، ٩١، ٧٦، ٧٥
 امیر سلیمان (اعتضادالدوله) ٧٥
 امیر علم (سوم) حشمت‌الملک) ٦٥
 امیر علی اکبر (حسام الدوله) ٥٨
 امیر علی نقی عرب زنگویی (وکیل خراسان) ٢١٨
 امیر قاجار ١٨٨
 امیر قاسم قاجار قویونلو ١١٥، ١٣٤
 امیر محمد ابراهیم (شوکت‌الملک) ٩١
 انوشروان (ضیاء‌الدوله) ١٥٣
 انوشروان (عین‌الملک) ١٩٢، ١١٦، ٣١
 اوانتس (منعی‌السلطنه) ١٧٨
 اوانتس (موانس) خان مساعد ١٤١، ١١٣
 ایران‌الملوک (افتخارالسلطنه) ٣٧
 ایرج اشاره ٢١، ٢٥
 ایرج تها تن ناصری ٢١
 ایرج (جلال‌الملک) ٥٥
 بابا حکیم‌باشی ٣٧
 باباخان (مجد لشکر) ١٣٦
 بابا (معتمد‌الدوله) ١٥٩
 بابا (میرزا حاجی) بابا افسار حکیم‌باشی ٩٢
 بارتلمی سمینو ١٣٢
 باقر (سعدالسلطنه) ٨١
 باقر (مجتهد) ١٣٣
 باقر مستوفی علی آبادی ٣٨
 باقر (معین‌البکا) ١٦٥
 باقر نجمی تبریزی ١٨٤
 باقر واعظ اصطباناتی ١٦٦
 بدیر جهان خانم (مامباجی) ١٣٢
 بدیع‌الزمان (صاحب اختیار) ١٩٦، ٩٣
 بدیع‌الزمان (محثشم حضور) ١٣٨
 بدیع‌الملک (حشمت‌السلطنه) ١١٣، ٩٥
 برت فرگنر ١٥
 بلقیس خانم ١٣٧
 بهاء‌الدین (مساعد‌الملک) ١٤١
- امساعیل (وکیل‌الرعايا) ٢١٧
 اشرف‌السلطنه ١٩٢
 اشرف‌الملوک (غیرالدوله) ١١٨
 اصغر مهدوی ٨
 افسر‌الدوله (دختر ناصر‌الدین‌شاه) ١٨٢
 اکبر ارسلان (سalar) ٧٣
 اکبر (سیف‌السلطنه) ٨٤، ٨٥
 اکبر مسعود (صارم‌الدوله) ٩٤
 اکبر (نایب‌الظاهر) ١٩٤
 الکساندر سوم ١٤١
 الله قلی خان ایلخانی ١٧٢، ١٢٥
 اللهوردی (نواب) ٢٠٦
 الهمیار (آجودان‌باشی) ٢١٤، ٨٤، ٧٩، ٢٣
 الهمیار (آصف‌الدوله) ٧٣، ٢٤
 امام قلی بختیاری ١٠٥، ٤١
 امام قلی (عماد‌الدوله) ٣٠، ٣٥، ٦٥، ٩٥، ١٣٢، ١١٣، ١١٢، ٩٥
 امام قلی (عین‌الملک) ١٧٧، ١٤٨
 امان‌الله اردلان (عز‌الملک) ١٠٩
 امان‌الله (ضیاء‌الدوله) ١٠٣
 امان‌الله (ضیاء‌الملک) ١٠٤
 امان‌الله (نصر خاقان) ٢٠١
 امان‌الله (والی) ٢٠٩
 امیر اسدالله (حسام‌الدوله) ٩٠
 امیر اسماعیل (شوکت‌الملک) ٩٠
 امیر اصلان (ارسلان) (عمید‌الملک) ١١٤
 امیر اصلان خواجه نوری (نظام‌الدوله) ٢٠٣، ٢٠١، ٣٧
 امیر اصلان (مجد‌الدوله) ٣٨، ٥٣، ١٣٤، ١١٥، ١٠٤
 امیر (امیراعلم) ٣٩، ١٧٥
 امیر تیمور ١٢
 امیر حسن عرب زنگویی (وکیل خراسان) ٢١٧
 امیر حسین ایلخانی زعفرانلو قوچانی (شجاع‌الدوله) ٨٦
 امیر حسین (حسام‌الملک) ٥٩
 امیر حسین (شجاع‌السلطنه) ٨٧

جیل جلال الدین محمد (مجدالاشراف) ۱۳۴	جلیل (معتمد نظام) ۱۶۱
جیمال الدین (صدرالمحققین) ۹۸، ۹۷	جیمال الدین (سدارکبیر) ۳۸، ۷۹
جمشید کیانفر ۱۰	جمشید کیانفر ۱۰
جواد (ابوالمله) ۸۱، ۲۵	جواد (ابوالمله) ۸۱، ۲۵
جواد (ظہیرالاسلام) ۱۰۶	جواد (ظہیرالاسلام) ۱۰۶
جواد (مستشارالدوله) ۱۴۲، ۹۹	جواد (مستشارالدوله) ۱۴۲، ۹۹
جواد مستوفی (مقربالدوله) ۱۶۹	جواد مستوفی (مستوفیالملک) ۱۵۷
جواد (معاونالسلطنه) ۹۸	جوهر (صدیقالحرم) ۱۵۹
جوهر (صدیقالحرم) ۱۹۰	جوهر (صدیقالحرم) ۱۹۰
جهانگیر (وزیر صنایع) ۲۱۴، ۱۶۷، ۱۰۳	جهانگیر (اظالمملک) ۲۱۴، ۱۶۷، ۱۰۳
جبران خانم (فروغالسلطنه) ۱۲۰	چراغعلی زنگنه (سراجالملک) ۷۶
چراغعلی زنگنه (سراجالملک) ۱۱۹	چراغعلی قوریساول باشی ۸۰، ۷۵
حاجی خان امشهای ۸۰	حبیب الله اعتمادالسلطان ۳۷، ۳۵
حبیب الله امین اصفهانی (امین التجار) ۴۲	حبیب الله امین اصفهانی (امین التجار) ۴۲
حبیب الله تفرشی (مجدالاشراف) ۱۳۴	حبیب الله تفرشی (مجدالاشراف) ۱۳۴
حبیب الله خواجه نوری (نظمالدوله) ۲۰۶	حبیب الله خواجه نوری (نظمالدوله) ۲۰۶
حبیب الله (ساعدهالدوله) ۷۷، ۷۲، ۳۹	حبیب الله (ساعدهالدوله) ۷۷، ۷۲، ۳۹
حبیب الله (ساعدهالدوله سدار) ۱۹۶، ۷۹، ۷۵	حبیب الله (عینالملک) ۱۱۶
حبیب الله قمی (خیرالملک) ۶۴	حبیب الله قمی (خیرالملک) ۶۴
حبیب الله (قومالملک) ۱۹۶، ۱۲۶	حبیب الله (قومالملک) ۱۹۶، ۱۲۶
حبیب الله (قوم دیوان) ۱۲۷	حبیب الله (خدمات) ۱۳۴
حبیب الله (مجدالاطبا) ۱۳۴	حبیب الله (مجدالملک) ۱۵۲، ۲۱۱
حبیب الله (موقرالسلطنه) ۱۹۰، ۱۸۹، ۱۸۱، ۸۹	حبیب الله (موقرالسلطنه) ۱۹۰، ۱۸۹، ۱۸۱، ۸۹
حبیب الله (وحیدالسلطان) ۲۱۲	حبیب الله همدانی (مجدالاطبا) ۱۶۹
حبیب الله همدانی (مجدالاطبا) ۹۶	حبیب (صدرالاضلاع) ۹۶

- تقى (معز دیوان) ۱۶۳
 تقى (معزالدوله) ۱۶۳
 تقى (منشی الممالک) ۱۷۶
 تقى (منشی حضور) ۱۷۷
 تقى (ناظم دفتر) ۱۹۱
 تولوزان ۶۱
 تومان آغا (فخرالدوله) ۱۳۴، ۱۱۸
 تومان آغاگرجي (فروغالدوله) ۱۲۰
 تومان آغا (ملکه ایران) ۱۷۳
 تیمور پاشا (مفخم السلطنه) ۱۶۸
 تیمور (حسامالدوله) ۲۱۰، ۱۴۶، ۵۸
 جابر (نصرتالملک) ۲۰۰، ۱۹۹، ۱۶۲، ۷۶
 جان جلال خوریندپی مازندرانی ۱۷۶
 جان محمد (سیف السلطنه) ۸۴
 جبار (ناظمالمهام) ۲۵، ۸۱، ۱۵۵
 جعفر (احتشامالوزاره) ۲۷
 جعفر ایلخانی (سهامالدوله) ۸۳
 جعفر (بهجت) ۸۸
 جعفر (پدر محمد نصیر فرصلالدوله) ۱۱۹
 جعفر خاتون آبادی (صدرالعلماء) ۹۷
 جعفر (سلطانالعلماء) ۸۲
 جعفرقلی اعتمادی (جلالالملک) ۵۵، ۵۷
 جعفرقلی (پدر احمدخان عمیدالملک) ۱۱۴
 جعفرقلی جلبلوند (سهامالدوله) ۸۳، ۳۳
 جعفرقلی (سردار اسعد سوم) ۷۸، ۷۷، ۲۸
 جعفرقلی نیeralملک ۲۰۸، ۱۳۹
 جعفر لوسانی (حکیم‌الله) ۶۲
 جعفر مستوفی سوادکوهی ۱۹۲
 جعفر (مشیرالدوله) ۲۰۲، ۱۹۰، ۱۵۰
 جعفر (معتمدالتجار) ۱۵۸
 جعفر (مهندس‌پاشی) ۱۸۵
 جعفر (یمین‌الملک) ۲۲۰
 جلال‌الدین (احتشام‌الملک) ۲۷
 جلال‌الدین (پدر عزیزالله میرزا ظفرالسلطنه) ۱۰۵
 بهرام خواجه قرباغی (امیر دیوان) ۴۷، ۴۰
 بهرام (معزالدوله) ۲۳، ۱۰۵، ۱۲۶، ۱۶۶، ۱۶۲، ۱۹۰
 بهمن (بهاه‌الدوله) ۵۰، ۵۵
 بی‌بی خانم (شمس‌السلطنه) ۹۰
 بیرامعلی حاکم مرو ۱۱۸
 بیک‌جان اوزیک ۱۱۸
 بیگم‌جان خانم (دختر فتحعلی‌شاه و مادر مهدعلیا مادر
 ناصرالدین شاه) ۱۸۴
 بیگم‌جان خانم (خواهرالملوک، دختر ناصرالدین شاه) ۱۱۹
 بیگم خانم (جان باجی) ۵۵
 بیگم خانم (خان باجی) ۶۴
 بیگم رستم (بیارشاه) ۲۱۹
 پاشا (ایین‌الملک) ۱۹۳، ۱۹۰، ۱۳۲، ۴۵، ۴۴
 پاشا (ظفرالسلطنه) ۱۵۶
 پرویز (نظام‌الملک) ۲۰۶
 پرویز (نیرالدوله) ۲۰۷، ۹۰
 پری‌خان (سردار خانم) ۷۸
 پری‌شاه خانم گرجی (حاجی شاه) ۵۸
 پری‌ناز شهناز ۸
 پولاک خمسه‌ای (حکیم‌پاشی) ۶۲
 تاج‌الملوک (ام‌الخاقان) ۳۸
 تقى آشتیانی (قوام‌الدوله) ۲۱۱
 تقى (امیرکبیر) ۲۵، ۳۸، ۲۶، ۵۷، ۴۰، ۳۸، ۷۲، ۷۳، ۹۲، ۹۸
 تقى خان تبریزی (معاون‌الایاله) ۱۵۷
 تقى (شیخ‌الاسلام) ۹۱
 تقى (علماء) ۱۱۲
 تقى (متشار‌اعظم) ۱۴۳، ۱۰۴
 تقى (مجد‌الملک) ۱۳۵
 تقى (مجد‌الملک) ۱۲۵
 تقى (معزالملک) ۱۹۱، ۱۸۵

- حسن شيرازي (سلطان الذاكرين) ٨٢
 حسن صراف ايروانی ١٦٦
 حسن صراف تبريزی ٣٥
 حسن (ظہیرالملک) ١٥٧
 حسنعلی (پدر خواجه عبدالله ناصر دیوان) ١٨٨
 حسنعلی خوبی (آجوان باشی) ٢٣
 حسنعلی (نزاں آجودان) ٧١
 حسنعلی (شجاعالسلطنه) ١٨٤، ١٧٩، ١٣٣، ١٢٥، ٨٧، ٥١
 حسنعلی (شجاعالسلطنه) ١٧٦، ٣٩
 حسنعلی (شیخ الاطبا) ٩١
 حسن (امیر معتمد) ٤١
 حسن (امین الشرب) ١٤٨، ٤٤
 حسن پاشاخان (امیر بهادر) ٣٩
 حسن (پدر سید حسن شام غازانی عدل الملک) ١٠٨
 حسن (پدر میرزا صادق خان ادیب الممالک) ٣٩، ٢٩
 حسن پیرنیا (مؤتمن الملک) ١٨٠
 حسن چاه کوتاهی، ٧٣، ٣٨
 حسن (حسام السادات) ٥٨
 حسن (حکیم باشی) ٦٢
 حسن خدیو جم ٢٥
 حسن دادرگر (عدل الملک) ١٥٨
 حسن سعادت نوری ٨
 حسن سمعی رشتی (ادیب السلطنه) ٢٨
 حسن (سهام السلطنه) ٨٣
 حسن شاهسون (شهاب الملک، نظام الدوله) ٩١، ٢٤
 حسن شاهسون (نظام الدوله) ٢٠١، ٩١
 حسن (مستوفی الممالک) ٢٧، ٢، ٥١، ٩١، ٦٥، ١٤٠، ١٠١، ٩١
 حسن (شجاع الملک) ٨٧
 حسن (شیخ الوزیر) ٩٢
 حسن شيرازي (پدر مادر ضانصرت الوزاره) ٢٠٠
 حسن (صاحب دیوان) ٩٤
 حسن (صیف لشکر) ١٠٢
 حسن عرب ٣٥
 حسن (عزالملک) ١٠٩
 حسن (علام الدین) ١١١
 حسن علاء (معین الوزاره) ١٦٦
 حسنعلی (اعتضاد السلطنه) ٣٢
 حسنعلی یک بسطامی (معیرالممالک اول) ٢٠٩، ١٦٤
 حسن (وثوق الدوله) ٢١١، ١٩٨، ١٧٧، ١٧٤، ١١٤، ٣٤، ٩
 حسن (وکیل الدوله) ٢١٦، ٦٤

- نایمه ٢٣٣
- حسن (مساعد الدوله) ١٤١
 حسن (مشیرالدوله، سپهسالار اعظم) ٤٥، ٤٠، ٨٥، ٧٥، ٦٦
 حسن، ٩٨، ٩٥، ١٤٢، ١٤٤، ١٢٩، ١٢٥، ١٢٣، ١١٢، ١٥٥، ١٥٠
 حسن، ١٤٩، ١٩٣، ١٨٩، ١٨٧، ١٨٨، ١٨٣، ١٧٥، ١٦٥، ١٥١
 حسن، ١٩٧، ٢٠٥، ١٩٧
 حسن (مصابح السلطنه) ١٥٤
 حسن (مصابح السلطنه) ١٩٤
 حسن (معتمدالوزاره) ١٦١
 حسن (معززالسلطان) ١٦٣
 حسن مقدم مراغه‌ای (نظام الدوله، آجودان باشی، صاحب اختیار) ٣٥، ٢٣، ١٥٤، ٩٣، ٥٧
 حسن منشور (یمین الدوله) ١٧٦
 حسن (مؤمن الملک، صاحبدیوان) ١٧٩
 حسن (نامنگار) ١٩١
 حسن (نایب الوزاره) ١٩٥
 حسن (تصیرالسلطان، دیرالملک) ٦٥، ٢٠١
 حسن وزیر تفرشی (پدر میرزا تقی ضیاء لشکر) ١٠٤، ١٤٣
 حسن وزیر دفتر (پدر میرزا محمودخان اعتماد لشکر) ١١٦، ٤٣
 حمزه (یحیائیان) ١٦
 حمزه (حشمت الدوله) ٣٩، ٣٩، ٩٥، ٩٠، ٩٩، ٩٦، ١٤٢، ١٢٥، ٩٢، ١٩٦
 حمزه (٢١٥)
 حمزه (شريف الملک) ٨٩
 حیدر (پدر حسینقلی خان ابوقداره والی پشتکوه) ٩٥
 حیدر (٢١٥)
 حیدر على (پدر محمدحسین عطاء الملک) ١١٠
 حیدر على شيرازي (پدر میرزا محمدعلی خان نظام الملک) ١٩٥
 حیدر على (مجدالادبا) ١٣٤
 حیدرقلی (اعتمادالوزاره) ٣٥
 حیدرقلی (برهان الدوله) ٤٩، ٤٥، ٢٥٤، ١٣٦، ٨٥، ٧٤
 حیدرقلی (پسر فتحعلی شاه قاجار) ٦٤
 حیدرقلی (سهام الدوله) ٨٣
 حسینعلی (پدر میرزا جعفر حکیم الهی) ٦٢
 حسینعلی تاجر ١٥٢
 حسینعلی (شیخ الاطبا) ٩١
 حسینعلی (صنیع الملک) ١٠١
 حسینعلی (فرماننفرما) ٥٨، ٤٢، ٣٩، ١١٩، ١١٨، ٠٧، ٧٥
 حسینعلی (لسان الشعرا) ١٣٥
 حسینعلی (معروف به بهاء الله) ١٨٥
 حسینعلی (معیرالممالک سوم) ١٦٤
 حسینعلی (نصرالملک) ١٩٧
 حسینعلی (نظام الدوله) ٢٠٢
 حسینعلی (یمین الدوله) ٢١٩
 حسین فخرالذاكرين روپه خوان ٩٦
 حسینقلی ابوقداره (والی پشتکوه، صارم السلطنه) ٧٧
 حسینقلی ایلخانی بختیاری ١٠٠، ٧٧
 حسینقلی (جهانسور) ١٤١، ٣٦، ٥٦
 حسینقلی (جهانسوز شاه) ٥٦
 حسینقلی (صدرالسلطنه، معتمدالوزاره) ٩٦، ١٦١
 حسینقلی (عمادالسلطنه) ١١٣
 حسینقلی مانی (نظام السلطنه) ٢٣، ٨١، ١٣٩، ١٠٥، ٨٢، ٨١
 حسینقلی (محاسب السلطنه) ١٣٧
 حسینقلی (مخبرالدوله، مخبرالملک) ١٤٠، ١٣٩، ١٣٨
 حسینقلی (١٩٦)
 حسینقلی (معاضد الممالک) ١٥٦
 حسینقلی (ناظم التولیه) ١٨٨
 حسینقلی (نظام الدوله) دنبلي ٣٩، ٢٥٢
 حسین (كمال السلطنه) ١٢٨
 حسین کواری (معتمد دیوان) ١٦١
 حسین (گرانمایه) ١٨٣، ١٢٩
 حسین لقمان (حکیم الدوله) ٦١
 حسین (مجهد الشعرا) ١٣٣
 حسین (محمد) حسام الملک ٥٩

- خاتم (شهاب الملک) ٩١
خان بابا (امین دیوان، امیر دیوان) ٤٧، ٤٠
خان بابا (سردار) ٧٦
خان بابا (صاحب جمع، انتصار السلطنه) ٩٣، ٤٧
خان بابا مشار ٨
خان خانان (ناظم الممالک) ١٩١
خانلر (احتشام الدوله) ٢٧، ٢٦
خانلر (اعتصام الملک) ٣١
خانی باشی (زن سوگلی ناصرالدین شاه) ٢٥٧
خانم کوچک ٢٥٦
خديجه خانم ٥٢
خديجه خانم ٥٨
خديجه سلطان ١٠٩
خریم بهار خانم (احترام الدوله) ٩٤، ٢٦
خرغل ٤٥، ٧٣، ٧٦، ١٢٤، ١٦٢، ١٦٤، ١٩٩
خسرو اول ١١
خسرو (پدر امان الله خان ضیاء الملک) ١٥٤
خسرو (ساعده الدوله) ٧٢
خسرو (سردار اعتماد، مقتدر نظام) ٧٧
خسرو (والی) ٢٠٩
خسرو (والی کردستان) ٢١١
خلیل (علم الدوله ثقی) ٣٦
خلیل (فهیم الملک فهیمی) ١٢١
خلیل (مشاور سلطان، موتق الممالک) ١٧٩، ١٤٧
خلیل (معزالملک) ١٦٣
خواجه نصیرالدین طوسی ١١٣
خواجه نظام الملک ٢٠، ١٢، ١٥، ٧
خورشید کلاه (شمس الدوله) ٢٥٣، ٨٩
خیرالناس خانم ٦٤
داراب (پدر اسماعیل قشقایی سردار عثایر) ١٠٢، ٧٨
داراب (نوه فتحعلی شاه) ٥١
دارود (حاجب التولیه) ٥٧
دارود (فتحالسلطنه) ١٦٧
دارود (نصرت الوزاره) ٢٠٠

- نمايه
- زیگر اصفهانی ١٥١
زکی خان نوری ٢١٩
زکی (ضیاء الملک) ١٥٤
زین العابدین (اسعد الدوله) ٣٠
زین العابدین (امیرافخم، حسام الملک) ١٢٣، ٥٩، ٣٩
زین العابدین (رئیس الطلاق) ٦٨
زین العابدین (رحمت علی شاه) ١٩٤، ٦٩
زین العابدین (شريف الدوله) ١٥٥، ٨٨
زین العابدین شریف قزوینی (ملک الخطاطین) ١٧٧
زین العابدین (ظہیرالاسلام) ١٥٦
زین العابدین کاشانی (مؤتمن الاطبا) ١٧٩
زین العابدین (لقمان الممالک) ١٣٠، ٦١، ٣٧
زین العابدین (مجل سلطان) ١٤٣، ١٣٦
زین العابدین (مدبرالسلطنه، خطیرالسلطنه) ١٤٥، ٦٤، ٦٥
زین العابدین (مستوفی نظام) ١٤٥
زینب خانم ٥٨
زینل (عاون لشکر) ١٥٧
سان ٥١
سام (شجاع الدوله) ٨٦
سام (شمسم الشعرا) ٩٥
ستارخان ٨٥
سرجان ملکم ١٧١
سرور الدوله ١٩٣
سرورالسلطنه ٦١
سعید انصاری (مؤتمن الملک) ١٧٩، ١٨٠، ١٨٧، ١٩١، ١٩٤
سعید (محمد) (بابلی مازندرانی) ٨٢
سلطان ابراهیم (عاون العداله) ١٥٧
سلطان احمد (عضده الدوله) ١١٥، ١٠٩، ٨٥، ٨٤، ٧٦
سلطان احمد (عضوالسلطنه) ٢١٩، ٢٥٣
سلطان اویس (معتمد الدوله، احتشام الدوله) ١٥٩
سلطان بیکم (حصمت الدوله) ١٨٨، ١٠٩
سلطان حسن ١٣٥
رضاقلى (پدر محمدعلی سalar معظم) ٧٤
رضاقلى (سراج الملک) ٧٦
رضاقلى شاققی (پدر میرزا مهدی خان ممتحن الدوله) ١٧٤، ١٦٤
زین العابدین (اسعد الدوله) ٣٠
رضاقلى (صلابت السلطنه) ١٠٠
رضاقلى (نایب الایاله) ٢١٠، ١٩١
رضاقلى (نظام السلطنه، سalar معظم، مجیرالسلطنه) ٧٤، ٢٠٤، ١٦٣، ١٣٦
رضاقلى (های شیرازی (پدر محمدحسین ملک الشعرا) ١٧٦
رضاقلى (منشی الممالک) ١٧٢
رضاقلى (پدر محمدحسین ملک الشعرا) ١٧٣
رضاقلى (پدر محمد رضا) ٢٠٣
رضاقلى (پدر محمد رضا) ١٧٢، ٩٧
رضاقلى (پدر محمد رضا) مهندس باشی ١٨٥، ١٨٤، ١٤٧
رضاقلى (بنان الملک) ٥٥، ٥٠
رضاقلى (معین السلطنه) ١٦٩
رضاقلى (معین العداله) ١٦٦
رضاقلى (مهندسو الملک) ١٨٤
رضاقلى (مهندسو الدوله) ١٨٣
رضاقلى (ناظم خلوت) ١٩١
رضاقلى (نامه‌نگار) ١٩١
رضاقلى (پدر مازندرانی (صدقی الدوله) ٩٨
رضاقلى (رضی (انتصار همایون) ٤٧
رفیع بامداد (رفیع الممالک) ٦٩
رفیع (رفیع السلطنه) ٦٩
رفیع شریعتدار ٤٩
رفیع صدر (پدر حاجی میرزا شفیع ثقة الاسلام) ٥٣
رفیع (صنیع التولیه، مشاورالسلطنه) ٨٢، ١٠١، ١٤٧
رفیع (نظام العلما) ١٨٦، ٨٢، ٦٥
روح الله (پدر میرزا مهدی ملک الكتاب) ١٧٣
روح الله (نصرت السلطنه) ١٩٩
زائر خضرخان ٣٨
زال ارمنی ٤٣
زیده خانم ١١٩

- سلطان حسين (جلال الدوله پسر ظل السلطان) ١٢٥، ٥٥، ١
سبيل خانم ١١٨، ٤٤
سهراب گرجي ٢١٠، ٢٠٩
سيد ابو القاسم ٢٣
سيد جلال الدين ١٨٢
سيد جمال الدين اسدآبادي ١٨٢
سيد حسين (نایب التوليه) ١٩٢
سيد حسين (نظام الحكم) ٢٠١
سيد رضي (معظم الملك) ١٦٤
سيد سعيد آن ثبات ١٩٢
سيد ضياء الدين طباطبائي ١٩٢
سيد عبدالله بهبهاني ٩٧
سيد كاظم رشتى ٥٣
سيد كاظم (وزير دواب) ٢١٤
سيد (محمد) باقر جماراني (ناظم العما) ١٩٥
سيد محمد حسين ١٨٨
سيد محمد رضا مجهد کاشاني ١٨٢
سيد محمد طباطبائي ١٨٨
سيد هاشم ١٩٥
سيده بیگم خانم ٢١٩
سيد هدایت الله (پدر میرزا سيد كاظم وزير دواب) ٢١٤
سيف الله (پسر چهل و دوم فتحعلی شاه) ١٣٧، ٥٢
شاه بیگم خانم ١٥٣
شاه پر خانم ٧٦
شاه خليل الله (پدر آقاخان محلاتي و رئيس فرقه اسماعيلي) ٩٧
شاه ويردي ٢١٥
شرف خانم ١٥٦
شريف قزويني (پدر حسينقلی خان ماني نظام السلطنه) ٢٠٣، ٨١
شيفع (آصف الدوله) ٢٤
شيفع (اعتماد التوليه) ٣٤
شيفع (امين التجار اصفهان معروف به آذربايجاني) ١٥٨
شيفع (ثقة الاسلام) ٥٣
سميمونيكلا ١٣٢
سبيل خانم ١١٨، ٤٤
سلطان حسين (جلال الدوله پسر ناصرالدين شاه) ٥٥
سلطان حسين (نير الدوله) ٢٠٧، ١٥٨، ١١٧، ٧٤
سلطان عبدالحميد (فرمانفرما، ناصرالدوله) ١٨٦، ١١٩
سلطان عبدالمجيد (عين الدوله) ١٢٥، ١١٥، ٢٥
سلطان عبدالمجيد (ناصر الدوله) ٢٠٣، ١٨٦
سلطان عبدالمحمد (سلطان محمد) سيف الدوله ٨٤
سلطان على (امين بقايا) ٤٦
سلطان على (پدر محمد حسن امين الملك) ٤٥
سلطان على گنابادي ١٧٨، ١٠٥
سلطان على گنابادي سلطان على شاه ٢٥٧
سلطان على (ظاهر الدوله) ١٥٥
سلطان على (وزير افخم) ٢١٢، ١٩٨، ١٩٤، ١٨٧، ٤٦
سلطان محمد (سلطان على شاه) ١٩٤
سلطان محمد (سيف الدوله) ٨٤
سلطان مراد (حسام السلطنه) ٢٠٢، ١٩٣، ١٩٠، ١٨٢، ٥٩
سلطان مسعود (ظل السلطان) ٥٥، ٥٥، ٦٢، ٧٠، ٦٢
سيده هدایت الله (پدر میرزا سيد كاظم وزير دواب) ٢١٤
سيف الله (پسر چهل و دوم فتحعلی شاه) ١٣٧، ٥٢
شاه بیگم خانم ١٥٣
شاه پر خانم ٧٦
شاه خليل الله (پدر آقاخان محلاتي و رئيس فرقه اسماعيلي) ٩٧
شاه ويردي ٢١٥
شرف خانم ١٥٦
شريف قزويني (پدر حسينقلی خان ماني نظام السلطنه) ٢٠٣، ٨١
شيفع (آصف الدوله) ٢٤
شيفع (اعتماد التوليه) ٣٤
شيفع (امين التجار اصفهان معروف به آذربايجاني) ١٥٨
شيفع (ثقة الاسلام) ٥٣
سميميان آذربايجاني ٢٩
سميميان (خان خانان) ١١٦، ٦٤
سميميان (رکن الملك) ٧٥
سميميان (سهام الدوله) ٢١٤، ١٢٥، ٨٣
سميميان (شجاع الدوله) ٨٩
سميميان شيخ الاسلام (پدر ميرزا سعيدخان انصاري مؤتمن الملك) ١٨٥
سميميان (صاحب اختيار) ٩٣
سميميان (صدر الاسلام) ٩٦
سميميان آذربايجاني ٢٩

- طاهر کاشاني مستوفی (بصیرالملك) ٥٥
طاهر کاشی (پدر منصور معدل الدوله) ١٦١
طهماسب قلی تبریزی ١٦٢
طهماسب (مؤید الدوله) ١٤٦، ١٨٢
عابدين ییگ قزویني ٤٥
عایشه خانم ٤٨
عباس (اعظم السلطنه) ٣٦
عباس (بقاء الملك) ٥٥
عباس (پدر رضاقلی سراج الملك) ٧٦
عباس (پدر محمد تقی مجد الشعرا) ١٣٤
عباس تفرضی (قوام الدوله، معاعون الملك) ١٥١، ١٢٤
عباس (سهم الممالک) ٨٤
عباس (شخص اول) ٨٧
عباس (عطاء الوزاره) ١١٥
عباس على (احتشام نظام) ٢٧
عباس على قزویني (منصور على شاه) ١٧٨
عباس قلی (اعتماد نظام) ٣٦
عباس قلی (امين الوزاره) ٤٦
عباس قلی (پدر میرزا احمد خان مشیر لشکر) ١٥٤
عباس قلی (پدر میرزا احمد خان مشورالملک) ١٧٦
عباس قلی (پدر میرزا محمود خان موقدوله) ١٨١
عباس قلی جوانشير (معتمد الدوله، والي) ١٥٩، ٢٠٩
عباس قلی (سيف الملك) ٢٢٥، ٨٤٩
عباس قلی (سيف لشکر) ٨٥
عباس قلی عراقي (سهم الملك) ٨٣
عباس لقمان ٣٧
عباس (مشاور الدوله، مهندس باشي) ١٨٥، ١٤٧
عباس (مشير علوم) ١٥٤
عباس (ملک آراء، نایب السلطنه) ١٥٩، ١٩٣، ١٧٠
عباس ناثبني (صفاء السلطنه) ١٠٠
عباس (نایب السلطنه) ١٨٧
عباس (نایب الوزاره) ٣٢، ٢٧، ٢٦
عباس (نایب السلطنه، مهندس باشي) ٥٩، ٣٩، ٣٢، ٦٢، ٦٠، ٦٤
١٢٠، ١١٨، ١١٤، ١٥٣، ٩٩، ٩٤، ٩١، ٨٦، ٨٢، ٦٩
- شفیع (صاحبیوان) ١٣٧، ٩٤
شفیع (صدر دیوانخانه، صدرالملک) ٩٨، ٩٧، ١٧
شفیع مازندرانی ١٧٦، ٦٢
شفیع (محقق السلطنه) ١٣٨
شفیع (مستشار الملك) ١٤٣
شفیع (ستوفی) ١٥٨
شفیع (قدترالملك) ١٦٩
شكرا الله (پدر حاج مهر علي خان شجاع الملك) ٨٧
شكرا الله صدری (قوام الدوله، معتمد خاقان) ٢٠٣، ١٢٤
شكرا الله مرندی (شجاع نظام) ٨٧
شكرا الله (نامنگار) ١٩١
شمس الدين جلالی (قطن الملك) ١٢١
شمس الدين (حکیم الهی) ٦٢
شهباز ١٥٥
صادق اصفهاني (متصر السلطنه) ١٧٥
صادق اعتلا (اعتلام الدوله) ٣٣
صادق اکبر (سردار معتمد، محتمم الملك) ١٣٧، ١٣٩، ٧٩
صادق (امين الدوله، قائم مقام) ١٥٢، ١٢٢، ٤٣
صادق داروغه تبریز ١٦٧
صادق (صادق الدوله) ٩٤
صادق (صدق حضرت، مستشار الدوله) ١٤٢، ٩٩
صادق فراهانی قائم مقامي (ادب الممالک) ٣٩، ٢٩
صالح کلاتنر تبریزی (وزير اکرم، آصف الدوله) ١٦١، ٢٤، ٢١٣
صالح مجتهد برغانی ١٧٧
صرف (پدر محمد جعفر مஜذوب على شاه) ١٣٦
صرف على خویی ١٩١
صفی الدین اهربی ١٣
صمد آذربايجاني (پدر على اکبر مکرم السلطنه) ١٦٩
صمدخان مقدم مراغه‌اي (شجاع الدوله) ٨٦
صمد (متوازن السلطنه) ١٧٤
طاووس خانم (تاج الدوله) ٢٤، ٥٢، ٢٠٣، ٥٢
طاهر (دیاچنگار) ٦٦

- عبدالرحيم (پدر حبيب الله خان قوام ديوان) ١٢٧
 عبدالرحيم تبريزى (قائم مقام، ساعد الملك) ١٢٣، ٧٣
 ١٦٢، ١٥٩، ١٥٨، ١٥٠، ١٤٥، ١٣٧، ١٢٩، ١٢٨، ١٢٢
 عبدالرحيم (پدر عليقلی نبیل الدوله) ١٨٨
 عبدالرحيم (فتح الملك) ١٦٨
 عبدالرحيم (وكيل الدوله، خان بهادر) ٢١٦، ٦٤
 عبدالرحيم كالتر (پدر عليقلی نبیل الدوله) ١٩٥
 عبدالرحيم (فتح الملك) ١٦٨
 عبدالرحيم (وكيل الدوله، خان بهادر) ٢١٦، ٦٤
 عبدالرحيم (پدر علیقلی نبیل الدوله) ٣٨
 عبدالرسول (رئيس التجار) ٦٨
 عبدالرسول (مجاهد ديوان) ١٣٣
 عبدالرسول (سالار فیروز) ٧٤
 عبدالرسول (شجاع الدوله) ٨٦
 عبدالحسين (مجاهد باشي) ١٧٥
 عبدالحسين (ذوالياستين، مونس على شاه) ١٨١، ٦٧
 عبدالحسين رشتى (سردار محى، معزالسلطان) ١٦٢، ٧٩
 عبدالباقي لنگرودى (منجم باشي) ١٦٧
 عبدالباقي (اعتضاد الاطبا) ١٣٣، ٣٦
 عبدالباقي (عبدالفضل) ١٠٨
 عبدالباقي لنگرودى (منجم باشي) ١٧٥
 عبدالحسين (ذوالياستين، مونس على شاه) ١٨١، ٦٧
 عبدالحسين رشتى (سردار محى، معزالسلطان) ١٦٢، ٧٩
 عبدالحسين (مبارز) ١٦٧
 عبدالحسين (سالار الملك) ٧٤
 عبدالحسين (شمس الشعرا) ١٧٥، ٩١
 عبدالحسين (عطاء الدوله) ١٧٥، ١١٠
 عبدالحسين (عميد نظام) ١١٥
 عبدالحسين (فخر الملك، ناصر السلطنه) ١١٩، ٢٩، ٢٨
 ١٨٦
 عبدالحسين (فرمانفرما، نصرت الدوله، سالار لشکر) ٧٤
 عبدالحسين (سيف الاطبا) ٨٤
 عبدالحسين (مدیر السفر، مدیر الملك) ١٤١، ١٤٥، ١٩، ١٢٥
 عبدالحسين (مدیر السفر، مدیر الملك) ٢٢٠، ١٩٨، ١٩٧، ١٨١، ١١٩، ٩١
 عبدالحسين نژدیني (تیمور ناش) (سردار معظم، عززالملک) ١٦٣، ٧٩
 عبدالحسين نوابي ١٩
 عبدالحسين (وحید الملك) ٢١٢
 عبدالحسين (وكيل الملك) ٢١٧
 عبدالحسين (صدرا الحفاظ) ٣٩
 عبدالحسين ثقفى (متين السلطنه) ١٣٣
 عبدالحسين كاشي غفارى (سردار مقتدر، يمين نظام) ٨٥
 عبدالحسين (اسرافيل الشعرا) ٣٥
 عبدالحسين (اعتماد الملک، والي) ٢٠٩، ٣٥
 عبدالحسين امير طهماسب (امير لشکر) ٤٥
 عبدالحسين (امين الدوله، مستوفى الممالک) ١٤٤، ٤٣، ٢٤
 ٢١٢
 عبدالرحيم (امين الصره) ٤٤

- عبدالله (امين دفتر) ٤٧، ٤٦
 عبدالله پاشا ١٥٦
 عبدالله (پدر زین العابدين خان خطپرسلطنه) ١٤٥، ٦٤
 عبدالله (پدر محمدحسن خان فتح الملك) ١١٧
 عبدالله (پدر محمد نوري صديق الملك) ٩٩
 عبدالله (پدر ملا عبد الصمد همداني فخرالدين) ١١٨
 عبدالله (پدر ميرزا حسین خان گرانامياء) ١٢٩
 عبدالله تفرشى (انتظام السلطنه) ٤٨
 عبدالله (حشمت الدوله) ٦٠
 عبدالله (حشمت الممالک) ٦٠
 عبدالله (حشمت الممالک، سردار حشمت) ١٩٩، ٧٨
 عبدالله داري (مقبل السلطنه، سردار حشمت) ١٩٩، ٧٨
 عبدالله (رکن التجار) ٦٩
 عبدالله (صارم الدوله) ٩٤
 عبدالله (صوصل السلطنه) ١٠٢
 عبدالله (علام الملك) ١٩٧، ١١١
 عبدالله (عون الملك) ١١٥
 عبدالله (قره گوزلو) (امير نظام، ساعد السلطنه، سردار اکرم) ١٣٧
 عرب الدوله ١٩٧، ١١٦
 عربت السلطنه ١٩٧
 عزت ملك (اشرف السلطنه) ١٤٨، ٣٥
 عزيز (آجودان باشي) ٢٣
 عزيز الله (احتشام حضور) ٢٧
 عزيز الله (صارم الملك) ٩٥
 عزيز الله (ظفر السلطنه) ١٦٢، ١٥٥
 عزيز خان مکرى (سردار کل) ١٩٣، ١٦٢، ١٥٢، ١٤٦، ٧٩
 عصمة الدوله ١٨٦
 عقيل ١٨٨
 على آشتiani (امين حضور) ٤٦
 على آقا وفاعلى شاه ١٨٢، ٦٧
 على (ارشد الدوله، سردار ارشد) ٧٦، ٢٩
 على اشرف (احتشام الوزاره) ٣٥، ٢٧
 على اصغر (امين السلطان) ١٣، ١٦، ٢٣، ٢٦، ٣٦، ٤٤، ٤٢، ٤٩، ٤٥
 عبدالمجيد (پدر رضاقلی نوابي منشى الممالک) ١، ١٧٦
 عبدالمجيد (پدر رضاقلی نوابي منشى الممالک) ١، ١٧٦
 عبدالمجيد (سلطان عثمانى) ١٤٩
 عبدالمجيد (عين الدوله) ١٧٣، ١٣٩
 ٢٠٦

- على (پسر میرزا ابوالقاسم قائم مقام) ١٣٨
 على تبریزی ٥٣
 على اصغر (امین معادن) ٤٧
 على اصغر (خازن صرف جیب شاه) ٦٣
 على اصغر مستوفی ١١٢، ٢٠٥، ٢١٨
 على اصغر مستوفی تبریزی ١٨٨
 على اکبر آشتیانی (پدر میرزا شمس الدین خان فطن الملک) ١٢١
 على اکبر (باصرالسلطنه) ٤٩
 على اکبر (پدر حسن خان مشارالملک) ١٤٦
 على اکبر (پدر عبدالحمید خان سردار مقندر) ٨٥
 على اکبر (پدر عبدالحمید غفاری یمن نظام) ٢٢٠
 على اکبر (پدر محمدولی مصباح السلطنه) ١٥٤، ١٥٥
 على اکبر (پدر میرزا شفیع خان محقق السلطنه) ١٣٨
 على اکبر (دیبرالسلطنه) ٦٦
 على خان زند (پرسعمو و سردار کریم خان زند) ٩٢
 على (دیبر همایون) ٦٦
 على دکتر همدانی (معتمدالاطباء، رئیس الاطبا) ١٥٨
 على (رئیس الاطبا) ٦٨
 على رضا (حکیم) ٦١
 على رضا (صمصام الدوله) ١٠٠
 على رضا (عضدالملک) ١٠٩
 على رضا (خان قوام لشکر) ١٢٧
 على رضا (قاجار (خازن مهر مبارک)) ٦٣
 على رضا (قراؤزلو (بهاء الملک)) ٥١
 على رضا (مجعل السلطنه) ١٣٦
 على رضا (سراج الاطبا) ٧٦
 على رضا (سید (اعتماد حضور)) ٣٦
 على (سیف العلما) ٨٤
 على شاه (یا علی میرزا ظل السلطنه) ٥٢، ٥٠، ٥٥، ١٠٥، ١٥٦
 على (شمس الحکما) ٨٩
 على (شیخ الملوك) ٩٢، ٧٣
 على صدر اصفهان (نظم الدوله) ٢٥٣
 على طباطبائی ٦٨
 على (ظل السلطنه) ٢٥٦
 على (ظہرالدوله، صفائعی شاه) ١٠٠، ١٠٦، ١٠٩، ١٢٥
 على (میرزا نظری (مزین الدوله، نقاش باش)) ٢٠٦، ١٤١
 على اکبر نقیسی (ناظم الاطبا) ١٨٨
 على (امین الدوله، امین الملک) ٣٧، ٤٢، ٤٣، ٤٥، ٩٥، ٦٦، ١٦٦، ١٧٧، ١٨٧، ١٩٥
 على اکبر نقیسی (ناظم الاطبا) ٢٠٦، ١٤١
 على (بحر العلوم) ٤٩
 على (پدر رحیم خان نصرالسلطنه) ١٩٦، ٨٥
 على (پدر محمد مهدی خان شاهرخ) ٨٦
 على (پدر میرزا محمد کرمانی ناظم الاسلام) ١٨٨
 على (پرتوا عظم) ٥٢

- على نقی (رفعتالسلطنه) ٦٩
 على نقی (رکن الدوله پسر فتحعلی شاه) ٥٨، ٦٩، ١١٢
 على نقی ٢١٦
 على نقی (رکن الدوله پسر محمد تقی میرزا رکن الدوله) ١١٦، ٦٩
 على نقی (زرگرباشی) ٧١
 على نقی (صمصام الملک) ١٠١
 على نقی (صنیع الممالک) ١٠١، ٢٨
 على نقی (علام السلطنه) ١١١
 على نقی (مثاوارالسلطنه) ٦٢، ٤٧، ٢١٠
 على نقی مشیری (مستشارالسلطنه) ١٤٣
 على نقی (مفاخرالملک) ١٦٧
 على نقی (مهین السلطنه) ١٨٥
 على نقی نایبی (مشیر لشکر) ١٥٤
 على (نور علی شاه) ٢٥٧
 على واعظ ١٦٦
 على (والی) ٣٥، ٢١٠، ٢٠٩
 على (وحیدالملک) ٢١٢
 عمر فاروق ١١
 عنایت الله ٤٧
 عیسی (پدر سید جمال الدین صدرالمحققین) ٩٨، ٩٧
 عیسی (عنی الملک) ١٩٢
 عیسی فراهانی (قائم مقام اول) ٢٥، ١٢٣، ١٢٢، ١٥٥
 عیسی (۱٩٢، ١٧٣)
 عیسی (عجلالدوله) ١٣٤
 عیسی مسیح ١١
 عیسی (والی- اعتمادالدوله) ٣٤، ٥٥، ٥٧، ١٣٤، ١٦٦
 غازان خان ١٣
 غفار تبریزی (دباغباشی) ٦٥
 غفار (جلالالسلطنه) ٥٥
 غفار (عبدالغفار) (صدقی الملک) ٩٩
 غفار (فریدالسلطنه) ١٢٥
 غلامحسین (ارفعالسلطنه) ٣٥
- على قلی (رکن الدوله) ٩١
 على قلی (سردار اسعد) ٧٧، ٧٨، ١٠١، ١٠٣
 على قلی (صارم الدوله) ٩٥
 على قلی ضرابی (نبیل الدوله) ١٩٥
 على قلی (مخبر الدوله) ١٥، ٣٥، ١٣٨، ١٣٩، ١٤٠
 على گرجی ٤٤
 على (لسان الدوله) ١٣٥
 على محمد اصفهانی (پدر حاج میرزا عبدالغفارخان نجم الدوله) ١٩٥
 على محمد باب ٢٠٥
 على محمد (پدر لطفعلی خان قوام لشکر) ١٢٧
 على محمد (پدر محمبلاترخان مشیرالملک) ١٥٢
 على محمد (شريف الدوله) ٨٨، ٥٦
 على محمد شیبانی (مجیرالدوله) ١٣٦
 على محمد فره وشی (مترجم همایون) ١٢٣
 على محمد (قوام الملک دوم) ١٢٦
 على محمد (معدل السلطنه) ١٦١
 على محمد (موقرالدوله) ١٨١
 على محمد بنی آدم (شريف الدوله) ٨٨
 على محمد (نظام الدوله) ٢٠٣
 على محمد (ینین الدوله) ٢١٩
 على مردانی (نصرت الملک) ٢٠٠
 على مردان عرب زنگویی ٢١٨
 على مستوفی (موتنی الملک) ١٧٩
 على (معین لشکر) ١٦٧
 على مقدم مراغه‌ای (حاجب الدوله، اعتمادالسلطنه) ٢٩،
 على (معین لشکر) ١٦٧
 على (منصورالملک) ١٧٨
 على (مؤیدالملک) ١٨٣
 على (نظایر العلوم) ١٩٠
 على نقی آصف کردستانی (آصف اعظم) ٢٤، ٢٥
 على نقی باعیشه‌ای ٢٤، ٢١٣، ٢١٣
 على نقی (تاج بخش) ٥٢
 على نقی حکیم‌باشی ٢١٤، ٢١٢، ١٤٩، ٨١

- غلامحسین (اعتمادالواعظین) ۳۵
 غلامحسین (خازن رکیب خانه) ۶۳
 غلامحسین (سپهبدار) ۷۵، ۷۴
 غلامحسین غفاری (امین خلوت، وزیر حضور) ۹۷، ۵۵
 غلامحسین غفاری (امین خلوت، وزیر حضور) ۹۳، ۴۶
 غلامحسین قزوینی (خازن الممالک) ۶۳
 غلامحسین (مجول خان) (صدیق السلطنه) ۹۸
 غلامرضا (آصف الدوّله) ۱۶۱، ۹۱، ۲۴
 غلامرضا (افتخارالملک) ۱۲۳
 غلامرضا شهناز ۸
 غلامشاه (والی پشتکوه) ۲۱۰، ۱۲۳، ۱۱۷، ۹۵، ۷۷
 غلامشاه ۵۲
 غلامعلی (امین همایون) ۴۷
 غلامعلی (سعدالسلطان) ۸۱
 غلامعلی (عزیزالسلطان، سردار محترم) ۱۰۹، ۷۹، ۲۳
 غلامعلی مستوفی (سردار منظم، اعظم السلطنه) ۷۹، ۳۶
 غلامعلی مستوفی (سردار منظم، اعظم الممالک) ۸۰
 غلامعلی (ناظم لشکر) ۱۹۱
 غلاممهلی (صدرالاطبا) ۹۶
 فاطمه (رئيس الدوّله) ۴۸
 فاطمه (عصمت الدوّله) ۱۶۴، ۱۰۹
 فتاح ۱۱۷
 فتح الله آذربایجانی (سعیدالسلطنه) ۱۲۱، ۸۲
 فتح الله اصفهانی (شيخ الشريعة) ۲۱۲، ۹۲
 فتح الله اکبر (سپهبدار اعظم، سalarاعظم، سردار منصور) ۱۹۷، ۱۲۱، ۸۰، ۷۵، ۷۳
 فتح الله بیکلریگی ۱۳۷
 فتح الله (شعاع السلطنه) ۱۹۹، ۸۹
 فتح الله (حکیم الہی سوم) ۶۲
 فضل الله خان نوری مازندرانی (پدر کریم شیرازی بنان الدوّله) ۵۰
 فضل الله علی آبادی (نصرالملک) ۲۰۱، ۱۶۲
 فضل الله مستوفی ۱۷۰
 فضل الله نوری (شيخ) ۲۱۱
 فتحعلی (اعتماد الدوّله) ۲۱۲
 فتحعلی بیک ۱۳۵، ۶۶

- نمایه ۲۴۳
- فضل الله (وکیل المک، وزیر حلوت) ۵۳، ۶۰، ۶۵، ۱۷۷، ۱۷۷، ۲۱۳
 کاظم طباطبائی (اعتضادالممالک، وکیل الرعایا) ۳۳، ۳۳
 ۲۱۶، ۱۸۵، ۱۶۲
 فروزیه ۱۲۸
 فیروز (فرماننفرما، نصرت الدوّله) ۶۱، ۵۱، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۴، ۱۶۰
 کاظم مستوفی (امین العداله) ۴۵
 کاظم (معتمن السلطنه) ۱۷۴
 کاظم (نظام الملک) ۱۵، ۱۴۱، ۸۴، ۲۰۵
 کامران (نایب السلطنه) ۲۸، ۳۵، ۴۰، ۵۱، ۵۰، ۴۰
 کامران (نایب همایون) ۸۳، ۸۲
 کامران (نایب السلطنه) ۱۹۴، ۱۹۳، ۱۹۲، ۱۸۲، ۱۶۷، ۱۵۴، ۱۴۸، ۱۲۸
 کامران (نایب همایون) ۲۰۹، ۲۰۵، ۲۰۳
 کاره بیات ۱۰
 کیر آقا ۱۳۶
 کریم خان زند ۹۲
 کریم دادخان نردینی (امیر منظم، معززالملک) ۷۹، ۴۱
 کریم سلیمانی ۹
 کریم شیرازی (بنان الدوّله) ۵۰
 کریم فیروزکوهی (سردار فیروز، صمصم السلطنه) ۷۹، ۷۹
 کریم (بصیرالملک) ۱۳۲
 کسواری خان قاجار ۴۹
 کنت دمتن فرت ۲۰۵
 قهرمان (صارم الدوّله) ۱۲۸، ۱۱۴، ۹۵
 کوپین ۱۴۱
 کوچک تاجر شیرازی ۱۷۹
 کوچک خان جنگلی ۱۶۵
 کهندل ۱۵۵
 کاظم (اعلم السلطنه، بنان نظام) ۳۷
 کاظم (امین السفرا) ۴۳
 کاظم (پدر میرزا حسن آشتیانی مستوفی الممالک) ۱۴۵
 کیکاروس (بهاء الدوّله) ۵۱
 کیومرث (ابوالملوک، ملک آرا) ۱۷۰، ۲۵
 کاظم تاجر تبریزی ۱۴۲
 کاظم رشته تاجر (پدر شیخ محسن خان مشیر الدوّله) ۱۱۴
 کلبدن گرجی (صندوقدار) ۱۰۱، ۶۳
 کلپری خانم ۷۶
 کل سیما خانم ۱۲۹
 کلیخاتو ۱۳
- کاظم سعادت علی شاه اصفهانی ۱۰۵

- گلین خانم ٩٥
کوهرملک خانم ١٣٧، ١٢٢
طف الله (شعاع الدوله) ٨٩
طف الله (شعاع الملک) ١٥٤
محمد ابراهیم (شوتک الملک) ٢٦
محمد ابراهیم (علاء الدوله) ١٠٠
محمد ابراهیم محلاتی (صدیق خلوت) ١٧٩
محمد ابراهیم مستوفی ١٧٩
محمد ابراهیم (ناصر الدوله) ١٨٦
محمد ابراهیم (نظام الدوله، سهام الملک) ٨٣
لطفلی (امیر مفخم، ظفرالسلطان) ١٥٥، ٤١
لطفلی خان زند ٥٦
لطفلی (صدرالافضل) ٩٦
لطفلی (قام لشکر) ١٢٧
لقمان ١٣٥، ١٢١
لیلی خانم ٤٨
ماهیگم خانم ٧٥
ماهتابان خانم (قمرالسلطنه) ١٢٣، ١١٢
ماه رخسار خانم ١١٨
ماه شرف ١٧٧
ماهنوش لب خانم ١١٢، ٤٥، ٣٧
مجدالدین ملک الكلام کردستانی ٣٩
محب على (ناظم الملک) ١٩٠
محسن آشتیانی ١٤٥
محسن (اقتدار الدوله) ٣٨
محسن (امین الدوله، معین الملک، منشی حضور) ٤٣، ١٧٧، ١١٨
محسن (پدر حاج میرزا نصرالله ملک المتكلمين) ١٧٣
محسن (سید) نقیب السادات ٢٥٦
محسن (مجادالوزاره) ١٣٥
محسن (اشراف) ٩٦
محسن (مستوفی الممالک) ١٤٤
محسن (مشیرالدوله، معین الملک) ١٤٩، ١٤٢، ١٤١، ١٤١
محسن (مظفر الملک) ١٥٦
محسن (معتمد التجار) ١٥٨
محسن (آصف الدوله) ٢٤
محمد ابراهیم (پدر حاج میرزا محمد رضا مستوفی مستشارالدوله) ١٤٣، ١٤٢

- نمایه ٢٤٥
- محمد تقی (پدر میرزا محب على خان نظام الملک) ١٩٠
محمد تقی (حسامالسلطنه) ٥٩
محمد تقی (دیرالدوله، وکيل لشکر) ٢١٨، ٦٥
محمد تقی (رکن الدوله) ٦٩، ٧٥، ١١٦، ١٢٧، ١٢٢، ١٤٣، ١٤٢
محمد باقر (حاج ملا) ١٦٦
محمد باقر (صدرالعلماء) ٩٧
محمد باقر (عمادالملک) ١١٣
محمد باقر کاشانی (پدر میرزا محمد کاظم ملک الشعرا) ١٧٢
محمد باقر (مریخ شاه) ١٤١
محمد باقر (شیرالمملک) ١١٣، ١٥٢
محمد باقر نائینی (پدر میرزا ابوالحسن پیرنبا معاضدهالسلطنه) ١٥٦
محمد برازجانی ١١٦
محمد بروجردي ١٠٣
محمد بقا ٣٥
محمد بوشهری ١٦٥
محمد (بیهاءالسلطنه) ٥١
محمد بیگلریگی ٢٤، ٢٤
محمد (پدر سلیمان خان اعتضادالدوله) ٣٢
محمد (پدر سلیمان خان نظام الدوله) ٢٠٢
محمد (پدر محمد جعفر خورموجی حقایق نگار) ٩١
محمد (پدر محمد علی خان قراگزلو فریدالملک) ١٢٥
محمد (پدر میرزا احمد خان مشیرالدوله) ١٣٢
محمد (پدر میرزا نصرالله خان مشیرالدوله) ١٥١، ١٥٣
محمد جعفر متخلص به شهید شیدا ١٦٩
محمد جعفر (ملک التجار) ١٧٢
محمد (جلال السلطنه) ٥٥
محمد جواد ٩٢
محمد (حاجب الدوله) ٥٧
محمد حافظ تبریزی ٨٢
محمد (حجۃ الاسلام) ٥٨
محمد حسن ادیب (ادیب الدوله) ٢٨
محمد حسن (اعتمادالسلطنه، صنیع الدوله)، ٣٥، ٢٩، ١٩
محمد حسن (پدر دکتر مهدی حکمت رئیس الحکما) ٦٨
محمد حسن (امین الضرب) ٤٤، ٥٢
محمد حسن (امین الملک، امین بقایا) ٤٥، ٤٦
محمد حسن (بگمز) (عمادالاطبا) ١١٢

- محمدحسن (پدر حاج میرزا کاشف السلطنه) ١٢٨
 محمدحسن (پدر حسینعلی خان جهانسوز) ٥٦
 محمدحسن (پدر اصفهاني (امين الدوله، مستوفى الملک) ١١٠، ١٤٤، ١٠٩، ٩٥، ٤٣، ٤٢)
 محمدحسن (پدر محمد رحيم خان امير نظام) ١٥٨، ٦٥
 محمدحسن سردار (معروف به خان باباخان سردار ابروان) ٩٤
 محمدحسن دولو (حاجب الدوله) ٥٧
 محمدحسن سردار قاجار (امين الضرب) ١٨٦، ١١٩
 محمدحسن صالح على شاه ٢٠٧
 محمدحسن فراهانی (بیرالملک) ٩٥
 محمدحسن (كتاب السلطان) ١٢٨
 محمدحسن گرگانی قریب ٩٥
 محمدحسن (لقمان الدوله) ١٣٥
 محمدحسن مروی عزالدین لو (فخر الدوله) ١١٨
 محمدحسن مستوفی ٨٦
 محمدحسن مشهدی ٩٥
 محمدحسن (مشیر خلوت) ١٥٤
 محمدحسن (معین الاطبا) ١٣١
 محمدحسن (ملک الشعرا) ١٧٢
 محمدحسن (ملک الكتاب) ١٧٣، ١٣٧
 محمدحسن (مؤید السلطنه) ١٨٣
 محمدحسن (یمین السلطان) ٢١٩، ١٦٩، ٧٨
 محمدحسن (امين الرعايا) ٤٣
 محمدحسن (پدر حاجي محمد مهدی ملك التجار) ١٧٢
 محمدحسن (پدر میرزا عبدالله رکن التجار) ٦٩
 محمدحسن تفرضی (ناظم الملک) ١٩٠
 محمدحسن جبه داريashi شيرازی ٦٦
 محمدحسن (حسام الملک) ٣٩
 محمدحسن (حشمت الدوله) ٦٥
 محمدحسن (ذکاء المکل) ٦٧
 محمدحسن (رئيس الكتاب) ٦٨
 محمدحسن سرتیپ (صارم السلطان) ٩٥
 محمدحسن سيفي قزوینی (عماد الكتاب) ١١٣
 محمدحسن سيفي قزوینی (عماد الكتاب) ١١٣
 محمدحسن (شعاع الملک) ٨٩

- محمد صادق گروسی ٧٤، ٤١
 محمد (ص) امين ١١
 محمد (صحاف باشي) ٩٥
 محمد (صدق الملک) ١٤٣، ١٣٧
 محمد (صلاح السلطنه) ١٠٠
 محمد (صنع حضرت) ١٠٢
 محمد طاهر قزویني ٢١٦
 محمد طباطبائي ناثاني (ضياء العلماء) ١٠٣
 محمد (عضا الدوله، شمس الملک) ١٠٩، ٩٠
 محمد على (احتشام همايون) ٢٨
 محمد على ارلناني ١٠٥
 محمد على اصفهاني (پدر ميرزا ابوالحسن خان ايچي كير) ٤٨
 محمد على (اعتتصام ديوان) ٣١
 محمد على (اعتماد لشکر) ٣٦
 محمد على (اقبال الوزاره) ٣٨
 محمد على (امين التجار) ٤٢
 محمد على (امين الحضرت) ٤٢
 محمد على (امين السلطان) ٤٤
 محمد على (امين السلطنه) ٢١٢
 محمد على (برادر حسن خان سالار) ٥٩
 محمد على (پدر اسدخان یمین خاقان) ٢٢٥
 محمد على (پدر محمدحسن اصفهاني صدراعظم) ٤٢، ٢٠٢، ١٤٤، ٩٥
 محمد على (پدر میرزا محمود خان مشاور الملک) ١٤٧
 محمد على تجريشی ١٢٥
 محمد على تعجب کاشاني ٨٨
 محمد على (ثقة الملک) ٥٤، ٥٣
 محمد على دولشاه ٦٥، ١٠٦، ١١٢، ١٨٢، ١٨٣، ٢١٥
 محمد على (سالار معظم) ٧٤
 محمد على (سدید السلطنه) ٧٦، ٢٥
 محمد على سرتیپ ٦٥
 محمد على شاه ٢٩، ٥٥، ٥٥، ٥٥
 محمد على شاميياتي (امين نظام) ٩٠
- محمد رضا (آصف الملک) ٢٥
 محمد رضا بیگلریگی ٧٦، ٥٧، ٤١
 محمد رضا (رکن السلطنه) ٧٥
 محمد رضا زنگنه (ظهیر الملک) ١٠٧
 محمد رضا شريعزاده ١٢٣
 محمد رضا قوام الملک) ١٩٦، ١٦١، ١٢٦، ٨٣
 محمد رضا محلاتي خطاط ٨٢
 محمد رضا مستوفی (مستشار التولیه، مؤتمن السلطنه) ١٧٩، ١٤٣، ١٤١
 محمد رضا (منتخب الدوله) ١٧٥
 محمد رضا منجم باشي ١٧٦
 محمد رضا وزیر ١٥٤، ٢٤
 محمد رفیع طباطبائي (نظام العلماء) ٢٠٥، ٦٥
 محمد زکی ٩٤
 محمد زکی نوری ٨٤
 محمد ساعد مراغه ای ٧٣
 محمد (سالار الملک) ٢١٢
 محمد (سپهسالار) ١١٩، ٩٣، ٨٣
 محمد (سپهسالار اعظم) ٧٦، ٧٥، ٣٣، ٣٢
 محمد (سلطان المتكلمين) ٨٢
 محمد سلطان مکری ٧٩
 محمد ستندجي ٤٢
 محمد (سید) (صنع حضرت) ٧٧
 محمد سینکی (مجد الملک، دیز مهام خارجه) ٤٥، ٤٢، ٤٠
 محمد شریف (آملی شریف الدین) ٨٨
 محمد شریف سرتیپ (مستشار الدوله) ١٤٣، ١٤٢
 محمد (شمس الادبا) ٨٩
 محمد شیرازی (معدل الملک) ١٦١
 محمد شیرازی (منور على شاه) ١٧٨
 محمد صادق (امیر الامر) ٣٩
 محمد صادق خوانساری (شمس الكتاب) ٩٥
 محمد صادق شاميياتي (امين نظام) ٤٧

محمد مهدی عبدالرب آبادی قزوینی (شمسالعلماء) ۹۰	۱۷۷، ۱۸
محمد مهدی گیلانی بحرالعلوم شریعتمدار ۴۹، ۵۳، ۸۸	۱۳۰
محمد مهدی تبریزی (نظامالعلماء) ۲۰۴، ۲۰۵	۲۰۵
محمد جم (مدیرالملک) ۱۴۱	۱۴۱
محمد (دیبا) (علاءالملک، وکیل دفتر) ۱۱۲، ۲۱۸	۱۱۲
محمد (سلطان غزنوی) ۱۲	۱۲
محمد (صدرالكتاب) ۹۷	۹۷
محمد علامیر (احتشامالسلطنه) ۲۶	۲۶
محمد (عمادالسلطان) ۱۱۳	۱۱۳
محمد قمی (مشیرالوزاره) ۱۴۷، ۱۵۳	۱۵۳
محمد کرمانی ۳۷	۳۷
محمد (مدیرالسفر) ۱۴۰، ۱۴۱	۱۴۱
محمد مستوفی ۱۳۷	۱۳۷
محمد (مشاورالملک) ۱۲۹، ۱۴۸	۱۲۹
محمد (فتح) (فتحالملک) ۱۶۸	۱۶۸
محمد (ملک الشعرا) ۷، ۱۷۲	۱۷۲
محمد موقر (موقرالدوله) ۱۸۱	۱۸۱
محمد (ناصرالملک، فرمانفرما) ۱۵، ۱۲۰، ۱۸۷	۱۲۰
محمد وزیر ۷۹، ۸۰	۸۰
محمد (وقارالسلطنه) ۲۱۵	۲۱۵
مرتضی آبداریاشی (آزادایی) (اعتماد حضرت) ۲۱۶	۲۱۶
مرتضی افغانه (وکیل الدوله) ۸۸	۸۸
مرتضی (شریفالاطبا) ۹۱	۹۱
مرتضی (شهابالدوله) ۹۷	۹۷
مرتضی (صدرالعلماء) ۳۴	۳۴
مرتضی قلی (اعتمادالاطبا) ۷۶	۷۶
مرتضی قلی (برادر آقامحمدخان قاربار) ۸۳	۸۳
مرتضی قلی بیات (سهامالسلطان) ۶۴	۶۴
مرتضی قلی (خان بابا) ۸۲	۸۲
مرتضی قلی (سلطانالاطبا) ۱۰۱، ۱۳۹	۱۰۱
مرتضی قلی (صنیعالدوله) ۱۷۵	۱۷۵
مرتضی قلی (منصورالسلطان) ۱۷۷، ۱۷۸	۱۷۷
مرتضی قلی (وکیلالملک) ۲۱۷	۲۱۷
محمد مهدی معروف به حاج آقا بزرگ ۱۷۵	۱۲۳
محمد مهدی ملک التجار (ملک التجار) ۱۷۲	۱۷۲
محمد مهدی ملک التجار تبریزی ۱۷۱	۱۷۱
محمد مهدی مؤیدالسلطنه (مؤیدالسلطنه) ۱۸۳	۱۸۳
محمد مهدی نواب ۴۹	۴۹
محمد میرزا معروف به آقامحمدخان (بهاءالدوله) ۵۱	۵۱
محمد (مؤتمنالوزاره) ۱۵۷، ۱۸۰	۱۵۷
محمد ناصر (شجاعالدوله) ۸۶	۸۶
محمد ناصر (ظهیرالدوله) ۱۰۰، ۱۰۶، ۱۰۷	۱۰۰
محمد ناظم میزان ۱۲۳، ۱۲۴	۱۲۳
محمد بنی ۱۱۹، ۱۷۱	۱۱۹
محمد بنی شیرازی ۱۱۹، ۱۸۵	۱۸۵
محمد نصیرحسینی شیرازی ۲۰۵	۲۰۵
محمد نظر ۱۴۸	۱۴۸
محمد نقیبالاشراف ۲۰۶	۲۰۶
محمد (والی) ۲۱۰	۲۱۰
محمد دولی (پدر مهدی قلی میرزا سهامالملک) ۸۴	۸۴
محمد دولی تنکابنی (سپهبدار اعظم، سپهسالار اعظم، امیراکرم) ۳۹، ۵۱، ۷۷، ۷۵، ۱۴۹، ۱۱۲، ۷۹، ۱۵۰، ۲۲۰، ۲۱۱، ۱۹۶، ۱۷۴	۱۷۹
محمد دولی خان سردار تنکابنی ۱۹۱	۱۹۱
محمد هادی سردار تنکابنی ۱۹۱	۱۹۱
محمد هاشم میرزا افسر (شیخالرئیس) ۹۲	۹۲
محمد هاشم همدانی ۲۱۶	۲۱۶
محمد یوسف (نیرالوزاره) ۲۰۸	۲۰۸
محمد (احتشامالدوله، مفخمالسلطان) ۲۶، ۲۶	۱۶۸
محمد (اعتضادالشکر، عینالمعمالک) ۳۳، ۱۱۶، ۱۳۳	۱۳۳
محمد انصاری (امیراقدار) ۳۹	۳۹
محمد بروجردی (حکیمالملک) ۶۱، ۱۴۳، ۱۴۹، ۲۱۲	۱۷۸

- محمدقاسم (پدر ملکجهان خانم مهدعلی) ۱۸۴

محمدقاسم (صاحب جمع، وکیل السلطنه) ۱۰۸، ۹۳

محمدقاسم (ظہیرالدوله) ۱۰۶، ۶۴

محمدقاسم (همسر بیگم خانم جانباجی) ۵۵

محمدقزوینی ۱۷۱، ۵۰، ۱۰

محمدقلی (حسامالدوله) ۵۸

محمدقلی (مجدالسلطنه) ۱۳۴

محمدقلی (مخبرالملک) ۱۴۰

محمدقلی (ملک آرا) ۱۹۶، ۷۶، ۱۹۲، ۱۷۰، ۹۳، ۹۰

محمد (قومالدوله) ۲۱۱، ۱۶۰، ۱۲۵، ۱۲۴، ۱۱۱، ۱۱۰

محمدکاظم (حاجبالدوله) ۵۷

محمدکاظم سعادت علیشاه اصفهانی (طاوروس العرفان) ۶۹

محمدکاظم صبوری (ملک الشعرا) ۱۷۲

محمدکاظم (ملک التجار) ۱۷۱

محمد کرمانی ۱۸۸

محمد کریم ۲۰۸، ۱۷۸، ۱۴۰، ۸۰

محمد کنی (فخرالاطبا) ۱۶۵، ۱۱۸، ۱۱۷

محمد گروسی ۱۱۷، ۴۶

محمد گلبین ۱۰

محمد گیلانی بحرالعلوم شریعتمدار ۴۹

محمد مشیری ۲۰

محمد (صباحالسلطان) ۱۵۴

محمد مصدق ۲۱۳، ۱۵۵، ۱۲۵، ۶۶

محمد (مصدق دیوان) ۱۵۵

محمد مظاہر (صدیق حضرت) ۹۹

محمد معظمی گلپایگانی (معظمالسلطان) ۱۶۳

محمد (ماخادرالسلطنه) ۱۶۷

محمد (ملک آرا) ۱۹۳، ۱۷۰

محمد (میلچک اول) (امین خاقان) ۷۹

محمد (موقرالدوله) ۲۰۳، ۲۰۱

محمد مهدی ارباب اصفهانی ۶۷

محمد مهدی (اعتضادالدوله) ۱۱۹، ۳۲

محمد مهدی حاکم کاشان ۲۱۲

محمد مهدی (شاہرخ) ۸۶

محمدعلی شیرازی ۱۸۰

محمدعلی صراف ۶۳

محمدعلی طباطبائی ناثئی ۶۳

محمدعلی علامالسلطنه، معینالوزاره ۱۱۵، ۱۱۱، ۶۱

محمدعلی فروغی (ذکاءالملک) ۹۱، ۵۳

محمدعلی قراگزلو همدانی (فریدالملک) ۱۲۰

محمدعلی کاشانی (پدر محمدلتقی لسانالملک) ۱۳۰

محمدعلی کرمانشاهی (صدرالشريعه) ۹۶

محمدعلی گلشن ۱۳۳

محمدعلی مازندرانی ۳۱

محمدعلی محرم یزدی ۱۷۲

محمدعلی مستوفی (صدرالعمالک) ۹۸، ۹۷، ۱۷

محمدعلی (مشیرالملک) ۱۵۳، ۱۵۲

محمدعلی (مصدقالدوله) ۱۵۵

محمدعلی (معاونالملک، قومالدوله) ۱۵۷

محمدعلی معروف به آقا سردار (سپهبدار) ۷۵

محمدعلی (معینالوزاره) ۵۳

محمدعلی (معین نظام، وکیلالدوله، سردار) ۱۶۷، ۷۴

محمدعلی ۲۱۶

محمدعلی (ملک التجار) ۱۷۲

محمدعلی (متصرالملک) ۱۷۵

محمدعلی (مؤتمنالسلطنه) ۱۷۹

محمدعلی (مؤیدالاطبا) ۱۸۲

محمدعلی (ناظمالملک) ۱۹۰

محمدعلی (نصرالدوله، انتظامالعمالک) ۱۹۶، ۱۲۶، ۴۸

محمدعلی (نصرالسلطان) ۱۹۹

محمدعلی نقشینه اصفهانی (صدرالتجار) ۹۶

محمد غفاری (کمالالملک) ۱۲۸، ۱۰۱

محمد (فخرالاطبا) ۱۳۰

محمد قاجار ایروانی ۷۲

محمد قاجار دولوبیگریگی تهران ۱۴۸

محمدقاسم (امیرنظم) ۴۲

محمدقاسم (پدر علی خان ناظمالعلوم) ۱۹۰

- مرتضى مرتضائي (ممتازالملك) ١٧٤
 مرجان خانم ٢١٩
 مريم بیگم ٩٢
 مريم خانم ١١٨
 مزعل ١٩٩، ١٦٢
 مسرور (آقامسرور) ١٤٦
 مسعود انصاری ١٩٤، ١٥٣
 مسعود ایشليقى گرمدوي ٥١
 مسعود (پدر محمدحسن مسعودي خراساني) ٨٦
 مسعود (پدر ميرزا حسين خان مصباح السلطنه) ١٥٤
 مسعود (شيخ الاسلام) ٩١
 مسعود (ظل السلطنه) ٥٩، ١٠٦، ١٢٧، ١٣٥، ١٩١، ١٩٥، ١٩٠، ١٩١، ٢١٠، ٢٠١
 مسعود (مشيرالوزاره) ١٥٣
 مسعود (فتحالدوله) ١٦٧
 مسلم ارومی ٢٠٠
 مسلم ايروانی ٨٧
 مشتری (حسام الشعرا) ٥٩
 مصطفی (افتخارالعلماء) ٣٧
 مصطفی امير تومان (عظيمالدوله) ١١٥
 مصطفی (امین الملك) ٤٥
 مصطفی (بهاءالملك) ٥١
 مصطفی (رئيس الذاكرين) ٦٨
 مصطفی شیرازی (صدرالملك، حسام السادات) ٥٨، ٩٧
 مصطفی (صفاءالعمالک) ١٠٠
 مصطفی عدل ١٧٧
 مصطفی قراگزو همانی (اعتمادالسلطنه) ٣٥
 مصطفی قلی (اعتمادالسلطنه) ٧٧، ٧٢، ٤١
 مصطفی قلی (پدر ميرزا حسين خان انتظام الملك) ٤٨
 مصطفی قلی (پدر ميرزا حسين خان سهام السلطنه) ٨٣
 مصطفی قلی (قلی) حاجب الدوله، امير معظم ٧٦، ٥٧، ٤١
 مصطفی قلی (شجاعالعمالک) ٨٧
 مصطفی قلی عرب عامري (سهام السلطنه) ٨٣
 مصطفی قلی (عموی فتحعلی شاه) ٢٥

- مهدي (محمد) حكمت (زعيم الدوله، رئيس الحكم) ٦٨، ٧١
 مهدى (متحن الدوله، معمار مخصوص) ٢٠، ١٦٤، ٢٠
 مهدى منجم باشي (حاجى آقا بزرگ) ٥٨
 مهدى (منصورالعمالک) ١٧٨
 مهدى (تصييرالسلطنه) ٢٠١
 مهدى تقاش (صورالملك) ١٥٥
 مهدى (يمين السلطنه) ٢١٩
 مهر على ٨٧
 مهين زيناني ١١٥
 ميرابراهيم (امين التجار) ٤٢
 ميراحمد مشهور به «شاهچراغ» ١٣٤
 ميرزا بابا حكيم باشي (پدر ميرزا على معين لشکر) ١٦٧
 ميرزا بابا حكيم باشي (پدر ميرزا محمد مستوفى نظام) ١٤٦
 ميرزا بابا حكيم باشي (پدر ميرزا صادق خان مظفرالملك) ١٣٦
 ميرسلام الله موسوي (مجذوب على شاه) ١٣٦
 ميرسلیمان ٩٥
 مير سيدرضي سمناني ١١٤
 مير سيدعلى ٩٥
 مير علم (حشمت الملك) ٥٨، ٩١، ٩٥
 مير على امير توماني (حشمت الملك) ٦٠
 مير على ظهير همايون ١٥٧
 مير محمد تقى اصفهاني ٢١٦
 مير محمد حسین (عميدالملك) ١١٥
 ميرهاشم (سلطان العلما) ٨٢
 مؤید الدالله (مؤیدالاسلام) ١٨٢
 نادر ١٣٨، ١٩٦
 ناصرالدين شاه ١٤، ١٧، ٢٠، ٢٣، ٢٧، ٢٩، ٢٨، ٢٦، ٢٣، ٢٥، ٣٢، ٣٢، ٣٤
 ناصرقلی (امجدالدوله، عميدالملك) ١١٥، ٣٨
 ناصر نداماني گيلاني ١٨٦
 نجي خان امير ديوان ٢٤، ٣٧، ٤٥، ٩٥، ٧٥، ٤٠، ١٤٩، ١١١
 ٢١٤، ١٩٧، ١٦١، ١٥١
- موسى (مفخم الملك) ١٦٨
 موسى (ناظم الاطبا) ١٨٨
 موسى نایب رشتى ١٧٥
 موسى وزير ٤٨
 مهدى عليا ١٣٢، ١٣٥، ١٣٣، ١٥٨، ١٨٤
 مهدلى (سهام الملك) ٨٤
 مهدى (آجودان مخصوص، وزير همايون) ٢٣، ١٢٢، ١٢٣
 مهدى تقاش (صورالملك) ٢١٥، ١٠٧
 مهدى آذرى (مكرم الدوله) ١٦٩
 مهدى (آصف الدوله، آصفالسلطنه) ٢٥، ٢٤
 مهدى (اعتضاد الدوله) ٧٥، ٣٢
 مهدى (بامداد) ٦٩، ١٨، ٨
 مهدى (بدايونگار) ٤٩
 مهدى (برادر ميرزا محسن خان مظفرالملك) ١٥٦
 مهدى (بيان الملك) ٥١
 مهدى (پدر فرج خان امين الدوله) ٢١٣، ٤٥، ٤٣
 مهدى (پدر ميرزا صادق خان محظوظ الملك) ١٣٩، ٧٩
 مهدى (پدر ميرزا هاشم خان امين الدوله) ٤٦
 مهدى (حسن السلطنه) ٦١
 مهدى (ساعدالسلطنه، مؤيدالوزاره) ١٨٣، ٧٢
 مهدى (سلطان الراعظين) ٨٣
 مهدى (سيد) (عمادالسلطنه) ١١٣
 مهدى (سيد) (بيان السلطنه) ١٣٢
 مهدى (عاصيالسلطنه، مشيرالملك) ١١١
 مهدى على ١٧١
 مهدى (فخيم الملك) ١١٩
 مهدى فراهانى (ملکالكتاب) ١٧٣
 مهدى قلی (پدر ابراهيم خان ظهيرالدوله) ١٥٦
 مهدى قلی (پسر عباس ميرزاناي السلطنه) ١٥٨، ٩٠
 مهدى قلی (مجددالدوله) ١٣٤، ١١٨
 مهدى قلی هدایت (مخبرالسلطنه) ١٩٦، ١٣٩
 مهدى مافى (سعدالملك) ٨٢
 مهدى (مبصرالدوله) ١٣٢

- نجفولي كردشادلو (پدر جعفرخان سهام الدوله) ٨٣
 نجفولي بخياري (صمصام السلطنه) ١٥٥، ١٠٥، ٩٩، ٦١، ١٠٠
 نظرآقا (يمين السلطنه) ١٩٦، ٢١٩
 نظر على (حكيم باشي) ٦٢
 نظر على (سردار اكرم، فتح السلطان) ١١٧، ٧٨
 نعمت الله (قاتل محمد رضا خان قوام الملك سوم) ١٢٧
 نعمت الله (مدير السلطنه، نظام الملك) ٢٠٦، ١٤١
 نطفى اصفهاني (آقا) (اعتماد الملك) ٣٤
 نده خانم بارفوش (مهند علیا) ١٨٤
 نور الدھر (نایب الایاله) ١٩٢
 نور الدین (مجید الملك) ١٣٦
 نور الدین اصفهاني (ثقة الاسلام) ٥٣
 نورالله (پدر محمد هاشم میرزا افسر شیخ الرئیس) ٩٢
 نورعلی شاه ٢٥٧
 نورمحمد (امین دیوان) ٤٧
 نورمحمد (پدر فاطمه انبیس الدوله همسر ناصر الدین شاه) ٤٨
 نوز ١٢٩
 نیکلا (امپراتور روسیه) ٢١٦
 والی خان (ارگلی خان) ٢١٥
 وجیه الله (سبهسالار، سيف الملك) ٣٨، ٣٩، ٤٠، ٧٩، ٧٦
 ولزلى (لد) فرماتنفوی هندوستان ١٧١
 ولی سرتیپ تنکابنی (پدر حبیب اللہ خان ساعد الدوله) ٧٢
 هادی (پدر رضاقلي خان هدایت امیر الشعرا) ٣٩
 هادی (پدر میرزا موسی وزیر لشکر) ٦٨
 هادی سیزوواری (حاج ملا) (رئيس المتألهین) ٦٨
 هادی (شیخ) (امین التجار) ٤٢
 هادی (صدرالملک) ٩٨
 هادی (وثيق السلطنه) ٢١١
 هاشم (امین الدوله) ٢١٤، ٢١٣، ٩٣
 هاشم (امین دربار) ٤٦
 هاشم (پدر میرزا محمد تقی اشتیانی قوام الدوله) ١٢٤
 هاشم (جلیل الدوله) ٥٥
 هاشم کاشی (امین خلوت) ٤٦
 نظام (الدين) کاشانی (مهندس الممالک) ١٨٤، ١٥٥
 نظر آقا (يمين السلطنه) ١٩٦، ٢١٩
 نظر على (حكيم باشي) ٦٢
 نجفولي (والی) ٢١٥
 نجم السلطنه (دختر فیروز میرزا فرماتنفوی) ٢١٧
 نریمان (قوام السلطنه) ٢١٤، ١٢٦، ١٢٥
 نصرالله (آقاخان نوري) (اعتماد الدوله، صدراعظم) ٣٤
 نصرالله اربيلی (صدرالملک، نصرت على) ٢٠٠، ٩٨
 نصرالله افشار (پدر میرزا مصطفی خان بهاء الملك) ٥١
 نصرالله تنكابنی (شمس الاطبا) ٨٩
 نصرالله (جد جواد مستوفی مقرب الدوله) ١٦٩
 نصرالله خلعت برى (اعلام الملك) ٣٣
 نصرالله (دبیر الملك) ٢٠١، ١٥١، ٦٦، ٦٥
 نصرالله دیبا (سید) (دبیر السلطنه، ناصرالسلطنه) ١٨٦، ٦٥
 نصرالله (صاحب اختیار) ٩٣
 نصرالله (علام الوزاره) ١١٢
 نصرالله على آبادی مازندرانی ٢٠١
 نصرالله قاجار قوانلو (نظم العلماء) ٢٠٥
 نصرالله کاشانی شبیانی (جلیل الملك) ٥٥
 نصرالله ماکویی (اقبال السلطنه) ٣٧
 نصرالله مستوفی (پدر عبدالله مستوفی مدیرالسلطنه) ١٨١، ١٤٠
 نصرالله مستوفی مازندرانی ١٤٣
 نصرالله (ملک المتكلمين) ١٧٣
 نصرالله ناثینی (میرالدوله، مثیرالملک، مصباح الملك) ١٣، ١٥٠، ١٥١، ١٥٣، ١٥٤، ١٥٥
 نصرالله (نصرالملک) ١٩٧
 نصرالله (والی) ٢١٠
 نصرالله (سالار السلطنه) ٢٠٤، ٩٦، ٧٤
 نصرت الله (امیراعظم، سيف الملك) ٨٤، ٣٩، ٣٨
 نصرت الله (سيف الملك) ١٢١
 نصرت الله طالشی گیلانی ١١٤، ٧٨
 نظام الدين حكمت (مشارالدوله) ١٤٦

- یحیی (مشاور الوزاره) ١٤٨
 یحیی (مشیر الدوله) ١٥، ١٢٤، ٢٤، ١٥١، ١٦١، ١٦٠، ١٥١، ١٩٧، ١٦٣
 هاشم نیشابوری (ملا) (رئيس العلماء) ٦٨
 هاشم واحد العین (پدر ابراهیم خان کلاتر اعتماد الدوله) ٢١٤، ٢٥٤
 یحیی (معظم السلطنه) ١٦٣
 یدالله عضدی ٣٩
 یزدان بخش ٥٩
 یزدان قلی (پدر یارمحمد خان بجنوردی سردار مفخم) ٨٣، ٨٥
 یزدگرد اول ١١
 یعقوب ارمی جلفایی ١٨٩، ١٩٥، ٢٠٣، ٢٠٥، ٢٠٣
 یوسف آشتیانی (اعتصام الملك، اعتصام دفتر) ٣١
 یوسف آشتیانی (مستوفی الممالک) ١١٣، ١٠٤، ١٦
 یوسف (امیر مجاهد) ٤٠
 یوسف (پدر احمد خان مشیر حضور) ١٥٣
 یوسف (پدر شیخ جابر نصرت الملک) ١٩٩
 یوسف بن بیزی (مستشار الدوله) ١٤٢، ٦٢
 یارمحمد (آجودان باشی کل، سيف السلطنه) ٧٨، ٧٤، ٢٣
 یارمحمد (آجودان باشی کل، سيف السلطنه) ٨٤، ٧٩
 یارمحمد بجنوردی (سهام الدوله، سردار مفخم) ٧٥، ٧٤، ٨٣، ٨٠
 یارمحمد (ظہیر الدوله) ١٥٧
 یوسف منشی (عظمیم الدوله) ١١٥
 یوسف ویشار (مؤدب الملك) ١٨١
 یحیی (معین التولیه) ١٦٥
 یحیی (مشیر الدوله) ٦٨
 هاشم واحد العین (پدر ابراهیم خان کلاتر اعتماد الدوله) ٩٥، ٣٤
 هدایت الله (سعد السلطنه) ٨١
 هدایت الله (سان الملك) ١٣٠
 هدایت الله مستوفی (پدر میرزا صادق امین الدوله) ٤٣، ٤٣
 هدایت الله (مشاور السلطنه) ١٤٧
 هدایت الله (وزیر دفتر) ٢١٣، ١٥٧، ١٥٥، ١٤٤، ٣٣
 هدایت (برادر آغا غلام حسین قزوینی خازن الممالک) ٦٣
 هدایت مخبر السلطنه ١٩٨
 هلاکو (بهادر خان) ٥١
 هماخانم ٢١١
 همایون خانم (خان باجي) ٦٤
 همایون سلطان خانم (نواب متعالیه) ٢٥٧
 همدمن الملوك ٢١٩
 یارمحمد (آجودان باشی کل، سيف السلطنه) ٧٨، ٧٤، ٢٣
 یارمحمد (آجودان باشی کل، سيف السلطنه) ٨٤، ٧٩
 یارمحمد بجنوردی (سهام الدوله، سردار مفخم) ٧٥، ٧٤، ٨٣، ٨٠
 یارمحمد (ظہیر الدوله) ١٥٧
 یوسف منشی (عظمیم الدوله) ١١٥
 یوسف ویشار (مؤدب الملك) ١٨١
 یحیی (صیح ازل) ١٨٥

نشرنی منتشر کرد ۵ است:

زندگی و اندیشه‌ی میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله

حجت‌الله اصلیل

اسناد امیر مؤید سوادکوهی

گردآوری: محمد ترکمان

تلگرافی از طرف وزارت جلیلۀ امور خارجه خطاب به حکومت مازندران رسیده که حتماً بnde به استرآباد بروم و به روشیهایست ترضیه خاطر مأمورین دولت امپراتوری را فراهم نمایم. در صورتی که خاطر مقدس مستحضر است که اساساً بnde و امثال بnde معمول و معقول نیست که با مأمورین سیاسی خارجه طرح الفت و دوستی بنمایم؛ به جهت اینکه امورات سیاسی مختص دولت است ولاغير. بعلاوه رضایت مأمورین اجنبي منوط به خیانت بnde و امثال بnde نسبت به مملکت و ملت است... بnde هم مایل به ملاقات اجانب نیstem و چندان علاقه‌مند بداشتن یك چنین شغلی نخواهم بود؛ لهذا از مقام رفیع استدعا می‌نمایم اجازه مرحمت شود به سوادکوه خانه خود رفته مشغول امورات رعیتی شوم و برای امر قشون مازندران هم هر کس را دولت تعین و انتخاب فرماید بnde هم از هیچ‌گونه مساعدت خودداری نخواهم نمود.

از نامه امیر مؤید سوادکوهی به صمصام‌السلطنه

میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله، سیاستمدار و نویسنده عصر قاجار، به مدت نیم قرن منادی و پیشانگ اندیشه تجدد خواهی بود. او حکومت قانون را تبلیغ می‌کرد و از تفکیک قوا و بنیاد کردن مجلس تنظیمات سخن می‌گفت و برای سازمان سیاسی کشور طرحی نو داشت و تدبیر اقتصادی ویژه‌ای پیشنهاد می‌کرد و در انتقاد اجتماعی سیهنه و بی‌پروا بود. وی برگرفتن بی‌کم و کاست جلوه‌های مدنیت غربی را توصیه می‌کرد و باور داشت که چون «آین ترقی همه جا بالاتفاق حرکت می‌کند»، مجاز نیستیم بخش‌هایی از آن را بگیریم و بخش‌هایی را نادیده انگاریم. ملکم روزنامه‌نگاری چیره‌دست و جنجالی نیز بود و روزنامه‌قانون را که شریه‌ای انتقادی و از نظم و قانون و تعديل استبداد دم می‌زد، منتشر کرد و رساله‌ها و کتابچه‌های بسیار نوشت که چون به عمدترين مسائل روزگار قاجار می‌پرداخت، در تاریخ اندیشه اهمیت دارد. اما به رغم تلاش فکری و قلمی ملکم، بسیاری از پژوهندگان بر ناسازی گفتار و کردار او خرد گرفته وی را خودخواه و فرصت‌جو و بی‌اخلاق و پول پرست دانسته‌اند. این کتاب تلاشی است برای به دست دادن گرته‌ای از سیمای راستین ملکم و روشن ساختن دیدگاه او در گستره اندیشه‌ی سیاسی و اجتماعی روزگار وی.

در ساختار سیاسی ایران، از عهد باستان و روزگار خواجه نظام الملک تا دوران جدید و تصویب قانون الغای القاب در مجلس شورای ملی، لقب جایگاه ویژه‌ای در زندگی فردی و اجتماعی ایرانیان داشته است. شاید بتوان ایرانیان را در این کار سرآمد ملل و اقوام دیگر دانست. رواج روز افرون القاب و عنوانین در تمدن اسلامی نیز کار ایرانیان بود.

از تاریخ لغو القاب تا به حال، بیش از هفتاد سال گذشته است و مردم عادی از دردسر دانستن و شناختن القاب آسوده شده‌اند، ولی نیاز مورخ و تاریخ‌خوان همه دوره‌ها – مخصوصاً دوره قاجار – به دانستن القاب هنوز از میان نرفته است.

کتاب حاضر مقدمه‌ای برای مطالعه انواع القاب و چگونگی تبدیل و تکمیل آنهاست و می‌تواند پایه تحقیقات وسیعی در این زمینه شود.

